

NO: 15624
ΚΩΕ: 15493.

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης

**Οικονομική Μετανάστευση στην Ελλάδα: Αγορά Εργασίας
και Κοινωνική Ένταξη**

Διδακτορική Διατριβή

Μαρούκης Αθανάσιος

Μέλη τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής:

Επιβλέπουσα διατριβής: Καθηγήτρια Αντ. Λυμπεράκη
Επίκουρη Καθηγήτρια Λυδ. Σαπουνάκη - Δρακάκη
Επίκουρη Καθηγήτρια Όλγα Γιώτη - Παπαδάκη

Αθήνα, Ιούνιος 2007

στον πατέρα μου

Περιεχόμενα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ	12
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ	16
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΕΥΕΛΙΞΙΑ, ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ & ΕΛΛΑΔΑ	
1.1. Μετανάστευση στην Ελλάδα	24
1.2. Αγορά εργασίας και προσεγγίσεις της εξέλιξης της	28
1.2.1. ‘Κακές’ και ‘καλές’ δουλειές: μύθος και πραγματικότητα για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας	37
1.3. Εξηγώντας την δυναμική της οικονομικής εξέλιξης: κοινωνικό κεφάλαιο <i>revisited</i>	46
1.4. Θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου της μετανάστευσης	56
1.5. Μετανάστευση, Ευελιξία και Ελλάδα	74
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	85
2.1. Νοικοκυριά μεταναστών από την Αλβανία	89
2.2. Σύλλογοι μεταναστών από την Αλβανία	97
2.3. Εργοδότες και Δημόσιοι Υπάλληλοι	100
2.3.1. Εργοδότες – Επιχειρήσεις	100
2.3.2. Δημόσιοι Υπάλληλοι	102
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	105
3.1. Νοικοκυριά μεταναστών/τριών από την Αλβανία	108
3.1.1. Απασχόληση	109
3.1.2. Συνθήκες κατοίκησης	134
3.1.3. Εκπαίδευση	140
3.1.4. Ελεύθερος χρόνος και κοινωνική σφαίρα	144
3.1.5. Πρόσβαση σε υπηρεσίες	154
3.1.6. Σύνοψη: Νοικοκυριά	158
3.1.7. Ευρήματα έρευνας σε συλλόγους μεταναστών από την Αλβανία	161
3.1.8. Σύνοψη: Σύλλογοι	173
3.2. Η πλευρά της ζήτησης: Ευρήματα έρευνας σε εργοδότες και δημόσιους υπαλλήλους	175
3.2.1. Έρευνα σε εργοδότες	176
3.2.2. Έρευνα σε Δημόσιους υπαλλήλους	190
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	
4.1. Το μέλλον της μετανάστευσης και της απασχόλησης στην Ελλάδα της ευελιξίας	200
4.2. Προς μια νέα ισορροπία στην αγορά εργασίας: διαχειρίζοντας την μετανάστευση	205
4.2.1. Προς μια νέα στρατηγική απασχόλησης	208
4.2.2. Ευρύτερες υποστηρικτικές παρεμβάσεις	217
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	222
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ	225
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	233

Ευχαριστίες

Το να γράφεις το διδακτορικό σου μερικές φορές μπορεί να σου φαίνεται (και να είναι) μοναχικό. Κι όμως, η διαδρομή που διέσχισα μέχρι τώρα είναι γεμάτη ανθρώπους. Θα ήθελα να τους ευχαριστήσω σε αυτό το σημείο.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ λοιπόν στην Αντιγόνη Λυμπεράκη για το ότι δεν δίστασε να με 'σπρώξει' προς τόπους που, μάλλον από δέος (ή απλά επειδή δεν ήξερα), δεν πήγαινα προηγουμένως. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Will Guy, την Jackie West και τον Σπύρο Θεμελή για τις κουβέντες που κάναμε, την φιλία και την στήριξη τους σε κρίσιμες στιγμές. Τους ανθρώπους του ΕΛΙΑΜΕΠ και της Kappa-Research για την καλή συνεργασία που είχαμε. Την Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη και την Όλγα Γιώτη-Παπαδάκη για τις παρατηρήσεις τους.

Δεν θα μπορούσα να προχωρήσω χωρίς την Vilma, την Egida, τον Fatmir, τον Ντάσο και όλους τους ανθρώπους που άνοιξαν τα σπίτια τους και διέθεσαν χρόνο από τις δουλειές τους και με δέχτηκαν, εμένα και τις ερωτήσεις μου. Ένα ιδιαίτερο ευχαριστώ στην Στέλλα Σάμου και την Αλέκα Καραντζά για την πολύτιμη βοήθεια τους σε ένα χώρο δύσκολα προσβάσιμο. Θέλω, επίσης, να ευχαριστήσω τους εργοδότες των μεταναστών που δέχτηκαν με γνήσιο ενδιαφέρον την έρευνα. Τον Ιορδάνη Ψημμένο και τον Clive Richardson για τον χρόνο τους, τις χρήσιμες παρατηρήσεις και συμβουλές τους. Την Μαίρη Πυρνοκόκκη για την βοήθεια της. Τους ανθρώπους του Fast Copy (έχει σημασία το fast) που έτρεξαν μαζί μου όταν τους χρειάστηκα.

Τέλος, ευχαριστώ τους γονείς μου και την γυναίκα μου που με στήριζαν και με συντρόφευσαν από την αρχή μέχρι και την τελευταία πρόταση.

Περίληψη

Η κύρια συντεταγμένη γύρω από την οποία συζητείται και οργανώνεται η κινητικότητα των ανθρώπων στις μέρες μας είναι το επίπεδο εξειδίκευσης τους. Η μόνη περίπτωση, άλλωστε, που ο πολιτικός κόσμος σύσσωμος παροτρύνει την μετανάστευση στα πλαίσια της *Ευρώπης-Φρούριο* αφορά άτομα με υψηλό απόθεμα δεξιοτήτων. Η πραγματικότητα όμως των ανθρώπων που μεταναστεύουν συνήθως διαφέρει. Η υπόθεση που εξετάζω εδώ είναι η εξής: το χαμηλό (ή μάλλον διαφορετικό) σε γενικές γραμμές επίπεδο εξειδίκευσης των μεταναστών/τριών από χώρες του Τρίτου Κόσμου σημαίνει απαραίτητα αρνητικές επιπτώσεις της παρουσίας τους στην αγορά εργασίας και οικονομία της χώρας υποδοχής και ειδικότερα αιχμαλωσία της οικονομίας υποδοχής σε μια εντάσεως εργασίας αναπτυξιακή λογική;

Η συγκεκριμένη εργασία μελετώντας μέσα από την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου τις συνθήκες ζωής των μεταναστών δείχνει τις στρατηγικές και τα δίκτυα με τα οποία οργανώνουν και νοηματοδοτούν την ζωή και την εργασία τους στην οικονομία και κοινωνία της χώρας υποδοχής. Όμως, αυτές οι κοινωνικές διαφορετικότητες (χρόνου, χώρου, φύλου και εθνικότητας) που χαρακτηρίζουν την εργασία τους στο μεταβατικό στάδιο που βρίσκεται η ελληνική οικονομία σήμερα, αντιμετωπίζονται συνήθως ως πρόβλημα. Η διατριβή μου εξηγεί γιατί αποτελούν μέρος της λύσης. Δείχνει, συγκεκριμένα, ότι η καινοτομία ως κινητήρια δύναμη της οικονομικής μεγέθυνσης δεν είναι συνάρτηση τόσο του επιπέδου εξειδίκευσης των εργαζομένων όσο της διασταύρωσης των κοινωνικών δυνάμεων της προσφοράς και της ζήτησης. Η σταθερότητα της αύξησης της παραγωγικότητας, με άλλα λόγια, δεν οφείλεται στο ότι όλοι κάνουν απλώς καλύτερα ό,τι έκαναν προηγουμένως, αλλά στο ότι η οικονομική δομή αλλάζει. Το στοίχημα είναι να της επιτρέψουμε και να την βοηθήσουμε να αλλάξει. Η 'δημιουργική καταστροφή' των κύριων κλάδων εργασίας των μεταναστών/τριών στο 'ευέλικτο' μεταίχμιο μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης οικονομίας αποτελεί μια κρίσιμη ευκαιρία για ένα νέο υπόδειγμα οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας, για την μετάβαση σε ένα βιώσιμο σημείο ισορροπίας μεταξύ ζήτησης και προσφοράς εργασίας σύμφωνα με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας όπως αυτές διαμορφώνονται από την διασταύρωση με δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντολογικές εξελίξεις.

Εισαγωγή

Η κινητικότητα των ανθρώπων ανέκαθεν ήταν αντικείμενο ‘πολιτικοποίησης’. Στην περίοδο των μεγάλων μαζικών μεταναστεύσεων (1860-1920) οι εξυμνήσεις του μετανάστη ως υπόδειγμα νεωτερικού ανθρώπου εξέφραζαν την πολιτική πεποίθηση του φιλελευθερισμού ότι το άτομο πρέπει να είναι ελεύθερο να πράξει αυτό που ποθεί, να ακολουθήσει τον αυθορμητισμό του ελπίζοντας ότι τα προκύπτοντα αντιθετικά συμφέροντα θα συνδιαλλαχτούν μεταξύ τους και θα εξισορροπηθούν από τις δυνάμεις της αγοράς. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι οι εορτασμοί του ατόμου και της κινητικότητας του συμβαίνουν την περίοδο της αποικιοκρατίας και της μαζικής μεταναστευσης προς τις Η.Π.Α.. Παράλληλα με την εικόνα του μετανάστη ως υπόδειγμα καπιταλιστικού ανθρώπου αρχίζει να αναδύεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η άλλη όψη του μετανάστη ως υπερβολικά ελεύθερου, και κατά συνέπεια επικίνδυνου, περιθωριακού, και ξένου. Όσο μειώνεται η πίστη στις δυνάμεις της αγοράς και ανέρχεται ο παρεμβατισμός στην οικονομία τόσο μεγαλώνουν και οι φωνές κατά των μεταναστών. Στις Η.Π.Α. οι φωνές κατά νεοαφιχθέντων μεταναστών οδηγούν στην εφαρμογή ποσοστάσεων ανά εθνοτική ομάδα από το 1921, ένας θεσμός που είχε αρχίσει να συζητείται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η Γαλλία δείχνει από την μεριά της την αλλαγή πλεύσης με συμβόλαια εργασίας και διμερείς συμφωνίες με τις χώρες αποστολής εκείνη την περίοδο¹. Στην Μ. Βρετανία του 1960 ο Enoch Powell εγείρει, με επιλεκτικό τρόπο², φωνές κατά μεταναστών από χώρες της Κοινοπολιτείας οι οποίες οδηγούν στο κλείσιμο συνόρων μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973 και σιγοκαίνε μέχρι σήμερα στην μεταναστευτική πολιτική του *firm but fair* (αυστηρό αλλά δίκαιο), όπως περιέγραψε χαρακτηριστικά η Θάτσερ το σύστημα των αυστηρών ελέγχων στα σύνορα και των καλών φυλετικών σχέσεων (*race relations*) στο εσωτερικό. Η Ελλάδα τα τελευταία 15 χρόνια κινείται στο ίδιο πνεύμα και συχνά με παρεμφερή ρητορική με τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μετανάστευσης στο ζήτημα της διαχείρισης της τελευταίας. Οι φόβοι του τύπου «θα μας πάρουν τις δουλειές, είναι εγκληματίες, θα μας υπερσκελίσουν αριθμητικά, μας ρίχνουν τους

¹ Βλέπε Nancy L.Green (2004), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 57-66

² Κάνει ένα σαφή διαχωρισμό ανάμεσα σε καταρτισμένους και ανειδίκευτους μετανάστες και αντίστοιχα καλεί Ινδούς γιατρούς να στελεχώσουν το Σύστημα Εθνικής Υγείας (NHS) και εξαπολύει ‘μύδρους’ κατά μεταναστών από τις χώρες της Καραϊβικής, της Νοτιοανατολικής Ασίας κ.α..

μισθούς» που ακούγονται σε επίπεδο ιδιωτικών συζητήσεων αλλά και στα ΜΜΕ δείχνουν αν μη τι άλλο ένα κοινό παρανομαστή αντιδράσεων στην μετανάστευση με τις παραπάνω χώρες. Οι αντιδράσεις όμως αυτές απευθύνονται σε μετανάστες εκτός Ε.Ε. των 15, Η.Π.Α. και άλλων χωρών που παραδοσιακά εντάσσονται στην λίστα των ανεπτυγμένων χωρών. Η αποικιοκρατική κληρονομιά της επέκτασης του καπιταλισμού αποδεικνύεται πολύ μεγάλη για να μην στοιχειώνει την αναδιάρθρωση του. Υπό αυτό το πλαίσιο η κινητικότητα των ανθρώπων χωρίζεται μεταξύ των προνομιούχων φυσικών και νομικών προσώπων του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας που αναζητούν την αύξηση της ευημερίας τους και των στερημένων από ευκαιρίες για δουλειά ή/και ζωή ανθρώπων που φεύγουν από τον τόπο τους με μοναδική αποσκευή την ελπίδα.

Η έντονη συζήτηση των ημερών μας για το ποιοι είναι προτιμότεροι για ένα οικονομικό σύστημα και για τους/τις αντίστοιχους/ες φραγμούς ή διόδους που πρέπει να μπουν στην κινητικότητα των ανθρώπων προϋποθέτει μία συγκεκριμένη θεώρηση περί οικονομικής μεγέθυνσης που μάλλον από κεκτημένη ταχύτητα υιοθετείται άκριτα στο σύνολο της. Συγκεκριμένα, στις σημερινές κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από χαμηλή γεννητικότητα και επιμήκυνση του προσδόκιμου όριου ζωής, οι κρατικοδίατες πολιτικές δεν φαίνεται ότι επαρκούν καθώς καλούνται να συντηρήσουν όλο και περισσότερους συνταξιούχους (τους baby-boomers μάλιστα που τροφοδότησαν και έφτασαν το Κοινωνικό Κράτος στο απόγειο του και έχουν κατοχυρώσει υψηλές διεκδικήσεις) με όλο και λιγότερους εργαζόμενους. Ειδικά σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως η Ελλάδα στις οποίες τα τείχη του 'κρατισμού' εξακολουθούν να συντηρούνται χωρίς όμως να εξασφαλίζουν δημοσιονομική ισορροπία και ένα υγιές ισοζύγιο εισροών-εκροών, η συζήτηση του ρόλου της αγοράς στην στρατηγική μιας βιώσιμης ανάπτυξης λαμβάνει όλο και πιο επείγουσα μορφή. Στην συγκεκριμένη περίπτωση μάλιστα η έντονη πολιτικοποίηση που συνοδεύει την εν λόγω συζήτηση συνήθως καταλήγει να παράγει ακραίες εκδοχές της αγοραίας εναλλακτικής και η επιδίωξη της καινοτομίας εμφανίζεται αποκομμένη από τις κοινωνικές ορίζουσες της. Επικρατούν προτάσεις που θεωρούν ότι η απαραίτητη για την αναπαραγωγή ενός παραγωγικού συστήματος καινοτομία είναι πρώτα και κύρια αποτέλεσμα τεχνολογικής προόδου αγνοώντας τις κοινωνικές ζυμώσεις που ανοιγοκλείνουν την κάνουλα διάχυσης των τεχνολογικών εξελίξεων στον οικονομικό ιστό. Τέτοιες προτάσεις συνήθως ευαγγελίζονται στις μέρες μας την αναβάθμιση των

προσόντων των εργαζόμενων ως την κύρια συντεταγμένη της παραγωγικής δυναμικής μιας κοινωνίας αγνοώντας το ότι η σταθερότητα της αύξησης της παραγωγικότητας δεν οφείλεται στο ότι όλοι κάνουν απλώς καλύτερα, ότι έκαναν προηγουμένως, αλλά στο ότι η οικονομική δομή αλλάζει: οικονομικοί τομείς και επιχειρήσεις δημιουργούνται ή/και διαφοροποιούνται ενώ άλλοι εξαφανίζονται. Η δραστηριοποίηση των πολιτικών γύρω από τις δεξιότητες με τις οποίες ο εργαζόμενος θα παράγει καλύτερα ένα προϊόν δεν αρκεί για να πραγματοποιηθεί ανάπτυξη. Ενώ αποπροσανατολίζει από την κοινωνική διαδικασία υπό την οποία η παραγωγή αυτού του προϊόντος μετατρέπεται σε ανάγκη. Η αύξηση του υπερπροϊόντος και αναπαραγωγή της αρχικής επένδυσης (ή αλλιώς, η οικονομική μεγέθυνση) εξαρτάται από την κατεύθυνση προς την οποία η δυναμική προσφοράς και ζήτησης (η κοινωνία) θα αναπαράξει και θα αναπαραχθεί εν συνεχεία από την διάταξη των παραγωγικών σχέσεων. Η καινοτομία, με άλλα λόγια, συνίσταται ως τέτοια μέσα από την κοινωνική διαδικασία ζύμωσης της προσφοράς και της ζήτησης. Αυτήν ακριβώς την δέσμη των κοινωνικών συντεταγμένων της δυναμικής της οικονομίας σκοπεύω να αναδείξω μέσα από το ερώτημα που εξετάζω σε αυτή την διατριβή. Συγκεκριμένα, η απάντηση στο ερώτημα για το ποιες είναι οι επιπτώσεις της μετανάστευσης της τελευταίας δεκαετιας στην ελληνική οικονομία και κοινωνία αναπόφευκτα καταπιάνεται με ερωτήματα όπως τα ακριβώς παρακάτω που διαπνέονται από και ταυτόχρονα αναζητούν επεξηγητικές θεωρίες της δυναμικής ενός οικονομικού συστήματος. Είναι βάσιμοι οι φόβοι της πλειονότητας που θα προτιμούσε τους 'Ευρωπαίους' και κατά μεγαλύτερη πιθανότητα καταρτισμένους μετανάστες από τους εκτός Ε.Ε. και χαμηλής ειδίκευσης; *Μας* παίρνουν όντως τις δουλειές και ρίχνουν τους μισθούς οι μετανάστες από φτωχότερες χώρες;³

Οι θεωρίες και μελέτες επί της μετανάστευσης σε γενικές γραμμές παρουσιάζουν μια πιο ξεκάθαρη εικόνα από τις απόπειρες 'πολιτικοποίησης' της όσον αφορά τις επιπτώσεις της στην αγορά εργασίας. Στους φόβους του τύπου «μας παίρνουν τις δουλειές, μας ρίχνουν τους μισθούς» μπορεί, καταρχάς, να αντιπαραθέσει κανείς το κοινό εύρημα μεταξύ πολλών ερευνών στο θέμα της

³ Τα ξενοφοβικά ερωτήματα του αν οι μετανάστες θα *μας* υπεροκλείσουν αριθμητικά και αν είναι εγκληματίες τα αντιμετωπίζω ως εξής. Στο πρώτο θα αντιπαραθέσω την ιστορία της Ελλάδας που δείχνει ότι το όποιο εθνοτικά ομοιογενές «μας» προπαγανδίζεται ανά τον 20^ο αιώνα έχει τις βάσεις του στις νεωτερικές κατασκευές του σύγχρονου έθνους-κράτους όπως δομήθηκε στην ελληνική περίπτωση (βλέπε Mazower 2000, 2004, Glenny 2000, Hobsbawm 1990, Anderson 1991, Γιαννουλόπουλος 2003). Για το δεύτερο παραθέτω τις μελέτες των Κούρτοβικ και Παύλου στο Μαρβάκης, Παράσνογλου και Παύλου επιμ.(2001), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

μετανάστευση στις χώρες του Νοτιο-ευρωπαϊκού μοντέλου [King 2000] ότι οι μετανάστες από χώρες εκτός Ε.Ε. και παραδοσιακά ανεπτυγμένων χωρών κάνουν τις πιο σκληρές, ανθυγιεινές και χαμηλού κοινωνικού κύρους και τυπικών προσόντων δουλειές που οι γηγενείς γενικά δεν δέχονται να κάνουν. Οικονομικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι το ερώτημα του αν η μετανάστευση οδηγεί σε αύξηση απασχόλησης ή εκτόπιση γηγενών από υπάρχουσες δουλειές μπορεί να εξαρτάται μερικώς από το κατά πόσο τα προσόντα των μεταναστών επιδρούν πολλαπλασιαστικά στην αγορά εργασίας. Η επίδραση της μετανάστευσης στην απασχόληση δεν είναι, δηλαδή, μία σχέση μηδενικού αθροίσματος (*zero-sum game*). Όσον αφορά την επίδραση της απασχόλησης των αλλοδαπών εργατών στους μισθούς των γηγενών, τα ευρήματα ερευνών στην Ε.Ε. και τις Η.Π.Α. καταδεικνύουν ότι η μετανάστευση ασκεί μικρή (και επομένως διαχειρίσιμη) πίεση στους μισθούς (με την πιθανή εξαίρεση των κατώτατων επιπέδων και υπό την προϋπόθεση ότι γηγενείς και μετανάστες δεν ανταγωνίζονται για το ίδιο κομμάτι της αγοράς)⁴. Περισσότερο όμως από τους μετανάστες (των οποίων τα χαρακτηριστικά και οι συσχετισμοί άλλωστε μεταβάλλονται) η ενεργοποίηση ενός πολλαπλάσιου αντίκτυπου εξαρτάται από την στάση που θα τηρήσουν οι εργοδότες και γενικότερα το πως είναι οργανωμένη η οικονομία υποδοχής ώστε να κατευθύνει και να αξιοποιήσει σύμφωνα με τις ανάγκες της το πρόσθετο εργατικό δυναμικό.

Ο «φόβος του ξένου στην αγορά εργασίας» [Λυμπεράκη 2000] φαίνεται πιο ρεαλιστικός στην υπόθεση σύμφωνα με την οποία η φτηνή και *αναλώσιμη* (αντί για ευέλικτη) προσφορά εργασίας των μεταναστών 'αιχμαλωτίζει' την ελληνική οικονομία σε μία αναπτυξιακή λογική εντάσεως εργασίας, υψώνοντας προσδοκίες και πρακτικές ανταγωνισμού που ορθώνονται ως εμπόδια προς την κατεύθυνση τεχνοοικονομικών υποδειγμάτων εντάσεως γνώσης με εστίαση στην ποιότητα και την αναβάθμιση του εργατικού δυναμικού. Είναι όμως συζητήσιμο το αν οι ίδιοι οι μετανάστες που απασχολούνται σε δουλειές χαμηλής κατάρτισης επηρεάζουν αρνητικά τον εντάσεως γνώσης τεχνοοικονομικό προσανατολισμό της αγοράς εργασίας και οικονομίας της χώρας υποδοχής. Μία τέτοια συσχέτιση στηρίζεται όχι τόσο σε επιστημονικά διαψεύσιμα κριτήρια όσο στην φιλοσοφία 'γραμμικής' ανάγνωσης της πραγματικότητας που παραδοσιακά διαπνέει τις οικονομικές αλλά και κοινωνικές επιστήμες και χαιρεί νομιμοποίησης ουσιαστικά λόγω ιδεολογικού

⁴ Βλέπε Borjas 1995, 2000 και Λυμπεράκη&Μαρούκης 2005

προσανατολισμού. Η συγκεκριμένη προσέγγιση πέραν του ότι αγνοεί την χρησιμότητα και το ειδικό βάρος των λεγόμενων ‘κακών’ δουλειών σε μια οικονομία (βλέπε παρακάτω στην διατριβή) επιχειρεί στην ουσία να ερμηνεύσει την επέκταση ενός είδους εργασίας με βάση την ποσοτική και εννοιολογική αντιπαράθεση του με ένα άλλο είδος, παρακάμπτοντας την πολλαπλασιαστική διαδικασία υπό την οποία ένα επάγγελμα αναπτύσσει πεδίο δράσης και διαχέεται στον οικονομικό ιστό. Η τροφοδότηση των ρυθμών ζήτησης, θέσεων εργασίας και παραγωγικότητας για προϊόντα εντάσεως γνώσης εξαρτώνται όχι από το πόσες δουλειές υψηλής ή χαμηλής τεχνολογίας υπάρχουν (δηλαδή, το αποτέλεσμα) αλλά από το πως οι σχετικές θέσεις εργασίας δημιουργούνται, το πως δηλαδή η ζήτηση για αυτά τα προϊόντα και το υπάρχων *ετερογενές* φάσμα απασχόλησης ενορχηστρώνονται (κατανάλωση, αποταμίευση, επένδυση και επομένως στοιχειοθέτηση του κοινωνικού περιβάλλοντος αναπαραγωγής τους) και εξισορροπούν υπό ένα συγκεκριμένο θεσμικό, κοινωνικό πλαίσιο σε ορισμένο βάθος χρόνου. Με αυτή την λογική, το αν και το πως ο ευέλικτος χαρακτήρας της μεταναστευτικής εργασίας μεταφράζεται σε εργασία αναλώσιμη και το κατά πόσο αυτό συνδέεται με την εστίαση σε προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας εξαρτάται στην ουσία από το ευρύτερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο. Βραχυπρόθεσμες απαντήσεις στην αξιοποίηση της μετανάστευσης δίνονται όταν ο επιχειρηματικός και πολιτικός κόσμος απομακρύνεται από την θέση και υπευθυνότητα του οδηγού των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών και αφήνει το δεδομένο της μετανάστευσης στην θέση του αυτόματου πιλότου να κατευθύνει την παραγωγή. Τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου δεδομένου, όμως, αργά ή γρήγορα μεταβάλλονται πράγμα που σημαίνει ότι μετά από κάποιο σημείο δεν αποδίδει όπως απέδιδε αρχικά στους εργοδότες. Δύναται επομένως να προκαλέσει μεγάλα κοινωνικά κόστη και χρειάζεται άλλη προσέγγιση.

Εν ολίγοις, αυτό από το οποίο βασικά εξαρτώνται οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στην οικονομία, όπως στοχεύει να δείξει αυτή η διατριβή, είναι πέρα από τα ίδια τα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά των μεταναστών η αντιμετώπιση που επιφυλάσσει στην μετανάστευση η οικονομία και πολιτεία υποδοχής, ή καλύτερα, οι δυνατότητες προσαρμογής της αγοράς εργασίας και πολιτείας στο νέο δεδομένο. Δυνατότητες προσαρμογής που με την σειρά τους καθορίζονται από τον τρόπο δόμησης και τις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις της μελετώμενης οικονομίας, τις

ιστορικές διαδρομές και στόχους που απορρέουν από αυτά, αλλά και από την ίδια την πορεία διαχείρισης της μετανάστευσης από νόμους, θεσμούς, εργοδότες και πολίτες. Ο τρόπος με τον οποίο σκοπεύω να συζητήσω τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην χώρα υποδοχής θα αναδείξει από την μια μεριά την μεταβλητότητα των συντεταγμένων της προσφοράς εργασίας των μεταναστών – η μετανάστευση δεν μεταχειρίζεται ως σταθερό, α-ιστορικό δεδομένο που ανεξήγητα και ανεξάρτητα από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο υπάγεται παράγει, δεν παράγει ή σταματά μετά από κάποιο σημείο να παράγει πολλαπλάσιο αντίκτυπο προς την μία ή την άλλη κατεύθυνση απασχόλησης. Από την άλλη, η μεθοδολογία μου δεν θα εξετάσει το δεδομένο της μετανάστευσης στη μία και κυρίαρχη έκφανση οργάνωσης και διευθέτησης των παραγωγικών σχέσεων αλλά θα εξετάσει την μετανάστευση στο φάσμα των εναλλακτικών εξέλιξης του παρόντος σημείου οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ισορροπίας στην αγορά εργασίας.

Δομή της διατριβής

Η ανάγκη να δοθεί απάντηση στο κύριο ερώτημα υπό διερεύνηση γίνεται όλο και πιο επιτακτική σε ένα οικονομικό τοπίο που βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο και πρέπει να αναδιαρθρωθεί για να γίνει βιώσιμο⁵. Επισπευστικά επιδρά, επίσης, το γεγονός ότι η ‘δευτερεύουσα’ (κατά Ρίοτε) αγορά εργασίας των τμημάτων του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα (κατασκευαστικός τομέας, γεωργία) που απασχολεί κυρίως μετανάστες και μέχρι πρότινος ζητούσε φτηνά, ανειδίκευτα εργατικά χέρια ανασυντάσσεται μπρος στις νέες εξωτερικές και εσωτερικές εξελίξεις⁶. Ο χρόνος για δράση στο ζήτημα της μετανάστευσης έχει ήδη φτάσει καθώς η δεύτερη γενιά του μεταναστευτικού κύματος της δεκαετίας του 1990 κοντεύει ή έφτασε πλέον στην ενηλικίωση συνοδευόμενο από προσδοκίες για κοινωνική κινητικότητα. Για αυτό και το δέλεαρ γρήγορων απαντήσεων που επιστρατεύουν την πολιτική φιλοσοφία και έχουν στον άξονα τους ιδεολογικά, εμπνέοντα πυγμή και σταθερότητα παρά ιστορικά, επιστημονικώς διαψεύσιμα κριτήρια, δύσκολα αγνοείται. Η μετανάστευση στην Ελλάδα της τρίτης χιλιετίας και της οικονομικά, περιβαλλοντικά ανασφαλούς και συνεπώς (ή μάλλον προσεχώς) κοινωνικά ασταθούς μεταβιομηχανικής εποχής είναι δίχως άλλο μία από τις σημαντικές μεταβλητές από τις οποίες θα εξαρτηθεί η πορεία της χώρας στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία. Η διερεύνηση των *επιπτώσεων* της οικονομικής μετανάστευσης στην Ελλάδα του σήμερα οφείλει λοιπόν να είναι προσδεμένη στα βασικά ερωτήματα του καιρού μας (χωρίς όμως να παρασύρεται από τον επείγοντα χαρακτήρα τους) σχετικά με το πως οργανώνεται υπό τις νέες

⁵ Α) Οι εξωτερικές οικονομίες πληθθαίνουν μέρα με την μέρα και δεν μπορούν πλέον να διαχειρίζονται κρατικά: π.χ. διαχείριση απορριμάτων, εναλλακτικές πηγές ενέργειας -περιβαλλοντική διαχείριση. Β) Σε ένα οικονομικό σύστημα που παράγει γενιές άνεργων πτυχιούχων των οποίων οι ειδικότητες έχουν κορεστεί ή δεν αξιοποιούνται, το κοινωνικό κόστος του αποκλεισμού ενός υπολογίσιμου κομματιού της προσφερόμενης εργασίας δύσκολα απορροφάται. Η αμεσότητα στις απαντήσεις για το τι μέλλει γενέσθαι με την δεξαμενή προσφοράς εργασίας της μετανάστευσης επιταχύνεται λόγω της δυσανάλογης αντιστοιχίας εργαζόμενων με συνταξιούχους και των ευρύτερων δημογραφικών προβολών που πιέζουν όλο και περισσότερο το ελλειμματικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης [Βενιέρης 2003: 52-5].

⁶ 1) Τα κονδύλια που η Ελλάδα προσμένει από την Ε.Ε. περιορίζονται μπρος στην Ευρώπη των 25. 2) Οι ελληνικές επιχειρήσεις αναζητούν επενδυτική διέξοδο στην βαλκανική αγορά. 3) Η ραχοκοκαλιά όπως αποδεικνύεται μεταπολεμικά μέχρι και σήμερα του παραγωγικού ιστού της Ελλάδας, ο κατασκευαστικός τομέας, είναι σε ύφεση. 4) Τέλος, συζητείται η κατάργηση ευνοϊκών αγροτικών επιδοτήσεων για τις χώρες της Ε.Ε..

οικονομικές συνθήκες η παραγωγή και το πώς επιχειρεί να προσαρμοστεί ανάλογα η αγορά εργασίας.

Η διατριβή ακολουθεί λοιπόν τα εξής βήματα. Πρώτα, γίνεται μια επισκόπηση των οικονομικών θεωριών που επιχειρούν να βρουν υποδείγματα ανάλυσης για την εξέλιξη των μορφών οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας από τον φορντισμό στον «μετα-φορντισμό». Η συζήτηση της πορείας των οικονομικών θεωριών προς την αναζήτηση ενός αναλυτικού πλαισίου για την κατανόηση της δυναμικής του οικονομικού συστήματος και της εξέλιξης της αγοράς εργασίας θα οδηγήσει στο κοινωνικό κεφάλαιο, την μεταβλητή-κλειδί δια της οποίας μπορούν να εξεταστούν οι διαφορετικές πορείες αξιοποίησης των δυνατοτήτων ενός «κοινωνικού παραγωγικού συστήματος» όπως οι Λυμπεράκη & Μουρίκη [1996: 59] χαρακτηρίζουν την μεταβιομηχανική κοινωνία της πληροφορίας. Μέσω του κοινωνικού κεφαλαίου γίνονται, υπό προϋποθέσεις, ορατές οι ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες διαγράφονται ποικίλλες διαδρομές-ευκαιρίες για την μεταβαλλόμενη αγορά εργασίας. Μέσω του κοινωνικού κεφαλαίου διαφαίνεται, με άλλα λόγια, η κοινωνική διαδικασία ζύμωσης της προσφοράς και της ζήτησης υπό την οποία διαχέεται πολλαπλασιαστικά η διαθέσιμη υπεραξία με την μορφή επενδύσεων στον κοινωνικό και οικονομικό ιστό – η διαδικασία υπό την οποία αναπαράγεται η δυναμική της οικονομίας. Η προσέγγιση της ευέλικτης εξειδίκευσης καλείται λοιπόν να εντάξει στην αναλυτική της πλατφόρμα της εξέλιξης της αγοράς εργασίας και να επεξεργαστεί δια του κοινωνικού κεφαλαίου μία από τις κυριότερες προκλήσεις της ελληνικής αγοράς εργασίας, το δεδομένο της μετανάστευσης. Η εφαρμογή αυτή θα γίνει δια της μελέτης της περίπτωσης (case-study) του ‘πρόσφατου’ μεταναστευτικού κύματος εκ Αλβανίας που γνώρισε η Ελλάδα. Το μεγαλύτερο μέρος των συνεντεύξεων στους αλβανούς μετανάστες και τους εργοδότες τους (βλέπε παρακάτω Πίνακα 1) χρηματοδοτήθηκε από το ευρωπαϊκό κοινοτικό πρόγραμμα IBEU⁷ (CT-2002-00131) υπό την αιγίδα του ΕΛΙΑΜΕΠ (Ελληνικό Ίδρυμα για την Ευρωπαϊκή και Εξωτερική Πολιτική) και εκτελέστηκε σε συνεργασία με την ερευνητική εταιρία Kappa-Research. Προέχει όμως η συζήτηση του τι εστί μετανάστευση όπως έχει εξελιχθεί από τις οικονομικές και κοινωνικές επιστήμες. Καθώς αυτή η συζήτηση θα αναδείξει εκείνο τον τρόπο θεώρησης της μετανάστευσης του οποίου οι προδιαγραφές θα μπορούν να διαβαστούν από το εννοιολογικό εργαλείο του

⁷ IBEU: Integrating the Balkans in the European Union

κοινωνικού κεφαλαίου με το οποίο προχωρεί η διερεύνηση των *προοπτικών* της μετανάστευσης στο μεταβατικό και απελπισμένο για γρήγορες και ετοιμοπαράδοτες λύσεις πλαίσιο ‘ευελικοποίησης’ που βρίσκεται η ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Πίνακας 1

Συνεντεύξεις με:	Προσφορά εργ. δυναμικού	Ζήτηση εργ. δυναμικού
Νοικοκυριά μεταναστών από Αλβανία	560	
Συλλόγους μεταναστών από την Αλβανία	14	
Εργοδότες (επιχειρήσεις)		128
Δημόσιους Υπαλλήλους (Διευθ. Εργασίας)		18

Πηγή δεδομένων έρευνας πεδίου

Η θεωρητική αρχή που προκρίνεται από όλα τα στάδια της διατριβής – από τις θεωρίες που μελετώντας την προσαρμογή της εργασίας και του τρόπου οργάνωσης της στα μεταβαλλόμενα δεδομένα της παραγωγικής διαδικασίας αναδεικνύουν το πλαίσιο συζήτησης των επιπτώσεων των τελευταίων, από την εννοιολόγηση του υπό εξέταση δεδομένου της μετανάστευσης έως την πρακτική διερεύνηση των επιπτώσεων του όπως διεξάγεται μέσα από την μεθοδολογία και την ανάλυση των ευρημάτων της επιτόπιας έρευνας – είναι η ακόλουθη: Η χαρτογράφηση των επιπτώσεων του μετά το 1990 μεταναστευτικού κύματος στην Ελλάδα δεν μπορεί αλλά ούτε επιδιώκει να είναι κατηγορηματική και τελική. Γιατί ούτε οι μετανάστες/τριες μένουν στατικοί και άφωνοι ούτε οι κοινωνικές, οικονομικές, θεσμικές και πολιτικές συντεταγμένες του περιβάλλοντος τους είναι αμετάβλητες. Η θετική επίπτωση της χρήσης αλλοδαπών εργατών στον κατασκευαστικό κλάδο κατά την τελευταία δεκαετία, για παράδειγμα, εμπεριέχει ανενεργές ή/και υπόγειες διαδρομές που υπό ένα νέο σημείο ‘ισορροπίας’ των κοινωνικών, οικονομικών και τεχνολογικών εξελίξεων μπορεί να αποβεί αρνητική αύριο και αντίστροφα. Η άρνηση αυτής της πιθανότητας θα σήμαινε ότι η μελέτη βασίζεται περισσότερο σε ιδεολογικά (*partisanship*) παρά σε επιστημονικά κριτήρια. Δάφνες επιστημονικότητας άλλωστε διεκδικεί μια μελέτη η οποία εμπεριέχει στο θεωρητικό της πλαίσιο την δυνατότητα αμφισβήτησης της από τα μεταβαλλόμενα δεδομένα. Μια μελέτη η οποία ενέχει ένα μηχανισμό που δεν καταρρέει μπρος σε δεδομένα που ανατρέπουν την εκάστοτε

ανάγνωση της πραγματικότητας. Που παράγει θεωρητικά εργαλεία τέτοια που να μπορούν να διαχειριστούν την ιστορικότητα του υπό μελέτη φαινομένου. Επομένως τα επιστημονικά εχέγγυα αυτής της διατριβής συνίστανται περισσότερο στην *ανάγνωση επιπτώσεων στο ιστορικό τους πλαίσιο* παρά σε διακήρυξη τελικών επιπτώσεων χωρίς να τίθεται ζήτημα χρονικού ορίζοντα.

Επιστημονική αξία της διατριβής

Η επιστημονική αξία αυτής της διατριβής συνίσταται στο ότι προτείνει μία διέξοδο από την διχοτομία μεταξύ υψηλής και χαμηλής εξειδίκευσης στους τρόπους σκιαγράφησης της εξέλιξης της αγοράς εργασίας και της διατύπωσης σεναρίων και προτάσεων πολιτικής για την υπέρβαση της κρίσης της μετάβασης στην οικονομία της γνώσης. Πραγματοποιεί δε τούτο μέσα από το πρίσμα της αξιολόγησης της θέσης της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας. Τι μέρος έχει η μετανάστευση όσον αφορά την καθυστέρηση της Ελλάδας στην παγκόσμια οικονομία της γνώσης; Είναι η επίτευξη της καινοτομίας απλά και μόνο ζήτημα διάχυσης των τεχνολογικών επιτευγμάτων σε μορφή δεξιοτήτων, και κατά πόσο η μονομερής συνέχιση της διαδικασίας κατάρτισης και εκπαίδευσης σε λίγο πολύ γνώριμες οδούς (και η ένταξη και των μεταναστών σε αυτές) δύναται να ωφελήσει την αγορά εργασίας στο σταυροδρόμι που βρίσκεται (στο επίπεδο απασχόλησης, εισοδήματος και εντέλει επενδύσεων και ανάπτυξης); Αυτά τα ερωτήματα λειτουργούν ως κατευθυντήρια πυξίδα στην μελέτη μου.

Στην πορεία της διατριβής δείχνω, λοιπόν, ότι δεν είναι οι συνήθως χαμηλής εξειδίκευσης μετανάστες που εγκλωβίζουν την ελληνική οικονομία σε τροχιές μακριά από μοντέλα παραγωγής εντάσεως γνώσης. Ίσα ίσα υπό προϋποθέσεις παίζουν σημαντικό ρόλο υποστηρικτικών υποδομών ενώ δείχνουν προς την ανάγκη διαφοροποίησης ορισμένων τομέων και θεσμοθέτησης διόδων αντί εμποδίων στην κινητικότητα των ανθρώπων. Όπως θα φανεί στο εγχείρημα μου, η τροφοδότηση των ρυθμών ζήτησης, θέσεων εργασίας και παραγωγικότητας για προϊόντα εντάσεως γνώσης εξαρτώνται όχι από το πόσες δουλειές υψηλής ή χαμηλής τεχνολογίας υπάρχουν αλλά από το πως η ζήτηση για αυτά τα προϊόντα και το υπάρχων *ετερογενές* φάσμα απασχόλησης συνδιαλέγονται και εξισορροπούν υπό ένα συγκεκριμένο θεσμικό κοινωνικό πλαίσιο σε ορισμένο βάθος χρόνου. Η ανάπτυξη είναι βιώσιμη όταν οι αποδόσεις των επενδύσεων του ιδιωτικού τομέα αναδύονται μέσα από την εκάστοτε σύνθεση του ετερογενούς φάσματος απασχόλησης που από την μια μεριά τις υποστηρίζει και από την άλλη δεν στέκει εμπόδιο στις ανάγκες διαφοροποίησης τους. *Η καινοτομία, όπως υποστηρίζω με αυτή την διατριβή, συνίσταται ως τέτοια μέσα από την κοινωνική διαδικασία ζύμωσης της προσφοράς και της ζήτησης. Σε μια*

κοινωνία υπό την σκιά του Ιρλανδικού οικονομικού ‘θαύματος’ και εν γένει της εποχής της οικονομίας της γνώσης, η εκπαίδευση φαντάζει ως πρωταρχική προϋπόθεση προς αυτή την κατεύθυνση. Και η πολιτική εύκολα ευθυγραμμίζεται με το κοινωνικό πρόταγμα των ημερών και αναζητά την συνταγή της κοινωνικοοικονομικής ισορροπίας στην αδιαφοροποίητη και ‘ίση για όλους’ διάχυση της υψηλής εξειδίκευσης. Η προσέγγιση μου δείχνει, αντίθετα, ότι μία τέτοια γραμμική-νεωτεριστική ανάγνωση των εξελίξεων που ενστερνίζονται σε μεγάλο βαθμό οι οικονομικές και κοινωνικές επιστήμες και προωθεί το πολιτικό σύστημα δεν οδηγεί στα επιθυμητά αποτελέσματα.

Πρώτον, η αντιπαράθεση μεταξύ δύο κόσμων απασχόλησης, την οποία φιλοτεχνεί η μαρξιστικής επιρροής θεωρία της δυαδικής αγοράς εργασίας προσπαθώντας να ερμηνεύσει την μετάβαση από το στάδιο της εκβιομηχάνισης σε αυτό της αποβιομηχάνισης, συνδέει δύο αξιολογικά αντίθετους πόλους απασχολούμενων και υιοθετεί την πεποίθηση ότι πρόοδος ισοδυναμεί με γραμμική μετακίνηση από τον ένα πόλο στον άλλο⁸. Η έννοια της κοινωνικής προόδου και της οικονομικής ανάπτυξης ερμηνεύεται μονοδιάστατα αγνοώντας τον ευρύτερο υποστηρικτικό ιστό όπου εντάσσεται η εκπαίδευση, αγνοώντας ότι επιτυχής επανεπένδυση της παραγόμενης υπεραξίας πραγματοποιείται όταν εξασφαλίζεται η οικονομική και κοινωνική ισορροπία ανταγωνιστικών δυνάμεων και ότι η διάχυση των τεχνολογικών εξελίξεων δια της εξειδίκευσης είναι μάλλον επιμέρους ζήτημα. Παραβλέπεται το ότι η διάχυση της καινοτομίας καθορίζεται από την κοινωνική δυναμική, από το πως δηλαδή η κοινωνία ως μεταβαλλόμενο πλέγμα συσσωρεύσεων συμφερόντων, αποκρυσταλλωμένων αναγκών και αξιολογικών συστημάτων *αναπαράγει και αναπαράγεται από* την εκάστοτε διάταξη των παραγωγικών σχέσεων⁹. Απαντήσεις στα αδιέξοδα της αγοράς εργασίας πρέπει να αναζητηθούν στα

⁸ Η επιρροή της πολιτικής ιδεολογίας του Διαφωτισμού είναι συχνά καταλυτική όχι μόνο στις νεοκλασικές-οικονομικές αλλά και στις μαρξιστικές-δομικές προσεγγίσεις. Παράγωγο αυτής της ιδεολογίας είναι η πίστη των οικονομικών θεωρητικών κύκλων στις δυνατότητες του οικονομικού και ορθολογικού ανθρώπου και στην αυθόρμητη δράση του. Τόσο η σχολή του Σικάγου όσο και οι αντίπαλοι της κατασκευάζουν τα ερμηνευτικά μοντέλα τους συμμερίζομενοι την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι ορθολογικός παίκτης που ξέρει τα πάντα και αντιδρά πάντα με γνώμονα την αποκόμιση του μέγιστου κέρδους του σε ένα πλαίσιο τέλειου ανταγωνισμού. Οι ‘μαϊμούδες’, οι άνθρωποι που θεωρούνται αδρανείς μεταβλητές και ευθυγραμμίζονται παθητικά με τις δυνάμεις της αγοράς, μετατρέπονται σε παντογνώστριες ‘θεότητες’ με βάση τις ορθολογικές προσδοκίες [Ανδρουλάκης 2006: 146].

⁹ Η ανάλυση του φαινομένου της μετανάστευσης στην οποία προβαίνω δια της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, αντίθετα, φροντίζει να φωτογραφίσει την κοινωνική δυναμική ως μοχλό διάχυσης της καινοτομίας και διατήρησης ενός ρυθμού ανάπτυξης.

μεταβαλλόμενα δεδομένα της κοινωνίας και της οικονομίας και τις ανάγκες που αυτά θέτουν. Οδηγός είναι η κοινωνία και όχι η τεχνολογία, οι ‘καλές’ και ‘κακές’ θέσεις εργασίας και όχι μόνο οι υψηλής ειδίκευσης. Δεν υπάρχει μία συνταγή θέσεων εργασίας καθώς άλλοτε κακές θέσεις εργασίας σήμερα φαίνονται καταλληλότερες για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και άλλοτε καλές θέσεις παρουσιάζονται δύσκαμπτες στο νέο σκηνικό. Ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα που αγκιστρώνεται σε ορισμένες ‘καλές’ και τις αντίστοιχες τους ‘κακές’ θέσεις εργασίας και τομείς ανεξαρτήτως των αναγκών διαφοροποίησης και «δημιουργικής καταστροφής» που θέτουν τα μεταβαλλόμενα δημογραφικά, οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα, δεν κάνει άλλο από το να αντιμετωπίζει το πεδίο απασχόλησης από μια εξω-πραγματική ελιτιστική σκοπιά. Η σταθερότητα της αύξησης της παραγωγικότητας δεν οφείλεται στο ότι όλοι κάνουν απλώς καλύτερα ό,τι έκαναν προηγουμένως, αλλά στο ότι η οικονομική δομή αλλάζει δραματικά: οικονομικοί τομείς και επιχειρήσεις δημιουργούνται ή/και διαφοροποιούνται ενώ άλλοι εξαφανίζονται και πεθαίνουν¹⁰. Η κοινωνικοοικονομική κινητικότητα και η μείωση του χάσματος της δυαδικής αγοράς εργασίας, δηλαδή, δεν μπορούν να προωθηθούν με συνταγές γραφειοκρατικού τύπου οργάνωσης της παραγωγής. Τα τυπικά προσόντα και η τεχνολογία που τα προωθεί δεν πρόκειται από μόνα τους να λύσουν τα προβλήματα της ανεργίας και της φτώχειας (το φαινόμενο των φτωχών εργαζόμενων είναι άλλωστε όλο και πιο συχνό στις μέρες μας). Οι αγώνες δρόμου για κατάρτιση και υψηλή εξειδίκευση δεν ασχολούνται με αυτά τα ζητήματα. Το κεφάλαιο που ενεργοποιείται σε δραστηριότητες υψηλής εξειδίκευσης σε γενικές γραμμές προτιμά να υπάρχει ανταγωνισμός δεξιοτήτων για λίγες θέσεις θέτοντας σε δεύτερη μοίρα την μάζα των ανέργων που ένα τέτοιο σύστημα παράγει. Ενώ σε αρκετές περιπτώσεις δεν δείχνει κοινωνική υπευθυνότητα καθώς δεν είναι υπόλογο σε μία συγκεκριμένη εθνική αγορά εργασίας για την άντληση εργατικού δυναμικού.

Δεύτερον, η συγκεκριμένη ενασχόληση με το ζήτημα της μετανάστευσης επαναφέρει στο προσκήνιο τις δουλειές που είναι αναντικατάστατες και διαχέονται ως υποστηρικτικός ιστός πίσω από τα επαγγέλματα ‘πρώτης γραμμής’. Και δείχνει το αδιέξοδο στο οποίο έχουν φτάσει. Από την μια μεριά, οι υπηρεσίες φροντίδας και εν γένει τα εντάσεως διαπροσωπικής επαφής επαγγέλματα παραμένοντας περιθωριοποιημένα σε σχέση με τον κύριο κορμό της οικονομίας στερούνται πόρων

¹⁰ Michael Spens (2001) όπως αναφέρεται στο άρθρο *Πως οι φτωχές χώρες θα γίνουν πλούσιες*, Ελευθεροτυπία 05.02.2007.

για την βιωσιμότητα τους και την βελτίωση της ποιότητας τους. Από την άλλη, είναι η μάζα των χαμηλά αμειβόμενων και χαμηλού κύρους επαγγελματιών (για παράδειγμα ο κατασκευαστικός κλάδος) στα οποία μεγάλο μέρος των μεταναστών αναγκάζεται να στραφεί για να μην μείνει άνεργο – ένα κίνητρο με αμφισβητούμενα αποτελέσματα για την πορεία τους σε μεταβαλλόμενους τομείς. Επιπλέον, η παρατηρούμενη ‘εθνικοποίηση’ των παραπάνω επαγγελματιών οδηγεί στην ‘γκετοποίηση’ και τον μαρασμό τους χωρίς κάτι τέτοιο να δικαιολογείται από τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, από κοινωνικοοικονομικής δηλαδή σκοπιάς. Η στενή συσχέτιση των μεταναστών με αυτά τα επαγγέλματα, από την μια μεριά, απωθεί τους έλληνες από αυτά. Τα παιδιά των μεταναστών, από την άλλη, πολύ δύσκολα θα στραφούν στα ίδια επαγγέλματα λόγω κυρίως του αρνητικού κοινωνικού τους προσήμου αλλά και των προσδοκιών των γονιών τους που, όπως αποδεικνύει η διεθνής εμπειρία μελετών μετανάστευσης, προορίζουν τα παιδιά τους για διαφορετικούς θύλακες της αγοράς εργασίας.

Πιο συγκεκριμένα, η παροχή υπηρεσιών φροντίδας σε παιδιά, ηλικιωμένους και άλλες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, τα οικιακά και οι σκληρές, ανθυγιεινές και χαμηλών τυπικών προσόντων και κοινωνικού κύρους δουλειές αντιμετωπίζονταν παραδοσιακά από την ελληνική πολιτεία ως παράπλευρες και δευτερεύουσες δουλειές σε σχέση με τα επαγγέλματα πρώτης γραμμής. Σήμερα όμως, από την μια πλευρά, οι χειρωνακτικές εργασίες κατά κανόνα δεν προτιμούνται από τους γηγενείς. Από την άλλη, η άλλοτε δεδομένη προσφορά ‘χειρών βοηθείας’ διαμέσου της οικογένειας (γυναίκα, παππούς-γιαγιά) έχει πληγεί και παρουσιάζει ελλείψεις λόγω της αλλαγής των δημογραφικών δεδομένων των νοικοκυριών¹¹, της μαζικής προσχώρησης των γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας, της αύξησης των μονογονεϊκών οικογενειών και των οικογενειών όπου και οι δύο γονείς δουλεύουν full-time, και της αύξησης του έμμεσου κόστους εργασίας που επιβαρύνεται περαιτέρω από την δυσαναλογία εργαζόμενων-συνταξιούχων. Οι μετανάστες ήρθαν να καλύψουν αυτά τα κενά. Η περιθωριοποίηση και ‘αποειδίκευση’, όμως, των παραπάνω δουλειών, είτε επειδή στην μια περίπτωση ‘παραδοσιακά’ θεωρούνται

¹¹ Α) Η νέα γενιά παππούδων και γιαγιάδων που έχει πρόσβαση σε μια υπερπροσφορά απολαύσεων και υπηρεσιών και έχει γαλουχηθεί με μια κουλτούρα χειραφέτησης δεν μπορεί και δεν θέλει σε πολλές περιπτώσεις πλέον να αποτελεί μια ανεξάντλητη δεξαμενή ελάφρυνσης των οικογενειακών βαρών. Β) Η αύξηση του προσδόκιμου όριου ζωής αυξάνει όλο και περισσότερο την ζήτηση υπηρεσιών φροντίδας.

περισσότερο φιλανθρωπία παρά δουλειά¹² και έχουν ‘θυληκοποιηθεί’ είτε επειδή στην άλλη εισάγονται στην αγοραία σφαίρα με διαφορετικούς χρόνους (πέραν του ‘fixed’ καθημερινού οχταώρου) και χώρους, όπως παρατείνεται στις μέρες μας με την μεταφορά τους από τις πλάτες των γυναικών και άλλων ευάλλωτων ομάδων σε αυτές των μεταναστών, δεν λύνει το πρόβλημα. Οι εν λόγω δουλειές γίνονται όλο και λιγότερο ελκυστικές με συνέπεια να απορροφούν συνήθως άτομα χωρίς άλλες επιλογές¹³, να δημιουργείται δυσαναλογία ανάμεσα στην υψηλή ζήτηση και την χαμηλή προσφορά τους και να χειροτερεύει η ποιότητα του προϊόντος και των υπηρεσιών που παράγονται. Επιπλέον, η μεταβλητή της μετανάστευσης υποδεικνύει με περισσότερο κατηγορηματικό τρόπο ότι οι δουλειές αυτές *πρέπει* να σταματήσουν να υπάρχουν όπως τις ξέραμε και να εισαχθούν με διαφορετικούς όρους στην αγοραία σφαίρα (πρέπει να επέλθει η *δημιουργική καταστροφή* τους). Γιατί ούτως ή άλλως τίθεται θέμα βιωσιμότητας καθώς οι επόμενες γενεές των μεταναστών πολύ δύσκολα θα ακολουθήσουν την ίδια πορεία με τους γονείς τους. Και γιατί, εστιάζοντας ειδικότερα στις υπηρεσίες φροντίδας, οι μετανάστριες *πληρώνονται*. Δεν είναι ούτε οι νοικοκυρές της βιομηχανικής οικονομίας, ούτε νοσοκόμες-καλόγριες που είχαν πάρει όρκο φτώχειας, ούτε νεαρές γυναίκες που το έβλεπαν ως προσωρινή απασχόληση και δεν απαιτούσαν να πληρώνονται καλά γιατί είχαν και προσδοκώσαν στήριξη από την θρησκευτική κοινότητα, τους πατεράδες, τους μελλοντικούς άνδρες τους, ούτε είναι οι πρωτοαπασχολούμενες σε παιδικούς σταθμούς και δημοτικά σχολεία που μπορούσαν και παρείχαν τις υπηρεσίες τους με αντάλλαγμα ένα ‘χαρτζηλίκι’ [J.Nelson 2006: 66-67].

Τι μπορούμε να κάνουμε λοιπόν για το αφανές και περιθωριοποιημένο κομμάτι της αγοράς εργασίας; Ότι ακριβώς θα κάναμε σε άλλους καιρίους οικονομικούς τομείς αν είχαμε έλλειψη ποιότητας και ενδεχομένως και ποσότητας

¹² Η αγοραία σφαίρα είχε πάντα ανοικτό διάυλο επικοινωνίας με την οικιακή σφαίρα. Η Βικτωριανής επιρροής άποψη του κόσμου ως διχοτομημένου ανάμεσα στον σκληρό, απρόσωπο, ανδρικό επιχειρηματικό κόσμο του καπιταλισμού και του ηθικού, ‘αμόλυντου από χρηματικές συναλλαγές’ κόσμου της οικογένειας και της κοινότητας ήταν εξ αρχής μια αφαίρεση. Οι γυναίκες της μεσαιάς τάξης, που θεωρούνταν φύλακες-άγγελοι της ηθικής, είχαν υπηρετές/ριες στην διάθεση τους και δεν είχαν άλλο ρόλο από το να κάθονται σπίτι περιμένοντας τους άνδρες τους να γυρίσουν, ήταν ποσοτικά ασήμαντες. Οι περισσότερες γυναίκες που δεν δούλευαν, στην πραγματικότητα ασχολούνταν με την οικιακή οικονομία και φρόντιζαν τα μέλη της οικογένειας τους. Ενώ η μάζα των γυναικών που δεν είχε αστούς άνδρες ερχόταν αντιμέτωπη και με τις κακές εργασιακές συνθήκες της βιομηχανικής οικονομίας [Nelson 2006: 66].

¹³ Η άτομα που, όπως γράφει η Julie Nelson, «μπορούν να υποστούν την οικονομική θυσία γιατί υποστηρίζονται από άλλα μέλη της οικογένειας τους ή δεν έχουν εξαρτώμενα μέλη στην ευθύνη τους» [2006: 76].

προσφερόμενης εργασίας; θα αλλάζαμε τα χαρακτηριστικά της εργασίας (το job description), θα αυξάναμε δηλαδή τις αποδοχές (λόγω της πληρωμής ασφαλιστικών εισφορών), τα κίνητρα εξέλιξης και τις λοιπές παροχές που διευκολύνουν τις εργασιακές συνθήκες και την ζωή των εργαζομένων. Η διαδικασία αποειδίκευσης και εξειδίκευσης, ‘τυποποίησης’ και ‘ατυποποίησης’ μιας εργασίας ανάγει στην εκ νέου ζύμωση, διαπραγμάτευση και διευθέτηση των συσχετισμών των κοινωνικών δυνάμεων μπρος στις νέες εξελίξεις – αφορά, με άλλα λόγια, παρεμβάσεις σε θέματα ζήτησης και όχι μόνο προσφοράς της εργασίας. Τι είναι, για παράδειγμα, προτιμότερο; Μία μετανάστρια που πάσχει από σύνδρομο κατωτερότητας και έχει η ίδια ανάγκη συμπόνοιας και φροντίδας να φροντίζει τα παιδιά, τους γονείς μας και να αναλαμβάνει τις οικιακές δουλειές μας ή μία/ένας επαγγελματίας της αγοράς που προσπαθεί να είναι αντάξιος των απαιτήσεων και που βέβαια θέλει και την ανταμοιβή του για αυτό που παρέχει χωρίς να υποθηκεύει την μελλοντική του ασφάλεια; Διότι πλέον έχουμε σε ορισμένες περιπτώσεις το παράδοξο του ότι στην ομάδα των άλλοτε «αιχμαλώτων της φιλανθρωπίας» [Nelson 2006: 78] προστίθενται και οι εργοδότες τους. Με το σενάριο που προτείνω μπορεί βέβαια να χαθούν κάποιες θέσεις εργασίας για τους μετανάστες, θα θεθούν όμως βάσεις υγιούς ανταγωνισμού και κινητικότητας στα πλαίσια αυτών των επαγγελματιών υποδομής του τοπίου απασχόλησης. Μιας κινητικότητας που δεν θα συνδέεται με την φυγή από αυτούς τους χώρους και την συρρίκνωση τους αλλά με επενδύσεις προς την διαφοροποίηση και επέκτασή τους.

Η εστίαση μου στα αναντικατάστατα μεν παραμελημένα δε επαγγέλματα και η παραπάνω σχετική πρόταση που αναπτύσσω για το σοβαρό πρόβλημα απασχόλησης και συνεπώς ισορροπίας στην ελληνική αγορά εργασίας προϋποθέτει, όμως, την σύγκρουση με τις κύριες γραμμές της οικονομικής και κοινωνικής θεωρίας. Συγκεκριμένα, έρχομαι αντιμέτωπος τόσο με την νεοκλασική οικονομική προσέγγιση όσο και με την μαρξιστικής επιρροής κριτική θεώρηση του καπιταλισμού γιατί καταλήγουν και οι δυο στην ίδια πρόταση: *αφήστε τα πράγματα ως έχουν*. Και προχωρήστε, λένε οι μεν, χωρίς να σπαταλάτε πόρους στις παράπλευρες απώλειες του συστήματος της ελεύθερης αγοράς καθώς αυτές θα αυτορουθμιστούν. Ενώ φροντίστε, ισχυρίζονται οι δε, μέσω μη αγοραίας παρέμβασης όσο υποθηκευμένη και αν είναι αυτή για τα προβλήματα της απασχόλησης. Οι πρώτοι δεν έχουν παρά χαμηλά αν όχι καθόλου στην ιεραρχία των επιστημονικών τους προτεραιοτήτων το ζήτημα των διαπροσωπικής επαφής και εδαφικών επαγγελμάτων. *Η καινοτομία ουδεμία σχέση με*

κοινωνική διαδικασία (διαδικασία, δηλαδή, εξισορρόπησης μεταξύ της ζήτησης και του ετερογενούς φάσματος απασχόλησης) έχει για αυτούς. Οι δεύτεροι ισχυρίζονται ότι με το να κρατιούνται ως έχουν, σε χαμηλά δηλαδή επίπεδα, οι αποδοχές και οι συνθήκες εργασίας των εν λόγω επαγγελματιών και στην ουσία να παραμένουν (με ή χωρίς κρατική αρωγή) περιθωριοποιημένες ορισμένες οικονομικές δραστηριότητες έχουμε τα εξής αποτελέσματα: α) στην περίπτωση του χώρου των οικιακών υπηρεσιών και της φροντίδας, εξασφαλίζεται μία στοιχειώδης προστασία από την 'μόλυνση' με οικονομικές αξίες της αγοράς. β) δια της περιθωριοποίησης του ευρύτερου χώρου των διαπροσωπικής επαφής (π.χ. οικιακές βοηθοί, νοσηλεύτριες) και εδαφικών (π.χ. τομέας κατασκευών) επαγγελματιών στην ουσία προωθείται με ή χωρίς κρατική βοήθεια η υποστήριξη των ενεργών και των 'εν δυνάμει' υψηλής εξειδίκευσης εισοδημάτων. Τα χαμηλής εξειδίκευσης επαγγέλματα αντιμετωπίζονται ως υποδεέστερα και δευτέρας διαλογής, μία πεποίθηση που κατά βάθος αντλείται από το εξωπραγματικό όραμα ότι η τεχνολογία θα αντικαταστήσει αυτές τις δουλειές και ότι όλοι θα γίνουν υψηλά εξειδικευμένοι εργαζόμενοι ακολουθώντας την πρόοδο της οικονομίας της γνώσης. Διακρίνεται εδώ η γραμμική και τελεολογική ελπίδα, που μπορεί να εντοπιστεί τόσο στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας όσο και σε προεκτάσεις της σχολής της ευέλικτης εξειδίκευσης, ότι ο άνθρωπος στο τέλος του τούνελ της μετάβασης του στην μεταβιομηχανική εποχή θα ανακτήσει την εξουσία στο προϊόν της εργασίας του που είχε απωλέσει με την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης. Η κοινωνία όμως δεν ακολουθεί την τεχνολογία. Ούτε είναι ανίσχυρη και τηλεκατευθυνόμενη από το κέρδος αλλά συμβατή με τον κόσμο της αγοράς. Από την λύση που προτείνω αντιλαμβάνεται κανείς ότι η διατριβή μου συνεισφέρει στην αμφισβήτηση του αξιώματος που μοιράζονται τόσο τα νεοκλασσικά οικονομικά όσο και οι σχολές της κριτικής τους ότι η αγορά λειτουργεί αποκλειστικά και μόνο υπό απaráβατους κανόνες μεγιστοποίησης του κέρδους. Ένα αξίωμα τα παράγωγα πολιτικής του οποίου συνίστανται για τους μεν στο να προσδοκούν σε μία κοινωνία καθ'εικόνα και ομοίωση της τεχνολογικής πρόοδου και για τους δε στο να προσβλέπουν σε ένα κράτος ή άλλο συλλογικό μόρφωμα που θα επιβάλλει τινά τρόπο ηθικά ανάχωματα στον επιχειρηματικό κόσμο και θα στηρίζει τις παρεκτροπές του τελευταίου. Αυτό το αξίωμα, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει η Julie Nelson, δεν βοηθά καθώς στην πρώτη περίπτωση οδηγεί σε κρίση κοινωνικής και περιβαλλοντικής υπευθυνότητας στο επιχειρείν και στην δεύτερη στην μη οικονομική

βιωσιμότητα των τομέων παροχής υπηρεσιών φροντίδας [J. Nelson 2006: 116] και των υπόλοιπων απαραίτητων και χαμηλού κοινωνικού κόστους επαγγελμάτων.

Μέρος Πρώτο: Αγορά εργασίας, ευελιξία, μετανάστευση και Ελλάδα

1. 1. Μετανάστευση στην Ελλάδα

Προτού προχωρήσω στο θεωρητικό σκέλος της διατριβής οφείλω να εξηγήσω γιατί θεωρώ το φαινόμενο της μετανάστευσης κρίσιμη συντεταγμένη στην πορεία της Ελλάδας στην μεταβιομηχανική εποχή. Με άλλα λόγια, ποια η θέση της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας;

Παρά τις μεγάλες προσπάθειες του νεοελληνικού έθνους-κράτους να διασφαλίσει την εθνική, θρησκευτική και πολιτισμική ομοιογένεια στην επικράτεια του, το εργατικό δυναμικό της χώρας ποτέ δεν ήταν ομοιογενές. Στην Ελλάδα που βρέθηκε με νέα εδάφη και πληθυσμούς μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και επιχείρησε να τα επεκτείνει στο τέλος του Α' Παγκόσμιου, στην Ελλάδα της Κατοχής, του Εμφυλίου, του μετεμφυλιακού καθεστώτος και των δύο δικτατοριών οι συντονισμένες προσπάθειες σίγησης του ορθόδοξου αλβανικού, του σλαβικού, του βουλγαρικού, του εβραϊκού και μουσουλμανικού στοιχείου απέδωσαν βέβαια τα μέγιστα στο να μειώσουν την θέαση, προβολή και επομένως σημασία των ιστορικών μειονοτήτων του ελλαδικού χώρου¹⁴. Ο ερχομός του μεταναστευτικού κύματος της δεκαετίας του 1990 ήλθε, όμως, να αποδομήσει τις κατακτημένες εθνικές ισορροπίες και να φέρει ξανά στο προσκήνιο την εθνοτική και πολιτισμική ανομοιογένεια της δεξαμενής του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού.

Η Ελλάδα, παρά το ότι δέχτηκε μεγάλα κύματα μεταναστών και προσφύγων το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα (κατάρρευση Οθωμανικής αυτοκρατορίας, Μικρασιατική Καταστροφή), κατά την διάρκεια αυτού του αιώνα υπήρξε κυρίως μία χώρα αποστολής μεταναστών. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι διαδρομές και παραδρομές ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας μεταπολεμικά οφείλουν αρκετά στην μετανάστευση ενός σημαντικού μέρους του εργατικού δυναμικού της είτε με την μορφή των εμβασμάτων των ελλήνων μεταναστών [Σακελλαρόπουλος 1999] είτε

¹⁴ Βλέπε χαρακτηριστικά τα Mazower, M. (2004), *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London: Harper Collins Publishers και Glenny, M. (2000), *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London: Granta Books.

ως ευκαιριακή αποσυμφόρηση των κοινωνικών και ταξικών αδιεξόδων που τροφοδοτούσε η «κρατική εργοδοσία» από τον εμφύλιο και μετά [Τσουκαλάς 1986: 119-123]¹⁵. Ήδη από τις δεκαετίες του 1970 και 1980 παρατηρείται μια ροή μεταναστών προς την Ελλάδα που αποτελείται από έλληνες μετανάστες που επιστρέφουν στην πατρίδα, μέλη της ελληνικής διασποράς από την Αίγυπτο και αλλού καθώς και πολιτικούς πρόσφυγες από την εποχή του Εμφυλίου [Μουσουρού 1991]. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 το ισοζύγιο εισροής-εκροής μεταναστών ανατρέπεται αποφασιστικά και η Ελλάδα γίνεται, μαζί με άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης όπως η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία, αποδέκτης μεγάλων εισροών μεταναστών. Η κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ και οι πόλεμοι που ξέσπασαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990 παρακίνησαν πολλούς ανθρώπους να ακολουθήσουν τον δρόμο της μετανάστευσης προκειμένου να διεκδικήσουν καλύτερες τύχες ή απλά να επιζήσουν. Οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτέλεσαν σημαντικούς αποδέκτες αυτών των μεταναστευτικών ροών. Σήμερα, 15 περίπου χρόνια μετά τις πρώτες μαζικές αφίξεις μεταναστών στις χώρες της Νότιας Ευρώπης οι βασικοί παράγοντες που ωθούν τους ανθρώπους στην μετανάστευση κάθε άλλο παρά σε ύφεση είναι. Η διεθνοποίηση των αγορών, η μη φθίνουσα πορεία των μεταφορών και τηλεπικοινωνιών, οι διαφορές μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας, οι δημογραφικές εξελίξεις και οι πολιτικές και περιβαλλοντικές αναταραχές σε διάφορα μέρη του κόσμου, δείχνουν ότι η μεταναστευτική ροή προς τις γηρασκόμενες και σε ανάγκη ξένων εργατικών χεριών χώρες της Ευρώπης των 15 (25 πλέον) δεν πρόκειται να σταματήσει (και μάλιστα δεν είναι και τόσο μεγάλη σε σχέση με τις δυνατότητες της).

Τα δύσκολα φρουρούμενα και προσπελάσιμα από βουνά και θάλασσα σύνορα της Ελλάδας, η γεωπολιτική της θέση ως το νοτιοανατολικό σύνορο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το πλάτος της παραοικονομίας¹⁶ καθιστούν την Ελλάδα ελκυστικό μεταναστευτικό προορισμό από την άποψη της απόστασης και της 'παράνομης' εισόδου και παραμονής. Αποτέλεσμα των παραπάνω: περίπου το 10% του

¹⁵ Το όφελος της αποφυγής κοινωνικών συγκρούσεων που αποκόμισε η μεταπολεμική ελληνική οικονομία από την μετανάστευση εξαργυρώθηκε εις βάρος της προλεταριοποίησης που χρειαζόταν η εκβιομηχάνιση. Επιπλέον, συνεισέφερε στην αποκρυστάλλωση μιας κρατικοδίαιτης οικονομίας – ο Τσουκαλάς εδώ κάνει λόγο για 'πολιτικό' καταμερισμό της εργασίας [Τσουκαλάς 1986: 109].

¹⁶ Το μέγεθος της ελληνικής ανεπίσημης οικονομίας ισοδυναμεί περίπου με το ένα τρίτο του ΑΕΠ της χώρας [Λαμπριανίδης&Λυμπεράκη, 2001, σ.98].

πληθυσμού στην Ελλάδα είναι αλλοδαποί μετανάστες¹⁷. Πράγμα που δεν φαίνεται παράλογο αν αναλογιστεί κανείς ότι το 2001 η πληθυσμιακή απογραφή έδειξε ότι ο αριθμός των αλλοδαπών που ζουν νόμιμα στην Ελλάδα αντιστοιχεί στο 7% περίπου του συνολικού πληθυσμού [OECD, 2004] ενώ όλες οι σχετικές έρευνες κάνουν λόγο για ένα σημαντικό ποσοστό μεταναστών που δεν είναι νομιμοποιημένοι. Επίσης καλύπτουν σημαντικό μέρος της αγοράς εργασίας. Οι μετανάστες απασχολούνται κυρίως στον κατασκευαστικό τομέα, τον τουρισμό, την αγροτική οικονομία και τις οικιακές υπηρεσίες – τομείς στους οποίους εύκολα λειτουργούν ή και επεκτείνονται ανεπίσημες (παρα)οικονομικές πρακτικές. Σε αυτό το πλαίσιο, ο βορειοδυτικός γείτονας της Ελλάδας, η Αλβανία, είναι η χώρα από όπου προέρχεται η πλειονότητα των μεταναστών στην Ελλάδα. Υπολογισμοί δείχνουν ότι περίπου το 57.5% ή ακόμα και το 65% του συνόλου των μεταναστών στην Ελλάδα έρχονται από την Αλβανία [Καβουνίδη & Χατζάκη 2000, Kasimis 2004]. Η συμβολή των μεταναστών στον παραγωγικό ιστό της χώρας επισημαίνεται από πολλές έρευνες. Ο ερχομός τους, επιπλέον, έχει αναζωογονήσει δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά επαρχιακές περιοχές της Ελλάδας που τείνουν να ερημωθούν εξαιτίας της αστυφιλίας που γνώρισε μεταπολεμικά η Ελλάδα¹⁸. Ενώ το υπό σοβαρές πιέσεις ασφαλιστικό σύστημα παίρνει κάποια παράταση ζωής από τις εισφορές των μεταναστών, ειδικά μετά τα προγράμματα νομιμοποίησης. Στοιχεία από το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) δείχνουν ότι το 11% του νόμιμου εργατικού δυναμικού που ασφαλίζουν είναι μετανάστες ενώ ένας στους 4 απασχολούμενους στον κατασκευαστικό τομέα είναι αλβανός¹⁹.

Οι μετανάστες είναι λοιπόν σημαντικό μέρος του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας. Ο ερχομός μιας αριθμητικά σημαντικής και οικονομικά ενεργής πληθυσμιακής ομάδας εισάγει νέα δεδομένα στις επικρατούσες παραγωγικές σχέσεις και ακολούθως στην ευρύτερη κοινωνικοοικονομική οργάνωση και θεσμική διαχείριση της αγοράς εργασίας μιας επικράτειας. Η Ελλάδα μπορεί μεν να θεωρείται χώρα μετανάστευσης από τα νούμερα, αργεί δε χαρακτηριστικά να κάνει τα πρώτα δειλά διαχειριστικά βήματα ενώ ακόμα και τώρα διστάζει να λειτουργεί ως τέτοια.

¹⁷ Βλέπε μέρος μελέτης Ι.ΜΕ.ΠΟ. στην Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Ν.Βασιλειάδου, *Οι μετανάστες της διπλανής πόρτας*, 25.9.2005

¹⁸ Βλέπε C. Kasimis and A. G. Papadopoulos, 'The multifunctional role of migrants in the Greek countryside: implications for the rural economy and society', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(1), 2005, pp. 99–127.

¹⁹ Βλέπε Ελευθεροτυπία, Χ.Μέγας, *11 στους 100 εργαζόμενους είναι μετανάστες*, 30 Δεκεμβρίου 2003, σ.23.

Χαρακτηριστικό είναι το ότι άργησε πιο πολύ από όλες τις χώρες της Νότιας Ευρώπης που έγιναν αποδέκτες του μεταναστευτικού κύματος στις αρχές του 1990 να εκκινήσει την διαδικασία καταγραφής και νομιμοποίησης των μεταναστών. Δέκα περίπου χρόνια μετά την άφιξη του πρώτου κύματος μεταναστών, το 2001, ψηφίστηκε ο πρώτος μεταναστευτικός νόμος ο οποίος (όπως έδειχνε άλλωστε και η ονομασία του) προσανατολιζόταν κυρίως προς τον έλεγχο της εισόδου και εξόδου των μεταναστών από τα σύνορα παρά προς την διαμονή τους στην χώρα υποδοχής. Ενώ πρόσφατα ψηφίστηκε ο ν. 3386/2005 που επιτέλους ασχολείται έστω και ονομαστικά με το ζήτημα της ένταξης των μεταναστών.

1.2. Αγορά εργασίας και προσεγγίσεις της εξέλιξης της

Παραπάνω επιχείρησα να αναδείξω σε γενικές γραμμές την κρισιμότητα του φαινομένου της μετανάστευσης στην σημερινή ελληνική αγορά εργασίας. Επόμενο βήμα είναι ο σχηματισμός του ιδεότυπου (των κανόνων και εργαλείων) ανάλυσης της αγοράς εργασίας στην παρούσα φάση της. Η ψηλάφηση των χαρακτηριστικών της σημερινής οργάνωσης της αγοράς εργασίας είναι απαραίτητη για να προβώ στην διερεύνηση των επιπτώσεων από την διαντίδραση με το δεδομένο της μετανάστευσης. Η ιδιαιτερότητα του τωρινού κοινωνικοοικονομικού πλαισίου νοείται ως τέτοια σε σχέση με προηγούμενες μορφές οργάνωσης της εργασίας. Η εξέλιξη της μελέτης των νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής που επαναπροσδιορίζει και θέτει σε νέες συντεταγμένες την έννοια της εργασίας, αρχίζει λοιπόν από προσεγγίσεις που θεωρούν το προηγούμενο οικονομικό καθεστώς.

Ξεκινώ από το πως η **σχολή της Ρύθμισης** ερμηνεύει τον Φορντισμό και την κρίση του. Κατά αυτή την προσέγγιση, η κινητήρια δύναμη του συστήματος της εντατικής συσσώρευσης και της μονοπωλιακής οικονομίας (όπως ορίζει τον Φορντισμό) είναι η «εντατικοποίηση της εργασίας, ο λεπτομερής καταμερισμός των καθηκόντων και η εκμηχάνιση της παραγωγής» [Λυμπεράκη&Μουρίκη 1996: 31]. Η συζήτηση της κρίσης του φορντισμού, που με ενδιαφέρει εδώ, περνάει μέσα από την διαδρομή της ανάδειξης και αμφισβήτησης των χαρακτηριστικών εκείνων που το συνιστούν ξεχωριστό τεχνοοικονομικό υπόδειγμα. Ο πυρήνας αυτής της σύγκρουσης συνίσταται στο επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο τα χαρακτηριστικά που αποδίδουν εκπρόσωποι αυτής της προσέγγισης στον Φορντισμό εκφράζουν περισσότερο έναν ιδεότυπο παρά την πραγματικότητα των διάφορων εθνικών εκδοχών του φορντικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, έχει υποστηριχθεί ότι η αυτοματοποιημένη παραγωγική διαδικασία που στηρίζεται στα αυστηρά καταμερισμένα και περιορισμένα τεχνικά καθήκοντα των εργαζομένων είναι ένα γνώρισμα που δεν χαρακτηρίζει παρά ένα τμήμα μιας οικονομίας. Κριτικές έχουν διατυπωθεί, επίσης, για την ύπαρξη μιας εσωτερικής λογικής – του «ενάρτετου κύκλου» της μαζικής παραγωγής – που θεωρείται ότι εξασφαλίζει την σταθερότητα αυτού του υποδείγματος συσσώρευσης. Η εξέλιξη της οικονομίας εξαρτάται από τον ανταγωνισμό και το σχεσιακό πλέγμα στο οποίο αποκρυσταλλώνονται κάθε φορά κοινωνικές τάξεις και ομάδες, επιχειρήσεις, και κράτος. Δεν είναι αποτέλεσμα

κάποιας οικονομικής νομοτέλειας σύμφωνα με την οποία οι οικονομίες κλίμακας που δημιουργούνται από την μαζική παραγωγή οδηγούν με γραμμικό τρόπο σε αύξηση της παραγωγικότητας, των μισθών, και συνεπώς της ζήτησης, και της κερδοφορίας των επιχειρήσεων για να φτάσουμε σε νέες επενδύσεις που τροφοδοτούν το ξεκίνημα ενός νέου κύκλου μεγέθυνσης και ευημερίας. Κατά την σχολή της Ρύθμισης, ο τρόπος οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας στον οποίο αντιστοιχεί ο Φορντισμός έχει στο κέντρο του το κράτος που με νομισματικές, πιστωτικές και δημοσιονομικές πολιτικές εξασφαλίζει το ύψος της ζήτησης που κρίνεται απαραίτητο για την συνέχιση της λειτουργίας του συστήματος και απορροφά τις κοινωνικές εντάσεις ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Εννοιολογώντας κατά αυτό τον τρόπο το υπόδειγμα του Φορντισμού, δεν είναι τυχαίο ότι η ανάγνωση της κρίσης του στην οποία προβαίνουν επικεντρώνει, από την μια πλευρά, σε πτυχές αδυναμίας ελέγχου της ζήτησης που προκύπτουν από την 'ενάρτη' επέκταση και διεύρυνση αυτού του υποδείγματος συσσωρευσης²⁰. Και από την άλλη δείχνει προς την διάρθρωση των κοινωνικών δυνάμεων, όταν προβλέπει ότι σε αυτό το πλαίσιο 'διεύρυνσης' ο ρόλος του εθνικού κράτους ως συντονιστή της ζήτησης και διατητή συγκρουόμενων συμφερόντων αναδιπλώνεται ενώ ενδυναμώνεται ο ρόλος των μεγάλων επιχειρήσεων και αποδυναμώνεται ο ρόλος των συνδικάτων ο οποίος με δυσκολίες ανταποκρίνεται στον κατακερματισμό της εργατικής δύναμης που επιφέρει η επένδυση στις νέες τεχνολογίες.

Οι θεωρητικοί της σχολής της Ρύθμισης, οδηγούμενοι από τις κριτικές που δέχεται το αρχικό σχήμα τους, συμφωνούν ότι χρειάζεται ένας νέος τρόπος ρύθμισης με σημαντικές θεσμικές αλλαγές για να επιταχυνθεί η έξοδος από την κρίση και να αποκρυσταλλωθεί ένα βιώσιμο νέο καθεστώς μετα-φορντικής συσσωρευσης. Για τον Jessop (1994) το κράτος έχει κεντρική θέση στις εκδοχές του καθεστώτος μετα-φορντικής συσσωρευσης και μπορεί να προσλάβει διαφορετικές μορφές «που αποτελούν συνάρτηση της θεσμικής κληρονομιάς, του μεταβαλλόμενου συσχετισμού δύναμης και των διαρθρωτικών και συγκυριακών προβλημάτων που ανακύπτουν και

²⁰ Αρχίζει από την ανάλυση της σταδιακής και σταθερής ('ενάρτης') επέκτασης της μαζικής παραγωγής που οδήγησε σε επέκταση παραγωγικών και χρηματικών ροών για να φτάσει στην διαδικασία διεθνοποίησης και την αυξημένη αλληλεξάρτηση των εθνικών οικονομιών. Εξηγεί, από την άλλη, τις μετατοπίσεις της καταναλωτικής συμπεριφοράς από το καθεστώς ζήτησης τυποποιημένων αγαθών και υπηρεσιών σε αυτό της ζήτησης ποικίλων και μοναδικών προϊόντων μέσα από την επέκταση και επανεπένδυση των κερδών της μαζικής παραγωγής που οδήγησε στον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας και την αύξηση του τρίτογενούς τομέα, που με την σειρά τους αναπαρήγαγαν ποικίλα σημεία εκκίνησης και διαφορετικές παραστάσεις για διάφορες πληθυσμιακές ομάδες.

ζητούν λύση στον εκάστοτε οικονομικο-κοινωνικό σχηματισμό». Με την πολιτική αποκρυστάλλωση του μετα-φορντισμού σε περισσότερο και λιγότερο δημοκρατικές εκδοχές ασχολείται ο Lipietz²¹.

Στο μοτίβο της μελέτης των νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας συνεχίζω με τις **νεο-Σουμπετεριανές προσεγγίσεις**, όπως πηγάζουν κυρίως από τις εργασίες των Freeman & Perez στην δεκαετία του 1980. Αυτές οι προσεγγίσεις αντλούν καίρια στοιχεία τους από τις εργασίες του Kondratiev στη δεκαετία του 1920 και του Schumpeter στην δεκαετία του 1930. Με τον πρώτο να κάνει λόγο για την κυκλικότητα που χαρακτηρίζει την εξέλιξη των καπιταλιστικών οικονομιών και τον δεύτερο να εισάγει την έννοια του «δυναμικού καινοτόμου επιχειρηματία» ως το όχημα μετάβασης από ένα κύμα οικονομικής εξέλιξης στο επόμενο. Οι νεο-Σουμπετεριανές προσεγγίσεις στο πλαίσιο της προβληματικής του Schumpeter κάνουν λόγο για διαδικασίες «δημιουργικής καταστροφής» και μακροχρόνιων μετασχηματισμών στην τεχνολογική βάση της οικονομίας. Κεντρικής σημασίας για αυτό τον μετασχηματισμό ενός τεχνο-οικονομικού παραδείγματος θεωρούν την έννοια της καινοτομίας. Η οποία δεν αφορά απλά και μόνο το επίπεδο των νέων παραγωγικών τεχνικών και τις προδιαγραφές των νέων προϊόντων αλλά και τις «νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας και άσκησης των διοικητικών καθηκόντων, τους νέους κλάδους ταχείας μεγέθυνσης, τις νέες τοποθεσίες χωροθέτησης αυτών των δυναμικών οικονομικών δραστηριοτήτων, τις νέες τεχνολογίες». Οι προϋποθέσεις βιώσιμης μετάβασης από το ένα κύμα (τεχνο-οικονομικό υπόδειγμα) στο άλλο είναι δύο κατά τις νεο-Σουμπετεριανές προσεγγίσεις: διάχυση της παραπάνω τεχνολογίας και καινοτομίας στην οικονομία και «αντιστοίχιση αυτών των τεχνολογικών αλλαγών με μεταρρυθμίσεις στην σφαίρα των κοινωνικο-θεσμικών κανόνων και αρχών που διέπουν την οικονομική συμπεριφορά» μέσα από πρωτοβουλίες επιχειρήσεων, πολιτειακών θεσμών και οργανισμών. Η κρίση δηλαδή του Φορντισμού οφείλεται στην αναντιστοιχία ανάμεσα στο εκκολαπτόμενο τεχνο-οικονομικό υπόδειγμα και στο προϋπάρχον κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο του φορντισμού ή τέταρτου κύματος Kondratiev, κατά την Σουμπετεριανή γλώσσα. Παρά την συμφωνία τους στην σημασία του θεσμικού πλαισίου, η βασική διαφορά ανάμεσα στην σχολή της Ρύθμισης και τις νεο-Σουμπετεριανές προσεγγίσεις έγκειται στο ότι οι τελευταίες «αναγορεύουν την τεχνολογία ως πρωταρχικό παράγοντα στη συγκρότηση και

²¹ Για την παραπάνω επισκόπηση της σχολής της Ρύθμισης ανέτρεξα στο Λυμπεράκη, Α. & Μουρίκη, Α. (1996), *Η Αθόρυβη Επανάσταση: νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, σ.31-46.

διατήρηση/αναπαραγωγή κάθε μακρού κύματος». Όχημα/κινητήρια δύναμη οικονομικής μεγέθυνσης και 'εγκατάστασης' του πέμπτου κύματος Kondratiev θεωρούν την πληροφορική τεχνολογία. Οι αλλαγές σε επίπεδο θεσμών και κοινωνικής οργάνωσης, κατά αυτή την προσέγγιση, έπονται μάλλον παρά ηγούνται των τεχνολογικών αλλαγών. Εξ' ου και η κριτική τους για τεχνολογικό ντετερμινισμό²². Οι μετανάστες ως προσφερόμενο εργατικό δυναμικό δεν έχουν σημαντική θέση σε αυτό το μοντέλο που δίνει βάρος στην πλευρά της ζήτησης και τις πρωτοβουλίες επιχειρηματιών.

Η σχολή της **εξελικτικής πολιτικής οικονομίας** επιχειρεί να εντάξει την επικράτηση ενός τεχνο-οικονομικού παραδείγματος σε ένα ιστορικό πλαίσιο. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση «η τεχνολογία αποτελεί το προϊόν αλληλεξαρτούμενων [και επομένων αβέβαιας κατάληξης] επιλογών» [Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 55]. Η εξελικτική πολιτική οικονομία αποδίδει την επικράτηση των εκάστοτε τεχνολογικών τροχιών στο πως εξελίσσεται ιστορικά (με βάση το *path-dependent* σκεπτικό, σύμφωνα με το οποίο κάθε τι που κάνουμε εξαρτάται από την προηγούμενη διαδρομή) η διαδικασία τεχνολογικής διάχυσης (*technological spillover*) και εκμάθησης (στην περίπτωση της μετάβασης από φορντισμό σε μεταφορντισμό). Κατά αυτό τον τρόπο αποσυνδέει την κυριαρχία κάποιας τεχνολογικής επιλογής από συνειρμούς ανωτερότητας έναντι άλλων εναλλακτικών, και χτυπά τον ιδεολογισμό των Σουμπετεριανών προσεγγίσεων. Πιο συγκεκριμένα, η ερμηνεία της ηγεμονίας και κρίσης του φορντικού παραδείγματος της βιομηχανικής οργάνωσης που παράγει η σχολή της εξελικτικής πολιτικής οικονομίας (η εξέλιξη δηλαδή της διαδικασίας τεχνολογικής διάχυσης) βασίζεται στην διάκριση ανάμεσα στον «επιμεριστικό ανταγωνισμό που αποτελεί τη βάση του συγκριτικού ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και του τεχνολογικού ανταγωνισμού που αποτελεί τη βάση του απόλυτου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος» [ο.π.56]. Συγκεκριμένα, η κυριαρχία του φορντισμού αποδίδεται στο γεγονός ότι σε κάποιο χρονικό σημείο κάποιες επιχειρήσεις υπερέιχαν τεχνολογικά και κατέκτησαν το απόλυτο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Από ένα σημείο και έπειτα όμως το πλεονέκτημα τους υποχώρησε καθώς οι τεχνικές τους αντιγράφηκαν. Ξεκινά λοιπόν στην διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και έπειτα μία φάση όπου οι επιχειρήσεις κάνουν ό,τι μπορούν για να

²² Για την παραπάνω επισκόπηση των Νεο-Σουμπετεριανών προσεγγίσεων αντέρεξα στο Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 47-54.

υπερνήκισουν τους ανταγωνιστές τους σε μια οικονομία με δεδομένα τεχνολογικά περιθώρια – εφόσον δεν μπορούν να τα υπερβούν, προβαίνουν σε μετατοπίσεις επενδύσεων προς περιοχές και χώρες χαμηλού εργατικού κόστους. Οι μετανάστες συνιστούν θάλασσα για αυτές τις επιχειρήσεις που προσανατολίζονται σε τεχνικές εντάσεως εργασίας. Οι εξελίξεις στους τρόπους παραγωγής στην Ιαπωνική βιομηχανία, στην Ιταλία και τους μηχανουργικούς κλάδους της Γερμανίας αποτέλεσαν το ‘λάκτισμα’ για το νέο φάσμα εναλλακτικών τεχνολογικών τροχιών, κατά το οποίο υποχωρούν έως και εγκαταλείπονται οι φορντικές αρχές της μαζικής παραγωγής και οι πειραματισμοί παραγωγικής αναδιάρθρωσης προσανατολίζονται στη διαδικασία τεχνολογικής εκμάθησης. Η υπέρβαση συντελείται δηλαδή με τεχνολογική εξέλιξη. Η συχνότητα αντιγραφής τεχνολογιών όμως δεν εξαλείφει πρακτικές επιμεριστικού ανταγωνισμού και τεχνικές εντάσεως εργασίας. Κατά την προσέγγιση της εξελικτικής πολιτικής οικονομίας η υπέρβαση της κοινωνικοοικονομικής κρίσης που διανύουμε είναι δυνατή μέσω της κατάκτησης του απόλυτου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και πάλι [ο.π. 57]. Μία θέση που είναι προβληματική καθώς η ενηλικίωση της οικονομίας μέσα σε αυτό το στάδιο μετάβασης έχει ήδη (ανα)παράξει μια κοινωνική δυναμική (καταναλωτικά πρότυπα και ανάγκες) που οδηγεί πολύ γρήγορα σε κάλυψη του απόλυτου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και επομένως τείνει να το καταργήσει. Επιπλέον η ομάδα των μεταναστών, καθώς αναπαράγεται, βαθμιαία παύει να παραμένει φθηνή εργατική δύναμη. Η οικονομική, κοινωνική και οικολογική πλέον ισορροπία δεν μπορεί να αφηθεί εξ’ ολοκλήρου στις ανταγωνιστικές δυνάμεις της αγοράς (οι επιχειρήσεις θα συνεχίσουν να ανταγωνίζονται με τεχνικές εντάσεως εργασίας που μαζί με την συνδρομή της πολιτείας αποβαίνουν εις βάρος των μεταναστών) – αλλά πρέπει να κατευθύνει αυτές τις δυνάμεις και με πολιτικούς όρους (για παράδειγμα, κίνητρα για ευελιξία και αναβάθμιση της εργασίας και ζωής όλων των εργαζομένων, μετρίαση έμμεσης και προώθηση άμεσης και περισσότερο βιώσιμης για τους εργαζόμενους φορολόγησης όσον αφορά την χρηματοδότηση του ασφαλιστικού συστήματος, κίνητρα για διαφοροποίηση ορισμένων οικονομικών τομέων και προσανατολισμό παραδείγματος χάριν σε εναλλακτικούς ενεργειακούς πόρους, σε νέα ‘πράσινα’ προϊόντα, δραστηριοποίηση σε νέους τομείς όπως η διαχείριση απορριμμάτων κ.τ.λ.).

Σημείο εκκίνησης και για την **σχολή της ευέλικτης εξειδίκευσης** αποτελεί η περίοδος της μαζικής παραγωγής. Στην μαζική παραγωγή το περιεχόμενο της

εργασίας του εργατή/τριας εξαρτάται απόλυτα από την ευρύτερη οργανωτική μονάδα στην οποία εντάσσεται [ο.π.59]. Εγγυάται, όμως, ένα βαθμό ατομικής αυτονομίας του/της. Πρώτον, στο πεδίο της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, όπου δεν απαιτείται η συνεργασία με τους/ις άλλους εργατές/τριες, ούτε χρειάζεται να επιχειρήσει τίποτα περισσότερο από την αρχική περιγραφή των καθηκόντων του/της²³. Στο επίπεδο της κατανάλωσης έπειτα, το άτομο υποτίθεται ότι επιλέγει ελεύθερα τι καταναλίσκει – μία αυτονομία μάλλον πλασματική, όμως, αν ληφθεί υπόψη η επίδραση της διαφήμισης στην απαραίτητη για το σύστημα μαζικής παραγωγής προώθηση ενός ομογενοποιημένου καταναλωτικού προτύπου [ο.π.59-60]. Οι επιχειρήσεις προσανατολίζονται στην κατάληψη του συνολικού ελέγχου της αγοράς – θέλουν να θέσουν υπό τον έλεγχο τους τόσο τον καταναλωτή όσο και τα δίκτυα προμήθειας και στρέφονται αντίστοιχα στην διαφήμιση και την καθετοποίηση της παραγωγής τους. Το κράτος παίζει ρόλο διαχειριστή της ζήτησης, εξισορροπώντας την μαζική παραγωγή με την μαζική κατανάλωση. Τα συνδικάτα έχουν σημαντικό ρόλο στην εξομάλυνση των εργασιακών σχέσεων στο εσωτερικό των επιχειρήσεων αλλά και στην εξασφάλιση ζήτησης για τα προϊόντα με την κατοχύρωση ελάχιστης μισθολογικής βάσης.

Τα δεδομένα και τα ζητούμενα της σύγχρονης οικονομίας αλλάζουν μπρος στο φαινόμενο της διεθνοποίησης των αγορών από τις πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και μετά. Πλέον το υψηλό επίπεδο των μισθών και κοινωνικών παροχών των εργαζόμενων που στήριζε την εγχώρια ζήτηση και συνεπώς την μαζική βιομηχανική παραγωγή γίνεται τροχοπέδη στην ανταγωνιστικότητα των γηγενών επιχειρήσεων. «Οι υψηλοί μισθοί έλκουν ξένους ανταγωνιστές που θέλουν να κατακτήσουν την εγχώρια αγορά ενώ η μείωση των μισθών και της εγχώριας ζήτησης μπορεί να αντισταθμιστεί από τις εγχώριες επιχειρήσεις με την στροφή στην εξωτερική ζήτηση» [Λυμπεράκη&Μουρίκη 1996: 61]. Οι οικονομίες λοιπόν μετατρέπονται σε άγονο έδαφος για το σύστημα μαζικής παραγωγής και εμφανίζονται νέα ευέλικτα παραγωγικά συστήματα. Ο βαθμός και το φάσμα εμπλοκής του/της εργαζόμενου/νης στην παραγωγή και τα διάφορα επίπεδα της μεταβάλλεται ακολουθώντας τις συνεχείς μετατοπίσεις της ζήτησης. Οι αρχές της ομαδικότητας και της συνεργασίας εισάγονται στο εσωτερικό της επιχείρησης αλλά και στις σχέσεις της με προμηθευτές

²³ Ασφαλώς υπήρχαν και κλάδοι (κυρίως στην βιοτεχνία) που επικρατούσαν πιο συνεργατικές τεχνικές και οι εργαζόμενοι/ες έπαιρναν πρωτοβουλίες που υπέρβαιναν τα καθήκοντα των αρχικών συμβάσεών τους. Ο φορντικός τρόπος παραγωγής απλώς ήταν η κύρια τάση.

και καταναλωτές. Στο νέο τεχνο-οικονομικό υπόδειγμα καθοριστικό ρόλο παίζουν οι θεσμικές και οργανωτικές καινοτομίες που εισάγονται για να προσαρμόζουν με ομαλό τρόπο τις παραγωγικές σχέσεις και συνεπώς την χρήση των ευέλικτων τεχνολογιών (με πρώτη και κύρια την πληροφορική τεχνολογία) στο νέο, αβέβαιο καθεστώς ζήτησης. Το νέο οργανωτικό υπόδειγμα έχει λοιπόν υπό προϋποθέσεις «πολύ περισσότερο κοινωνικό περιεχόμενο από εκείνο της μαζικής παραγωγής» [Piore 1995 όπως αναφέρεται στο Λυμπεράκη&Μουρίκη 1996: 63]. Μπορεί να έχει, όμως, και πολύ λιγότερο αν δεν προωθούνται οι κατάλληλες πολιτικές διευθέτησης και οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων. Αν και πρέπει να γκρεμιστούν αρκετά κοινωνικά τείχη προς αυτή την κατεύθυνση καθώς προϋπόθεση για να περάσουμε σε μια λογική προστασίας της ανθρώπινης εργασίας και της κινητικότητάς της στην αγορά εργασίας, ειδικά όπως διαμορφώνεται στο ευέλικτο οργανωτικό υπόδειγμα, είναι να σταματήσουμε να 'προστατεύουμε' θέσεις εργασίας (και επομένως συσσωρεύσεις συμφερόντων) όταν δεν υπάρχει ζήτηση ή προσφορά για αυτές. Να αρχίσουμε, με άλλα λόγια, να θέτουμε *διόδους* και όχι εμπόδια στους οικονομικούς κύκλους, στην παρακμή δηλαδή ορισμένων οικονομικών τομέων, την διαφοροποίησή τους ή/και την δημιουργία νέων.

Τα σενάρια για το προφίλ της εργασίας και της απασχόλησης που προκύπτουν από την προβληματική της ευέλικτης εξειδίκευσης δεν είναι κατ' ανάγκη αισιόδοξα. Το παράδειγμα ευέλικτων επιχειρήσεων που αναβαθμίζουν την εργασία συνυπάρχει με επιχειρήσεις που καταφεύγουν σε φορντικές παραγωγικές λογικές με κινητήρα το χαμηλό εργασιακό κόστος. Αντί για «σημαντική αναβάθμιση του ρόλου των εργαζόμενων στην παραγωγή (μέσα από την εμπλοκή τους στην διαδικασία καινοτομίας και ποιοτικής βελτίωσης των παραγόμενων προϊόντων)» [ο.π.71] μπορούμε να έχουμε, για παράδειγμα, περιπτώσεις αναβάθμισης ενός μέρους και χειροτέρευση των εργασιακών συνθηκών ή/και ευκαιριών για το μεγαλύτερο κομμάτι της προσφοράς εργασίας, εξασθένηση του κίνητρου για αναβάθμιση εργασιακών σχέσεων και υπερεντατική εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης (στροφή σε τεχνικές εντάσεως εργασίας) σε περιπτώσεις πληθώρας διαθέσιμων εργατικών χεριών [ο.π.69].

Άλλωστε είναι λογικό να μην μπορεί να αποδώσει κανείς ένα και μοναδικό προφίλ εργασιακών σχέσεων στο ευέλικτο μέλλον, καθώς οι εργασιακές σχέσεις, όπως ορθά υποστηρίζουν οι κριτικοί της ευελιξίας, αποτελούν πεδίο ανταγωνισμού

και ισορροπιών ανάμεσα σε κοινωνικές δυνάμεις μέσα σε συγκεκριμένο κάθε φορά γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο. Η θεωρία της ευέλικτης εξειδίκευσης δεν επιχειρεί όμως να μαντέψει το επικρατέστερο σχετικό προφίλ. Απλά κάνει λόγο για ένα *πεδίο ευκαιριών* που ανοίγεται για το μέλλον της εργασίας και της απασχόλησης υπό τις νέες συνθήκες αβεβαιότητας της ζήτησης. Συνθήκες που έχουν λοιπόν την δυνατότητα να καταρρίψουν ή να ενισχύσουν αρκετά από τα κοινωνικά οικοδομήματα και προπύργια του φορντισμού, πίσω από τα οποία τροφοδοτούνται διακρίσεις για τις πιο ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες (γυναίκες, άτομα που κάνουν τα πρώτα και άλλα που πραγματοποιούν τα τελευταία τους βήματα στην αγορά εργασίας, μετανάστες/τριες), η ανεργία με τα σοβαρά κοινωνικά και οικονομικά κόστη της, αλλά και άνισες ευκαιρίες ανάπτυξης για περιφέρειες ή/και χώρες²⁴.

Εν ολίγοις, το θεωρητικό οικοδόμημα της ευέλικτης εξειδίκευσης μπορεί να φανεί μέσα από το πως εξηγεί τους δύο 'ιδεατούς τύπους' οικονομίας και βιομηχανικής οργάνωσης. Πρώτον, επιχειρεί να αμφισβητήσει την γραμμική και νομοτελειακή ανάγνωση της ιστορίας της εκβιομηχάνισης σύμφωνα με την οποία η τεχνολογική υπεροχή εξηγεί την εναλλαγή των διάφορων συστημάτων οργάνωσης της παραγωγής. Οι θεωρητικοί της ευέλικτης εξειδίκευσης υποστηρίζουν ότι «η κυριαρχία της μαζικής παραγωγής εξηγείται όχι από την τεχνολογική της υπεροχή αλλά από το γεγονός ότι από την στιγμή που έγινε η κρίσιμη τεχνολογική επιλογή (Βιομηχανική Τομή) [μέσα σε ένα δεδομένο πλαίσιο κοινωνικών συσχετισμών] ένας σημαντικός όγκος πόρων επενδύθηκε συστηματικά για την τήρηση της γραμμής πλεύσης της και την ενδυνάμωση της» [ο.π.64]. Ενώ στα γρανάζια του μηχανισμού τεχνολογικών επιλογών ουσιαστικά βρίσκονται οι εκάστοτε κοινωνικοί συσχετισμοί δύναμης. Αναπτύσσεται λοιπόν μια «αντι-κλασική» θεώρηση των τεχνολογικών επιλογών στην οποία η πολιτική και κοινωνιολογική ανάλυση χαίρει κεντρικής θέσης. Το δεύτερο θεματικό σκέλος στο οποίο αναδεικνύεται το αναλυτικό πλαίσιο της εν λόγω προσέγγισης σχετίζεται με την ανάλυση της κρίσης της μετάβασης από την 'χρυσή εποχή' του καπιταλιστικού συστήματος στον μετα-φορντισμό και την διατύπωση σεναρίων υπέρβασης της κρίσης. Η μία πλευρά των ανακατατάξεων που ενθαρρύνουν τις επιχειρήσεις στην αναζήτηση μεγαλύτερης ευελιξίας είναι οι

²⁴ Η προοπτική της ευέλικτης εξειδίκευσης ανοίγει νέους ορίζοντες όσον αφορά «τη γεωγραφία της παραγωγής, τις νέες δυνατότητες για αποκέντρωση του ελέγχου και της δύναμης στο χώρο, και τις ευκαιρίες για την αναζωογόνηση οικονομικών συστημάτων σε τοπική ή περιφερειακή κλίμακα» [βλέπε Sabel 1989 όπως αναφέρεται στο Λυμπεράκη&Μουρίκη 1996:71]. Η μεγαλύτερη περιφερειακή εξισορρόπηση και άμβλυση των ανισοτήτων στο χώρο φαντάζει εφικτή.

εξελίξεις στο πεδίο των αγορών. Οι φορντικές επιχειρήσεις με τις άκαμπτες δομές και την 'ανδρική', τεϊλορική εργασιακή κουλτούρα τους αδυνατούν να προσαρμοστούν στο καθεστώς αβεβαιότητας γύρω από το ύψος και την σύνθεση της ζήτησης προϊόντων που επιφέρει η διεθνοποιημένη οικονομία. Η άλλη πλευρά των αλλαγών είναι οι τεχνολογικές εξελίξεις, οι οποίες προκειμένου να ευδοδώσουν πρέπει να συνδυαστούν με ευέλικτα σχήματα οργάνωσης της εργασίας, να προκαλέσουν δηλαδή τον πυρήνα του τεϊλορικού συστήματος οργάνωσης της εργασίας. Οι επιχειρήσεις, με άλλα λόγια, πρέπει να αναπτύξουν ορισμένα χαρακτηριστικά για να βγουν από την κρίση και να προσαρμόζονται στις μετατοπίσεις της ζήτησης: πρέπει να ενθαρρύνεται συνεργασία στο εσωτερικό τους (μεταξύ των ιεραρχημένων επιπέδων παραγωγής) όσο και μεταξύ αυτών και του περιγύρου τους (άλλες επιχειρήσεις, πολιτεία), να γίνεται χρήση ευέλικτης τεχνολογίας που παρακάμπτει εμπόδια άκαμπτων διαδικασιών ή/και ποσοτήτων παραγωγής, να εξασφαλίζεται καταμερισμός εργασίας που να ενθαρρύνει την πολυ-ειδίκευση των εργαζομένων και την δημιουργικότητα και παραγωγικότητα τους[ο.π.67], οι οριακές και ριζικές καινοτομίες προϊόντος και διαδικασίας παραγωγής να αναδεικνύονται ως μοχλός εκκίνησης μπρος στον «ανταγωνισμό στο χρόνο» που πιέζει τις εταιρίες να δημιουργήσουν νέα προϊόντα, διαδικασίες ή υπηρεσίες [Ραφαηλίδης&Τσελεκίδης 2005: 412-15]. Πρέπει να προστεθεί, όμως, το γεγονός ότι η αρχή της καινοτομίας εννοούμενη ως αντίβαρο στην πίεση που ασκεί η ζήτηση τόσο στους κύκλους ζωής των προϊόντων όσο και στις απαιτήσεις προσόντων των εργαζόμενων μπορεί μεν να παράγει ορισμένες νέες θέσεις εργασίας αγνοεί δε το πρόβλημα απασχόλησης για την μεγάλη μάζα των εργαζόμενων. Απαραίτητο είναι λοιπόν, από αυτή την άποψη, οι μηχανισμοί καινοτομίας να συντονίζονται και να διαμορφώνονται γύρω και από τον γνώμονα της *χρησιμότητας* των διαφόρων θέσεων απασχόλησης για την αγορά εργασίας. Τα παραπάνω σημεία στην ουσία επιχειρούν να δείξουν ότι οι επιδόσεις συσσώρευσης και εξασφάλισης «μακροπρόθεσμου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος» [2005: 409-412] δεν μπορούν να κατανοηθούν στη βάση της ανάλυσης μεμονωμένων επιχειρήσεων²⁵. Και προοικονομούν την κρισιμότητα της ανάλυσης του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο υπάγονται.

²⁵ Ο Schmitz (1990) θέλοντας να τονίσει τον κοινωνικό χαρακτήρα του πλαισίου στο οποίο εντάσσεται η ανταγωνιστικότητα, χρησιμοποίησε τον όρο «συλλογική αποτελεσματικότητα» (βλέπε Λυμπεράκη 1996: 75).

1.2.1. ‘Κακές’ και ‘καλές’ δουλειές: μύθος και πραγματικότητα για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας

Οι διχοτομίες αντιθέτων ανάμεσα σε ευέλικτες και μη επιχειρήσεις, απασχολούμενους σε «δραστηριότητες κορμού» και «περιφερειακού» απασχολούμενους δεν αποδεικνύονται ιδιαίτερα επαρκείς για να περιγράψουν την πραγματικότητα της αγοράς εργασίας. Όπως επισημαίνει η Λυμπεράκη [2005: 156-7] όχι μόνο «περιφερειακοί εργαζόμενοι σε πολλές περιπτώσεις απασχολούνται σε δραστηριότητες κορμού και αναλαμβάνουν απαιτητικές εργασίες και σημαντικές ευθύνες» αλλά και θέσεις εργαζόμενων χαμηλότερων δεξιοτήτων (ειδικά σε χειρωνακτικά επαγγέλματα) δεν υποβαθμίζονται διαψεύδοντας τις σχετικές προβλέψεις ενώ μειώνεται η παραδοσιακή ανασφάλεια τους. Από την άλλη, η ανασφάλεια φαίνεται να επεκτείνεται περισσότερο σε μη χειρωνακτές εργαζόμενους (παραδείγματος χάριν, πωλητές/ριες σε πολυκαταστήματα, απασχολούμενους σε διανομές προϊόντων) ενώ σιγά σιγά «εξισσοροπείται η παραδοσιακά ασύμμετρη κατάσταση της αγοράς εργασίας κατά φύλο» με την διάρκεια των συμβολαίων εργασίας των γυναικών να αυξάνεται σε αντίθεση με αυτή των ανδρών που διαχρονικά μειώνεται.²⁶ Πίσω από τους άκαμπτους και καθώς φαίνεται όλο και περισσότερο αδόκιμους διαχωρισμούς μεταξύ λειτουργικά και αριθμητικά ευέλικτων εργαζόμενων κρύβεται η τεχνολογία ως κύριος ερμηνευτικός παράγοντας των οικονομικών εξελίξεων: η τεχνολογική πρόοδος τιμωρεί τους στερημένους σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο και δεξιότητες, ενώ το παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο στο οποίο υπάγεται ο ανταγωνισμός για την απόκτηση συγκριτικού πλεονεκτήματος διευρύνει περαιτέρω την μισθολογική ψαλίδα. Υπό αυτή την λογική, η λύση για την σημερινή οικονομική και κοινωνική κρίση παρουσιάζεται ως μία και μοναδική: αναβάθμιση των δεξιοτήτων όσο περισσότερων εργαζόμενων γίνεται – αγώνας εξοπλισμών κατάρτισης – ώστε η προσφορά εργασίας να καταφθάσει την τεχνολογική πρόοδο.²⁷

²⁶ Η Λυμπεράκη [2005: 157] αναφέρεται σε ευρήματα σχετικών ερευνών στις ΗΠΑ. Συναφή παραδείγματα παρέχει, όμως, και η βρετανική αγορά εργασίας (βλέπε την άνοδο των αποδοχών που έχει παρατηρηθεί τα τελευταία χρόνια στο επάγγελμα των οικοδόμων, των υδραυλικών κ.ά.).

²⁷ Αυτός ο αγώνας δρόμου πίσω από την τεχνολογία, το φαινόμενο με άλλα λόγια κατά το οποίο οι αποφάσεις και επιλογές για την ζωή (συνθήκες παραγωγής επιλογών – οργάνωση ζωής) στρέφονται γύρω από την εργασία [σ.68-9], οι Ναζάκης και Καλλίνικος το ονομάζουν «εργοστασιοποίηση της κοινωνίας» [Ναζάκης 2005] και «επιχειρηματοποίηση της ίδιας της ζωής» [Καλλίνικος 2005: 42] αντίστοιχα.

Κάτι τέτοιο όμως, πρώτον, όπως εύστοχα παρατηρεί η οικονομολόγος Αντιγόνη Λυμπεράκη [2005: 158-9] δεν εξασφαλίζει την απορρόφηση αυτού του εργατικού δυναμικού και εντείνει τις κοινωνικές ανισότητες. Τονίζοντας την δυσκολία απορρόφησης του πλεονάσματος υψηλά ειδικευμένων ατόμων, ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Richard Sennett [2006] συζητά το πρόβλημα «χρησιμότητας» που αντιμετωπίζουν οι εθνικές αγορές εργασίας στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Δεύτερον, ο πολλαπλασιασμός των αναγκών και θέσεων εργασίας με υψηλές απαιτήσεις πάει χέρι χέρι με την αύξηση της ζήτησης για λιγότερο απαιτητικές, ως προς την ένταση γνώσης τουλάχιστον, δουλειές. Άλλωστε πολλές δουλειές δεν μπορούν και δεν είναι ανάγκη να υποκατασταθούν. Τρίτον, όπως παρατηρεί ο οικονομολόγος Alan Blinder [2006], ο διεθνής ανταγωνισμός γύρω από θέσεις εργασίας που δεν απαιτούν την φυσική παρουσία των εργαζομένων σε συγκεκριμένο εργασιακό χώρο ή χώρα μέλλει να αναδειξει σε σημαντική παράμετρο (ως προς την δημιουργία θέσεων απασχόλησης και την άμβλυνση των οικονομικών ανισοτήτων στις εθνικές αγορές εργασίας) την αναβάθμιση επαγγελμάτων και δραστηριοτήτων των οποίων το προϊόν ή οι υπηρεσίες δεν μπορούν να μεταφερθούν δικτυακά και απαιτούν την προσωπική επαφή (π.χ. το επάγγελμα του δασκάλου) και παραδοσιακά τοποθετούνται χαμηλά στις προτιμήσεις των εν δυνάμει εργαζόμενων ή ακόμα και στα όρια της επίσημης αγοράς εργασίας (π.χ. παροχή υπηρεσιών φροντίδας, διάφορα χειρωνακτικά επαγγέλματα). Τέταρτον, ο αγώνας δρόμου σε θέματα κατάρτισης ουσιαστικά αποτελεί πρόταση πολιτικής απασχόλησης που συνδέει το πρόβλημα της ανεργίας με το φαινόμενο της δυαδικότητας στην αγορά εργασίας²⁸ – που ερμηνεύει δηλαδή την ανεργία περιγραφικά, εκ του αποτελέσματος. Πέμπτον, ο χαρακτηρισμός διαφόρων εργασιών ως ειδικευμένων, ημι-ειδικευμένων ή ανειδίκευτων δεν έχει σχέση τόσο με την φύση της ίδιας της δουλειάς όσο με τις χρονικές και χωρικές συντεταγμένες της, όπως μας υπενθυμίζει η μελέτη των Βαΐου και Χατζημιχάλη [1997].

Η άνευ συζήτησης στοχοπροσήλωση στο ζήτημα των δεξιοτήτων αποπροσανατολίζει από την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας που να ανταποκρίνονται σε πραγματικές ανάγκες, και εναποθέτει τις ελπίδες της κατά

²⁸ Εδώ επιστρατεύεται η θεωρία «των ατελειών της αγοράς εργασίας» η οποία διαπιστώνει την ανεπάρκεια της παραδοσιακής νεοκλασικής θεωρίας για την ανεργία από την δεκαετία του 1970 και έπειτα και προσπαθεί να ερμηνεύσει την ανυπαρξία του μοντέλου του τέλειου ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας [βλέπε Χλέτσος 2005: 390-92 όσον αφορά σύγχρονες θεωρίες της αγοράς εργασίας για την ανεργία].

παράδοξο τρόπο στην τεχνολογική εξέλιξη ως τον κινητήρα της ανάπτυξης. Παράδοξο γιατί τα χρονικά περιθώρια διάχυσης της αναπτυξιακής ώθησης προς την κάλυψη του απόλυτου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος έχουν ελαχιστοποιηθεί τόσο από την ίδια την τεχνολογική εξέλιξη και τις δυνατότητες ταχείας διάχυσης ενός πλεονεκτήματος όσο και από την κοινωνική δυναμική της ζήτησης (με τα καταναλωτικά πρότυπα και τις ανάγκες της) όπως έχει γαλουχηθεί επί δεκαετίες. Οι δεξιότητες και η τεχνολογία που τις προωθεί δεν είναι ο καθοριστικός παράγοντας που εξασφαλίζει την κοινωνικοοικονομική κινητικότητα και κοινωνική ευημερία. Αυτές καθαυτές δεν πρόκειται να λύσουν τα προβλήματα της ανεργίας και της φτώχειας. Η κινητικότητα με βάση τα τυπικά προσόντα να μην προέκυπτε μέχρι πρότινος από την αρθρωτή συγκρότηση του νεότερου ανθρώπου (*modular man*²⁹) που προωθεί το νεότερο γραφειοκρατικό μοντέλο οργάνωσης της παραγωγής όπως εύστοχα επισημαίνει ο Καλλίνικος [2005: 13-45], αλλά οι διαχωριστικές γραμμές του γραφειοκρατικού οργανωσιακού συστήματος έχουν γίνει πλέον αρκετά διαπερατές. Η επέκταση του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών και η αυξημένη εισαγωγή γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας έχουν ανατρέψει το δεδομένο της πλήρους και δια βίου απασχόλησης: οι παραδοσιακές υποστηρικτικές δυνάμεις της προσφερόμενης εργασίας (οι γυναίκες) δεν είναι δεδομένες, ενώ η διεθνοποίηση και ευμεταβλητότητα της ζήτησης παροτρύνουν την πολυειδίκευση, την αυξημένη συνεργασία και την πρωτοβουλία εκτός των προδιαγραφόμενων καθηκόντων και ωραρίων. Από την άλλη, η επιμήκυνση του προσδόκιμου όριου ζωής σε συνδυασμό με την χαμηλή γεννητικότητα και την κρίση που αντιμετωπίζει ο θεσμός της πυρηνικής οικογένειας δημιουργούν νέα σημεία ισορροπίας και παροτρύνουν προς πιο ευέλικτα σχήματα απασχόλησης. Τι σημαίνουν λοιπόν όλες αυτές οι εξελίξεις για την κοινωνικοοικονομική κινητικότητα, το γράναζι της ανάπτυξης;

Το ερώτημα του αν οι νέες εξελίξεις γεφυρώνουν ή βαθαιίνουν τις αποστάσεις ανάμεσα στην διανοητική και χειρωνακτική, υψηλής και χαμηλής ειδίκευσης εργασία (τον καταμερισμό της εργασίας)³⁰ που δημιούργησε η τεύλορική οργάνωση της

²⁹ «Ο νεότερος άνθρωπος εμφανίζεται ως ένα συνονθύλευμα σχετικά ανεξάρτητων συμπεριφορών, τις οποίες μπορεί να επικαλείται μεμονωμένα ή σε συνδυασμό, προκειμένου να ανταποκρίνεται στις εναλλασσόμενες απαιτήσεις που προκύπτουν από το βαθιά διαφοροποιημένο και δυναμικό χαρακτήρα του σύγχρονου εργασιακού χώρου και της ζωής γενικότερα» [Καλλίνικος 2005:33].

³⁰ Αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ επαγγελματιών υψηλής και χαμηλής εξειδίκευσης, που αναφέρεται στην διατριβή, δεν ανταποκρίνεται πάντα στην πραγματικότητα. Αντικατοπτρίζει περισσότερο τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες όπως αυτές αντικατοπτρίζονται στον καταμερισμό της εργασίας. Ο τομέας

εργασίας [Λυμπεράκη 2005: 145], και το αν και πως το όχημα της ανταγωνιστικότητας θα διατηρήσει ικανοποιητικούς ρυθμούς ανάπτυξης χωρίς να διαταρράξει την ισορροπία ανάμεσα στις ανάγκες και θέσεις εργασίας μένει να απαντηθεί περισσότερο από την κοινωνία παρά από την εξέλιξη της τεχνολογίας. Η διάχυση της καινοτομίας καθορίζεται από την κοινωνική δυναμική, από το πως η κοινωνία ως μεταβαλλόμενο πλέγμα συσσωρεύσεων συμφερόντων, αποκρυσταλλωμένων αναγκών και αξιολογικών συστημάτων *αναπαράγει και αναπαράγεται* από την εκάστοτε διάταξη των παραγωγικών σχέσεων. Οι παράγοντες που καθορίζουν την κοινωνικοοικονομική κινητικότητα δεν είναι τόσο η διαιρετότητα και τα τυπικά προσόντα (με την τεχνολογία που τα προωθεί) όσο οι *θεσμοί της αγοράς εργασίας* που, με την παρούσα δομή και δράση τους, συνεχίζουν να θεωρούν και οργανώνουν την εργασία και τις σχετιζόμενες με αυτήν αποφάσεις ζωής υπό το πρίσμα της εποχής του φορντισμού.

Συγκεκριμένα, η ελληνική πολιτεία εξακολουθεί να αντιμετωπίζει το πεδίο απασχόλησης από μια ελιτιστική σκοπιά καθώς αγνοεί τις μεταβολές που έχουν συντελεστεί τόσο στην αναπαραγωγική βάση της εθνικής αγοράς εργασίας (τριτογενής τομέας, υπηρεσίες) όσο και στην διεθνή παραγωγική βάση. Συνεχίζει, για παράδειγμα, να παράγει με αμείωτη ένταση εξειδικευμένο προσωπικό για ορισμένα κορεσμένα επαγγέλματα αφήνοντας ένα μεγάλο μέρος των υπηρεσιών αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού να αυτορρυθμιστεί με την απασχόληση μεταναστών, μία συνταγή μη βιώσιμη και βραχυπρόθεσμη καθώς οι επόμενες γενιές των μεταναστών πρόκειται να ανταγωνιστούν λίγο πολύ τις ίδιες θέσεις εργασίας με τους γηγενείς. Ενώ γαλουχεί τα νοικοκυριά με προσδοκίες και σχεδιασμούς επιλογών ζωής που συνδυάζονται με μια καθυστερημένη είσοδο στην αγορά εργασίας αντανακλώντας περισσότερο πρότυπα πλήρους και δια βίου απασχόλησης. Προσδοκίες που περισσότερο μοιάζουν με ευχολόγιο, όταν ταυτόχρονα στερεί τα νοικοκυριά από εισοδήματα ικανά να τροφοδοτήσουν την εγχώρια ζήτηση και τις επενδύσεις με το να επιμένει σε μια στρατηγική οριζόντιας φορολογίας και στήριξης σε έμμεσους φόρους. Δεν είναι βέβαια μόνο η προβληματική προσέγγιση των τακτικών εσόδων του προϋπολογισμού αλλά και η ατολμία να μειωθούν οι δαπάνες ενός υπερτροφικού, αντιπαραγωγικού και ελλειμματικού Δημοσίου που παραδοσιακά στερούν την ελληνική πολιτεία από την δημοσιονομική ευχέρεια να προβεί σε τομές στο

των υπηρεσιών φροντίδας, για παράδειγμα, περιλαμβάνει εφαρμογές όπως η παροχή φροντίδας σε άτομα με ειδικές ανάγκες όπου απαιτείται υψηλότατο επίπεδο ειδικευσης και επαγγελματισμού.

παραγωγικό και αναπαραγωγικό κομμάτι της αγοράς εργασίας. Στο ίδιο μοτίβο, ούτε ο τραπεζικός τομέας ως μηχανισμός πρόσβασης σε πιστώσεις επιστρατεύεται στην παροχή ευκαιριών για συνδυασμό εργασίας και δια βίου εκπαίδευσης (μια πρόταση για ένα πλαφόν στα επιτόκια των φοιτητικών δανείων και ευέλικτους όρους εξόφλησης θα μπορούσε να κάνει την αρχή) αλλά τηρεί μια μακροπρόθεσμα επισφαλή πολιτική επενδύοντας στη φούσκα των χρεών των νοικοκυριών. Ούτε οι επιχειρήσεις σε γενικές γραμμές προωθούν ευέλικτα σχήματα απασχόλησης για τους εργαζόμενους τους στην προσπάθεια τους να ακολουθήσουν τις διακυμάνσεις της ζήτησης. Τα συνδικάτα των εργαζόμενων, από την άλλη, παρουσιάζονται λίγο πολύ δέσμια των πολιτικών παρατάξεων και καταφεύγουν περισσότερο στην εξοικονομημένη, αποσπασματική, επιλεκτική (κατά επαγγελματικό, για παράδειγμα, κλάδο) παρά την από κοινού προώθηση συλλογικών αιτημάτων και διεκδίκηση συμφερόντων [Σωτηρόπουλος 2003: 122-123] που θα συμπεριλαμβάνει και τις αναδυόμενες αγορές ευέλικτης εργασίας. Επιλέγουν να απορρίψουν παρά να διαπραγματευτούν την διαχείριση της ευέλικτης πραγματικότητας διάφορων οικονομικών τομέων. Οι κυβερνήσεις από την άλλη παραμένουν αδρανείς μπρος στο αδιέξοδο του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης (μιας από τις σημαντικότερες παραμέτρους αναπαραγωγής των εργαζομένων) καθώς δεν αντιτίθενται στην πολιτική της προνομιακής διευθέτησης ορισμένων κλάδων και ασυλίας ορισμένων συμφερόντων και δεν προχωρούν σε μια ολιστική αναπροσαρμογή του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης λαμβάνοντας υπόψη τα νέα δεδομένα και τάσεις στο επίπεδο της παραγωγής και της εργασίας. Όσο, όμως, περισσότερο προστατεύονται τα προνόμια των συντεχνιών, τόσο αυξάνεται η ανεργία³¹. Η συγκράτηση της ανεργίας σε χαμηλά επίπεδα αλλά και η εξασφάλιση της αναπαραγωγής των εργαζόμενων όντως φαντάζει όλο και πιο δύσκολο εγχείρημα υπό το παραπάνω πλαίσιο. Ενώ το χάσμα ανάμεσα σε μια πρωτεύουσα και δευτερεύουσα αγορά εργασίας αμβλύνεται όλο και περισσότερο.

Οι θεσμοί λοιπόν «μένοντας προσκολλημένοι στα δεδομένα ενός κόσμου που δεν υπάρχει πλέον» [Λυμπεράκη 2005: 156] ουσιαστικά συνεχίζουν να αναπαράγουν έναν διαχωρισμό ανάμεσα σε εργαζόμενους 'εντός και εκτός' προστατευτικού πλαισίου για την γεφύρωση του οποίου επαγγέλλονται στρατηγικές που κάθε άλλο παρά επουλώνουν το εν λόγω χάσμα στην αγορά εργασίας. Σε αυτό το μοτίβο, οι

³¹ Βλέπε στοιχεία INE 1998-2005 για ανεργία στην Καθημερινή, 3 Δεκ.06, σ.40.

αγώνες εξοπλισμών κατάρτισης παρουσιάζονται μεν ως το κύριο όπλο ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης που υποστηρίζουν την καινοτομία στα πλαίσια προώθησης μιας ανταγωνιστικής οικονομίας η οποία με τη σειρά της πιστεύεται ότι θα αποφέρει τις καλύτερες δυνατές υπηρεσίες και διόδους αναπαραγωγής της αγοράς εργασίας στο μεταβατικό στάδιο που βρίσκεται τις τελευταίες δεκαετίες. Καταλήγουν δε, στην ουσία, στην προστασία ορισμένων θέσεων εργασίας αποσυνδέοντας τις επιχειρήσεις από τα προβλήματα διαρθρωτικής (και μη) ανεργίας και επομένως την κοινωνική ευθύνη που έχουν απέναντι στις εθνικές αγορές εργασίας που δραστηριοποιούνται. Ειδικά στην εποχή της διεθνοποίησης της ζήτησης και της ελεύθερης διασυνοριακής μετακίνησης των εργαζόμενων όπου αρκετοί επιχειρηματικοί κλάδοι δεν εξαρτώνται από το επίπεδο των εθνικών εισοδημάτων, το παραπάνω φαντάζει εφικτό ως ενδεχόμενο. Η θεωρία των «*efficient wages*» απεικονίζει χαρακτηριστικά πως οι επιχειρήσεις συμβάλλουν στην διατήρηση ή/και αύξηση της ανεργίας παρά τις πολλά υποσχόμενες εξαγγελίες τους περί διάχυσης της υψηλής εξειδίκευσης: οι επιχειρήσεις για να κρατήσουν ορισμένους εργαζόμενους στους οποίους έχουν επενδύσει σε γνώση, χρόνο και χρήμα προσφέρουν μισθούς υψηλότερους από το 'μισθό ισορροπίας' στην αγορά με συνέπεια να αναγκάζονται στην πράξη να προσλάβουν λιγότερους εργαζόμενους από όσους θα προσλάμβαναν [Χλέτσος 2005: 390-91].

Όπως η πολιτεία τελεί υπό σύγχυση και διστάζει μπρος στο πολιτικό κόστος να λάβει μέτρα στο μεταφορτικό τοπίο της απασχόλησης και να εξισορροπήσει τις ανάγκες ενός ανταγωνιστικού περιβάλλοντος για αποσύνδεση από ορισμένες θέσεις εργασίας και επένδυση σε νέες με την ανάγκη για εξασφάλιση της αναπαραγωγής των τελευταίων (όπως αυτή διαμορφώνεται υπό τις μεταβαλλόμενες συνθήκες διόγκωσης και διαφοροποίησης του τριτογενούς τομέα), έτσι και η κοινωνία. Η μετακύλιση του κοινωνικού κόστους της ανάπτυξης, όπως μπορεί να οριστεί η δημιουργία του κατάλληλου κοινωνικού περιβάλλοντος για την αναπαραγωγή της επιχείρησης, από την κρατική σφαίρα στον καταναλωτή μέσω του μετασχηματισμού υπηρεσιών και άλλοτε αδιαπραγμάτευτων κοινωνικών παροχών σε εμπορεύματα είναι πλέον *de facto*. Η άνοδος του έμμεσου κόστους της εργασίας από την δεκαετία του 1970 και έπειτα (κοινωνική ασφάλιση, επιδόματα κ.τ.λ.) και το δημογραφικό πρόβλημα σε συνδυασμό με την μαζική εισαγωγή των γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για διαφορετικό τρόπο παροχής υπηρεσιών από τον εμπορευματικό. Εμπορευματικός όμως δεν σημαίνει και θεσμικά μη

διαχειρήσιμος ή κοινωνικά μη διαπραγματεύσιμος και εκλογικεύσιμος. Αυτό όμως δύσκολα γίνεται κατανοητό σε μια χώρα όπως η Ελλάδα. Η αναπόληση του *δικαιώματος* της κρατικά χορηγούμενης πρόνοιας εμφανίζεται περισσότερο ιδεολογικά φορτισμένη³² και προκαλεί μεγάλες κοινωνικές αντιδράσεις σε μια αγορά εργασίας όπως η ελληνική, όπου η κοινωνική πρόνοια ανέκαθεν περισσότερο ιδεολογικό και προεκλογικό παρά ουσιαστικό ρόλο έπαιζε σε σχέση με το ελλειμματικό δίκτυο ασφάλειας που προσέφερε το ευρύ οικογενειακό δίκτυο και το πελατειακό πολιτικό σύστημα. Στην ουσία, εξαφανίζεται το τοπίο της μετριοπαθούς, μέσης συζήτησης μπρος στις ακραίες και με κατά το δυνατόν κομματική ταυτότητα προτάσεις της σοσιαλιστικού ύφους κρατικής παροχής από την μια μεριά και της αντικρατικιστικής αγοραίας προσέγγισης από την άλλη, ανεξαρτήτως των ορίων αντοχής τόσο του κρατικού προϋπολογισμού όσο και των νοικοκυριών. Ο Βενιέρης ορθά υπενθυμίζει ότι η ανοχή των εργαζομένων είναι ιδιαίτερα μειωμένη στην ελληνική περίπτωση για τον επιπλέον λόγο ότι η πολιτική αναδιανομής εθνικού πλούτου δεκαετιών έχει οδηγήσει σε συρρίκνωση των ήδη χαμηλών αποδοχών από την εργασία και χαμηλό επίπεδο κοινωνικών παροχών, χωρίς ορίζοντα εξορθολογισμού τους [Βενιέρης 2003: 78-85]. Όσο η πολιτική προσκρούει στο κοινωνικό και ιδεολογικό τείχος που ορθώνουν οι ψηφοφόροι και δεν προβαίνει σε μεταρρυθμίσεις όσον αφορά την οργάνωση της απασχόλησης με βάση τα νέα δεδομένα που φέρνουν οι αλλαγές στην δομή της απασχόλησης, η διεθνοποίηση της ζήτησης και η επέκταση της πληροφορικής τεχνολογίας, τόσο πλήττεται η απασχόληση και διαιωρίζονται στερεότυπα και προδιαγραφές του νεοτετικού τρόπου παραγωγής σχετικά με πλήθος απαξιωμένων επαγγελμάτων και δραστηριοτήτων³³. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα τελευταία να αντιμετωπίζουν πρόβλημα βιωσιμότητας και να παρέχουν λιγότερο ποιοτικές υπηρεσίες [Nelson 2006] και, γενικότερα, να διογκώνεται το θολό τοπίο μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης αγοράς εργασίας απειλώντας την χρηματοδότηση του κράτους πρόνοιας και την κοινωνική συνοχή.

Για να γίνω πιο κατανοητός, θα εστιάσω στο φάσμα της απλήρωτης γυναικείας εργασίας. Φρένο στην απαξίωση αυτής της *«σκοτεινής όλης της οικονομίας»* [Ανδρουλάκης 2006] και δίοδο προς την χειραφέτηση των γυναικών

³² Καθολικές κριτικές της παρούσας έκβασης του καπιταλιστικού συστήματος όπως αυτή του Ναζάκη (2005: 67-71) περισσότερο συσκοτίζουν και ιδεολογικοποιούν παρά συνεισφέρουν σε προτάσεις αντιμετώπισης της δεδομένης κατάστασης.

³³ Δεν αυξάνονται λοιπόν ούτε αναβαθμίζονται ποιοτικά θέσεις απασχόλησης έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί το ζήτημα 'χρησιμότητας' που προκύπτει στις σημερινές εθνικές αγορές εργασίας.

σίγουρα δεν συνιστά η συνέχιση της απλήρωτης γυναικείας εργασίας³⁴. Η ανάγκη, για παράδειγμα, για υπηρεσίες φροντίδας και διάφορα ζητήματα οικιακής διαχείρισης θα υπάρχει στα παρασκήνια του κάθε νοικοκυριού εργαζόμενων είτε διατάζουμε να την δούμε και με όρους αγοράς είτε όχι. Το πρόβλημα είναι ότι όσο συντηρούμε μια οπτική «ξεχωριστών σφαιρών» [όπως υποστηρίζει ο Habermas 1981³⁵] όπου οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί και το κράτος θεωρούνται περισσότερο αρμόδιες και η αγορά αυστηρά ακατάλληλη για το τελευταίο υποτίθεται προπύργιο κοινοτικής αγνότητας και αντίστασης μπρος σε κερδοσκοπικές αξίες και την «εργοστασιοποίηση της κοινωνίας» [Ναζάκης 2005], τόσο αρνούμαστε σ' αυτές τις δουλειές τις προϋποθέσεις βιωσιμότητας τους και τις καθυποτάσσουμε μαζί με την ποιότητα των υπηρεσιών τους σε ένα ευάλλωτο καθεστώς εκτός της επίσημης αγοράς εργασίας.

Τι μπορούμε να κάνουμε λοιπόν για τα προβλήματα απασχόλησης³⁶ στους αφανείς και περιθωριοποιημένους τομείς της αγοράς εργασίας; Ότι ακριβώς θα κάναμε σε άλλους οικονομικούς τομείς αν είχαμε έλλειψη ποιότητας και ενδεχομένως και ποσότητας προσφερόμενης εργασίας: θα αυξάναμε τις αποδοχές (κυρίως λόγω της πληρωμής ασφαλιστικών εισφορών) και τις λοιπές παροχές και ευέλικτες πρακτικές που διευκολύνουν τις εργασιακές συνθήκες και την ζωή των εν λόγω εργαζομένων – καθώς και θα διευρύναμε τα κίνητρα και τις διόδους συνεργασίας και μετακίνησης μεταξύ των λιγότερο και περισσότερο εξειδικευμένων επιπέδων της παραγωγής διασπώντας τις όποιες 'γυάλινες οροφές'. Έτσι η απλήρωτη ή/και η 'μαύρη' γυναικεία εργασία, από την μια μεριά, θα πάψει να συνδέεται μόνο με ορισμένες ομάδες (γυναίκες, μετανάστες/τριες) και να παραμένει είτε αόρατη και δεδομένη είτε σε άλλες περιπτώσεις 'ντροπή'. Θα μπορέσει, δηλαδή, να μπει σε τροχιά αλεγκλωβισμού από την πατριαρχική κουλτούρα απασχόλησης, καθώς και εκλογίκευσης και δικαιότερης μοιρασιάς ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, θα μπορέσει να «γίνει από 'τέκνο της ανάγκης' στοιχείο ελευθερίας, ποικιλίας και διαφοροποίησης στη ζωή μας» [Ανδρουλάκης, 2006: 101-109]. Και θα αποκτήσει κινητικότητα η οποία δεν θα ορίζεται από την τιμή του προσφερόμενου προϊόντος αλλά από το ίδιο το προϊόν. Έτσι καταπολεμάται η 'γκετοποίηση' και η κρίση

³⁴ Βλέπε σχετικά Anderson, B. (2000), *Doing the dirty work?: the global politics of domestic labour*, London: Zed Books

³⁵ Jurgen Habermas (1981), *The Theory of Communicative Action*, vol.2, *Lifeworld and System: a critique of Functionalist Reason*

³⁶ Από ζητήματα ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών έως ζητήματα 'γκετοποίησης' και εν τέλει βιωσιμότητας ορισμένων επαγγελματικών κλάδων.

βιωσιμότητας ορισμένων μη ελκυστικών επαγγελματικών κλάδων που κινούνται στα όρια μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης αγοράς εργασίας.

1.3. *Εξηγώντας την δυναμική της οικονομικής εξέλιξης: κοινωνικό κεφάλαιο revisited*

Όπως έχουμε δει παραπάνω, έχει διανυθεί αρκετός δρόμος από τις αναπτυξιακές θεωρίες της αυτοεξισσορόπησης³⁷ σύμφωνα με τις οποίες η αύξηση του εισοδήματος και η αναζωογόνηση της οικονομίας διαχέει υπό μια πολλαπλασιαστική διαδικασία την διαθέσιμη υπεραξία με την μορφή επενδύσεων στον κοινωνικό ιστό. Στην προσπάθεια τους να ερμηνεύσουν την δυναμική της οικονομικής εξέλιξης, οι νεο-Σουμπετεριανές προσεγγίσεις από την μεριά τους έκαναν λόγο για διαδικασία ‘δημιουργικής καταστροφής’, αναγνώρισαν την σημασία του θεσμικού πλαισίου αλλά την θεώρησαν δευτερεύουσα σε σχέση με τις τεχνολογικές αλλαγές. Η εξελικτική πολιτική οικονομία ανέλυσε πιο διεξοδικά την διαδικασία τεχνολογικής διάχυσης και την συνέδεσε με τις ιστορικές διαδρομές ενός κοινωνικού πλαισίου. Η σχολή της ρύθμισης έθεσε το ζήτημα στην πολιτική του βάση, δεν πήγε όμως πολύ παραπέρα. Ως συνέπεια τούτων των θεωρητικών βημάτων, στο επίπεδο της εφαρμογής πολιτικής (όπως φαίνεται από την χρηματοδότηση προγραμμάτων από την Ε.Ε.) η παράμετρος των θεσμών και της πολιτικής σταθερότητας θεωρείται σήμερα κρίσιμη στην κατεύθυνση του οικονομικού εκσυγχρονισμού³⁸. Αυτή η προσέγγιση υποστηρίζει ότι ο οικονομικός εκσυγχρονισμός έρχεται από τα πάνω (top-down προσέγγιση), με την επιβολή των νόμων και την ενδυνάμωση των θεσμών που έλκουν επενδύσεις. Το πως, όμως, διαχέονται οι επενδύσεις και σταθεροποιούνται οι θεσμοί η ερμηνεία αφήνεται πάλι στις δυνάμεις της ελεύθερης αγοράς που λειτουργούν υπό μια πολλαπλασιαστική διαδικασία επιμερισμού εισοδημάτων. Οι παραπάνω προσεγγίσεις εκλαμβάνουν την κοινωνία ως τον τελικό προορισμό των θεσμικών μεταρρυθμίσεων και όχι ως το σημείο εκκίνησης της εφαρμογής τους. Δεν προχωρεί η συζήτηση στο από τι εξαρτώνται οι επιδόσεις των θεσμών, στο πως οι θεσμοί προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Η διαφορά της προσέγγισης της ευέλικτης εξειδίκευσης από την προσέγγιση της εξελικτικής πολιτικής οικονομίας, τις Νεο-Σουμπετεριανές προσεγγίσεις, την σχολή της Ρύθμισης και τις πρακτικές εφαρμογές τους έγκειται στο

³⁷ Για μια επισκόπηση των θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης βλέπε Λαμπριανίδης, Λ. (2002), ‘Οικονομική Γεωγραφία: στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα’, Κεφ.6, σ.249, Αθήνα: Πατάκη

³⁸ Βλέπε χαρακτηριστικά την εργασία των Bechev, D. & Andreev, S. (2004).

ότι η πρώτη ανοίγει τον δρόμο σε διεπιστημονικές αναλύσεις που αναδεικνύουν την σημασία του κοινωνικού πλαισίου στην ερμηνεία της δυναμικής της οικονομικής ανάπτυξης ή υπανάπτυξης. Η συγκεκριμένη προσέγγιση αναγνωρίζει άλλωστε ότι η διαδικασία ευελικοποίησης του χρόνου και των μορφών εργασίας επιταχύνθηκε και εξαπλώθηκε από κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές που συνόδεψαν την εισαγωγή νέων τεχνολογιών και μεθόδων διοίκησης στα παραγωγικά γρανάξια της οικονομίας: μεταβολές όπως η αναδιανομή θέσεων εργασίας από την μεταποίηση στις υπηρεσίες ακολουθώντας την εξέλιξη της καταναλωτικής ζήτησης σε πιο εξειδικευμένα πρότυπα, η αυξημένη συμμετοχή γυναικών στην αγορά εργασίας και διαρθρωτικές αλλαγές στα εργασιακά και οικογενειακά πρότυπα, η προτίμηση μείωσης χρόνου εργασίας για συμφιλίωση με οικογενειακές υποχρεώσεις, η ανάγκη ολοένα και περισσότερων ατόμων (από την γενιά των *baby-boomers* και έπειτα) να συμμετάσχουν σε όλο και πιο διαφοροποιημένες δραστηριότητες πέραν των επαγγελματικών (εκπαίδευση, επιμόρφωση, ψυχαγωγία κ.α.) [Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 149-152, 167]. Η πιο διάσημη και ευρέως εφαρμοσμένη ερμηνεία της δυναμικής του οικονομικού συστήματος προωθείται κυρίως από πολιτικούς επιστήμονες, με μπροστάρι τον Robert Putnam, αλλά και κοινωνιολόγους όπως ο Coleman, που υποστηρίζουν ότι τόσο οι θεσμικές επιδόσεις όσο και ο οικονομικός και κοινωνικός εκσυγχρονισμός επηρεάζονται από έναν τρίτο παράγοντα. Αυτός ο κρίσιμος παράγοντας είναι το *κοινωνικό κεφάλαιο*.

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου έχει σημαίνουσα θέση στην μελέτη του πως η μετανάστευση επιδρά και δύναται να επιδράσει το μεταφορντικό τοπίο απασχόλησης με τις νέες ισορροπίες του ανάμεσα σε ανάγκες και θέσεις εργασίας, ανάμεσα σε απαιτήσεις για ρυθμούς ανταγωνιστικότητας, συγκράτηση της ανεργίας σε χαμηλά επίπεδα και εξασφάλιση της αναπαραγωγής των εργαζόμενων. Σε πρώτο στάδιο, μπορεί να δείξει τις διαφορετικές διαδρομές που διανοίγονται από την διαχείριση της μετανάστευσης. Μέσα από αυτές τις διαδρομές υπενθυμίζει πως το αναπαραγωγικό κομμάτι της προσφοράς εργασίας καθώς και άλλες θέσεις εργασίας που αν και αναντικατάστατες έχουν υποβαθμιστεί μπρος στον τεχνολογικό εξελικτικισμό, είναι συστατικό κομμάτι της δυναμικής της οικονομίας και δεν πρέπει να αφήνεται (όπως γίνεται με τους μετανάστες) στην τύχη του. Γιατί οι σημερινοί εργαζόμενοι στις κατώτερες βαθμίδες που καθιστούν διακριτή την δυαδικότητα στην αγορά εργασίας (μετανάστες) *εξελίσσονται* είτε το επιδιώκουμε είτε όχι. Και η

πολιτική της αγνόησης τους δεν μπορεί παρά να αυξάνει ανησυχητικά το κοινωνικό κόστος αναπαραγωγής μιας επένδυσης και να αναπαράγει μια δυαδική αγορά εργασίας με μειωμένη κινητικότητα μεταξύ των πόλων της, το κόστος τεχνητής (αδικαιολόγητης, δηλαδή) διατήρησης της οποίας από ένα σημείο και έπειτα ενδέχεται να απειλήσει την κοινωνική συνοχή και την πολιτική σταθερότητα. Οι νέες συντεταγμένες και ανάγκες που διαγράφουν οι δημογραφικές, κοινωνικές, και οικονομικές εξελίξεις στο τοπίο απασχόλησης δεν εξισορροπούν με διάχυση των δεξιοτήτων έτσι ώστε να καταφθάσει η προσφορά εργασίας την ζήτηση αλλά με διαχειριστικά βήματα που θα αναπροσαρμόσουν και την ζήτηση ως προς τις ανάγκες αναπαραγωγής της προσφοράς εργασίας. Το κινήγι της ζήτησης από την προσφορά σε επίπεδο δεξιοτήτων παραβλέπει το ότι η διάχυση της καινοτομίας καθορίζεται από την κοινωνική δυναμική – από το πως η κοινωνία ως μεταβαλλόμενο πλέγμα συσσωρεύσεων συμφερόντων, αποκρυσταλλωμένων αναγκών και αξιολογικών συστημάτων *αναπαράγει και αναπαράγεται από την* εκάστοτε διάταξη των παραγωγικών σχέσεων. Η ανάλυση του φαινομένου της μετανάστευσης δια της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου φροντίζει λοιπόν, στο επίπεδο της αναζήτησης διεξόδου από μία δυαδική αγορά εργασίας, να φωτογραφίσει την κοινωνική δυναμική ως μοχλό διάχυσης της καινοτομίας και διατήρησης ενός ρυθμού ανάπτυξης. Και να υπενθυμίσει με αυτό τον τρόπο ότι η τεχνολογία από μόνη της δεν δίνει τον τόνο στα οικονομικά δρώμενα. Η αξιολόγηση της θέσης της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού κεφαλαίου προσφέρει έτσι στον μελετητή την δυνατότητα να αποφύγει τον σκόπελο του αγώνα κτήσης δεξιοτήτων με βάση τον οποίο θεωρείται ότι επιτυγχάνεται η κοινωνικοοικονομική κινητικότητα στο νεότερικό γραφειοκρατικό μοντέλο οργάνωσης της παραγωγής [Καλλίνικος 2005] και ταυτόχρονα προτείνεται η έξοδος από την κρίση στο μεταφορτικό στάδιο της αγοράς εργασίας. Πώς όμως συντελείται αυτό, πιο συγκεκριμένα;

Πρώτα, δείχνω τι εστί κοινωνικό κεφάλαιο. Και ύστερα εξετάζω τις διόδους ανάλυσης που αυτό χαράσσει στην επισκόπηση του φαινομένου της μετανάστευσης. Το κοινωνικό κεφάλαιο παρουσιάστηκε στο ακαδημαϊκό προσκήνιο πρώτα ως ιδιότητα ατομική και μπορεί να οριστεί, μεταξύ άλλων, ως *«η ικανότητα της ασφάλισης οφέλους στα συναλλασσόμενα άτομα μέσα από την συμμετοχή τους σε δίκτυα και άλλες κοινωνικές δομές»* [Portes 1998: 6]. Είναι το ήδη διαπραγματευμένο

και νομιμοποιημένο προϊόν της ‘διαντίδρασης’ σε ένα κοινωνικό πλαίσιο πάνω στο οποίο πυκνώνει, επανεπενδύεται και εξελίσσεται το εκάστοτε πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Η παραπάνω ‘διαντίδραση’ δεν έχει όμως τα συνήθη χαρακτηριστικά της πρόσωπο-με-πρόσωπο διαντίδρασης καθώς συνίσταται στην εναπόθεση των πόρων ενός ατόμου πέρα από αυτό με την βάσιμη ή λανθάνουσα προσδοκία ανταπόδοσης χωρίς όμως συγκεκριμένο χρονικό ορίζοντα, ορισμένη μορφή ή φορέα (άτομο, ομάδα ή κοινωνικό σύνολο που οικιοποιήθηκε τους πόρους) ανταπόδοσης. Ο Putnam ήταν αυτός που εισήγαγε την συλλογική διάσταση του ως γνώρισμα ομάδων και κοινοτήτων. Σύμφωνα με αυτόν, το κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται ως *«γνωρίσματα των κοινωνικών οργανισμών, όπως δίκτυα, κανόνες και εμπιστοσύνη που διευκολύνουν την δράση και συνεργασία για εξασφάλιση αμοιβαίου οφέλους»* [Portes 1998: 18], και ειδικότερα, βελτιώνουν την αποδοτικότητα των πολιτικών θεσμών και υποστηλώνουν την προσοδοφόρα οικονομική δραστηριότητα. Στα θετικά σημεία της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου συγκαταλέγεται το ότι στρέφει την εστίαση στο κοινωνικό πλαίσιο όπου λειτουργούν οι θεσμοί και διεξάγεται η οικονομική δραστηριότητα. Ανάλογα με την μεταχείριση που τυγχάνει η συγκεκριμένη έννοια, είναι ικανή να δείξει τι σημαίνει κοινωνική δυναμική και πως λειτουργεί. Ο τρόπος με τον οποίο αυτή η έννοια οικιοποιήθηκε σε ευρεία βάση έχει, όμως, αρκετά ελαττώματα.

Πρώτον και κύριον, ο Putnam θεωρεί κινητήριο μοχλό/πηγή του κοινωνικού κεφαλαίου μία εκ των συνεπειών/μορφών του, την *«πολιτική αρετή»*. Κατά αυτόν, η εμπιστοσύνη είναι ένδειξη οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων με πολιτικούς (civic) όρους. Προσάπτει δηλαδή αξιολογικές ιδιότητες στις διάφορες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου. Και υποθέτει ότι οι εκ εμπιστοσύνης προκύπτουσες συνεργασίες και αλληλεγγύη είναι πάντα προς την κατεύθυνση καλύτερων οικονομικών και θεσμικών επιδόσεων. Η προσέγγισή μου δεν διαφωνεί ότι το κοινωνικό κεφάλαιο προωθεί την κερδοφόρα οικονομική δραστηριότητα. Αυτό, όμως, είναι πολύ διαφορετικό από το να ισχυρίζεται κανείς ότι το κοινωνικό κεφάλαιο προωθεί την οικονομική ανάπτυξη ή την αποδοτικότητα των πολιτικών θεσμών. Το αποτέλεσμα της λειτουργίας του κοινωνικού κεφαλαίου δεν είναι εκ των προτέρων δεδομένο στην προσέγγισή μου. Το αμοιβαίο όφελος για κάποιες ομάδες μπορεί κάλλιστα να προκαλεί σημαντικό κόστος για άλλες καίριες ομάδες του οικονομικού και πολιτικού συστήματος. Η εμπιστοσύνη κάλλιστα λιπαίνει την συνεργασία με ένα άτομο ή σύνολο αλλά και την μη

συνεργασία με ένα άλλο θα επισημάνει ο Portes με την έννοια του *αρνητικού κοινωνικού κεφαλαίου*³⁹. Η προστιθέμενη αξία που παράγει το κοινωνικό κεφάλαιο δεν προωθεί απαραίτητα την κοινωνική συνοχή και ευημερία. Οι τελευταίες εξαρτώνται από το πως τα διαφορετικά δίκτυα συμφερόντων, κανόνων και αξιών διασταυρώνονται σε ορισμένους χρόνους και τόπους. Σε αντίθεση με τον Putnam, η προσέγγιση μου δεν καταδεικνύει τις ιδιότητες της καλοσύνης και της *πολιτικής αρετής* ως συστατικούς παράγοντες του κοινωνικού κεφαλαίου. Ο λόγος για τον οποίο τα άτομα εμπιστεύονται άλλα με τους πόρους τους έχει να κάνει με το ότι ήδη συμμετέχουν σε ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων και συμφερόντων το οποίο οργανώνεται και θεσμοποιείται δια της αποκρυστάλλωσης και αποφθεγματοποίησης αυτών σε ορισμένους εσωτερικούς κανόνες και αποθέματα ‘γνώσης’⁴⁰. Οι πιθανές τροχιές μεγέθυνσης στις οποίες κατευθύνεται το συγκεκριμένο δίκτυο εξαρτώνται από τον τρόπο που αυτό ανταποκρίνεται στις μεταβολές των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Θεωρώ, δηλαδή, το κοινωνικό κεφάλαιο ως ένα θύλακα συμφερόντων κανονιστικού (*normative*) χαρακτήρα των οποίων η επανεπένδυση μετασχηματίζεται από τα μεταβαλλόμενα ιστορικά δεδομένα.

Ο Putnam δεν διαθέτει χώρο στις ρευστές ιστορικές συνθήκες στις οποίες σωρεύεται και επανεπενδύεται το κοινωνικό κεφάλαιο και από τις οποίες εξαρτώνται οι παραγωγικές ή μη επιπτώσεις του. Ξεκινά το εγχείρημα του από το τέλος, από ποιοτικές μεταβλητές που περιγράφουν το τελικό ζητούμενο της έρευνας, και στηρίζεται σε κανονιστικά, ιδεολογικά κριτήρια, στο πολιτικό προϊόν δηλαδή ιστορικά συγκεκριμένης κοινωνικής διάταξης, για να οδηγηθεί στις αρχικές συστατικές συνθήκες του φαινομένου. Επιστρατεύοντας την πολιτική φιλοσοφία, που έχει έντονο το προ-λογικό ή μετα-λογικό στοιχείο της βούλησης, συνήθως ασχολείται περισσότερο με το ‘πως θα έπρεπε να είναι’ παρά με το ‘γιατί είναι έτσι’ ένα κοινωνικό φαινόμενο. Αποτέλεσμα αυτού είναι το ότι το κοινωνικό κεφάλαιο εντοπίζεται και ορίζεται εκ των υστέρων μέσω ενός εκ των παραγώγων του, και μάλιστα ενός εκ των *προσδοκώμενων* παραγώγων του (κατά τον Portes εδώ τίθεται

³⁹ Η ρήση σύμφωνα με την οποία η «έλλειψη εμπιστοσύνης, η εκμετάλλευση, η απομόνωση, η ‘λούφα’ και η καχυποψία που οδηγούν σε οικονομική στασιμότητα τείνουν να αλληλο-ενδυναμώνονται, δημιουργώντας φαύλους κύκλους» [Λυμπεράκη&Μουρίκη 1996: 84-5] υιοθετεί τον εξελικτικιστικό ορισμό της έννοιας της εμπιστοσύνης καθώς παραγνωρίζει ότι και η ίδια η εμπιστοσύνη (και όχι μόνο η έλλειψη της) μπορεί να οδηγήσει σε διάσπαση της κοινωνικής συνοχής και της οικονομικής ανάπτυξης.

⁴⁰ Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο που ο Giddens δίνει στο συμβολικό απόθεμα με το οποίο οι άνθρωποι αποκτούν επήγωση, ορίζουν, αναγιγνώσκουν και νοηματοδοτούν τον κόσμο τους.

ζήτημα λογικής κυκλικότητας). Δομείται λοιπόν μια ιδεατή μορφή κοινωνικού κεφαλαίου, οι προτάσεις για την οποία αρθρώνονται σε ένα αδιάβλητο από το μεταβαλλόμενο ιστορικό περιβάλλον, ταυτολογικό και εν τέλει αναποτελεσματικό θεωρητικό σύστημα. Εμποδίζει, με άλλα λόγια, τον διαχωρισμό των μορφών του κοινωνικού κεφαλαίου από τις πηγές του, διαχωρισμός άλλωστε απαραίτητος για την εισήγηση προτάσεων [Portes 1998]. Η κατάστρωση προτάσεων που στοχεύουν να αναδείξουν συνθήκες παραγωγής και επομένως διαχείρισης του κοινωνικού κεφαλαίου χρειάζεται διαφορετικούς δείκτες για τις μορφές και τις συνθήκες παραγωγής (τις πηγές) του κοινωνικού κεφαλαίου. Χρειάζεται δείκτες που να επιτρέπουν το νοητικό πέρασμα από το δεδομένο στο φαινόμενο, από τα ποσοτικά χαρακτηριστικά της εξεταζόμενης ομάδας σε ένα κοινωνικό πλαίσιο στους δείκτες μιας ειδικής τάσης ή τάσεων σε αυτό το πλαίσιο. Ειδημή οι όποιες αποφάνσεις για το τι επιφυλάσσει το υπό εξέταση φαινόμενο δεν ελέγχονται από το πρίσμα των ρευστών ιστορικών συνθηκών, είναι δηλαδή προαποφασισμένες.

Σε αυτή την διατριβή δεν επιστρατεύω λοιπόν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου με σκοπό να υποστηρίξω τις τυχόν θετικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στην οικονομία και κοινωνία υποδοχής. Το συγκεκριμένο εργαλείο με βοηθά να θέσω την μεταβλητή της μετανάστευσης υπό το φως των ροών δεδομένων που ανοίγουν τον δρόμο σε διαφοροποιημένα ερωτήματα και δράσεις να ελέγξουν εκ νέου την όποια θετική ή αρνητική μέχρι στιγμής έκβαση της εν λόγω μεταβλητής. Προχωρώ στην διάγνωση των επιπτώσεων της μετανάστευσης με το να δείχνω πως οι διάφορες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου της αλβανικής μετανάστευσης συνδιαλέγονται με τις μεταβαλλόμενες συντεταγμένες της παρουσίας της και παράγουν διαφοροποιημένες διαδρομές και απαιτήσεις. Για παράδειγμα, η αξία του ότι 'πρώτος από το σπίτι βγαίνει ο άντρας' γύρω από την οποία τείνει να οργανώνεται μεταξύ άλλων η συμμετοχή της μεταναστευτικής ομάδας των αλβανών/ίδων στην αγορά εργασίας λαμβάνει ποικίλλες κατευθύνσεις και μεταμορφώσεις με την πάροδο του χρόνου. Παρά το ότι οι περισσότερες αλβανίδες εργάζονταν ή σπούδαζαν στην χώρα προέλευσής τους, η πτώση του κομμουνισμού και επικράτηση αναρχίας στην Αλβανία, η τραυματική εμπειρία της μετανάστευσης σε μια ξένη χώρα, και οι κυρίως αρνητικές εμπειρίες στην χώρα υποδοχής ενίσχυσαν διαθέσιμους μηχανισμούς άμυνας και ανασύνταξης, ένας εκ των οποίων ήταν οι άντρες 'να βγαίνουν μπροστά'. Οι περισσότερες αλβανίδες για διάφορους λόγους που εκτείνονται από την οργάνωση

της αγοράς εργασίας της χώρας υποδοχής μέχρι το ότι 'βολεύει' τους άντρες τους⁴¹, δουλεύουν κυρίως ως καθαρίστριες και οικιακοί βοηθοί σε σπίτια ή είναι νοικοκυρές. Τα δεδομένα όμως αλλάζουν (π.χ. το κόστος συντήρησης της οικογένειας αυξάνεται με τον χρόνο, οι προσδοκίες αλλάζουν, συνάπτουν φιλίες με αφεντικά, συμμετέχουν σε προγράμματα κατάρτισης) και δημιουργούνται ευκαιρίες και πιέσεις για να βγουν από το σπίτι τους ή από τα 'σπίτια που καθαρίζουν'. Και ταυτόχρονα προκαλούνται τα πατριαρχικά πρότυπα που επηρέαζαν την μέχρι τώρα απασχόληση τους. Από την άλλη όμως, οι μετανάστριες μπαίνοντας στα σπίτια των γηγενών διευκολύνουν τις ελληνίδες να μπουν στην αγορά εργασίας και επομένως αναπαράγουν τις συνθήκες του δικού τους αποκλεισμού. Με λίγα λόγια, ο μοχλός εξέλιξης της εξάρτησης τους από τους άντρες δεν είναι ενικός, δεν οδηγεί μόνο προς την κατεύθυνση της γυναικείας απελευθέρωσης, ούτε έχει να κάνει με κάποιο αμετάβλητο, α-ιστορικό αξιακό σύστημα που εσωτερικεύουν οι γυναίκες και προς το οποίο πορεύονται. Η παραπάνω εστίαση, στην ουσία, αντανακλά τις συνθήκες (ανα)παραγωγής αυτής της νησίδας κοινωνικού κεφαλαίου που μέχρι στιγμής φαίνεται να ισορροπεί ικανοποιώντας τις ανάγκες αύξησης εισοδήματος του νοικοκυριού χωρίς να απειλεί το εν πολλοίς πληγωμένο κύρος των ανδρών-μεταναστών. Ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει τις ανενεργές κατευθύνσεις που δύναται να οδηγηθεί το εξεταζόμενο ζήτημα και εντέλει τις διαφορετικές δυνατότητες διαχείρισης του.

Μέσα από το φίλτρο του κοινωνικού κεφαλαίου η μετανάστευση δείχνει τα διαφορετικά πρόσωπα προσαρμογής της στα νέα δεδομένα και ερωτήματα της αγοράς εργασίας. Δεν υπάρχει ενική δέσμη επιπτώσεων της μετανάστευσης στο σταυροδρόμι που βρίσκεται η σημερινή αγορά εργασίας. Ο φακός του κοινωνικού κεφαλαίου δείχνει μεν τις διόδους κινητικότητας της εργασίας που η μετανάστευση επιφυλάσσει ανάλογα με το πως θα διαχειριστούν τα μεταβαλλόμενα δεδομένα της προσφοράς και της ζήτησης της. Δείχνει όμως, δε, την μετανάστευση ως μια μεταβλητή που συντηρεί τον δυαδικό χαρακτήρα της σημερινής αγοράς εργασίας. Η δια του κοινωνικού κεφαλαίου επισκόπηση της μεταβλητής της μετανάστευσης όντως αναδεικνύει τις κοινωνικές αξίες και νόρμες για την εργασία και το αντίστοιχο τείχος κοινωνικών συσχετισμών και προσδοκιών στο οποίο αυτές αποκρυσταλλώνονται.

⁴¹ Μία εκ των αξιών πίσω από τις οποίες οι αλβανοί μετανάστες περιχαράκωνται και ανασυντάσσονται έναντι του ρατσισμού που υφίστανται, η ηθική της εργασίας, κάθε άλλο παρά προτρέπει το μοίρασμα οικιακών δραστηριοτήτων ανάμεσα στα δύο φύλα και κατά συνέπεια την απασχόληση των γυναικών.

Ένα τείχος στο οποίο, επίσης, προσκρούουν οι όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες προς την εξισορρόπηση των αναγκών ενός ανταγωνιστικού περιβάλλοντος για αποσύνδεση από υφιστάμενες και επένδυση σε νέες θέσεις εργασίας. Η συσσώρευση δικτύων συμφερόντων και αξιών μπορεί και θέτει ορισμένους οικονομικούς τομείς στο περιθώριο, εμποδίζει την δημιουργία νέων (παραδείγματος χάριν, διαχείριση απορριμάτων), αντιστέκεται στην διαφοροποίηση άλλων (παραδείγματος χάριν, ενέργεια), και προστατεύει τομείς χωρίς αντίκρουσμα στις ανάγκες εργασιακού καταμερισμού (κρίση χρησιμότητας) των σημερινών αγορών εργασίας των ‘ανεπτυγμένων’ χωρών. Η κρίση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος που γίνεται ορατή υπό την σημερινή κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας συνιστά ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της σύγκρουσης μεταξύ χρόνια γαλουχημένων κοινωνικών προσδοκιών και μικροσυμφερόντων και της ανάγκης για ολοκλήρωση του οικονομικού (και κρατικοδίαιτου στην ελληνική περίπτωση) κύκλου με τον θάνατο, την γέννηση και την διαφοροποίηση διάφορων οικονομικών τομέων και θέσεων εργασίας και, με άλλα λόγια, την εύρεση ενός νέου σημείου ισορροπίας του τοπίου απασχόλησης. Η απόσταση ανάμεσα στην μάζα των κοινωνικών προσδοκιών για υψηλά ειδικευμένους εργαζόμενους και προστασία ορισμένων θέσεων απασχόλησης και στις ανάγκες της εγχώριας αγοράς εργασίας διευρύνεται.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η μετανάστευση ως κρίσιμο μέγεθος της δυναμικής της οικονομίας και των χαρακτηριστικών στα οποία η τελευταία εξελίσσεται στις μέρες μας (βλέπε δυαδικότητα της αγοράς εργασίας) αποτελεί μια μικρογραφία από την οποία αναδύονται μεταλλαγμένα υπό το πρίσμα των εκάστοτε προκυπτουσών αναγκών τα μεγάλα ερωτήματα της αγοράς εργασίας (ισορροπία ανάμεσα σε ανάγκες και θέσεις εργασίας, μέγιστη δυνατή κινητικότητα της εργασίας και καινοτομία) και επιζητούνται απαντήσεις. Ο μηχανισμός ανάλυσης του κοινωνικού κεφαλαίου στα πλαίσια αυτής της διατριβής δείχνει ότι η διαδικασία της αναπτυξιακά βιώσιμης εξισορρόπησης μεταξύ προσφοράς και ζήτησης θέσεων εργασίας δεν υπακούει τόσο στους νόμους κατάκτησης του τεχνολογικού απόλυτου ανταγωνιστικού πλεονέκτηματος όσο είναι ζήτημα μεταβαλλόμενων κοινωνικών συσχετισμών. Δείχνει ότι η καινοτομία συνίσταται ως τέτοια μέσα από την κοινωνική διαδικασία ζύμωσης της προσφοράς και της ζήτησης. Τα δίκτυα αμοιβαίων συμφερόντων και οι ρητοί/άρρητοι κανόνες διευθέτησης τους που πλαισιώνουν τις παραγωγικές σχέσεις σε μια κοινωνία είναι αυτά που καθορίζουν την δυναμική των

διάφορων συστημάτων οργάνωσης της παραγωγής, ή αλλιώς που θέτουν σε κίνηση τα γρανάζια του μηχανισμού τεχνολογικών επιλογών, και όχι το αντίστροφο⁴². Τα δίκτυα αυτά σήμερα προστατεύουν ολοένα και περισσότερο κοστοβόρες και προσκείμενες στα δεδομένα της φορντικής κοινωνίας προδιαγραφές θέσεων εργασίας με στενούς ορίζοντες απορροφητικότητας στην σημερινή αγορά εργασίας. Και αφήνουν στο περιθώριο τις προδιαγραφές των θέσεων εκείνων που ανταποκρίνονται πιο άμεσα στο ευέλικτο περιβάλλον των κεφαλαιακών επενδύσεων με συνέπεια να υποσκάπτονται οι συνθήκες της μακροπρόθεσμης ανταγωνιστικότητας, κινητικότητας και εντέλει βιωσιμότητας των τελευταίων. Η διατήρηση ενός υγιούς ανταγωνισμού και επέκτασης της κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας, δύο ερωτήματα στα οποία αναζητείται όλο και πιο πιεστικά ο ρόλος που παίζει η μετανάστευση, δεν είναι απλά ζήτημα τεχνολογίας και συνταγών κινητικότητας προσανατολισμένων προς την γενικευμένη/τυφλή επέκταση του φάσματος των υψηλά ειδικευμένων ατόμων στην αγορά εργασίας. Καθοριστικής σημασίας, υπό το παραπάνω πλαίσιο, είναι να προκριθούν διαχειριστικά βήματα που θα συμβάλλουν σε νέα σημεία ισορροπίας μεταξύ ζήτησης και προσφοράς εργασίας *έχοντας ως γνώμονα την χρησιμότητα των θέσεων απασχόλησης για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας όπως αυτές δημιουργούνται από την διασταύρωση με δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντολογικές εξελίξεις*. Η λύση στα αδιέξοδα της αγοράς εργασίας θα πρέπει να αναζητείται λοιπόν στα μεταβαλλόμενα δεδομένα της κοινωνίας χωρίς φαινόμενα εθελουφλισμού προ των απαιτήσεων που τα τελευταία θέτουν. Οδηγός είναι η κοινωνία και όχι η τεχνολογία, οι ‘καλές’ και ‘κακές’ θέσεις εργασίας και όχι μόνο οι υψηλής ειδίκευσης. Δεν υπάρχει μία μαγική συνταγή θέσεων εργασίας καθώς άλλοτε κακές θέσεις εργασίας σήμερα φαίνονται καταλληλότερες για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και άλλοτε καλές θέσεις παρουσιάζονται δύσκαμπτες στο νέο σκηνικό. Το στοίχημα της βιώσιμης απασχόλησης σε καιρίες τέτοιες ‘κακές’ θέσεις στις οποίες στην παρούσα φάση απασχολούνται συνήθως μετανάστες και μετανάστριες και της ευρύτερης οικονομικής ώθησης που οι τελευταίοι/ες μπορούν να δώσουν σε μια οικονομία δεν θα εξαρτηθεί από το πόσο/ες από αυτούς/ές θα αποκτήσουν υψηλή

⁴² Θυμίζω ότι οι θεωρητικοί της ευέλικτης εξειδίκευσης υποστηρίζουν ότι «η κυριαρχία της μαζικής παραγωγής εξηγείται όχι από την τεχνολογική της υπεροχή αλλά από το γεγονός ότι από την στιγμή που έγινε η κρίσιμη τεχνολογική επιλογή (Βιομηχανική Τομή) [μέσα σε ένα δεδομένο πλαίσιο κοινωνικών συσχετισμών] ένας σημαντικός όγκος πόρων επενδύθηκε συστηματικά για την τήρηση της γραμμής πλεύσης της και την ενδυνάμωση της» [Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996:64]. Ενώ στα γρανάζια του μηχανισμού τεχνολογικών επιλογών ουσιαστικά βρίσκονται οι εκάστοτε κοινωνικοί συσχετισμοί δύναμης.

εξειδίκευση και αντίστοιχου κύρους θέσεις εργασίας ή από το αν θα διατηρηθούν στις υπάρχουσες θέσεις τους. Αυτό είναι περισσότερο μέρος ενός εκ των τελικών αποτελεσμάτων της ανακατάταξης και διαφοροποίησης των τομέων που εργάζονται παρά το γρανάζι εκκίνησης.

1.4. Θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου της μετανάστευσης

Η ενσωμάτωση των τεχνολογικών εξελίξεων τις τρεις τελευταίες δεκαετίες στα γρανάζια παραγωγής της οικονομίας συνοδεύεται από μετασχηματισμούς στο επίπεδο της αγοράς εργασίας. Υπάρχοντες και νέοι θεσμοί ανασυντάσσονται και επιστρατεύονται στην αναδιοργάνωση των ισορροπιών μεταξύ των κοινωνικών δυνάμεων. Η προσαρμογή της αγοράς εργασίας στα νέα δεδομένα αποκαλύπτεται από την ανάλυση του κοινωνικού κεφαλαίου. Για να εφαρμόσω τον μηχανισμό ανάλυσης του κοινωνικού κεφαλαίου στο δεδομένο της μετανάστευσης, για να γίνουν δηλαδή διακριτές οι δυνατές μορφές οργάνωσης της μετανάστευσης στο πλαίσιο της 'ευέλικτης' αγοράς εργασίας από το πώς προκύπτουν και αναπαράγονται, οφείλω να εστιάσω πρώτα στο πώς διάφορες προσεγγίσεις έχουν θεωρήσει το φαινόμενο της μετανάστευσης. Η εναλλαγή των θεωρήσεων δομής και δράσης που ακολουθεί φωτίζει το πώς διακρίνονται και συνάμα πλέκονται μεταξύ τους οι μορφές και οι πηγές οργάνωσης της μετανάστευσης. Με άλλα λόγια, η διαφορετικότητα των προοπτικών της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής αποκαλύπτεται ανάλογα και με το πώς προσεγγίζει κανείς την έννοια της μετανάστευσης.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει λοιπόν ιδωθεί από διάφορες οπτικές γωνίες και επιστημονικούς κλάδους. Όλες οι θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν συνεισφέρει στην εξέλιξη της εννοιολόγησης του φαινομένου απαντώντας η μία στις παραλείψεις και τα αδιέξοδα της άλλης. Μία αναδρομή στις διάφορες προσεγγίσεις της μετανάστευσης θα δείξει τις παράλληλες διαδρομές που κάνουν οι οικονομικές και κοινωνικές επιστήμες στην πορεία εννοιολόγησης του φαινομένου της μετανάστευσης με την εξέλιξη της αγοράς εργασίας. Η ειδική, όμως, σημασία αυτής της αναδρομής συνίσταται στον εμπλουτισμό του εργαλείου προσέγγισης των οικονομολόγων και πολιτικών επιστημόνων όσον αφορά την δυναμική προσαρμογής της αγοράς εργασίας μπρος στα μεταβαλλόμενα δεδομένα του οικονομικού συστήματος. Ειδικότερα, είδαμε τους οικονομολόγους να ενσωματώνουν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου από τους πολιτικούς επιστήμονες στην προσπάθεια να εξηγήσουν την μεταβιομηχανική εξέλιξη της αγοράς εργασίας. Μέσω του κοινωνικού κεφαλαίου αναγνωρίζουν την κρισιμότητα του κοινωνικού ιστού στο μεταβιομηχανικό τοπίο αλλά σε γενικές γραμμές δεν πηγαίνουν παραπέρα. Οι

θεωρίες επί της μετανάστευσης, ενός κεντρικού δεδομένου στην οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας, ενσωματώνοντας στοιχεία κοινωνιολογικών προσεγγίσεων μπορούν να συνδράμουν στην ανάλυση του κοινωνικού ιστού υπό τις νέες συνθήκες με καλύτερες προοπτικές προτάσεων πολιτικής από αυτές των πολιτικών επιστημόνων. Συγκεκριμένα, οι εξελίξεις στις μεταναστευτικές σπουδές (από τον Ρίοτε και την ανάγκη διατύπωσης ενός νέου υποδείγματος στο νέο μεταβιομηχανικό τοπίο στις κοινοτικές σπουδές, τις σπουδές φύλου και την βιογραφική προσέγγιση) θέτουν ζητήματα πλαισίου, ταυτότητας, εξουσίας στην ανάλυση της μετανάστευσης. Αυτά τα ζητήματα λίγο πολύ αγνοούνται στην συζήτηση περί κοινωνικού κεφαλαίου των πολιτικών επιστημόνων. Αντίθετα κατέχουν κεντρική θέση στην εννοιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου που πρότεινα παραπάνω.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης άρχισε να θεωρείται αντικείμενο άξιο προς επιστημονική συζήτηση από τις αρχές της Βιομηχανικής Επανάστασης. Κατά τον 19^ο αιώνα όμως η μελέτη του φαινομένου της μετακίνησης πληθυσμών μπαινει σε άλλη τροχιά. Τα μέχρι πρότινος οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα αλλάζουν άρδην εκείνη την περίοδο. Και, για το ενδιαφέρον των οικονομικών επιστημόνων, τα κόστη μεταφοράς ανθρώπων, πρώτων υλών και αγαθών μειώνονται σημαντικά. Αντιμέτωποι με τα νέα δεδομένα οι οικονομολόγοι των αρχών του 19^{ου} αιώνα στρέφονται πρώτα στην μελέτη της κινητικότητας των αγαθών και εκείνων των παραγωγικών συντελεστών (κεφάλαιο, γη) που εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να επηρεάζονται από εξωτερικές οικονομίες και δεν παρεκκλίνουν από τους κλασικούς κανόνες της καπιταλιστικής αγοράς. Η μεταβλητή της εργασίας ήταν για τους κλασικούς οικονομολόγους ακίνητη, εκτός συζήτησης σε αυτό το στάδιο, όπως υποστηρίζει η Nancy Green [2004]. Η παραγωγή ενός συγκεκριμένου προϊόντος, σε ένα χώρο, με ένα εργατικό δυναμικό και κεφάλαιο θεωρούνται σταθεροί παραγωγικοί συντελεστές οι οποίοι συναρθρώνονται με μοναδικό γνώμονα την επιδίωξη του μέγιστου δυνατού κέρδους. Η εισαγωγή υποθέσεων όπως η αποχώρηση εργατών ή ο ερχομός νέων ή οι μη οικονομικοί (υποκειμενικοί, θεσμικοί) παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν τις αποφάσεις της παραγωγής βραχυκυκλώνουν τα μοντέλα των κλασικών οικονομικών θεωριών.

Ορόσημο όσον αφορά την εφαρμογή των θεωριών του *laissez-faire* στον παράγοντα εργασία αποτέλεσαν οι νόμοι της μετανάστευσης που διατύπωσε ο γεωγράφος Ravenstein στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τους οποίους η απόσταση, το μέγεθος του πληθυσμού και η βιομηχανική ανάπτυξη καθορίζουν τις μεταναστευτικές ροές [Boyle, Halfacree & Robinson 1998: 60]. Εγχειρήματα θωράκισης των νόμων του Ravenstein πραγματοποιήθηκαν μέσα από την εφαρμογή του νευτώνιου νόμου της βαρύτητας στην ανθρώπινη, κοινωνική σφαίρα. Κατά το μοντέλο βαρύτητας (*gravity model*) οι μετακινήσεις μεταξύ δύο σωμάτων (οικισμών στην περίπτωση αυτή) εξαρτώνται από το μέγεθος και την απόσταση τους. Ο ντετερμινισμός αυτού του πολυεφαρμοσμένου⁴³ μοντέλου συνίσταται στο ότι τα άτομα, τα υποκείμενα της μετακίνησης, είναι εκτός συζήτησης. Πιο ορθόδοξες εφαρμογές του *laissez-faire* συνιστούν οι προσεγγίσεις των **νεοκλασικών οικονομικών**. Η μεταβλητή της εργασίας πλέον εισάγεται στο μικροσκοπίο της οικονομικής θεωρίας, αλλά φτάνει στο άλλο άκρο – θεωρείται ακίνητη και ευέλικτη. Το μόνο που ακολουθεί και έναντι του οποίου οργανώνει τις κινήσεις της είναι οι ελεύθερες δυνάμεις της αγοράς εργασίας. Κινητήριοι μοχλοί της μετανάστευσης θεωρούνται σε πρώτο στάδιο οι μισθολογικές διαφορές και έπειτα η κατάσταση απασχόλησης ανάμεσα σε περιοχές. Η μετακίνηση των εργατών είναι ουσιαστικά η αντίδραση τους με οικονομικά ορθολογικά κριτήρια στις μισθολογικές διαφορές και στην ανεργία από τόπο σε τόπο. Η μετανάστευση νοείται λοιπόν ως «ανακατανομή εργασίας σε απάντηση των αναγκών της αγοράς» [Ritchey 1976 όπως αναφέρεται στο Boyle, Halfacree, Robinson 1998:61]. Οι θεωρίες του *laissez-faire* τοποθετούν την κινητικότητα της εργασίας στην ίδια κατηγορία με την κινητικότητα των αγαθών. Τα άτομα, όπως τα εμπορεύματα, πρέπει να μπορούν να ταξιδεύουν χωρίς εμπόδια και να πηγαίνουν όπου τους καλεί η αγορά για να εξισορροπήσουν προσφορά και ζήτηση. Με την προσχώρηση στο φιλελεύθερο μοντέλο δεν εγκαταλείπεται η πίστη στις εξισορροπητικές δυνάμεις μιας πλήρους ελεύθερης αγοράς (η οποία, σημειωτέον, είχε ήδη αρχίσει να αμφισβητείται στις μελέτες που αναζητούσαν την άριστη χωροθέτηση της παραγωγής⁴⁴). Αντιθέτως, ο παράγων

⁴³ Το μοντέλο βαρύτητας έχει επιστρατευτεί, όπως επισημαίνει ο Λαμπριανίδης, και για την διερεύνηση των ροών εμπορευμάτων πέραν από τις ροές ανθρώπων/εργασίας [2002: 203-4].

⁴⁴ Ασφαλώς η μετάβαση από την ολοκληρωτική παραμέληση της χώρας της παραγωγικής δραστηριότητας έως την αναγνώριση της χωροθέτησης ως κοινωνικής διαδικασίας δεν έγινε από την μια στιγμή στην άλλη. Αλλά υπήρξε το μεταβατικό στάδιο όπου η μία θεωρία παίρνει κάτι από την προηγούμενη. Βλέπε για παράδειγμα τις θεωρίες για την χωροθέτηση του κεφαλαίου, συγκεκριμένα

εργασία προσαρμόζεται και αυτός στις υποθέσεις της φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας. Δύο θεμελιώδεις υποθέσεις βρίσκονται στην βάση αυτής της θεωρίας: α) η ατομική μετανάστευση καθορίζεται από τα συμφέροντα του *homo economicus*. Ο *homo economicus* κινείται προς την μεγιστοποίηση του πιθανού οφέλους. Κατά το πρότυπο των πρώτων θεωριών ανάπτυξης που μελετούν την *άριστη* χωροθέτηση παραγωγικών δραστηριοτήτων και επιχειρήσεων θεωρώντας δεδομένη την ύπαρξη τέλει ανταγωνισμού, ο οικονομικός άνθρωπος μεταναστεύει στον άριστο προορισμό όπου θα μεγιστοποιήσει τα οφέλη από την πώληση της εργασίας του⁴⁵, β) το άτομο προκειμένου να εξυπηρετήσει το ατομικό και συλλογικό συμφέρον *δραυθόρμητα* και 'ελεύθερα' (για να χρησιμοποιήσουμε την ιδεολογική ορολογία της εποχής εκείνης⁴⁶).

Μία επέκταση της νεοκλασικής λογικής πραγματοποιείται με την θεωρία ανθρώπινου κεφαλαίου (**human capital theory**). Αυτή η θεώρηση δεν ξεφεύγει από την ιδέα της μεγιστοποίησης του εισοδήματος ως κινητήρια δύναμη πίσω από την μετανάστευση. Αλλά επεκτείνει τον ορισμό του 'εισοδήματος' πέρα από τα στενά όρια των μισθών και ενσωματώνει άλλους οικονομικούς, κοινωνικούς, ψυχολογικούς και περιβαλλοντικούς, παράγοντες στο μοντέλο. Η μετανάστευση νοείται ως μια απόφαση ολιστικής επένδυσης για ένα άτομο βασιζόμενη σε μακροπρόθεσμα και βραχυπρόθεσμα προσδοκώμενα οφέλη. Η συγκεκριμένη προσέγγιση έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως στην μεταναστευτική έρευνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εργασία του Cebula [1979], κατά την οποία η πιθανότητα μετανάστευσης από ένα μέρος σε ένα άλλο εξαρτάται από τις προσδοκώμενες διαφοροποιήσεις πραγματικού εισοδήματος, τις διαφορές σε ανέσεις και έναν συγκεκριμένο οφέλους και

του τόπου εγκατάστασης της αγροτικής παραγωγής (*Θεωρία της οικονομικής προσόδου*, von Thunen 1826) και της βιομηχανικής παραγωγικής δραστηριότητας (*Προσέγγιση ελάχιστου κόστους*, Weber 1909) [βλέπε Λαμπριανίδης, 2002, Κεφ.3]. Αυτές και μεν συνήθιζαν να έχουν τον συντελεστή εργασίας αμετακίνητο (η κίνηση του κεφαλαίου ήταν το επίκεντρο της μελέτης) και 'μουγκό' (ότι αποδέχεται αναντίρρηση τον μισθό του), άρχιζαν όμως να τοποθετούν τα κομμάτια του παζλ της χωροθέτησης της παραγωγικής δραστηριότητας και άνοιγαν χώρο για την κριτική από την οποία θα προέρχονταν τα υπόλοιπα κομμάτια.

⁴⁵ Η φιλελεύθερη οικονομική θεωρία επιπλέον μεταχειρίζεται ως δεδομένο ότι οι δυνάμεις μετανάστες έχουν ίσες ευκαιρίες πρόσβασης σε γνώσεις και δίκτυα για εύρεση εργασίας.

⁴⁶ Η πίστη αυτή των οικονομικών θεωρητικών κύκλων στις δυνατότητες του οικονομικού και ορθολογικού ανθρώπου και στην αυθόρμητη δράση του πηγάζει από την ακμάζουσα επιρροή της φιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Η αισιόδοξη πλευρά της ιδεολογίας του Διαφωτισμού και η πίστη στις ικανότητες του νεωτερικού ατόμου (από αποτίναξη δυναστικών καθεστώτων μέχρι τεχνολογικά επιτεύγματα) και στις δυνάμεις της *ελεύθερης* αγοράς έκανε μάλιστα πολλούς οικονομολόγους μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα να υμνούν την ελεύθερη μετανάστευση (!) και να θεωρούν ότι δεν πρέπει να υπάρχουν εμπόδια στην ελεύθερη μετακίνηση των ανθρώπων, όπως δεν έπρεπε και στην κινητικότητα των αγαθών.

κόστους από υπάρχουσες κυβερνητικές πολιτικές [βλέπε Boyle, Halfacree, Robinson 1998: 62]. Τα προβλήματα αυτού του θεωρητικού μοντέλου συνίστανται στα εξής δύο σημεία: πρώτον, η μετανάστευση θεωρείται ως μία ορθολογική ατομική απόφαση. Τα πιθανά εμπόδια και οι κοινωνικές σχέσεις και δίκτυα του εν δυνάμει μετανάστη μπορούν κάλλιστα να καταστήσουν την απόφαση του συλλογική και όχι απαραίτητα ορθολογική, όπως υποθέτει αυτό το μοντέλο. Δεύτερον, η θεωρία ανθρώπινου κεφαλαίου υποθέτει απροβλημάτιστα ότι το εν λόγω άτομο έχει πρόσβαση σε πληροφορίες με βάση τις οποίες προχωρά ή όχι στην απόφαση του.

Η προσπάθεια να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτηματικά που αφήνει η θεωρία ανθρώπινου κεφαλαίου οδηγεί στα **μπιχεβιοραλιστικά μοντέλα**. Αυτά επικεντρώνουν στους μηχανισμούς λήψης απόφασης που τίθενται σε λειτουργία όταν το άτομο βρίσκεται στο κατώφλι της μετανάστευσης. Ερευνούν πως ψυχολογικές διαδικασίες αντίληψης της κατάστασης και λήψης απόφασης διενεργούν μεταξύ του ατόμου και του περιβάλλοντος του. Η συμπεριφορική προσέγγιση δίνει σημασία στην αντίληψη και επεξεργασία της πληροφορίας από το άτομο, το μέρος εκείνο της διαδικασίας που η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου μεταχειρίζεται ως δεδομένο. Οι έννοιες-εργαλεία που παράγει το μπιχεβιοραλιστικό μοντέλο είναι οι ακόλουθες [βλέπε μία επισκόπηση τους στο Boyle, Halfacree, Robinson 1998: 62-5]: πρώτα, η έννοια της τοπικής χρησιμότητας (*place utility*) που ο Wolpert όρισε ως την «σύνθεση των (θετικών και αρνητικών) χρησιμότητων που προέρχονται από την ενσωμάτωση του ατόμου σε κάποιο χρόνο και χώρο» [Wolpert 1965: 60]. Η ειδική συνεισφορά των μπιχεβιοραλιστών συνίσταται στο ότι τονίζουν πως αυτές οι χρησιμότητες εκφράζονται, πως η αντίληψη του ατόμου για έναν τόπο προς ή από τον οποίο μεταναστεύει έχει άμεση σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον του και μπορεί κάλλιστα να φαίνεται ανορθολογική στον εξωτερικό παρατηρητή (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι ορθολογική, όπως δείχνω παρακάτω). Η άντληση ικανοποίησης παρά μεγιστοποίησης οφέλους είναι η κινητήρια δύναμη της μετανάστευσης (τα άτομα νοούνται ως *satisficing* αντί για *maximising* υποκειμένα) και η δεύτερη έννοια που εισάγουν οι μπιχεβιοραλιστές. Οι αποφάσεις για μετανάστευση σχετίζονται περισσότερο με υποκειμενικές προσδοκίες ικανοποίησης παρά με την αναζήτηση της βέλτιστης αντικειμενικά επιλογής. Άλλη έννοια είναι αυτή του άγχους (*stress*) που φέρεται ως το τελευταίο σκαλοπάτι για την απόφαση της χρησιμότητας ή μη του

τόπου προέλευσης πριν το τελικό βήμα της αποχώρησης⁴⁷. Παρόλα αυτά, μπορεί κανείς να διακρίνει συνέχειες του μιχεβιοραλιστικού μοντέλου με τις νεοκλασικές προσεγγίσεις. Η οπτική του ατόμου που εισάγουν οι μιχεβιοραλιστές απέχει από μοντέλα ανάδειξης ελευθερίας της δράσης καθώς το άτομο παραμένει εγκλωβισμένο σε ένα υποκειμενικό μεν αλλά ορθολογικό σύστημα λήψης απόφασης. Αυτό που συμβαίνει είναι η μετακύλιση της ορθολογικότητας από το αντικειμενικό στο υποκειμενικό επίπεδο, αλλάζουν απλά οι ονομασίες. Η μετανάστευση θεωρείται ως μία διαδοχική-σειριακή (*sequential*) διαδικασία λήψης απόφασης. Πρόκειται περί ενός συστήματος βημάτων που ακολουθούν την εσωτερική, υποκειμενική ή μη, λογική τους. Δεύτερον, η μετανάστευση παρουσιάζεται ως μια τόσο προγραμματισμένη ατομική πράξη αναζήτησης ικανοποίησης που θεωρείται λίγο πολύ δεδομένο ότι οδηγεί σε κάτι καλύτερο. Μοιράζεται σε αυτή την περίπτωση το μιχεβιοραλιστικό μοντέλο την νεωτερική αισιοδοξία των νεοκλασικών οικονομικών σύμφωνα με την οποία το άτομο έχοντας γνώμονα το κέρδος δεν μπορεί παρά να μεταναστεύει προς την καλύτερευση των συνθηκών ζωής του.

Τα αποτελέσματα της μετανάστευσης αντιμετωπίζονται μόνο δευτερευόντως και με υποθετικούς όρους (που δεν επεξεργάζονται ούτε ασφαλώς ελέγχονται) από τα θεωρητικά συστήματα των νεοκλασικής επιρροής και των μιχεβιοραλιστικών μοντέλων. Σε αυτά το επίκεντρο της ανάλυσης είναι το άτομο, η πλευρά της προσφοράς εργασίας. Το κύριο ερώτημα που απασχόλησε σε πρώτο στάδιο τις μεταναστευτικές θεωρίες αφορούσε τα αίτια της μετανάστευσης. Οι **δομικές προσεγγίσεις**, προερχόμενες από την κριτική των προαναφερθέντων μοντέλων, αρχίζουν να μετακινούν το σημείο εστίασης προς την ζήτηση εργασίας και τις συνέπειες της μετανάστευσης στην χώρα υποδοχής. Κατά τους δομιστές, η επικέντρωση στον οικονομικό άνθρωπο που βρίσκει τον τέλει προορισμό πώλησης της εργατικής του δύναμης ή αργότερα στον άνθρωπο που προχωρά με βάση ένα υποκειμενικό σύστημα λογικής συμπεριφοράς παραμελεί τις μακρο-οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες λαμβάνει χώρα η λήψη ή μη λήψη αποφάσεων μετανάστευσης. Ας δούμε όμως πρώτα πως προκύπτουν οι δομικές προσεγγίσεις.

⁴⁷ Μία άλλη έννοια των μιχεβιοραλιστών είναι αυτή του 'χώρου δράσης' (action space), που αναφέρεται στους γνώριμους τόπους που οι μετανάστες τείνουν να επανεγκαθίστανται. Κατά αυτό τον τρόπο δίνεται μια απάντηση στο βασικό μειονέκτημα της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου, την δεξαμενή πληροφοριών βάση των οποίων τα άτομα αποφασίζουν να μεταναστεύσουν.

Οι προϋποθέσεις κριτικής των κλασικών και νεοκλασικών οικονομικών θεωριών και των ύστερων συνειδητών ή λανθάνοντων θεωρητικών προεκτάσεων τους υπήρχαν ήδη από την εποχή που οι πρώτες διατυπώνονταν. Οι δυνάμεις της αγοράς και οι μετακινήσεις ανθρώπων δεν ήταν υπεράνω της πολιτικής και των περιορισμών της όπως διακήρηνταν εκπρόσωποι του φιλελευθερισμού. Συγκεκριμένα από την εποχή της ανάδυσης του σύγχρονου έθνους-κράτους γίνεται πιο επιτακτική η ανάγκη του να υπάρχει ένα περίγραμμα του χώρου-ελευθερία που μετακινούνται οι εργάτες. Η διαχείριση της εθνικής οικονομίας έχοντας ως κύριο μέλημα την είσπραξη φόρων από μια όλο και μεγαλύτερη επικράτεια χρειαζόταν την περιφραγή αυτής της επικράτειας και την εξασφάλιση της υποταγής των κατοίκων της. Εσωτερικές υποδομές όπως η κατασκευή οδικών δικτύων επικοινωνίας, που προωθούσαν την διάδοση της αγοράς, της εκπαίδευσης, και εν γένει την ομοιογενοποίηση των τοπικών πληθυσμών ήταν καίριες σε αυτό το εγχείρημα της κατασκευής του σύγχρονου έθνους-κράτους και ελέγχου της ανθρώπινης κινητικότητας. Υπό αυτές τις περιστάσεις, οι νομικές αποφάσεις αρχίζουν να πλαισιώνουν τις μαζικές μεταναστεύσεις του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Σταδιακά οικοδομούνται «σύνορα-φρουροί» με την μορφή νόμων και περιορισμών εισόδου. Αυτό που έδινε στις κλασικές ερμηνείες την πρωτοκαθεδρία παρά τις διαψεύσεις της πραγματικότητας ήταν το ότι η εφαρμογή του *laissez-faire* στην μετανάστευση συνέπεσε με την περίοδο 1860-1920 όπου επικρατούσε μείωση των ελέγχων στην μετανάστευση [Green 2004]. Καθώς και το ότι η πίστη στις εξισοροπητικές δυνάμεις της αγοράς δεν είχε ακόμα δεχθεί σοβαρό πλήγμα. Αυτό όμως που έτριξε γερά τις πεποιθήσεις του φιλελεύθερου μοντέλου ήταν το Χρηματιστηριακό Κραχ του 1929 στην Αμερική, η ακόλουθη δεκαετία πολιτικού συντηρητισμού και κρατικού παρεμβατισμού που επεκτάθηκε σχεδόν σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος [Mazower 1998, κεφ.1-4]. Ήταν πλέον γεγονός ότι η οικονομική ισορροπία δεν μπορεί να αποκατασταθεί από μόνη της και χρειάζεται παρέμβαση για να αποτραπούν οι καταχρήσεις της ελευθερίας της αγοράς⁴⁸.

Που οδηγεί αυτή η οικονομική, κοινωνική και πολιτική διαπίστωση της μεσοπολεμικής περιόδου τον επιστημονικό στοχασμό περί μετανάστευσης; Στην παραδοχή, καταρχήν, του ότι όντως οι μεταναστευτικές ροές δεν μπορούν να

⁴⁸ Κευνσιανισμός και κρατική παρέμβαση (New Deal, δημόσια έργα)

εξηγηθούν απλά και μόνο με όρους της ελεύθερης αγοράς. Η πληροφόρηση δεν είναι πλήρης, και η ελευθερία κίνησης παρακωλύεται από πολλά εμπόδια: π.χ. κόστος ταξιδιού, δυσκολίες με κυκλοφορία πληροφορίας (αν και ελαττώνονται αισθητά χάρη στην ανάπτυξη δικτύων συγκοινωνίας και επικοινωνίας), και ασφαλώς θεσμικά εμπόδια στην μετακίνηση. Η ίδια η εφαρμογή των κανόνων της αγοράς στην μετανάστευση δυσκόλεψε τους μετανάστες – το εμπόριο που αναπτύχθηκε γύρω από τους μετανάστες για να διευκολύνει την μετακίνηση τους μάλλον κατά αυτής και της γενικής ευημερίας έβαλε παρά προώθησε την ελεύθερη μετακίνηση. Επιπλέον, άλλοι παράγοντες κοινωνιολογικής, ψυχολογικής και πολιτικής τάξεως καθιστούν προβληματική την θεωρία του *cost-benefit*⁴⁹. Ο Μάρξ ήταν από τους πρώτους που έδειξαν τα όρια της ‘ελεύθερης’ ατομικής δράσης και συνεπώς της διατήρησης της οικονομικής και κοινωνικής ισορροπίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής όταν εισήγαγε την έννοια της αλλοτρίωσης, όπου οι εργάτες, αποστασιοποιούμενοι από το προϊόν της εργασίας τους, γίνονται έρμια των τάσεων του κεφαλαίου για κέρδος. Το πλεόνασμα της εργατικής τους δύναμης (το κέρδος της παραγωγικής δραστηριότητας) καρπώνεται από το κεφάλαιο και όχι τους ίδιους. Επιπλέον η χρησιμοποίηση εφεδρικού μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού απειλούσε τον ίδιο το βιοπορισμό τους. Την εξαθλίωση της εργατικής τάξης και το συγκοινωνούν φαινόμενο του υπερπληθυσμού, ο Μάρξ δεν τα εξήγησε με απόλυτα κριτήρια όπως ο Malthus που υποστήριξε ότι το επίπεδο ισορροπίας του πληθυσμού μιας χώρας εξαρτάται από την πυκνότητα των μέσων συντήρησης της [Μουσούρου 1991: 55-7]. Αντιθέτως, συνέδεσε την ύπαρξη εφεδρικού βιομηχανικού στρατού με τον τρόπο παραγωγής των μέσων συντήρησης – δηλαδή, την αέναη συσσώρευση κεφαλαίου και απόσπαση υπερπροϊόντος με οποιονδήποτε διαθέσιμο τρόπο και με το ελάχιστο κόστος. Η διατήρηση πλεονάζουσας εργατικής δύναμης σε χαμηλή τιμή ήταν ιδανική

⁴⁹ Το αν ο δυνητικός μετανάστης θα φύγει, το γιατί και το προς τα πού, σχετίζονται περισσότερο με το 1) αν συντηρεί π.χ. οικογένεια, 2) με το αν πάει για να την βρει (οικογενειακή συνένωση), 3) με την ύπαρξη δικτύων με συμπατριώτες του σε πιθανές χώρες-προορισμούς (μετάδοση εμπειρίας ή και προσφοράν/ευκαιριών δουλειάς), 4) με το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο στις χώρες προέλευσης και 5) υποδοχής παρά με το ατομικιστικό κριτήριο της μεγιστοποίησης του κέρδους. Άλλος παράγοντας σχετιζόμενος με το θεσμικό πλαίσιο στις χώρες υποδοχής είναι 6) η προσβασιμότητα, ένας γεωγραφικός παράγον (για παράδειγμα, δεν είναι τυχαίο ότι οι Αλβανοί μετανάστες επιλέγουν κυρίως την Ελλάδα ή την Ιταλία ως προορισμό). 7) Άλλες μεταβλητές είναι ιστορικής φύσεως (ελληνική μειονότητα στην Νότια Αλβανία, οικονομικοί δεσμοί Αλβανίας με Ιταλία από τα χρόνια του φασισμού έως το ότι βλέπουν ιταλική τηλεόραση στην Αλβανία, το αποικιοκρατικό παρελθόν στην περίπτωση της Γαλλίας, Βρετανίας και Ολλανδίας που δημιουργεί ειδικούς δεσμούς με χώρες της Βόρειας Αφρικής, της Νοτιοανατολικής Ασίας κτλ.).

συνταγή από αυτή την άποψη⁵⁰. Διέξοδο από αυτό τον φαύλο κύκλο εξαθλίωσης της γηγενούς και μεταναστευτικής εργατικής δύναμης είδε ο Μαρξ στην υπέρβαση του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής.

Μαρξιστικές ήταν οι πρώτες κριτικές στο φιλελεύθερο μοντέλο. Πρώτα από όλα αμφισβητείται η έννοια της ισορροπίας και των συνεπαγόμενων εννοιών όπως η ύπαρξη συνθηκών τέλει ανταγωνισμού που κυριαρχούν σε πολλά θεωρητικά μοντέλα (και ειδικά σε μοντέλα χωροθέτησης παραγωγικών δραστηριοτήτων και περιφερειακής ανάπτυξης στα πλαίσια της οικονομικής γεωγραφίας). Οι ανισορροπίες δεν θεωρούνται εξωγενείς αλλά εγγενείς στο εσωτερικό της αγοράς. Οι μεταναστευτικές ροές δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές παρά στο εσωτερικό της επέκτασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής *με τις ιεραρχίες και την ανομοιογένεια του* [Christian Mercier 1977]. Η μετανάστευση προκύπτει λόγω της ανισότητας και των ανισορροπιών του ιεραρχημένου διεθνούς καταμερισμού εργασίας και όχι λόγω των ίσων ευκαιριών και της ισορροπίας του καπιταλιστικού συστήματος όπου όλοι είναι ελεύθεροι να ακολουθήσουν τις διαδρομές του μέγιστου δυνατού κέρδους, όπως πανηγυρίζουν κλασικοί οικονομολόγοι, οπαδοί της φιλελεύθερης ιδεολογίας.

Οι εφαρμογές του μαρξιστικού δομισμού σε μελέτες για την μετανάστευση ποικίλλουν. Οι κύριες πηγές επιρροής είναι δύο. Πρώτον, ο Piore [1979] με την θεωρία της διπλής αγοράς εργασίας (γνωστή ως *dual or split labour market theory*) υποστήριξε, σε αντίθεση με τον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό του Marx, ότι οι μετανάστες δεν αντικαθιστούν αμέσως τους υπάρχοντες εργάτες αλλά απασχολούνται σε μια παράλληλη αγορά εργασίας. Η μεταναστευτική εργασία καταλαμβάνει τα κενά σε ανειδίκευτες δουλειές που προκαλούνται στην αγορά εργασίας, τις οποίες οι γηγενείς αρνούνται να κάνουν λόγω της μη σταθερότητας τους, των κακών συνθηκών, πληρωμών και του χαμηλού κοινωνικού κύρους τους. Για τον Piore οι ανάγκες του καπιταλισμού και ειδικότερα η ζήτηση εργασίας είναι οι βασικές συνισταμένες με βάση τις οποίες αναλύεται η θέση της μετανάστευσης. Δεύτερον, ο Wallerstein με την θεωρία του παγκόσμιου συστήματος (*world system theory*) υποστηρίζει ότι η διεθνής μετανάστευση είναι μία απάντηση στον ανομοιογενή

⁵⁰ Ο εφεδρικός στρατός δεν είναι μόνο προϋπόθεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αλλά και αποτέλεσμα της καθώς «ο εργατικός πληθυσμός, παράγοντας ο ίδιος τη συσσώρευση του κεφαλαίου, παράγει ταυτόχρονα σε αυξανόμενη έκταση τα μέσα που τον κάνουν σχετικά υπεράριθμο» (Marx, 1978: 656 όπως αναφέρεται στο Μουσσούρου 1991: 57).

χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και την γεωγραφική διαίρεση σε μητροπόλεις (κέντρα) και περιφέρειες, όπως ορίζονται από το είδος της οικονομικής δραστηριότητας που διεξάγονται σε καθεμιά. Η έννοια της εκβιομηχάνισης είναι ο συνδυαστικός κρίκος που κρύβεται πίσω από τις διάφορες ροές. Η συνεισφορά αυτού του μοντέλου πέραν από την εστίαση στις μεταναστεύσεις μεταξύ περιφέρειας και κέντρου συνίσταται στην ανάδειξη της παγκόσμιας οικονομίας. Η συζήτηση του πως λειτουργεί η παγκόσμια οικονομία έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς ενέχει την δυνατότητα να αναδείξει με την σειρά της το πόσο ανεπαρκείς και πιο πολύπλοκες είναι στην σημερινή πραγματικότητα οι κλασικές διαιρέσεις μεταξύ κέντρου και περιφέρειας (Βορράς-Νότος, Ανατολή-Δύση). Επηρεασμένη από τον Wallerstein, η H. Jones [1990], για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι οι νέες μεταναστεύσεις του 20^{ου} αιώνα οφείλονται στις χωρικές ανισότητες που γέννησε ο καπιταλισμός στον 18^ο και 19^ο αιώνα. Άλλοι πάλι, όπως ο R. Miles, συνδέονται πιο άμεσα με την δουλειά του Marx. Ξεκινώντας από την αντιφατική αρχή του καπιταλισμού του να παράγει περισσότερο απασχολώντας όλο και λιγότερους, ο Miles υποστηρίζει ότι οι μετανάστες ως εργαζόμενοι με χαμηλότερο (οι πρώτης γενιάς συνήθως) κόστος ικανοποιούν αυτή την συνθήκη παρακάμπτοντας την απασχόληση λιγότερων και τα συνεπάγοντα κοινωνικά κόστη. Δείχνει έτσι ότι η μετανάστευση είναι εγγενές γνώρισμα της ανάπτυξης και επέκτασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Άλλες προσεγγίσεις τοποθετούν άλλες δομές πέραν του καπιταλισμού ως κινητήριους μοχλούς πίσω από την μετανάστευση: μία τέτοια προσέγγιση αναδεικνύει την δομή της πατριαρχίας, και τονίζει ότι η μετανάστευση συχνά συμβαίνει στα πλαίσια του νοικοκυριού παρά στο ατομικό επίπεδο και επομένως αναγνωρίζει το πρώτο ως καταλληλότερη μονάδα ανάλυσης [βλέπε για παράδειγμα Boyd 1989 όπως αναφέρεται στο Boyle, Halfacree, Robinson 1998: 70].

Οι μαρξιστικές αναλύσεις επαναφέρουν στο προσκήνιο την στρουκτουραλιστική (δομική) ανάλυση. Ο *homo economicus* επρόκειτο για ανιστορική θεωρητική κατασκευή. Ο χώρος, το κοινωνικό πλαίσιο της παραγωγής δεν λαμβανόταν υπόψη. Η οικονομική δραστηριότητα ήταν σαν να διεξάγεται στο κεφάλι μιας καρφίτσας, γιατί η εισαγωγή της έννοιας του χώρου δημιουργούσε προβλήματα στην ανάλυση της γενικής και μερικής οικονομικής ισορροπίας. Η εστίαση στον εργάτη που εισάγουν οι στρουκτουραλιστές σημαίνει εστίαση στις

κοινωνικοοικονομικές δομές που τον περιβάλλουν, στα κοινωνικά του συμφραζόμενα.

Από την άλλη όμως, υπάρχει ένας ιστορικός και ένας δομικός ντετερμινισμός στις μαρξιστικές αναλύσεις της μετανάστευσης. Πρώτον, η ρήση ότι τα διαφορετικά επίπεδα ενσωμάτωσης στον βιομηχανικό κόσμο καθορίζουν τις μεταναστευτικές ροές επιδέχεται ποικίλων ερμηνειών. Αποδεκτή ερμηνεία αυτής της πρότασης είναι να υποστηρίξει κανείς ότι η εκβιομηχάνιση επέδρασε κυρίως στην *έκταση* της μετανάστευσης. Μια γραμμική θεώρηση της όμως που φέρνει αντιμέτωπους τον αγροτικό και τον βιομηχανικό κόσμο είναι προβληματική. Οι μετανάστες δεν περίμεναν την Βιομηχανική Επανάσταση για να μετακινηθούν. Η αγροτική κοινωνία δεν ήταν ασάλευτη [Green 2004]. Η αντιπαράθεση δύο συμπορευόμενων κόσμων, του παραδοσιακού και του μοντέρνου τρόπου παραγωγής, προωθεί την γραμμική σκέψη και παράγει (για το ενδιαφέρον των ιστορικών και των πολιτικών επιστημόνων) συνειρμούς ανωτερότητας της φιλελεύθερης ιδεολογίας που ευαγγελίζεται την γραμμική πορεία προς την τέλεια αγορά. Μία αντιπαράθεση που επιπλέον (για το ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων και οικονομολόγων) συσκοτίζει τους μετασχηματισμούς του αγροτικού κόσμου και τους μηχανισμούς ανάπτυξης της περιφέρειας. Και αντιβαίνει σε σημαντικές θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης όπως αυτές της ανισορροπίας (π.χ. θεωρία συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής) που ήρθαν ως αντίβαρο στις θεωρίες εξισορρόπησης και έδειξαν τις αδυναμίες της [βλέπε σχετικά την επισκόπηση του Λαμπριανίδη, 2000, Κεφ.6]. Δεύτερον, ο μετανάστης δεν είναι απλά ένα πιόνι μιας οικονομικής μεταβίβασης από την περιφέρεια στο κέντρο αλλά ένα δρων υποκείμενο που ταυτόχρονα διασχίζει ένα νομικό και πολιτισμικό σύνορο.

Κλείνοντας, πέραν της εστίασης σε δομές της ζήτησης εργασίας έναντι των μικροοικονομικών της προσφοράς της και των ιδεολογικοπολιτικών διαφορών στρουκτουραλιστών και φιλελεύθερων όπως αναδεικνύονται στην προβολή από τους πρώτους της ανισορροπίας του καπιταλιστικού συστήματος ως καθοριστικού παράγοντα των μεταναστευτικών ροών, δεν υπάρχει τόσο μεγάλη απόσταση ανάμεσα στις φιλελεύθερες και τις δομικές προσεγγίσεις όσον αφορά την θέση του ατόμου έναντι κανόνων και δομών της αγοράς. Ρόλο γέφυρας αλλά και ανάδειξης του πολιτικού χαρακτήρα της διαμάχης μεταξύ τους παίζει η **θεωρία του push (ώθηση) και του pull (έλξη)**. Η ανάλυση του pull ουσιαστικά ήρθε για να απαντήσει σε

στερεότυπα που αναπαρήγαγε η μέχρι πρότινος επικέντρωση σε παράγοντες απώθησης των μεταναστών από τους κλασικούς φιλελεύθερους οικονομολόγους. Η ανάλυση της μετανάστευσης υπό την ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς εργασίας παρουσίαζε τους μετανάστες είτε ως ήρωες-τυχοδιώκτες είτε ως κακομοίρηδες που εξισώνουν την προσφορά και την ζήτηση: η απόσταση που μένει μετά να διανύσει κανείς από αυτή την εικόνα στο να ισχυριστεί ότι οι μετανάστες δουλεύουν με λιγότερα χρήματα και παίρνουν τις δουλειές από τους γηγενείς είναι πολλή μικρή. Το ν' αποδίδει κανείς την ανεργία στο φαινόμενο της μετανάστευσης είναι ένα από τα κλασικά επιχειρήματα ακροδεξιών σχηματισμών που επιβιώνουν με θέρμη μέχρι σήμερα. Η ανάλυση του pull έστρεψε την προσοχή στην χώρα υποδοχής όπως έκαναν και οι μαρξιστικές αναλύσεις του μετανάστη ως εργάτη. *Η μετανάστευση είναι το αποτέλεσμα, όχι η αιτία, των δομικών αλλαγών (π.χ. ανεργία) στην αγορά εργασίας.* Συγκεκριμένα, στα βήματα του συναδέλφου του ιστορικού, Gemahling, που γράφει γύρω στο 1910 ότι οι μεταναστεύσεις του 19^{ου} αιώνα ήταν αποτέλεσμα δημογραφικών πιέσεων (push) ενώ οι του 20^{ου} αιώνα οφείλονταν στο pull της εκβιομηχάνισης, ο Isaac Hourwich (1912) εντοπίζει την αιτία της ανεργίας στην αμερικανική αγορά εργασίας στην αυξανόμενη μηχανοποίηση και την ανάγκη για ανειδίκευτους εργάτες – στην εκβιομηχάνιση δηλαδή και όχι στην ύπαρξη μεταναστών. Ο οικονομολόγος Harry Jerome (1926) διευρύνει την ανάλυση λέγοντας ότι οι οικονομικές διακυμάνσεις (κύκλοι) στις χώρες υποδοχής καθορίζουν την μεταναστευτική ροή (και όχι οι κύκλοι των χωρών αποστολής). Κατ' αυτόν, ο μετανάστης έλκεται από την εικόνα της ευημερίας της χώρας υποδοχής και την πραγματική ευημερία των συμπατριωτών του που έχουν ήδη μεταναστεύσει. Τελικώς, η μονόδρομη επιμονή είτε στο push είτε στο pull, από την μια πλευρά 'απενοχοποιεί' το κράτος-αποδέκτη και από την άλλη κατά έναν τρόπο τους μετανάστες. Οφέλη και κόστη υπάρχουν και στις δυο πλευρές της μεταναστευτικής κίνησης. Ο οικονομολόγος Georges Tarinos (1974) πραγματοποιεί μια στοχαστική στροφή προς την συζήτηση των επιπτώσεων της μετανάστευσης με τον πίνακα που έκανε με τα συν και τα πλην της μετανάστευσης για τις χώρες αποστολής και υποδοχής. Το push και το pull αναλύονται πλέον μαζί.

Ως κριτική απάντηση στον ντετερμινισμό των δομιστών έρχονται οι ανθρωπιστικές ερμηνείες της μετανάστευσης (**humanist accounts of migration**).

Αυτές ασχολούνται με τα ‘κίνητρα που κουβαλάνε οι μετανάστες στο κεφάλι τους’. Οι εθνογραφικού χαρακτήρα μέθοδοι που χρησιμοποιούν είναι οι εις βάθος συνεντεύξεις και η κατασκευή ιστοριών ζωής (*life histories*). Στόχος τους είναι να αναδείξουν όλο το φάσμα των δυνατών περιπτώσεων χωρίς να αξιώνουν γενικεύσεις για όλο τον πληθυσμό. Κατηγορούνται ότι αναδεικνύουν την κάθε περίπτωση σε διαφορετικό θεωρητικό μοντέλο (*every case is different model*). Πρέπει να λάβει κανείς όμως υπόψη ότι η πρόθεση τους είναι να εμπλουτίσουν τις απρόσωπες μέχρι στιγμής αναφορές των θεωριών μετανάστευσης. Καθώς και το ότι οι ανθρωπιστικές ερμηνείες αναδύθηκαν κυρίως ως κριτική των υπάρχοντων εννοιολογήσεων παρά ως ολοκληρωμένη εναλλακτική πρόταση. Από την άλλη, θα έπρεπε να αναγνωρίσει κανείς ότι η χρήση αυτών των ‘ιστοριών μετανάστευσης’ τοποθετεί τους μετανάστες σε ένα κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο με το οποίο σχετίζονται και συνδιαλέγονται, και από το οποίο αντλούν κοινούς τρόπους ανάγνωσης και αντίληψης του εκάστοτε περιβάλλοντος τους. Ενέχει επομένως αυτή η προσέγγιση την δυνατότητα προέκτασης σε δομικά ερμηνευτικά σύνολα. Ως γέφυρα μεταξύ των ‘*people-less*’ εννοιολογήσεων των θετικιστικών φιλελεύθερων ρευμάτων και του στρουκτουραλισμού και των ‘*highly peopled*’ ανθρωπιστικών προσεγγίσεων επιχείρησε να λειτουργήσει ο μιχεβιοραλισμός που εξετάσα παραπάνω.

Οι κύριες εννοιολογικές προσεγγίσεις στην μελέτη της μετανάστευσης, εξελισσόμενες παράλληλα ή/και σε αντίστιξη η μία με την άλλη παρόλες τις διαφορές τους μιλούν μια κοινή γλώσσα, έχουν εργαλεία επικοινωνίας και όπως θα δούμε πιο χαρακτηριστικά παρακάτω μαθαίνουν και ενσωματώνουν στοιχεία η μία από την άλλη. Υπό αυτό το σκεπτικό, οι Boyle, Halfacree & Robinson συζητούν για *integrated accounts of human migration* (1998: 73-82) και ο Goldthorpe (2000) κάνει λόγο για *σύζευξη/ενσωμάτωση έρευνας και θεωρίας* και υπέρβαση της ιδεολογικής διαμάχης μεταξύ υποστηρικτών ποιοτικής και ποσοτικής ανάλυσης δεδομένων (των επικριτικά αποκαλούμενων ‘θετικιστών’ και των ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων) όπως εξελίσσεται στο επίπεδο της μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών. Αξιόλογη περίπτωση *ενσωματωμένων θεωριών μετανάστευσης* είναι αυτή της *Σχολής των Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης* (*the new economics of migration school*). Μελέτες της μετανάστευσης της εργασίας που έχουν τις ρίζες τους στην νεοκλασική παράδοση α) αντιλαμβάνονται ότι υπάρχει κάτι περισσότερο στην

εργασιακή μετανάστευση από τις μισθολογικές διαφοροποιήσεις και αποδέχονται ότι ένα ανθρωπιστικό ή τουλάχιστον μιχεβιοραλιστικό στοιχείο πρέπει να ενσωματωθεί στην δουλειά τους, και β) θεωρούν την μετανάστευση όχι ως ωφελμιστική ατομική συμπεριφορά αλλά ως αντανάκλαση της σημασίας των σχέσεων αμοιβαίας αλληλεπίδρασης και του οικογενειακού πλαισίου. Επηρεασμένη από την μικροκοινωνιολογική προσέγγιση, η σχολή των νέων οικονομικών της μετανάστευσης ερμηνεύει την μετανάστευση περισσότερο ως στρατηγική οικογενειακή και ελαχιστοποίησης ρίσκου παρά ως δράση ατομική και μεγιστοποίησης εισοδήματος [Stark 1991]. Εκτιμάται σε μεγαλύτερο βαθμό το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο συμβαίνει η μετανάστευση, και καθίσταται δυνατόν να ερμηνευθούν οι μορφές και δομές της μεταναστευτικής οικογένειας και να αναδειχτεί η δυναμική της μεταναστευτικής ομάδας⁵¹.

Ο δομισμός, από την άλλη, έχει κατηγορηθεί ότι υπερτονίζει την σύνδεση καπιταλισμού και μετανάστευσης. Ειδικά στις μέρες μας, τρεις δεκαετίες περίπου μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973 και την επερχόμενη ύφεση που σήμανε την εισαγωγή των ανεπτυγμένων οικονομιών στο στάδιο της αποβιομηχάνισης, η αναλυτική εστίαση στην βιομηχανική εργασία φαίνεται αν μη τι άλλο ξεθωριασμένη. Τα δεδομένα αλλάζουν από την δεκαετία του 1970 και έπειτα. Το σύστημα της μαζικής παραγωγής αδυνατεί να αντιμετωπίσει το φαινόμενο της διεθνοποίησης – η διατήρηση υψηλής αγοραστικής δύναμης μέσα στα όρια της εθνικής οικονομίας που άλλοτε στήριζε την εγχώρια βιομηχανία λειτουργεί πλέον ως εμπόδιο στην ανταγωνιστικότητα των πωλήσεων στο εξωτερικό. Οι οικονομίες μετατρέπονται σε άγονο έδαφος για το σύστημα μαζικής παραγωγής. Ένα νέο ευέλικτο οργανωτικό μοντέλο καλείται να απαντήσει στις άκαμπτες δομές του φορντισμού τουλάχιστον στο επίπεδο της θεωρητικής ανάλυσης. Η διαδικασία της απορύθμισης (deregulation) του μαζικού συστήματος παραγωγής από τις κοινωνικές και οικονομικές

⁵¹ Άλλη περίπτωση είναι η διεύρυνση του μιχεβιοραλισμού. Οι Speare, Goldstein & Frey (1975) θεωρούν την μετανάστευση υπό μιχεβιοραλιστικό πρίσμα αλλά συνδυάζουν το stress-threshold model με έννοιες κόστους-κέρδους της θεωρίας ανθρώπινου κεφαλαίου – οι συμπεριφορές που ενεργοποιούνται προ της τελικής απόφασης της μετανάστευσης συνδυάζεται με περισσότερο προγραμματισμένες και μακροπρόθεσμες συμπεριφορές που προσβλέπουν σε μέγιστη αποκόμιση οφέλους από την μετανάστευση. Το μοντέλο του Gadwallader (1989) από την άλλη συνδυάζει συγκριτικά επίπεδα μισθών και ανεργίας με το συμπεριφορικό μοντέλο. Η περίπτωση της θεωρίας της πολυ-μεταβλητής χρησιμότητας (Multi-Attribute Utility Theory, MAUT), όπως υποδεικνύει και το όνομα, διευρύνει την έννοια της τοπικής χρησιμότητας. Ένα έντονα σειριακό μοντέλο το οποίο περιλαμβάνει πολύ μεγάλες ποσότητες δεδομένων καθιστώντας την επεξεργασία αρκετά πολύπλοκη. Ενώ δεν θέτει την λήψη αποφάσεων μετανάστευσης στο ευρύτερο πλαίσιο που έγκειται η βιογραφία του ατόμου.

συνισταμένες του (οι εργαζόμενοι είχαν ορισμένη εξειδίκευση, είχαν συνηθίσει σε μια δια βίου απασχόληση και συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις) αρχίζει να γίνεται πράξη από τις νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις της Θάτσερ και του Ρήγκαν στην δεκαετία του 1980. Παρά τα νέα διαγραφόμενα δεδομένα οι μαρξιστικές θεωρήσεις δεν δείχνουν σημεία καμπής εκείνη την περίοδο⁵². Το πρώτο θεωρητικό σκαλοπάτι των μεταναστευτικών σπουδών από το στάδιο της εκβιομηχάνισης σε αυτό της αποβιομηχάνισης έρχεται λοιπόν από το εσωτερικό των μαρξιστικών δομικών θεωριών και συγκεκριμένα την **θεωρία της διπλής αγοράς εργασίας** του Piore (1979) που αναφέρθηκε παραπάνω. Αποτελεί μια πρώτη απόπειρα ανάγνωσης του πως κατανέμονται οι μετανάστες σε μια αγορά εργασίας που μεταβάλλεται, η οποία παραμένοντας πιστή στο στρουκτουραλιστικό παράδειγμα θεωρεί κύριο ερμηνευτικό παράγοντα τις δομές ζήτησης εργασίας.

Αυτή η δομική βάση ανάλυσης της μετανάστευσης υπό τα νέα οικονομικά δεδομένα αναπαράγει όμως μια απαισιόδοξη οπτική σχετικά με την έννοια της δράσης: οι μετανάστες θεωρούνται έρμια των δομικών χαρακτηριστικών της οικονομίας που ζουν. Σε αυτό το σημείο έρχεται η επίδραση της ‘κοινωνιολογίας του μερικού’, όπως διαμορφώθηκε διαμέσου του φιλοσοφικού ρεύματος του μεταστρουκτουραλισμού (ή μεταμοντερνισμού όπως έγινε πιο γνωστό), στις μεταναστευτικές δομικές θεωρίες. Ο μεταδομισμός διοχέτευσε τον διάχυτο πεσιμισμό της δεκαετίας του 1970 σχετικά με τα επιτεύγματα του νεωτερικού ανθρώπου⁵³ σε εποικοδομητικά κανάλια κριτικής και συνεισέφερε στην κοινωνιολογική ανάλυση της δράσης. Η διδαχή του μεταμοντερνισμού στις μεταναστευτικές θεωρίες συνίσταται στην ευαισθητοποίηση τους σχετικά με τις έννοιες της διαφορετικότητας, της

⁵² Ο Manuel Castells (1975) για παράδειγμα υποστηρίζει ότι το μεταναστευτικό φαινόμενο είναι δομικό στοιχείο του σύγχρονου καπιταλισμού και όχι απλά συγκυριακό κάλεσμα της παραγωγής, ισορρόπηση της προσφοράς με την ζήτηση. Το pull της μετανάστευσης το οποίο ανέλυε εν έτη 1926 ο Jerome δεν είναι συγκυριακό αλλά μέρος των «συνήθων δραστηριοτήτων ενός ενοποιημένου οικονομικού συστήματος».

⁵³ Πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι στο κέντρο του ενδιαφέροντος για την δράση που πλασιώνει την κοινωνιολογία από τον Μάρξ μέχρι σήμερα βρίσκεται η τελεολογική αναζήτηση της Προόδου και της Ελευθερίας που ευαγγελίζεται το θετικό πνεύμα του μοντερνισμού. Αυτό είχε κατά νου ο Μάρξ στο Κομμουνιστικό του Μανιφέστο όταν έκανε λόγο για την δυνατότητα του προλεταριάτου να υπερβεί την αλλοτρίωση και να ελευθερωθεί από τις καπιταλιστικές δομές. Αλλά και δομιστές όπως ο Parsons και ο Althusser (βλέπε Craib, 1992) που αναζητούσαν την ερμηνευτική φόρμουλα της διαλεκτικής της δομής με την δράση. Όμως, η εμπειρία δύο Παγκόσμιων Πολέμων, ο πόλεμος στο Βιετνάμ, και ο καλπάζων καπιταλισμός υπενθύμισε στην κοινωνιολογία ότι η ελευθερία δεν ήρθε ακόμα και η ισότητα δεν εδραιώθηκε. Η απελπισία της δεκαετίας του 1970, όπως χαρακτηριστικά εκτονώθηκε με τους ανυπόμονους εορτασμούς του κινήματος των *hippies*, τον γαλλικό Μάη του '68, το κίνημα των Μαύρων κ.τ.λ., διοχετεύθηκε με εποικοδομητικό τρόπο στην κοινωνιολογία μέσα από τον μεταδομισμό που απο-δόμησε και ερμήνευσε εδραιωμένες αλήθειες και μεγαλόπνοα σχέδια του μοντερνισμού.

εξουσίας, και του πλαισίου. Και θα δώσει την σκυτάλη στις κοινοτικές σπουδές και τις σπουδές φύλου (*community και gender studies*). Οι πρώτες στρέφουν το βλέμμα προς την εσωτερική διάρθρωση και τον τρόπο που οι μετανάστες χρησιμοποιήσαν δίκτυα και συνοικίες ώστε να δημιουργήσουν τις δικές τους αγορές εργασίας. Ανθρωπολόγοι και κοινωνιολόγοι (όπως ο Alejandro Portes που εστιάζει στους ισπανόφωνους των Η.Π.Α.) επεξεργάζονται και εισάγουν νέες έννοιες (*chain migration, networks, ethnic enclave*) για να ερμηνεύσουν τις μεταναστευτικές ροές. Οικονομικοί θύλακες και θάκοι δείχνουν προς την διαφορετική οργάνωση της αγοράς εργασίας. Αντανακλούν την ανάδυση του τριτογενή τομέα και των πιο ευέλικτων σε μεγέθη, παραγωγικές μεθόδους, εσωτερική και εξωτερική οργάνωση παραγωγικών μονάδων που δείχνουν πιο ικανές από τις φορντικές επιχειρήσεις τουλάχιστον σε επίπεδο θεωρίας⁵⁴ να προσεγγίσουν τα αδιέξοδα του μετασχηματιζόμενου οικονομικού τοπίου της αποβιομηχάνισης από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και έπειτα. Οι κοινοτικές σπουδές ουσιαστικά αποτελούν την θετική οπτική των παράλληλων αγορών εργασίας. Οι έννοιες του δικτύου και του εθνοτικού επιχειρηματία είναι αποφασιστικής σημασίας προς μια οικονομική ερμηνεία των κοινωνικών συμφραζόμενων του μετανάστη. Η εθνοτική επιχείρηση, και κυρίως οι μορφές αυτοαπασχόλησης, ήταν αυτές που συντήρησαν τους μετανάστες από το Μπαγκλαντές και το Πακιστάν που κατέφθασαν στην Βρετανία στις μη ευνοϊκές συνθήκες του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1970.

Ο φακός που αναδεικνύει τα όρια των εορταστικών τόνων των κοινοτικών σπουδών και του πολυπολιτισμικού μοντέλου⁵⁵ είναι αυτός των σπουδών φύλου. Η Edna Bonacich επικρίνει τον οπτιμισμό της εθνοτικής αγοράς εργασίας που αγνοεί τις εσωτερικές αντιφάσεις των κοινοτήτων και τις εξουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις που παράγονται μες στην εθνοτική επιχείρηση. Η Bonacich ανοίγει τον δρόμο προς την διατύπωση ενός *μεταστρουκτουραλιστικού στρουκτουραλισμού* [N.Green 2004], που ενισχύει την οπτική των κοινωνικών υποκειμένων (*agency*) χωρίς να ξεχνά τις διεθνείς, εθνικές και κοινωνιακές πλευρές που περικλείουν τις ατομικές ή

⁵⁴ Βλέπε σχετικά το «Λυμπεράκη & Μουρίκη, (1996), 'Η Αθόρυβη Επανάσταση: νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας', Αθήνα: Gutenberg» για μια επισκόπηση της προσέγγισης της ευέλικτης εξειδίκευσης.

⁵⁵ Στην πολιτική φιλοσοφία του φιλελευθερισμού προστίθεται η, φαινομενικά ανταγωνιστική, θεωρία της πολυπολιτισμικότητας. Πρόκειται περί επέκτασης της θεωρίας της ισότητας από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο – αναγνωρίζεται η καταπίεση μειονοτήτων από τις διαδικασίες ομοιογενοποίησης (*homogenization*) των νεωτερικών εθνικών-κρατών και η ιστορία πλέον διηγείται από την πλευρά των παθόντων, οι οποίοι ζητούν αναγνώριση των δικαιωμάτων που στερήθηκαν.

οικογενειακές επιλογές. Οι σπουδές φύλου στρέφουν λοιπόν τον στρουκτουραλιστικό προβληματισμό για την μετανάστευση από την βαριά στην μικρή βιομηχανία και τον τριτογενή τομέα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της M.Morokvasic (1984) που εξετάζει τις γυναίκες και την μικρή βιομηχανία. Αλλά και οι Anthias & Lazaridis [2000: 4-6] που, επηρεασμένες από την δουλειά του Piore, συζητούν στο πλαίσιο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας την θέση της γυναίκας ως *δρών υποκείμενο* σε έντονα φυλετικά δομημένες (*strongly gendered*) αγορές εργασίας. Μέσω του μεταστρουκτουραλιστικού στρουκτουραλισμού, οι οικονομικές και δομικές βάσεις ξαναβρίσκουν την θέση τους στα πλαίσια της ανάλυσης της δράσης, που είχε παραμεληθεί μέχρι την δεκαετία του 1970, υπό ένα πιο κριτικό πρίσμα από τις κοινοτικές σπουδές.

Μία άλλη προσπάθεια υπέρβασης των στεγανών του δομισμού και σύνθεσης θεωρήσεων δομής και δράσης πραγματοποιεί η θεωρία της δομοποίησης του Giddens (*structuration theory*). Η έμφαση της συγκεκριμένης θεωρίας στα πλαίσια και τις πολιτισμικές συντεταγμένες στις οποίες η μετανάστευση πραγματώνεται φέρνει στο ερευνητικό προσκήνιο την **βιογραφική προσέγγιση**. Η βιογραφική προσέγγιση τονίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η βιογραφία του μετανάστη. Διέπεται δε από τρεις αρχές: α) η μετανάστευση νοείται ως δράση μες στον χρόνο, σύμφωνα με την οποία οι λόγοι μετακίνησης δεν εξηγούνται συγκρίνοντας τοπικές χρησιμότητες την στιγμή προ της απόφασης αλλά θεωρούνται μέρος της ζωής ολόκληρης του μετανάστη, β) υπάρχει πληθώρα διάφορων λόγων με περισσότερη, λιγότερη ή ίδια βαρύτητα χωρίς αυτό να υποδηλώνει ακολουθία διακριτών βημάτων/σταδίων πίσω από κάθε απόφαση, γ) η μετανάστευση αντιμετωπίζεται ως πολιτισμικό γεγονός. Διερευνώνται οι αφηγήσεις της καθημερινής ζωής στα πλαίσια της οποίας λαμβάνει χώρα η μετανάστευση. Η δράση κατά αυτό τον τρόπο γίνεται κατανοητή με όρους *ταυτότητας* παρά συμπεριφοράς ή άλλης αυτοματοποιημένης αντίδρασης⁵⁶.

Η μεταναστευτική θεωρία όπως εξελίχθηκε έθεσε ζητήματα πλαισίου, ταυτότητας, και εξουσίας στην ανάλυση της μετανάστευσης. Από τα κλασικά και τα φιλελεύθερα μοντέλα που εξηγούν την μετανάστευση με βάση το άτομο διανύθηκε απόσταση για να αναδειχθεί η κοινωνική διάσταση του φαινομένου. Ο δομισμός

⁵⁶ Σχετικά με την βιογραφική προσέγγιση βλέπε Halfacree&Boyle 1993 όπως αναφέρεται στο Boyle, Halfacree & Robinson 1998: 79-82.

τόνισε την διάσταση της σχέσης της μετανάστευσης με το καπιταλιστικό παραγωγικό σύστημα και την σημασία του διεθνούς περιβάλλοντος. Ο μιχεβιοραλισμός ως απάντηση στα θεωρητικά αδιέξοδα που συναντούσε η εξήγηση της μετανάστευσης με βάση τις ελεύθερες δυνάμεις της αγοράς επιχείρησε να διασώσει την ορθολογική βάση των νεοκλασικών οικονομικών. Και η θεωρία της έλξης και απώθησης έκανε εμφανή τον κυρίως ιδεολογικοπολιτικό χαρακτήρα της κριτικής του δομισμού στο φιλελεύθερο μοντέλο. Η σύγκρουση μεταξύ των ντετερμινιστικών προσεγγίσεων του δομισμού, των νεοκλασικών οικονομικών και των ανθρωπιστικών εθνογραφικών μεθόδων ώθησε προς διασταυρώσεις και αναθεωρήσεις από τις οποίες προέκυψαν περισσότερο αλληλοτροφοδοτούμενες προσεγγίσεις. Το θεωρητικό ρεύμα του μεταδομισμού/μεταμοντερνισμού επέδρασε καταλυτικά στην ανάδειξη ζητημάτων πλαισίου, εξουσίας και ταυτότητας στην κοινωνική θεωρία. Οι προσεγγίσεις των κοινοτικών σπουδών, των σπουδών φύλου και της βιογραφικής προσέγγισης τέλεσαν και τελούν ως σημαντικοί αγωγοί διασύνδεσης αυτών των ζητημάτων στην μελέτη της μετανάστευσης. Ο κοινός τόπος αλλά και η σημασία αυτών των ζητημάτων συνίσταται στο ότι αναδεικνύουν την **ιστορικότητα** του φαινομένου της μετανάστευσης: η μετανάστευση είναι μεν ένα δυναμικό φαινόμενο, η πλατφόρμα στην οποία όμως εκτυλίσσεται η δυναμική του και λαμβάνει διάφορες μορφές εξαρτάται από το πως η οικονομία, κοινωνία και πολιτεία υποδοχής τοποθετούνται απεναντί του. Υπό αυτό το πρίσμα, η διατριβή μου θα επιχειρήσει να συζητήσει τις επιπτώσεις της αλβανικής μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας και κοινωνία. Κρίσιμο εργαλείο σε αυτή την προσπάθεια αποτελεί, όπως προανέφερα, η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, η θεώρηση του φαινομένου της μετανάστευσης μέσα από το μεταστρουκτουραλιστικό πρίσμα της εξουσίας, της ταυτότητας και του πλαισίου δίνει την σκυτάλη στην προσέγγιση της ευέλικτης εξειδίκευσης να αναδείξει μέσω του κοινωνικού κεφαλαίου την επίδραση αυτού του φαινομένου στις διαδρομές προσαρμογής της αγοράς εργασίας στα νέα δεδομένα της παγκόσμιας οικονομίας.

1.5. Μετανάστευση, Ευελιξία και Ελλάδα

Έχοντας κατά νου τα παραπάνω, το ερώτημα των επιπτώσεων της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας και κοινωνία μετασχηματίζεται ως εξής: Πως απορροφάται υπό τις συνθήκες της κοινωνίας της πληροφορίας το δεδομένο της μετά το 1990 μετανάστευσης από πρώην σοσιαλιστικές χώρες, και κυρίως από την Αλβανία, και πως επηρεάζει και δύναται να επηρεάσει το περιεχόμενο και την έκβαση της ευελιξίας (τους ορίζοντες της απασχόλησης και την οικονομική ανάπτυξη); Τα απαισιόδοξα σενάρια για το προφίλ της εργασίας και της απασχόλησης που προκύπτουν από την προβληματική της ευέλικτης εξειδίκευσης αποδεικνύονται μάλλον περισσότερα από τα αισιόδοξα. Η κοινωνία της πληροφορίας με το να δημιουργεί πολλές νέες επιλογές γύρω από την οργάνωση της εργασίας εισάγει το στοιχείο της ευελιξίας τόσο στην επαγγελματική όσο και στην οικογενειακή σφαίρα. Αυτό να μην μπορεί να σημαίνει συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας ομάδων που μέχρι τώρα ήταν σε σημαντικό ποσοστό αποκλεισμένες (όπως οι γυναίκες). Συνήθως όμως μεταφράζεται σε υποβάθμιση των συνθηκών απασχόλησης. Η ευελικτοποίηση της οργάνωσης της εργασίας έχει, επί το πλείστον (αν εξαιρέσουμε τις Σκανδιναβικές χώρες), ταυτιστεί με τις ανάγκες του κεφαλαίου και έχει οδηγήσει σε υποβάθμιση της εργασίας και των εργασιακών δικαιωμάτων [Λυμπεράκη&Μουρίκη 1996: 138]⁵⁷. Η Βρετανία και οι Η.Π.Α. αποτελούν περιπτώσεις όπου συνυπάρχουν οι πιο απεχθείς εκδοχές της ευέλικτης απασχόλησης με τις πιο πρωτοπόρες εφαρμογές της [1996: 156-7]. Το αν οι διάφορες μορφές ευέλικτης απασχόλησης⁵⁸ μεταφράζονται σε κατακερματισμό εργασιακών δικαιωμάτων ή όχι εξαρτάται τόσο από τα

⁵⁷ Τον κανόνα πλέον αποτελούν περιπτώσεις όπως η ακόλουθη της Ιαπωνίας όπου «σχεδόν ένας στους τρεις εργαζόμενους στην Ιαπωνία δουλεύει πλέον με μικρή αμοιβή, ελάχιστη ασφάλεια και χωρίς προοπτικές μελλοντικής εξέλιξης. Η δραματική αυτή αλλαγή από ένα κατ' εξοχήν εργατικό δυναμικό πλήρους απασχόλησης και το μεταπολεμικό σύστημα της μιας δουλειάς εφ' όρου ζωής προς ένα part-time -του οποίου οι αμοιβές είναι 60% χαμηλότερες σε σχέση με τις κανονικές- εξηγεί τόσο τη σημαντική αύξηση των κερδών των ιαπωνικών επιχειρήσεων τα τελευταία χρόνια όσο και τη μείωση των μέσων εργασιακών αμοιβών» (Ελευθεροτυπία, Μ. Μιχάλης, *Ιαπωνία: οι νεόπτωχοι της αγοράς εργασίας*, 30.1.2005). Βλέπε άλλο παράδειγμα στο: Ελευθεροτυπία, Π.Δρακόπουλος, *Πλούσιες εταιρίες με φτωγούς υπαλλήλους*, 27.2.2005.

⁵⁸ Όσον αφορά τις διάφορες μορφές ευέλικτης απασχόλησης, αυτές κατηγοριοποιούνται κατά τις Λυμπεράκη και Μουρίκη [1996: 153-155] ως εξής: α) το μειωμένο ωράριο απασχόλησης (εδώ περιλαμβάνεται η μερική απασχόληση και οι διάφορες παραλλαγές της όπως το job sharing ή τα συμβόλαια «μηδενικών ωρών»), β) το κλιμακούμενο και ελαστικό ωράριο με κύρια μορφή το κυλιόμενο ωράριο, γ) η τηλεργασία, δ) ο ετήσιος επιμερισμός του χρόνου εργασίας όπου ο τελευταίος υπολογίζεται σε ετήσια βάση αντί εβδομαδιαία και το ωράριο διαφοροποιείται ανάλογα με τις ανάγκες της επιχείρησης, και ε) η σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου (εποχιακή ή προσωρινή απασχόληση).

χαρακτηριστικά της προσφοράς εργασίας (για παράδειγμα τα συμβόλαια «μηδενικών ωρών») είναι απεχθή για ένα νεαρό γονέα, και ευπρόσδεκτα για έναν συνταξιούχο με αρκετό ελεύθερο χρόνο που μπορεί και θέλει να αυξήσει το εισόδημα του) αλλά κυρίως από τους προσανατολισμούς και διαχειριστικές μεθόδους της εργοδοσίας (το μοίρασμα μιας θέσης εργασίας σε δύο άτομα –job sharing– μπορεί να αποβεί αντιπαραγωγικό αν γίνεται με γνώμονα μονάχα την συμπίεση κόστους ή αντίθετα παραγωγικό αν γίνεται με σκεπτικό την διατήρηση κάποιου ειδικευμένου υπαλλήλου και με έμφαση στις μεθόδους αναζήτησης του καλύτερου δυνατού συνεργάτη). Στην πράξη όμως, η δυνατότητα ευέλικτης απασχόλησης έχει επικρατήσει να ταυτίζεται με πρόσκαιρες, κακοπληρωμένες και ανεπαρκούς ή ανύπαρκτης ασφαλιστικής κάλυψης θέσεις εργασίας και σε λίγες περιπτώσεις επεκτείνεται σε ειδικευμένα και υψηλόβαθμα στελέχη επιχειρήσεων. Βασικό κριτήριο αξιολόγησης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης συνήθως είναι οι ώρες απασχόλησης, πράγμα που αντανακλά την κουλτούρα της πλήρους απασχόλησης γύρω από την οποία συντάσσεται σε γενικές γραμμές η πλευρά της ζήτησης εργασίας [ο.π. 167-177].

Αντιλαμβανόμενοι λοιπόν το πως εφαρμόζονται μέχρι τώρα οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης βλέπουμε ότι με πολύ βραδύ βηματισμό αλλάζουν οι κοινωνικές αξίες και νόρμες για την εργασία. Η πλήρης, αμειβόμενη απασχόληση εξακολουθεί να αποτελεί το υπόδειγμα, το μέτρο αξιολόγησης κάθε δραστηριότητας με συνέπεια να απαξιώνεται όποια μορφή της τελευταίας δεν καλύπτει το δώρο, δεν αμειβεται ή διεξάγεται 'στο ή/και από το σπίτι'. Το δώρο ως μοντέλο εργασίας σφυρηλατήθηκε σε ευρεία κλίμακα μέσα από την εμπειρία της εκτεταμένης ύφεσης και ανεργίας στην περίοδο του μεσοπολέμου και την στρατηγική των ευρωπαϊκών κρατών να προστατεύσουν το εργατικό δυναμικό και συνάμα το εθνικό τους 'σώμα' [Mazower 1998: 77-105]. Η κυριαρχία της νοοτροπίας του δώρου, την σήμερα ημέρα, αναπαράγει μορφές οργάνωσης και διεύθησης της απασχόλησης που προωθούν τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση ενός ολοένα και μεγαλύτερου κομματιού της προσφοράς εργασίας από την αγορά. Συγκεκριμένα, η εμμονή στην πλήρη, δια βίου και ανδρική απασχόληση θεωρητικά δεν συμβαδίζει με την σημερινή εποχή όπου η εξωτερική ζήτηση παίζει ολοένα και κρισιμότερο ρόλο στις προτεραιότητες του κεφαλαίου σε σχέση με την εγχώρια ζήτηση, το Κράτος Πρόνοιας συρρικνώνεται, τα δημογραφικά δεδομένα αλλάζουν, ο τριτογενής τομέας των υπηρεσιών μεγενθύνεται ενώ αναδύονται νέες μορφές εργασίας και το κεφάλαιο

στην προσπάθεια του να προσαρμοστεί χρησιμοποιεί ευέλικτες τεχνολογίες και προωθεί ευέλικτα σχήματα οργάνωσης της εργασίας. Στην πράξη, όμως, μία από τις κύριες στρατηγικές ευέλικτης προσαρμογής του κεφαλαίου, η μεταφορά της παραγωγικής δραστηριότητας εκεί όπου το κόστος της εργασίας είναι χαμηλό, αναπαράγει χαρακτηριστικά του φορντικού συστήματος παραγωγής. Αλλά και εδώ υπάρχουν όρια. Ο διαχωρισμός των θέσεων εργασίας με βάση τον βαθμό εξειδίκευσης τους (ο διεθνής, δηλαδή, καταμερισμός της εργασίας) στον οποίο στηρίζεται τόσο η μεταφορά τους (*outsourcing*) όσο και η κυρίαρχη αναπτυξιακή λογική στηρίζεται περισσότερο στα ιστορικά κατάλοιπα της άνισης ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος⁵⁹ παρά στην ίδια την παραγωγική διαδικασία η οποία, όπως εξελίσσεται, δείχνει προς την υπέρβαση του ιστορικού μειονεκτήματος των αναπτυσσόμενων χωρών (βλέπε Κίνα, Ινδία κτλ). Επιπλέον, οι δουλειές που δεν απαιτούν την φυσική παρουσία του εργαζόμενου σε συγκεκριμένο εργασιακό χώρο ή χώρα έχουν επεκταθεί τόσο ώστε αποφασιστικής σημασίας για τις δυνατότητες δημιουργίας θέσεων απασχόλησης του μελλοντικού (όχι όμως μακρινού) έθνους-κράτους να μην αποβάνει τόσο ο βαθμός εξειδίκευσης όσο ο άυλος και μεταφερίσιμος χαρακτήρας της εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, κακή συνταγή από την άποψη του μεγέθους απασχόλησης και της κοινωνικής συνοχής αποτελεί, κατά τον Alan Blinder (2006)⁶⁰, η συνεχής απαξίωση επαγγελματιών και δραστηριοτήτων των οποίων το προϊόν ή οι υπηρεσίες δεν μπορούν να μεταφερθούν δικτυακά και απαιτούν την προσωπική επαφή (από το επάγγελμα του δασκάλου, του occupational therapist και του χτίστη ή του υδραυλικού μέχρι αυτό της παροχής υπηρεσιών φροντίδας και οικιακών υπηρεσιών). Στο ίδιο μοτίβο ο Richard Sennett (2006) κάνει λόγο για πρόβλημα 'χρησιμότητας' που αντιμετωπίζουν οι εθνικές αγορές εργασίας του 21^{ου} αιώνα και επισημαίνει την μελλοντική δυσκολία αξιοποίησης του πλεονάσματος εξειδικευμένων ατόμων που έχει παράξει το κοινωνικοοικονομικό σύστημα τις τελευταίες τρεις δεκαετίες⁶¹. Υπό αυτό το πλαίσιο της προσκόλλησης

⁵⁹ Βλέπε τον πυρήνα του προβληματισμού των θεωριών ανισορροπίας / υπανάπτυξης όπως αναδεικνύεται από τις σχέσεις των χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας και κέντρου στο Λαμπριανίδης 2000: 273-297.

⁶⁰ Alan Blinder, *Offshoring: The Next Industrial Revolution?*, Foreign Affairs, vol.85 N.2 Μάρτιος - Απρίλιος 2006.

⁶¹ Ο Richard Sennett κάνει λόγο για πρόβλημα 'χρησιμότητας' που αντιμετωπίζουν οι αγορές εργασίας του 21^{ου} αιώνα. Και διερωτάται πως θα γίνουμε χρήσιμοι σε ένα κόσμο που η αγορά εργασίας χρειάζεται μόνο ένα τμήμα της μάζας των εξειδικευμένων ατόμων που παράγει με αυξανόμενους ρυθμούς τις τελευταίες 3 δεκαετίες [Sennett, R. (2006), *The Culture of the New Capitalism*, New Haven & London: Yale University Press].

του κεφαλαίου σε φορντικές μορφές και μεθόδους εργασίας και της απαξίωσης τόσο εναλλακτικών μορφών διοίκησης όσο και διαφόρων επαγγελμαμάτων που δεν είναι στην θέση του οδηγού του άρματος της πληροφορικής οικονομίας, σχηματίζεται μία αγορά εργασίας ‘δύο ταχυτήτων’ όπου αναβαθμίζονται οι συνθήκες εργασίας για μια ελίτ και χειροτερεύουν για την κύρια δεξαμενή διαθέσιμων εργατικών χεριών, με συνέπεια να εντείνονται οι κοινωνικές ανισότητες και να πλήττεται ο ιστός της κοινωνικής συνοχής. Επιπλέον, αν συνυπολογίσει κανείς τις εθνικές έως και ευγονικές ορίζουσες των ευρωπαϊκών Κρατών Πρόνοιας [βλέπε Mazower 1998] δεν είναι τυχαίο ότι οι οικονομικοί μετανάστες σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες βρίσκονται στην χαμηλότερη βαθμίδα αυτού του δυαδικού οικοδομήματος.

Η μετανάστευση που γνώρισε η Ελλάδα την τελευταία 15ετία λειτουργεί, εκ πρώτης όψεως, ως πρώτη ύλη αναδόμησης αυτών των εφαρμογών της ευελιξίας και παγίωσης μιας δυαδικής αγοράς εργασίας. Συνιστά την νέα κατηγορία περιθωριακών εργαζόμενων στην οποία βασίζεται η εργοδοσία και προωθεί την εκδοχή ευελικτοποίησης του χρόνου και μορφών εργασίας που βάλλει κατά στοιχειωδών εργασιακών δικαιωμάτων και κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων. Η Ελλάδα ειδικά είναι ουραγός σε σχέση με τις λοιπές χώρες της Ε.Ε. όσον αφορά την εφαρμογή των ευελικτων μορφών απασχόλησης. Το ποσοστό των μερικά απασχολούμενων, παραδείγματος χάριν, δεν εμφανίζει σημαντικές διακυμάνσεις τα 10 τελευταία χρόνια: σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού [ΕΣΥΕ 1994] ανερχόταν στο 4.8% της συνολικής απασχόλησης πριν από 10 χρόνια [ο.π. σ.162] ενώ σήμερα μόλις το 4,9% των Ελλήνων απασχολούμενων (212.000 άτομα) εικάζεται ότι εργάζεται με συμβάσεις μερικής απασχόλησης [INE, ΓΣΕΕ 2005]⁶². Αν και η πραγματικότητα των μερικά απασχολούμενων πρέπει να είναι ολίγον διαφορετική από τις επίσημες καταγραφές, συμψηφίζοντας κανείς την έκταση της παραοικονομίας. Πιο κοντά στην πραγματικότητα μάλλον είναι η εκτίμηση της πρόσφατης μελέτης του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (ΙΟΒΕ) που ανεβάζει αυτό το ποσοστό στο 8.7%, σταθερά κάτω του μέσου όρου των 25 κρατών-μελών της Ε.Ε.⁶³. Στην Ελλάδα, όπως γράφουν εν έτει 1996 οι Λυμπεράκη και Μουρίκη, «δεν προηγήθηκε κοινωνικός διάλογος για τις μορφές που έπρεπε να

⁶² Βλέπε Ελευθεροτυπία, Μπ.Πολυχρονιάδη-Ε.Τριανταφύλλου, *Διπλοθεσίτες λόγω ανάγκης*, 02/10/2005.

⁶³ Βλέπε Ελευθεροτυπία, Χ.Μέγας, *Σαράννονι ελαστικές υπερωρίες και προσωρινή απασχόληση*, 24/11/2005.

λάβει η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας» [ο.π. σ.161]. Ύστερα από μια δεκαετία περίπου οι σελίδες του ευέλικτου ‘μετά’ στην Ελλάδα γράφονται με μελανά χρώματα για εργαζόμενους πολλών κλάδων⁶⁴. Αρκετοί εργαζόμενοι αντί να βαδίζουν προς την αύξηση ελεύθερου χρόνου για περαιτέρω κατάρτιση, καλύτερη ποιότητα ζωής και συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής βαίνουν προς την αντίθετη κατεύθυνση της δεύτερης δουλειάς, της πολυαπασχόλησης⁶⁵ και συνεπώς του *burn-out* (της πνευματικής και φυσικής εξουθένωσης), τα συμπτώματα του οποίου επιβαρύνουν την παραγωγικότητα και την αποδοτικότητα του ‘πάσχοντα’ όπως και τη λειτουργία όλης της επιχείρησης. Ο πιο προβλεβλημένος τρόπος απάντησης των επιχειρήσεων στις πιέσεις για στροφή στην ποιότητα, καινοτομία και αναδιάρθρωση παραγωγικής διαδικασίας είναι η μείωση του εργατικού κόστους μέσω χαμηλότερων μισθών, απολύσεων και μετεγκατάστασης στο εξωτερικό κ.ά.⁶⁶. Επιπλέον υπάρχουν ενδείξεις ότι «η μαύρη, ανασφαλής και κακοπληρωμένη εργασία δεν είναι πλέον ‘προνόμιο’ μόνο του ιδιωτικού τομέα». Ολοένα και περισσότερο επιχειρήσεις του Δημοσίου στρέφονται στην πρόσληψη εργαζομένων με πρόσκαιρη απασχόληση, χωρίς δικαιώματα και ιδιαίτερες μισθολογικές απαιτήσεις ενώ πρακτικές όπως ο ‘δανεισμός’ υπαλλήλων και οι εικονικές προσλήψεις κάνουν την εμφάνισή τους⁶⁷. Η αγορά εργασίας στην Ελλάδα είναι ευέλικτη λόγω πολλών υπερωριών και προσωρινής απασχόλησης, όπως συμπεραίνει η παραπάνω έρευνα του IOBE. Ασφαλώς υπάρχουν και αντίρροπες τάσεις. Διεξάγεται διάλογος μεταξύ συνδικαλιστικών οργανώσεων, εργοδοτών και κυβέρνησης και ανακοινώνονται μέτρα-κίνητρα για τις επιχειρήσεις υπέρ των εργαζόμενων τους⁶⁸. Οι επιχειρήσεις, όμως, που ενσωματώνουν μέτρα όπως ελαστικό ωράριο και βρεφονηπιακούς

⁶⁴ Χαρακτηριστικός είναι ο κλάδος των υπηρεσιών. Βλέπε Ελευθεροτυπία, Μπουγάνης-Πολυχρονιάδης, *Σκληρές δουλειές για μια χούφτα ευρώ*, Κυριακή 27.2.2005

⁶⁵ Ο αριθμός των εργαζομένων που έχουν δεύτερη ταυτόχρονη δουλειά ανέρχεται στο 15% του εργατικού δυναμικού σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του Ινστιτούτου Ερευνών της ΓΣΕΕ. Βλέπε Ελευθεροτυπία, Μπ.Πολυχρονιάδη-Ε.Τριανταφύλλου, *Διπλοθεσίτες λόγω ανάγκης*, 02/10/2005.

⁶⁶ Διάφορες έρευνες καταδεικνύουν αυτή την στάση αρκετών επιχειρήσεων σε διάφορους κλάδους, μαζί με τις επιπτώσεις τους (υψηλή ανεργία σε διάφορα μέρη της Ελλάδας). Βλέπε χαρακτηριστικά α) Ελευθεροτυπία, Β. Γεώργας, *Η κλωστοϋφαντουργία δεν σώζεται με το χαμηλό εργατικό κόστος*, 14.9.2005, β) Ελευθεροτυπία, Χ. Παπασταθοπούλου, Ν. Ρούμπος, *Το σκληρό πρόσωπο της ανεργίας*, 26.9.2005, γ) Ελευθεροτυπία, *Η ανεργία σε 3 χρόνια έγινε 20%, Πάμε για πλήρη αποβιομηχάνιση*, 27.9.2005.

⁶⁷ Βλέπε Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Χ. Ζέρβας, *Για μια πάρτ-τάιμ θεαούλα στο Δημόσιο...*, 30.10.2005

⁶⁸ Για παραδείγματα δράσεων αναβάθμισης εργαζόμενων γυναικών βλέπε Ελευθεροτυπία, Μ.Πινη, *Κίνητρα σε επιχειρήσεις υπέρ των εργαζόμενων γυναικών*, 3.11.2005. Για εξειδικευμένες εφαρμογές προγραμμάτων υποστήριξης ανθρώπινου δυναμικού βλέπε Ελευθεροτυπία, Ε.Τριανταφύλλου, *Κύριε Διευθυντά, αγχώθηκα!*, 13.2.2005.

σταθμούς ή παιδαγωγούς για τους/τις εργαζόμενους/ες τους είναι πολύ λίγες όπως καταδεικνύει πρόσφατη ποιοτική έρευνα του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) σε Εταιρίες Αξιολόγησης και Πρόσληψης Στελεχών⁶⁹.

Η εισροή μεταναστών στην ελληνική οικονομία την τελευταία δεκαετία συνεισέφερε στην ανεπίσημη εφαρμογή 'ευέλικτων' (για την πλευρά του κεφαλαίου) μορφών απασχόλησης δια της παραοικονομίας. Το σχέδιο της οικονομικής ανάπτυξης που έσωσε την Ελλάδα από την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1980 και «την κατέστησε τον ανεπτυγμένο 'Βορρά' των Βαλκανίων» βασιζόταν σε συνταγές εντάσεως εργασίας. Είναι ευρέως γνωστό το επιχείρημα ότι αυτό το μονοπάτι της εντάσεως-εργασίας ανάπτυξης που προσφέρει η προσφορά φτηνής, 'αναλώσιμης' και με χαμηλά προσόντα μεταναστευτικής εργασίας⁷⁰ ενδέχεται να 'παγιδέψει' την τροχιά του ανταγωνισμού της ελληνικής οικονομίας γύρω από μεθόδους συμπίεσης του κόστους παραγωγής. Και ενδεχομένως να δυσκολέψει την προσαρμογή προς τεχνοοικονομικά υποδείγματα εντάσεως γνώσης και ποιότητας [Λαμπριανίδης& Λυμπεράκη 2001: 148-155], ευελικτοποίησης του χρόνου εργασίας και, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, αναβάθμισης της εργατικής δύναμης η οποία θα μπορεί να συνδυάζει επιλογές εκπαίδευσης, κατάρτισης, ψυχαγωγίας, κοινωνικής δράσης και οικογενειακά καθήκοντα παράλληλα με την εργασία. Χαρακτηριστικό της ομηρίας των εργαζομένων σε 'ευέλικτα' σχήματα εν Ελλάδι είναι το ότι οι περισσότεροι/ες *αναγκάζονται* να δουλεύουν part-time: σύμφωνα με έρευνα του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ⁷¹ οι μισοί/ές από τους/τις μερικά απασχολούμενους/ες επιλέγουν αυτή την λύση γιατί δεν μπόρεσαν να βρουν εργασία πλήρους απασχόλησης. Όταν οι ευρωπαϊκές ομόλογοί τους (η μερική απασχόληση είναι κυρίως θυληκού γένους στην Ευρώπη) από το 1994 δήλωναν σε ποσοστό γύρω στο 60% ότι επιλέγουν να εργάζονται με καθεστώς μερικής απασχόλησης γιατί δεν επιθυμούν θέση πλήρους απασχόλησης [Λυμπεράκη&Μουρίκη 1996: 162, 173].

Μία σύντομη επισκόπηση, σε αυτό το σημείο, των βασικών κατευθύνσεων της έρευνας πάνω στο φαινόμενο της μετανάστευσης που έχουν πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα θα αποσαφηνίσει την ειδική συμβολή της μονογραφίας αυτής στην

⁶⁹ Λυμπεράκη 2005 (ΚΕΘΙ).

⁷⁰ Η εργασία των μεταναστών δεν είναι πλέον ιδιαίτερα φτηνή.

⁷¹ Βλέπε Ελευθεροτυπία, Μπ. Πολυχρονιάδη-Ε. Τριανταφύλλου, *Διπλοθεσίτες λόγω ανάγκης*, 02/10/2005.

διασταύρωση ειδίκευσης, ευελιξίας και μετανάστευσης. Η έρευνα της Κούλας Κασσιμάτη για την κοινωνική και οικονομική ένταξη των Πόντιων μεταναστών από την πρώην Σοβιετική Ένωση αποτελεί σημείο αναφοράς στην έρευνα για την μετανάστευση στην Ελλάδα. Οι έννοιες του push και του pull χρησιμοποιούνται στην συζήτηση περί ένταξης των μεταναστών στην οικονομία και κοινωνία υποδοχής – λαμβάνονται υπόψη τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των μεταναστών όπως διαμορφώνονται στην χώρα προέλευσης [Κασσιμάτη 1993: 22]. Η δυναμική της απασχόλησης των μεταναστών εξετάζεται κυρίως μέσα από την θεμιτή ‘φωτογραφική’ σύγκριση των επαγγελμάτων τους στην χώρα προέλευσης και την χώρα υποδοχής. Ωστόσο η Κασσιμάτη δεν προχωρεί ιδιαίτερα στην διερεύνηση των μοχλών της επαγγελματικής κινητικότητας που, όπως δείχνω σε αυτή την διατριβή, συμβάλλουν στην ανάδειξη της δυναμικής της απασχόλησης όταν η τελευταία βρίσκεται σε καταστάσεις ‘στασιμότητας’. Αναπόφευκτη συνέπεια της προσέγγισης της Κασσιμάτη είναι ότι η πολιτική απασχόλησης που προτείνει, σε διαμετρική αντίθεση με την παρούσα εργασία, ασχολείται κυρίως με την αντιστοίχιση (αναβάθμιση και προσαρμογή) των προσόντων των μεταναστών με ‘αυτά των γηγενών και με το πως οι μετανάστες θα απαγκιστρωθούν από τους θύλακες άτυπης εργασίας στους οποίους συνήθως απασχολούνται [Κασσιμάτη 1993: 308-330, 371-383], χωρίς ιδιαίτερη μεία για το τι μέλλει γενέσθαι με το «πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής»⁷² που οι τελευταίοι συγκροτούν και χωρίς βέβαια σχετικές παρεμβάσεις από την πλευρά της ζήτησης της εργασίας. Η μελέτη του Λινάρδου-Ρυλιών [1993] εστιάζει στην ανάλυση της διαντίδρασης μεταξύ αλλοδαπών εργαζομένων και αγοράς εργασίας της χώρας υποδοχής. Η Πετρινώτη [1994] η οποία ασχολείται με τα προβλήματα καταγραφής και ταξινόμησης της μετανάστευσης φέρνει στο προσκήνιο την κατηγορία των «μη κανονικών» μεταναστών. Και συζητά τις επιπτώσεις της προσφοράς ανειδίκευτης και φθηνής εργασίας στην αγορά εργασίας και την υποδομή των κοινωνικών υπηρεσιών της χώρας υποδοχής. Ο Ψημμένος [1995] με την έρευνα του για τους Αλβανούς μετανάστες στην Αθήνα δείχνει ότι ο χώρος έχει ιδιαίτερη σημασία στην προσαρμογή και ένταξη του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στην ελληνική αγορά εργασίας. Οι στρατηγικές επιβίωσης των Αλβανών στην Αθήνα ανοίγουν την συζήτηση περί δυναμικής της μετανάστευσης σε χώρους άρατους, άτυπους,

⁷² Βαΐου & Χατζημηγάλης 1997: 13

περιθωριοποιημένους και φαινομενικά μειωμένης κινητικότητας. Η εθνογραφική μελέτη των Πετρονώτη και Ζαρκιά [1998] στην Αθηναϊκή κοινότητα των Ερυθραίων αναδεικνύει την ποικιλία των διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού εστιάζοντας στην πολυμορφία και την ανομοιογένεια ενός ομοιογενούς κατά τον γηγενή τύπο και τις απογραφές πληθυσμού. Στα χνάρια του Ψημμένου ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν σημαίνει απομόνωση ούτε αδράνεια. Ενώ το ζήτημα της αναντιστοιχίας των προσόντων των μεταναστών με αυτά των γηγενών εξετάζεται με όρους εξουσίας όταν μιλάνε για «εσωτερικό αποικιοκρατισμό» σύμφωνα με τον οποίο οι μετανάστες γίνονται αντικείμενα εκπολιτισμού σε κοινωνικό, οικονομικό, εκπαιδευτικό και πολιτικό επίπεδο [Πετρονώτη 1998: 267]. Η έρευνα της Βαΐου και του Χατζημιχάλη [1997] είναι αυτή που θέτει, όμως, το ζήτημα των δεξιοτήτων και της ειδικευσης στις κοινωνικές βάσεις του. Οι δύο συγγραφείς δείχνουν ότι η διαδικασία εξειδίκευσης ή αποειδίκευσης μιας εργασίας είναι αποτέλεσμα του γεωγραφικού καταμερισμού της εργασίας (του αν γίνεται μέσα σε κατοικία ή σε επιχείρηση, στην γειτονιά ή μακριά από την περιοχή κατοικίας), του χρονικού σημείου που συμβαίνει, του εποχιακού ή μη χαρακτήρα της, του φύλου, της ηλικίας, της εθνικότητας ή/και της θρησκείας του εργαζομένου. «Η περιγραφή μιας εργασίας ως ‘ειδικευμένης’, ‘ημειδικευμένης’ ή ‘ανειδίκευτης’ διαφέρει χρονικά και γεωγραφικά και προσδιορίζεται από την πάλη των εργαζομένων, παρά από τη φύση της ίδιας της δουλειάς» [Βαΐου&Χατζημιχάλης 1997: 124]. Το ερευνητικό πρόγραμμα IAPASIS (Informal Administration Practices and Shifting Immigrant Strategies) δείχνει από την μια μεριά την διαδικασία αποειδίκευσης που υφίστανται οι Αλβανοί και Πολωνοί μετανάστες της δεκαετίας του 1990 από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της χώρας υποδοχής και από την άλλη τις στρατηγικές αντίστασης τους σε αυτή την διαδικασία. Χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιων στρατηγικών είναι το πως οι Αλβανοί προβάλλουν το δικό τους νόημα στην εργασία μέσα από το κοινωνικό τους κεφάλαιο: ο «κοινοτικός» χαρακτήρας της εργασίας τους όπως επισημαίνει ο Ψημμένος⁷³. Η μελέτη των Λυμπεράκη και Λαμπριανίδη [2001] δείχνει ότι οι Αλβανοί μετανάστες εξελίσσονται κοινωνικοοικονομικά και ότι ωφελούν την ελληνική οικονομία σε αντιδιαστολή με την κακή θεσμική διαχείριση που τυγχάνουν. Η παρούσα έρευνα δείχνει τις διαφορετικές κατευθύνσεις της δυναμικότητας του κοινωνικού κεφαλαίου των μεταναστών, και συγκεκριμένα το πως ο χρόνος μεταβάλλει τα χαρακτηριστικά

⁷³ «Η σημασία της εργασίας δεν βρίσκεται στο τι ακριβώς κάνει κάποιος, αλλά στην αναγνώριση της προσφοράς του από τους συντοπίτες του» [Ψημμένος 2003: 153].

τους, επηρεάζει τις στρατηγικές κοινωνικοοικονομικής ένταξης τους και εντέλει την ίδια την ελληνική οικονομία και κοινωνία. Όσο περνάει ο χρόνος και αλλάζουν τα δημογραφικά και οικονομικά τους δεδομένα, η έκθεση στις αξίες της κοινωνίας υποδοχής για την εργασία αποκτά τόσα νέα σημεία εισόδου (entry points) ώστε δοκιμάζονται οι στρατηγικές της μακροχρόνιας αντίστασης τους στην αποειδίκευση και μαζί με αυτές το φάσμα των απαραίτητων άτυπων κυρίως εργασιών στις οποίες απασχολούνται. Τι υποστηρίζει λοιπόν η παρούσα έρευνα σχετικά με την θέση των 'ευέλικτων' δουλειών των μεταναστών στην σημερινή Ελλάδα; Η ευελιξία τους συνεπάγεται αναγκαστικά την αποειδίκευση τους; Είναι η διαδικασία υποβάθμισης μιας εργασίας από τις διαφορετικότητες (χρόνου, χώρου, φύλου, εθνικότητας κ.τ.λ.) που την χαρακτηρίζουν μη αναστρέψιμη; Ναι, αν οι προτεινόμενες παρεμβάσεις επικεντρωθούν στην αναβάθμιση του εν λόγω προσφερόμενου εργατικού δυναμικού και αγνοήσουν τους θύλακες άτυπης συνήθως εργασίας που συνδέονται με αυτό το δυναμικό γιατί κατά αυτό τον τρόπο στην καλύτερη περίπτωση θα καταφέρουν να στρέψουν αλλού την προσφορά εργασίας απαξιώνοντας ακόμα περισσότερο, κρύβοντας κάτω από το χαλί, τις πραγματικές ανάγκες που οι παραπάνω χαμηλού κύρους εργασίες καλύπτουν.

Σύμφωνα με αυτή την διατριβή, η εικόνα κρίσης των μεταναστών και των κύριων κλάδων στους οποίους εργάζονται δεν αναδεικνύει το σύνολο των προοπτικών της μετανάστευσης στο πλαίσιο της ευελιξίας όπως διαμορφώνεται στην ελληνική αγορά εργασίας. Πρώτον, όπως έχει επισημανθεί παραπάνω, οι χαμηλής ειδίκευσης και κύρους δουλειές είναι εξίσου απαραίτητες, συνυπάρχουν και συγκοινωνούν με τις υψηλής ειδίκευσης θέσεις εργασίας. Δεύτερον, όπως δείχνει η εξέταση της δυναμικής της εξέλιξης της αγοράς εργασίας μέσα από την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, το ζήτημα στην τελική είναι πολιτικό – η διαδικασία αποειδίκευσης και εξειδίκευσης, 'τυποποίησης' και 'ατυποποίησης' μιας εργασίας ανάγει στην εκ νέου ζύμωση, διαπραγμάτευση και διευθέτηση των συσχετισμών των κοινωνικών δυνάμεων προς στις νέες εξελίξεις – αφορά, με άλλα λόγια, παρεμβάσεις σε θέματα ζήτησης και όχι μόνο προσφοράς της εργασίας. Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί να λειτουργήσει ως φωτογραφικός φακός που συλλαμβάνει και εμφανίζει το πως αναπαράγονται τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών δυνάμεων και ακολούθως επαναπροωθούνται οι συσχετισμοί τους σε διάφορες σφαίρες οργάνωσης και διευθέτησης. Η μελέτη για παράδειγμα της

‘εργασιακής ηθικής’⁷⁴, μιας εκ των αξιών γύρω από τις οποίες οι αλβανοί μετανάστες επενδύουν και χτίζουν την συλλογική τους ταυτότητα, υπό το πρίσμα που προτείνω, εστιάζει πρώτα σε παράγοντες όπως οι στόχοι της πρώτης γενιάς των μεταναστών (να δουλέψουν), τα χαρακτηριστικά των νοικοκυριών τους (με την γυναίκα να έρχεται δεύτερη στην νέα χώρα και αγορά εργασίας) και η εμπειρία απαξίωσης τους από τους γηγενείς. Παράγοντες που αντανακλούν τις συνθήκες αποκρυστάλλωσης του ανωτέρω κυρίαρχου μέτρου αξιολόγησης της παρουσίας τους στην ελληνική αγορά εργασίας και κοινωνία. Έχοντας λοιπόν ξεχωρίσει (και μεταφράσει σε δείκτες) τις συνθήκες παραγωγής της εν λόγω νησίδας κοινωνικού κεφαλαίου από τις μορφές της, ο μελετητής μπορεί έπειτα να σκιαγραφήσει τις διαδρομές στις οποίες εξελίσσεται, στην τροχιά μεταβολής των παραπάνω συνθηκών, η συγκεκριμένη κοινωνική αξία των μεταναστών για την εργασία και ακολούθως ο τρόπος συσχέτισης τους με την αγορά εργασίας. Μπορεί δηλαδή να αναδείξει το πως τα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά της ζωής των μεταναστών (όπως η ενηλικίωση της νέας γενιάς τους που έχει στόχο να εκπαιδευτεί και όχι να κάνει τις ίδιες δουλειές με τους γονείς τους, το ότι οι γυναίκες σταδιακά βγαίνουν ‘εκτός σπιτιού’ και το ότι οι μετανάστες/τριες εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται ως πολίτες δευτέρας διαλογής) δύνανται να ελαστικοποιήσουν ή να ‘μονώσουν’ την αξία της εργασιακής ηθικής που φέρνω εδώ ως παράδειγμα και να επηρεάσουν αναλόγως τον τρόπο συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας και εντέλει την ίδια την αγορά εργασίας.

Μέσω του πρίσματος του κοινωνικού κεφαλαίου μπορούν λοιπόν να γίνουν ορατές οι συνθήκες υπό τις οποίες διαγράφονται τόσο κίνδυνοι όσο και ευκαιρίες για την μεταβαλλόμενη αγορά εργασίας. Η μετανάστευση μπορεί δυναμικά να παίξει διαφορετικό ρόλο και να συνεισφέρει σε μια νέα πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατεύθυνση. Όπως μεταβάλλονται τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών δυνάμεων έτσι μετατοπίζονται και τα σημεία ισορροπίας των μορφών οργάνωσης της εργασίας και της απασχόλησης που συνδέουν τις διάφορες κοινωνικές δυνάμεις. Και οι λεγόμενες πολλαπλασιαστικές δυνάμεις της αγοράς είναι ανθρώπινες, και άρα διαχειρίσιμες. Δεν είναι απαραίτητο, για παράδειγμα, τα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά του κοινωνικού κεφαλαίου των μεταναστών και τα μεταβαλλόμενα σημεία εισόδου τους στην αγορά εργασίας να σημάνουν διαιώνιση της υποβάθμισης των κύριων κλάδων στους οποίους απασχολούνται. Όπως έδειξα στην παραπάνω

⁷⁴ Ή αλλιώς, ο «κοινωνικός» χαρακτήρας της εργασίας των Αλβανών μεταναστών κατά τον Ψημμένο [2003].

επισκόπηση των μεταναστευτικών θεωριών, το φάσμα των προοπτικών που διανοίγει η μετανάστευση για την οικονομία και κοινωνία υποδοχής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις διαχειριστικές δράσεις της τελευταίας.

Μέρος Δεύτερο: Μεθοδολογία

Η μελέτη της περίπτωσης της αλβανικής μετανάστευσης δίνει την δυνατότητα να διερευνήσω από ένα συγκεκριμένο πρίσμα τι προοπτικές επιφυλάσσει η μετανάστευση στην μεταβαλλόμενη ελληνική οικονομία και κοινωνία. Η συζήτηση περί μεθοδολογίας που ακολουθεί συναρτά το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας με τους δρόμους διεξαγωγής, επεξεργασίας και ανάλυσης της. Η εστίαση σε συγκεκριμένες ομάδες-στόχους για την μελέτη του εν λόγω φαινομένου, οι μέθοδοι επιλογής δείγματος από τους συγκεκριμένους πληθυσμούς, η κατάστρωση της έρευνας γύρω από συγκεκριμένα ερωτήματα και η επικέντρωση σε συγκεκριμένες ομάδες χαρακτηριστικών των ομάδων-στόχων, ο τρόπος συλλογής, επεξεργασίας και ανάλυσης των δεδομένων της έρευνας θέτουν το πεδίο συζήτησης των επιπτώσεων της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας. Ένα πεδίο πάνω στο οποίο, όπως θα δούμε, φωτίζονται όχι μόνο οι κυρίαρχες αλλά και οι ανενεργές μορφές στις οποίες υφάινεται η οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας προ της μεταβλητής της μετανάστευσης.

Για παράδειγμα, επιλέγοντας πάλι στην ομάδα των νοικοκυριών των μεταναστών ομάδες ‘συγκρουόμενων’ συμφερόντων όπως οι έλληνες εργοδότες και δημόσιοι υπάλληλοι (αντιμετωπίζοντας δηλαδή *problems of variation across locales*) στην ουσία εισάγω συγκεκριμένες θεματικές συντεταγμένες που διανοίγουν διάφορες οδούς στην μελέτη των επιπτώσεων της μετανάστευσης. Σε αυτή την περίπτωση, μου δίνεται η ευκαιρία να αναδείξω το μέρισμα των διαφορετικών εμπλεκόμενων νησίδων⁷⁵ οργάνωσης και διευθέτησης σχέσεων (νησίδων κοινωνικού κεφαλαίου) και του κοινωνικού πλαισίου της αλληλόδρασης τους στους τρόπους οργάνωσης των συσχετισμών των μεταναστών με την ελληνική αγορά εργασίας. Γιατί, για παράδειγμα, μία θεσμική ενέργεια που θεωρητικά αλλάζει προς το θετικότερο τους προσανατολισμούς και συνθήκες ζωής της μεταναστευτικής κοινότητας, η νομιμοποίηση των μεταναστών, παρεμποδίζεται όταν οι γηγενείς έχουν όφελος από την διατήρηση της παρανομίας των μεταναστών, όταν αναπτύσσονται ισχυροί

⁷⁵ Η χρήση των όρων ‘νησίδα’ εδώ έχει ως στόχο να τονίσει την *περιχαρακωση* των κοινωνικών σχέσεων σε ένα πλέγμα κανόνων και πρακτικών που είναι λειτουργικό με την έννοια ότι αποδίδει με σωρευτικό τρόπο οφέλη στα μέλη του.

λειτουργικοί συσχετισμοί στην βάση της σχέσης τους με τους μετανάστες⁷⁶. Η από την άλλη μεριά, οι συσχετισμοί που δημιουργούνται στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας (σε υπο-ομάδες της, όπως οι newcomers) σε ένα πλαίσιο ανεπίσημης οικονομίας, μπορεί να εξυπηρετούν τόσο (για παράδειγμα τα μαύρα λεφτά να είναι περισσότερα) ώστε να αντιστέκονται σε μια θεσμική μεταρρύθμιση που θεωρητικά υπόσχεται περισσότερη ευημερία.

Η μέθοδος επιλογής δείγματος μέσα από τις ίδιες τις ομάδες-στόχους εισάγει στην συζήτηση υπο-ομάδες συμφερόντων (στρέφεται η προσοχή στο θέμα της *variation within locales*)⁷⁷ που δείχνουν τους συσχετισμούς εξουσίας και επομένως τις διαφορετικές νησίδες κοινωνικού κεφαλαίου που σχηματίζονται εντός της κάθε ομάδας στόχου. Για παράδειγμα το γεγονός ότι θέτω ως κριτήριο επιλογής του δείγματος των νοικοκυριών την ηλικία (να είναι άνω των 18 ετών) και όχι την εργασία, τον επίσημο ή όχι χαρακτήρα της, ή το φύλο ανοίγει το δρόμο για την μελέτη των συσχετισμών εξουσίας στο εκάστοτε πλαίσιο, και συνεπώς, την ανάδειξη κυρίαρχων και υπόγειων κανόνων και πρακτικών οργάνωσης και διευθέτησης της συμμετοχής των μεταναστών και μεταναστριών στην αγορά εργασίας.

Η επιλογή εστίασης σε συγκεκριμένες ομάδες χαρακτηριστικών των ομάδων-στόχων και όχι σε άλλες για την ερμηνεία ενός ευρήματος προωθεί την διερεύνηση των διαφορετικών παραγόντων που μπορεί να εξηγούν μία συγκεκριμένη τάση της εκάστοτε ομάδας-στόχου (πηγές κοινωνικού κεφαλαίου) ή/και την ανάδειξη υπο-ομάδων συμφερόντων (*variation within locales*) που με την σειρά τους δείχνουν τους συσχετισμούς εξουσίας και εξέλιξης στο εσωτερικό της εκάστοτε ομάδας στόχου. Για παράδειγμα, η εξέταση του γιατί οι αλβανοί γενικά δεν συμμετέχουν σε συλλόγους – μία μεταβλητή κρίσιμη για την εκπροσώπηση τους σε συλλογικές διαπραγματεύσεις με την εργοδοσία, την ενασχόληση τους με τα κοινά και επομένως την ένταξη τους στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό ιστό της χώρας υποδοχής – δεν εξηγείται μονοδιάστατα και ταυτολογικά λέγοντας ότι τα πράγματα έχουν έτσι λόγω της διαπίστωσης χαμηλού επιπέδου εμπιστοσύνης μεταξύ τους. Αλλά ελέγχονται

⁷⁶ Όταν, για παράδειγμα, οι εργοδότες μειώνουν το κόστος εργασίας με το να μην δηλώνουν στο ΙΚΑ τους μετανάστες εργαζόμενους τους ή/και όταν οι τελευταίοι έρχονται αντιμέτωποι με ένα γραφειοκρατικό σύστημα που ικανοποιεί ένα πλέγμα πελατειακών σχέσεων και διαφόρων συμφερόντων ομάδων των γηγενών.

⁷⁷ Σημασία υπο-ομάδων: ανάδειξη σχέσεων εξουσίας (σχέσεις στις οποίες αποκρυσταλλώνεται κάθε φορά η συνδιαλλαγή δομής-δράσης), και επομένως δυναμικότητας [*variation*] και ιστορικότητας [*contextualization*] του κοινωνικού κεφαλαίου.

διάφοροι παράγοντες που εξηγούν το συγκεκριμένο φαινόμενο. Παραδείγματος χάριν, ένας από τους λόγους που ενώνει αρκετούς αλβανούς μετανάστες ενάντια σε μορφές συλλογικής αντιπροσώπευσης είναι η συσσωρευμένη εμπειρία του τι εστί πολιτική από την χώρα προέλευσης. Η αναπαραγωγή πολιτικής σκηνής στην χώρα υποδοχής δημιουργεί αποστροφή και οδηγεί καταρχάς σε μια πολιτική στάση που αποκτά νόημα μέσω της άρνησης συμμετοχής σε αυτή την σκηνή. Έχουμε εδώ την περίπτωση της *ταύτισης* με μια υπο-ομάδα μέσω της «ισοπέδωσης κανόνων προς τα κάτω» (*downward leveling norms* Portes 1998). Ενδιαφέρον για την δυναμικότητα στο εσωτερικό της εν λόγω ομάδας-στόχου έχει το ότι αυτή η ‘αποστροφή με άποψη’ σιγά σιγά μεταλλάσσεται όπως μεγαλώνει η δεύτερη γενιά μεταναστών και σχηματίζονται συλλογικότητες στον αντίποδα των συλλόγων-μπροστάριδων.

Η εφαρμογή ποιοτικής και ποσοτικής ανάλυσης επιπλέον ωθεί σε μια επισκόπηση του μεταναστευτικού φαινομένου που συζητά προβλήματα ποικιλλότητας (*variation*) και πλαισίου (*context*). Μία συζήτηση που, όπως παρατηρεί κανείς από τα παραπάνω, αντικατοπτρίζει την δυναμικότητα και ιστορικότητα του δείγματος και ακολούθως αναδεικνύει τις διαφορετικές διαδρομές οργάνωσης και διευθέτησης συσχετισμών και εξέλιξης του παρόντος σημείου οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ισορροπίας στην αγορά εργασίας. Τα ποιοτικά δεδομένα εμπιριέχουν ένα ποσοστό σκοπιμότητας (*bias*) στην εκάστοτε συλλογή/επιλογή στοιχείων από τον ίδιο τον συνεντευκτή και στην αφήγηση της πραγματικότητας από τον συνεντευκτόντα (κλασικό πρόβλημα εθνογραφίας). Άλλωστε είναι αρκετά προβληματικό η εξήγηση του εκάστοτε φαινομένου να στηρίζεται μόνο σε ποιοτικά δεδομένα και να μην ελέγχεται από ποσοτικές μεταβλητές. Η διασταύρωση ποσοτικών με ποιοτικές μεταβλητές αντιπαρατάσσει την επισκόπηση λιγότερο ή περισσότερο θεσμοποιημένων λειτουργικών ‘κοινωνικών πρακτικών’⁷⁸ σε ένα μεταβαλλόμενο και σε εγγενή ένταση κοινωνικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, ελέγχει και επαληθεύει τις συνθήκες στην χώρα υποδοχής που δίνουν την δυνατότητα στους αλβανούς μετανάστες να τονίζουν, μία δεδομένη στιγμή, περισσότερο δίκτυα του πολιτισμικού κεφαλαίου όπως η οικογένεια και λιγότερο τα δίκτυα της ευρύτερης κοινότητας τους – δηλαδή, οι συνθήκες παραγωγής δικτύων διακρίνονται από τα ίδια τα δίκτυα. Διακρίνονται τα αποθέματα κοινωνικού κεφαλαίου (μορφές) από την δυνατότητα εξασφάλισης τους χάρη στην συμμετοχή σε διάφορες κοινωνικές δομές

⁷⁸ Giddens 1990.

(πηγές) [Portes 1998], μία συνθήκη απαραίτητη για την αναγνώριση των διάφορων κατευθύνσεων στις οποίες δύναται να υφαναθούν οι πρακτικές διευθέτησης και οργάνωσης της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας υποδοχής, και ενδεχομένως την συγκρότηση προτάσεων διαχείρισης της μετανάστευσης.

2.1. Νοικοκυριά μεταναστών από την Αλβανία:

Το κύριο μέρος της έρευνας πεδίου που διεξήγαγα έχει ως ομάδα-στόχο τα νοικοκυριά μεταναστών από την Αλβανία που ζουν στην περιοχή της ελληνικής πρωτεύουσας. Ο λόγος για τον οποίο εστίασα στους μετανάστες της πρωτεύουσας είναι η υψηλή συγκέντρωση που εμφανίζουν στο Λεκανοπέδιο Αττικής σύμφωνα με άλλες έρευνες [Λινάρδος-Ρυλμόν 1993, Πετρινώτη 1994, Ψημμένος 1995, Λυμπεράκη 2001, Μαρβάκης&Παρσάνογλου&Παύλου 2001, Τζωρτζοπούλου 2002, Κασιμάτη 2003, Kasimis 2004]. Τα υπόλοιπα ερευνητικά κομμάτια έχουν επιστρατευθεί το καθένα για συγκεκριμένους λόγους. Κοινή συνισταμένη αυτών των λόγων είναι η ενσωμάτωση προβληματισμών (όπως το variation across locales: ποικιλότητα μεταξύ διαφορετικών πληθυσμών των ομάδων-στόχων της έρευνας) που συμβάλλουν στην σφαιρικότερη χαρτογράφηση των προοπτικών που επιφυλάσσει η μετανάστευση στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής.

2.1.1. Μέθοδοι επιλογής δείγματος

Σε ό,τι αφορά το αρχικό στάδιο της επιλογής ομάδας στόχου, επέλεξα να διεξάγω έρευνα σε μεταναστευτική κοινότητα γιατί α) το φάσμα των νυν και εν δυνάμει επιπτώσεων της μετανάστευσης δεν εξαρτάται μόνο από τις δομές της χώρας υποδοχής αλλά και τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου προσφερόμενου εργατικού δυναμικού, β) το κοινωνικό κεφάλαιο τόσο της προσφοράς όσο και της ζήτησης της εργασίας, δηλαδή των μεταναστών και των γηγενών, αποτελεί την αποφασιστικής σημασίας μεταβλητή που δείχνει τις ευκαιρίες διαχείρισης και κατευθύνσεις της μετανάστευσης στο 'μεταβιομηχανικό' πλαίσιο της οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας. Συγκεκριμένα, επέλεξα τα νοικοκυριά⁷⁹ μεταναστών από την Αλβανία γιατί είναι η μεγαλύτερη εθνοτική κοινότητα μεταναστών στην Ελλάδα, η οποία έχει μάλιστα διανύσει ένα διάστημα παραμονής στην Ελλάδα τέτοιο που να επιτρέπει συζητήσεις για την εξέλιξη της. Ένας επιπλέον λόγος εστίασης σε αυτή την ομάδα, είναι το ότι για διάφορους λόγους (από ιστορικούς, πολιτικούς έως και γειννίασης της χώρας υποδοχής με την χώρα προέλευσης) η συγκεκριμένη μεταναστευτική ομάδα έχει οδηγήσει (όπως θα δούμε) σε ποικίλες συσπειρώσεις και περιχαράκώσεις εντός

⁷⁹ Νοικοκυριό θεωρείται και ένα άτομο. Δεν υιοθετώ την αρχή του υπευθύνου του νοικοκυριού κάτω από την οποία ελλοχεύει συνήθως ο αποκλεισμός κατηγοριών όπως γυναίκες, άνεργοι/ες, νέοι και ηλικιωμένοι.

και μεταξύ της μεταναστευτικής κοινότητας και της πλειοψηφίας των γηγενών. Συμπεριέλαβα ομογενείς από την Αλβανία (Βορειοηπειρώτες) στο δείγμα καθώς αποτελούν μία από τις σημαντικές ομαδοποιήσεις από τις οποίες αποτελείται η συγκεκριμένη μεταναστευτική κοινότητα. Η μέθοδος σχηματισμού δείγματος από τον πληθυσμό που μελετώ έγινε με ‘cold calls’ (ξαφνικές επισκέψεις) σε κατοικίες διάφορων προεπιλεγμένων περιοχών σε διαφορετικές ώρες της ημέρας από τον συγγραφέα και την ομάδα των συνεντευκτών της Kappa-Research με την οποία συνεργάστηκε. Η ύπαρξη ή μη ονόματος καθώς και το ίδιο το όνομα στο κουδούνι (εκτός από πασιφανείς περιπτώσεις αλβανικών ονομάτων) δεν χρησιμοποιήθηκε ως ένδειξη επιλογής ή απόρριψης ερωτώμενου για τους ερευνητές. Το δείγμα επεκτάθηκε πέρα από τους αρχικούς πυρήνες ερωτώμενων με την μέθοδο της ‘χιονοστιβάδας’. Το γεγονός ότι δεν τέθηκε κάποιο όριο στον αριθμό των ερωτώμενων που εμπεριείχε η κάθε αλυσίδα αποτελεί ένα πρόβλημα στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος μου. Ο μεγάλος αριθμός, όμως, των αλυσίδων (των αρχικών πυρήνων) μετριάξει την σοβαρότητα του. Οι συγκεκριμένες μέθοδοι στόχο είχαν να συμβάλλουν στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος μου και να ικανοποιήσουν την βασικότερη συνθήκη παραγωγής επιστημονικού έργου σε ένα πληθυσμό η επιλογή του οποίου είναι εξαιτίας της ελλιπούς ή ανύπαρκτης καταγραφής του δύσκολη⁸⁰: η έρευνα να μην παράγεται σε ένα κλειστό και φιλτραρισμένο δείγμα με στόχο να επαληθεύσει (με ταυτολογικό τρόπο) τις θεωρητικές υποθέσεις αλλά να αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο της διαψευδισμότητας τους. Ο αριθμός των συνεντεύξεων του δείγματος (560) αλλά και οι λίγες αρνήσεις είναι επίσης ενδεικτικά του περιβάλλοντος διαβλητότητας υπό το οποίο ελέγχω τις υποθέσεις μου.

Πιο συγκεκριμένα, η μεροληψία (bias) στην δειγματοληψία που προέβην εκδηλώνεται ως εξής: ενώ από την μια μεριά, έδωσα ειδικότερο βάρος σε περιοχές με μεγαλύτερη συγκέντρωση μεταναστών (σύμφωνα με ποικίλλες πηγές), από την άλλη φρόντισα να επεκτείνω τις συνεντεύξεις σε όλο το λεκανοπέδιο διασφαλίζοντας όσο είναι δυνατόν την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος. Η έλλειψη επαρκών στοιχείων για την κοινότητα του αλβανικού πληθυσμού στην Αθήνα καθιστά

⁸⁰ Η δυσκολία καταγραφής δεν οφείλεται μόνο στα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού πληθυσμού που μελετώ (υπό ένα αμφισβητούμενο και μη σίγουρο νομικό καθεστώς όσον αφορά την άδεια παραμονής) αλλά και σε δομές και πρακτικές της κοινωνίας υποδοχής (η απουσία Εθνικού Κτηματολογίου στην περιοχή της πρωτεύουσας και τα φαινόμενα φοροδιαφυγής από τους γηγενείς αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα).

άλλωστε αδύνατη την στατιστική κατασκευή ενός απόλυτα αντιπροσωπευτικού δείγματος. Δεύτερον, όρισα ένα ποσοστό 65%-35% γύρω από το οποίο κυμαίνεται η συμμετοχή αντρών-γυναικών στο δείγμα αναλογιζόμενος το ποσοστό συγκέντρωσης μεταναστών από την Αλβανία κατά φύλο από διάφορες πηγές. Παραμερίζονται, έτσι, εμπόδια για την μελέτη συσχετισμών εξουσίας και ομαδοποιήσεων στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας. Στα πλαίσια της ίδιας λογικής συγκαταλέγεται η απόφασή μου να μην υιοθετήσω την αρχή του υπεύθυνου του νοικοκυριού και να συμπεριλάβω κατ'αυτό τον τρόπο κοινωνικές ομάδες όπως γυναίκες, άνεργους, νέοι και ηλικιωμένοι. Ο αποκλεισμός της κατηγορίας των ανέργων από το δείγμα μου, για παράδειγμα, θα αφαιρούσε την δυνατότητα διερεύνησης των πολύπλοκων συνθηκών που τους απομακρύνουν από την αγορά εργασίας και θα προσέδιδε ένα ενικό όσον αφορά τις κοινωνικά διαπραγματεύσιμες επιλογές νόημα στην εργασία. Πολλές εργασίες, άλλωστε, λόγω των διαφορετικότητων (χώρου, χρόνου, φύλου κ.τ.λ.) που τις χαρακτηρίζουν δεν θεωρούνται καν εργασίες. Θα προωθούνταν, δηλαδή, ως μοναδική λύση το φορντικό πρότυπο της πλήρους 'ανδρικής' απασχόλησης αγνοώντας τις πραγματικότητες του ευέλικτου περιβάλλοντος της απασχόλησης και τις ανάγκες της τελευταίας για κοινωνική και πολιτική επαναδιαπραγμάτευση των βασικών όρων της. Θα περιόριζα έτσι αισθητά το πεδίο ευκαιριών που ανοίγεται για το μέλλον της εργασίας και της απασχόλησης υπό τις νέες συνθήκες αβεβαιότητας της ζήτησης. Τρίτον, έθεσα ως κριτήριο επιλογής του δείγματος των νοικοκυριών την ηλικία: ο ερωτώμενος να είναι 18 ετών και άνω. Θέμα αμέλειας του φαινομένου της παιδικής εργασίας δεν τίθεται καθώς ελέγχω αυτό το ενδεχόμενο με σχετικό ερώτημα στις συνεντεύξεις⁸¹. Όσον αφορά τον συνυπολογισμό των νεότερων γενεών στο δείγμα, προσανατολίζομαι περισσότερο στην συλλογή ποσοτικών στοιχείων (π.χ. εκπαίδευση) από τους γονείς τους, αναζητώντας όμως παράλληλα και ποιοτικά ευρήματα μέσα από τις εις βάθος συνεντεύξεις μου.

Όπως προανέφερα, στα πλαίσια της δειγματοληψίας μου χρησιμοποίησα την μέθοδο της 'χιονοστιβάδας'. Έγινε χρήση άτυπων δικτύων και αρχικών πυρήνων από τα 'cold calls' από τα οποία επεκτάθηκε ο πληθυσμός των ερωτώμενων. Η μέθοδος της χιονοστιβάδας δίνει αναπόφευκτα ένα μη σκόπιμο προβάδισμα στους μη πρόσφατα εγκατεστημένους μετανάστες στην δειγματοληπτική διαδικασία. Το ότι οι

⁸¹ Από την άλλη, το φαινόμενο της παιδικής εργασίας δεν συγκαταλέγεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της έρευνας. Γιατί δεν αφορά οικονομικούς μετανάστες αλλά θύματα του παγκόσμιου δικτύου trafficking ανθρώπων, ενός χώρου δηλαδή με άλλους κανόνες και δεδομένα.

νεοαφιχθέντες έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να αποκλείονται από το δείγμα δια της μεθόδου της χιονοστιβάδας συνιστά μικρό πρόβλημα στην συγκεκριμένη περίπτωση καθώς η διατριβή ενδιαφέρεται περισσότερο για μακροπρόθεσμα χαρακτηριστικά τα οποία αποκτούνται με την πάροδο του χρόνου.

2.1.2. Μέθοδοι διεξαγωγής της έρευνας

Όσον αφορά την διεξαγωγή της έρευνας, μεγάλη σημασία για το επιστημονικό και θεωρητικό υπόβαθρο της διατριβής έχει η μέθοδος συλλογής των ζητούμενων στοιχείων της έρευνας. Το πως, το από ποιόν και το που γίνεται η έρευνα είναι καίρια ζητήματα της ερευνητικής διαδικασίας. Συγκεκριμένα, η στρατηγική προσέγγισης του ερωτώμενου είναι κρίσιμη παράμετρος καθώς ενέχει τον κίνδυνο να προσανατολιστεί ο ερωτώμενος σε ένα ύφος απαντήσεων τέτοιο που να ταυτίζεται με την εικόνα που προσδοκούν οι δύο συνομιλητές, ο καθένας για τους δικούς του λόγους, χωρίς οι εν λόγω απαντήσεις να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Αν, για παράδειγμα, ο ερευνητής προσπαθήσει να προσεγγίσει τον ερωτώμενο λέγοντας του «θέλουμε να δείξουμε στην έρευνα μας ότι εξελίχσατε, ότι είσατε καλοί κ.τ.λ.», προκαθορίζοντας του δηλαδή το αξιακό πλαίσιο στο οποίο αναμένεται να κινηθεί, ενδέχεται να δημιουργήσει ένα κλειστό κύκλωμα προσδοκιών μεταξύ αυτού και του ερωτώμενου στο οποίο να αντλεί αυτά που θέλει να βάλει στο θεωρητικό του μοντέλο για να το καταστήσει λειτουργικό και όχι αυτά που το διαψεύδουν και του προσδίδουν επιστημονικότητα. Επιπλέον, στην περίπτωση των μεταναστών από την Αλβανία που η εικόνα που έχει σχηματιστεί για αυτούς στην Ελλάδα είναι αρνητική και θέλουνε πολύ να την αλλάξουν (έστω και πλασματικά, στις δυο-τρεις ώρες που τους δίνονται με ένα εκπρόσωπο των γηγενών) το δέλεαρ να παρουσιάσουν στον ερευνητή μια ωραιοποιημένη (ή, αντίστροφα, κακοποιημένη) άποψη της πραγματικότητας τους αντί της ίδιας της πραγματικότητας είναι μεγάλο. Η τελική μορφή των ευρημάτων με τα οποία θα καταλήξει ο ερευνητής εξαρτώνται λοιπόν κατά ένα μεγάλο βαθμό από το πως θα προσεγγίσει αρχικά τους ερωτώμενους του και τι χώρο και προσδοκίες θα τους δώσει. Οι οδηγίες που έδωσα στους/τις ερευνητές/τριες της Kappa-Research για την αρχική προσέγγιση των ερωτώμενων εστίασαν σε γενικές γραμμές στα εξής: πρώτον, το γεγονός ότι η έρευνα είναι ανώνυμη και ότι θα μπορέσουν να δουν τα αποτελέσματα της (τα στοιχεία του συγγραφέα προσφέρθηκαν σε όλους τους συμμετέχοντες). Δεύτερον, το ότι

πραγματοποιείται από Πανεπιστήμια της Ελλάδας και της Ιταλίας και χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση, την οποία 'αναγκάζεται να ακούσει' η ελληνική κυβέρνηση. Τρίτον, το ότι αποτελεί μια ευκαιρία να ακουστούν (χωρίς τα επιθέτα της τηλεόρασης) οι μετανάστες, τα προβλήματα τους και οι απόψεις τους. Επιπλέον, το ερωτηματολόγιο συζητήθηκε ερώτηση προς ερώτηση με όλους τους συνεντευκτές και δόθηκαν περαιτέρω οδηγίες προσέγγισης σε όσα ερωτήματα αποδείχτηκαν είτε λεπτής φύσεως είτε περίπλοκα από το πιλοτικό στάδιο. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν τα ερωτήματα σχετικά με το εισόδημα (όπου δόθηκε επιλογή στους ερωτώμενους να κατατάξουν εαυτούς σε ομάδες εισοδήματος, π.χ. 700-800ευρώ). Άλλο ήταν τα ζητήματα ασφαλιστικής κάλυψης από την εργασία τους (ζητήθηκε για παράδειγμα από τους ερευνητές να ρωτήσουν τους μετανάστες αν τους χορηγούνται όλα τα ένσημα ή όχι).

Δεν πρέπει να παραβλέπει κανείς, από την άλλη μεριά, την χρησιμότητα των ποιοτικών ευρημάτων που προκύπτουν από εις βάθος συνεντεύξεις. Η διάρκεια των συνεντεύξεων (από 40 λεπτά έως 3 ώρες) στην έρευνα μου δείχνει αν μη τι άλλο ότι ένα μέρος τους εμπίπτει σε αυτή την κατηγορία. Οι εις βάθος συνεντεύξεις έγιναν κατά κανόνα από τον γράφοντα. Ενώ δεν υπήρξε γεωγραφική συγκέντρωση τους σε μια περιοχή ούτε εμφανίσαν υψηλή συγκέντρωση σε μία αλυσίδα ερωτώμενων. Ο σχηματισμός ενός πλαισίου εμπιστοσύνης μεταξύ συνεντευκτή και ερωτώμενου είναι απαραίτητος για να αντλήσει κανείς τις ποικίλες διαστάσεις της καθημερινότητας του δείγματος του. Ανέφερα όμως ότι κάτι τέτοιο ενέχει κινδύνους. Τον ρόλο ασφαλιστικής δικλείδας προ της δημιουργίας ενός κλειστού κυκλώματος φίλτραρίσματος δεδομένων παίζει, σε αυτό το σημείο, η παράθεση ποσοτικών στοιχείων⁸². Κάνοντας, συγκεκριμένα, χρήση περιμετρικών ερωτήσεων- 'γεγονότων'(facts) αφήνονται προς διερεύνηση οι αντιφατικές και συμπληρωματικές ερμηνευτικές παράμετροι που κρύβονται πίσω από μια άμεση απόκριση ή/και αξιακή κρίση. Επιπλέον, το φίλτρο (το θεωρητικό υπόβαθρο) με βάση το οποίο επεξεργάζονται τα δεδομένα στο σύνολο τους γίνεται όλο και πιο ευδιάκριτο και επομένως διαβλητό όσο λιγότερο μεταποιημένα και φίλτραρισμένα είναι τα τελευταία

⁸² Το πως ο ερευνητής έχει σχεδιάσει τα ερωτήματα της συνέντευξης του είναι ενδεικτικό του αν εν τέλει παράγει ανοιχτό ή κλειστό θεωρητικό κύκλωμα. Ο τρόπος που επιλέγει να εξετάσει ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό του ερωτώμενου – με άμεση ερώτηση ή με ποσοτικές μεθόδους – δείχνει το κατά πόσο ανοιχτή είναι η θεωρία του σε ανατρεπτικά δεδομένα. Αν δώσει στον ερωτώμενο λευκή κόλλα και του πει «πες μας ποιος είσαι» είναι πιθανό να λάβει μια 'φιλοτεχνημένη' εκδοχή της ολότητας του. Σε αυτό το σημείο η ποσοτική άποψη του ερωτηματολογίου έρχεται να βοηθήσει θέτοντας κάποια όρια.

κατά την συλλογή τους, ενισχύοντας συνεπώς τα επιστημονικά διαπιστευτήρια της έρευνας [Goldthorpe 2000].

Το ποιος διεξάγει την έρευνα είναι επίσης σημαντική παράμετρος. Η έρευνα μου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έγινε σε συνεργασία με την ερευνητική εταιρεία Kappa-Research. Σε αυτό το πλαίσιο, πραγματοποίησα σεμινάρια στην ομάδα των συνεντευκτών με την οποία συνεργάστηκα⁸³. Ομάδα η οποία κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα χαρακτηριστικών: άντρες και γυναίκες, φοιτητές/τριες αλλά και μεσήλικες. Η εθνικότητα των συνεντευκτών δεν συνέπιπτε με αυτή των συνεντευκτώμενων. Αυτό υπό ορισμένες συνθήκες αποτελεί σοβαρό πρόβλημα. Στην προκείμενη περίπτωση, όμως, κατά πρώτο λόγο η συντριπτική πλειοψηφία των αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα μιλά την ελληνική γλώσσα (μάλιστα την χειρίζονται καλύτερα από μετανάστες άλλων εθνικοτήτων) – οπότε το αν ο ερευνητής είναι ομόγλωσσος δεν αποτελεί πρόβλημα όσον αφορά το επικοινωνιακό κομμάτι της συνέντευξης. Παραμένει όμως αναπάντητο ερώτημα το αν η διαφορετική εθνικότητα των συνομιλητών επιδρά αρνητικά στον σχηματισμό εμπιστοσύνης μεταξύ συνεντευκτή και ερωτώμενου. Το ζήτημα αυτό περί εμπιστοσύνης, όμως, αντιμετωπίζεται κατά ένα σημαντικό βαθμό με την χρήση της μεθόδου της χιονοστιβάδας, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις ο συνεντευκτής ‘πηγαίνει συστημένος’⁸⁴.

Ο τόπος διεξαγωγής και οι λοιπές συνθήκες της έρευνας (το αν παρευρίσκεται κανείς εκεί και ποιος) επηρεάζουν τον ερωτώμενο και τα ευρήματα στα οποία καταλήγει ο ερευνητής. Το γεγονός ότι οι συνεντεύξεις έγιναν επί το πλείστον στους χώρους κατοικίας και δευτερευόντως στους χώρους εργασίας των μεταναστών χωρίς στις περισσότερες περιπτώσεις την παρεμβολή άλλων στην συνέντευξη έχει την εξής σημασία. Πρώτον, η διεξαγωγή συνέντευξης στο σπίτι του ερωτώμενου διευρύνει την ποιοτική εικόνα που σχηματίζει ο ερευνητής για την καθημερινότητα του δείγματος του. Με την συνέντευξη στον χώρο εργασίας ο ερευνητής αποκτά μια εικόνα των εργασιακών συνθηκών του δείγματος του. Πολλές συζητήσεις περί μεθοδολογίας αναδεικνύουν την σημασία του να μην παρευρίσκονται άλλοι στον χώρο της

⁸³ Διεξήγαγα 60 από τις 560 συνεντεύξεις της συγκεκριμένης έρευνας δημιουργώντας μια αντιπροσωπευτική εικόνα του δείγματος την οποία συνέκρινα και έλεγξα με αυτή που σχηματιζόταν από τις υπόλοιπες συνεντεύξεις (πέρα από ποσοτικός έλεγχος διεξήχθη και ποιοτικός έλεγχος δια συναντήσεων που είχα με τους υπόλοιπους συνεντευκτές κατά την διάρκεια και στο τέλος της έρευνας).

⁸⁴ Χρησιμοποιήθηκαν δύο κατηγορίες ‘συστημένων’: υπάρχουν οι περιπτώσεις όπου ο συνεντευκτής πηγαίνει σε ερωτώμενους που γνωρίζονται προσωπικά μεταξύ τους και άλλες όπου ο ένας ερωτώμενος δεν γνωρίζει προσωπικά τον άλλο αλλά μένει στην ίδια περιοχή ή γειτονιά.

συνέντευξης έτσι ώστε να μην επηρεάζεται ο ερωτώμενος στις απαντήσεις του (κανόνες που εφάρμοσα αυστηρά στις συνεντεύξεις στον χώρο εργασίας όπου η θέση του ερωτώμενου είναι αρκετά λεπτή ανάμεσα στους συναδέλφους και τον εργοδότη του). Από την άλλη μεριά, είναι χρήσιμο να παρατηρεί ο ερευνητής την διαντίδραση του ερωτώμενου με μέλη της οικογένειας του ή συγκατοίκους του καθώς διακρίνει την επίδραση που ασκεί ο ένας στον άλλο, βλέπει το σχεσιακό τους πλέγμα (βλέπε δραματουργική κοινωνιολογία: E.Goffman). Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, σε ορισμένες δικές μου συνεντεύξεις σε κατοικία του ερωτώμενου έκανα τον παραπάνω κανόνα πιο ελαστικό.

2.1.3. Αναλυτικές μέθοδοι

Τα χαρακτηριστικά των μεταναστών υπό μελέτη κυμαίνονται από συνθήκες κατοίκησης, απασχόληση, εκπαίδευση, οικογενειακή κατάσταση, ασφάλιση μέχρι δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, κοινωνικές επαφές, συμμετοχή σε συλλόγους κ.α.. Όλα αυτά είναι κώδικες πραγματικότητας που έχουν μια ειδική σημασία σε σχέση με τον στόχο της έρευνας, στην προκείμενη περίπτωση τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην χώρα υποδοχής.

Η ανάλυση ή αλλιώς αποκρυπτογράφηση των παραπάνω κωδικών συνίσταται στην ανάδειξη της πραγματικότητας που τους πλαισιώνει και ακολούθως στο πως δύνανται να διαντιδράσουν με αυτήν. Το να υποστηρίζεται για παράδειγμα ότι οι καλές συνθήκες κατοίκησης και η άσκηση εργασίας είναι ενδείξεις της καλύτερευσης του βιοτικού επιπέδου των μεταναστών δεν είναι ανάλυση στην εδώ περίπτωση. Το ότι *υπό αυτών και άλλων προϋποθέσεων*, όμως, μεθοδεύεται η ένταξη των μεταναστών στην νέα αγορά εργασίας και κοινωνία είναι πρόταση προς ανάλυση. Η διερεύνηση των προϋποθέσεων για την έκβαση της διαντίδρασης της μεταβλητής της μετανάστευσης με το πλαίσιο υποδοχής διευκολύνεται μέσα από τον συνδυασμό ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης. Η χρήση ποσοτικής πλάι στην ποιοτική ανάλυση (η απόδοση λ.χ. της μικρής συμμετοχής των αλβανών σε συλλόγους όχι απλά σε έλλειψη συλλογικής εμπιστοσύνης αλλά στις συνισταμένες σχηματισμού εμπιστοσύνης στους διαφορετικούς χώρους ζωής τους⁸⁵) εισάγει πολλαπλές μεταβλητές κατά την εξέταση ενός φαινομένου και ελέγχει τις διάφορες πιθανότητες

⁸⁵ Το ότι ο ερευνητής βρήκε δείκτες κοινωνικού κεφαλαίου όπως η συμμετοχή σε συλλόγους δεν σημαίνει ότι βρήκε πως (ανα)παράγεται το τελευταίο. Σημαίνει ότι απλά βρήκε τρόπους εκ των υστέρων αναγνώρισης μιας εκ των εκφάνσεών του.

ερμηνείας του. Διασφαλίζει έτσι έναντι πιθανής ταυτολογικής ερμηνείας ενός φαινομένου (διασφαλίζει έναντι περιπτώσεων τεχνητής σύμπτωσης φίλτρου και δεδομένων έρευνας που πιθανώς να έχει προκύψει στα προηγούμενα στάδια της έρευνας), και στην πορεία αναδεικνύει τις διάφορες νησίδες κοινωνικών συσχετισμών και τις συνθήκες παραγωγής τους (αντιμετώπιση προβλημάτων *variation and context*). Η μεθοδολογία ανάλυσης που χρησιμοποιώ αναδεικνύοντας λοιπόν την δυναμικότητα και ιστορικότητα του υπό μελέτη πληθυσμού, αντικατοπτρίζει ουσιαστικά τις εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες που παράγουν τα εκάστοτε 'πρόσωπα' της μετανάστευσης (τις μορφές κοινωνικού κεφαλαίου). Υφαίνει με άλλα λόγια τον μεταβαλλόμενο ιστό της μεταναστευτικής κοινότητας με τις διαφορετικές διακλαδώσεις και θύλακες του και δείχνει προς τις αντίστοιχες προϋποθέσεις για προσαρμογή σε ένα περιβάλλον ευελιξίας με ανέβασμα αντί για χαμήλωμα του πήχυ των προσδοκιών τους για αποδοχές και διαχείριση ελεύθερου χρόνου.

2.2. Σύλλογοι μεταναστών από την Αλβανία

Οι λόγοι που επέκτεινα το ερευνητικό μου πεδίο και σε αυτή την ομάδα στόχο είναι οι ακόλουθοι: πρώτον, ο χώρος της συλλογικής αντιπροσώπευσης ως εν δυνάμει κοινωνία πολιτών είναι από τις κρίσιμες συντεταγμένες στην οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας την μεταβιομηχανική εποχή. Οι ευκαιρίες που διανοίγονται υπό το ευέλικτο μοντέλο για το μέλλον της εργασίας και της απασχόλησης προϋποθέτουν διαφορετικές θεσμικές και κοινωνικές υποδομές. Από αυτή την άποψη η κοινωνία πολιτών ως μία από τις χαρακτηριστικότερες μορφές και συνάμα λειτουργίες κοινωνικού κεφαλαίου έχει εξέχουσα σημασία. Ο ζωτικής σημασίας χώρος της συλλογικής αντιπροσώπευσης βρίσκεται ανάμεσα στις συμπληγάδες των υπό αναδιάρθρωση θεσμών της αγοράς εργασίας και του κράτους, προσπαθώντας να κατανοήσει και να επαναδιαπραγματευθεί την θέση του στις νέες τεχνοοικονομικές συντεταγμένες. Στο υπόδειγμα της ευέλικτης εξειδίκευσης όπου ο συντονισμός, η συνεργασία και η δικτύωση ανάγονται σε στόχοι επιβίωσης για την παγκοσμιοποιημένη αγορά εργασίας, του just-in-time παραγωγικού συστήματος που αυξάνει την αλληλεξάρτηση επιχείρησης-καταναλωτή, ο πολίτης-εργαζόμενος-καταναλωτής δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να πορευθεί με τις συλλογικές συμβάσεις και εκπροσωπήσεις του βιομηχανικού παρελθόντος υπό την αιγίδα του έθνους-κράτους. Οι συλλογικοί χώροι των μεταναστών προκαλούν από διάφορες πλευρές την ιδιότητα του πολίτη όπως έχει αποκρυσταλλωθεί στα πλαίσια του παραδοσιακού έθνους-κράτους αλλά και πιέζονται από την άλλη από τα αμύχανα στις διεθνείς εξελίξεις πολιτικά συστήματα των χωρών υποδοχής. Δεύτερον, υπάρχει ο κίνδυνος ο χώρος της συλλογικής αντιπροσώπευσης να ταυτιστεί με την κανονιστική (νομιατική) έννοια της ‘κοινωνίας πολιτών’ και να θεωρηθεί ότι λειτουργεί ομοιογενώς προς την κατεύθυνση της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών και της ευρύτερης κοινωνικής συνοχής. Η διερεύνηση αυτού του χώρου στοχεύει να αποσαφηνίσει ότι δεν συνιστά ενιαία μονάδα αλλά μονάδες/νησίδες κοινωνικού κεφαλαίου με εσωτερικές διαφοροποιήσεις και συσχετισμούς που δύσκολα συγκεράζονται και ισορροπούν υπό την ίδια στέγη (problems of variation). Όμως, αντίρροποι παράγοντες δρουν όχι μόνο εντός αλλά και εκτός της μεταναστευτικής κοινότητας (problems of context). Συγκεκριμένα, η εφαρμογή της έννοιας της ‘κοινωνίας πολιτών’ είναι εξαιρετικά προβληματική στην Ελλάδα. Όπως λοιπόν η

ελληνική αγορά εργασίας προχωρεί με δευλά βήματα στις διεθνείς εξελίξεις, έτσι και το κράτος ως θεσμική μονάδα συνεχίζει να αποτελεί τον κύριο πόλο οργάνωσης της αγοράς εργασίας και να απλώνει τον ιστό του σε νησίδες συλλογικής αντιπροσώπευσης.

Λόγω του ειδικού ενδιαφέροντος αυτού του ερευνητικού πεδίου μία ελάχιστη δυνατή μεροληψία (bias) είναι αναπόφευκτη στην επιλογή του συγκεκριμένου δείγματος. Το αρχικό αυτό φιλτράρισμα των συλλόγων ως ξεχωριστό πληθυσμό δεν επιφέρει απαραίτητα συνέπειες στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος τους. Οι μέθοδοι με τις οποίες διαφυλλάσω την αντιπροσωπευτικότητα του πληθυσμού των συλλόγων συνίστανται στα ακόλουθα: πρώτον, εντοπίζω τον πληθυσμό του δείγματος μου από διαφορετικές πηγές – από τις συνεντεύξεις στα νοικοκυριά των αλβανών μεταναστών (όπου εφαρμόζεται έμμεσα, ως προς αυτή την ομάδα-στόχο, η μέθοδος της τυχαίας δειγματοληψίας), κυρίως από άτυπα δίκτυα και τέλος, από κυβερνητικές πηγές (επικεντρώνω λιγότερο στις τελευταίες πηγές και τις χρησιμοποιώ κυρίως ως μέθοδο επαλήθευσης γιατί αποκλείουν μη εγγεγραμένους και αναγνωρισμένους από την ελληνική πολιτεία συλλόγους). Δεύτερον, χρησιμοποιώ την μέθοδο της χιονοστιβάδας η οποία επεκτείνει σημαντικά το δείγμα μου. Πέραν της συγκεκριμένης μεθόδου, η επιλογή του δείγματος έγινε και με βάση την αναγνωρισιμότητα που απολαμβάνει ο κάθε οργανισμός όχι μόνο στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας αλλά και έξω από αυτό (παρουσία σε εκδηλώσεις, επαλήθευση εκ των υστέρων του ποιοι ακούγονται περισσότερο, παρουσία σε ελληνικές εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας κτλ).

Όσον αφορά την διεξαγωγή της έρευνας το πως, το από ποιόν και το που γίνεται η έρευνα είναι καίρια ζητήματα της ερευνητικής διαδικασίας. Συγκεκριμένα, η στρατηγική προσέγγισης του ερωτώμενου έχει λιγότερο βαθμό δυσκολίας σε αυτή την περίπτωση καθώς όλοι οι σύλλογοι ενδιαφέρονται να συμμετάσχουν στην έρευνα. Η δυσκολία εστιάζεται στο πως ο ερευνητής φιλτράρει τα λεγόμενα των ερωτώμενων κατά την διάρκεια της επεξεργασίας τους καθώς η προβολή των θέσεων ενός συλλόγου ενέχει τον κίνδυνο της διάστασης των προθέσεων από την πραγματικότητα. Η αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος συζητείται παρακάτω στο στάδιο της ανάλυσης. Τα ποιοτικά ευρήματα τα οποία αποτελούν σημαντικό κομμάτι της εν λόγω έρευνας προκύπτουν από εις βάθος συνεντεύξεις. Η διάρκεια των συνεντεύξεων στην έρευνα μου (50 λεπτά έως 3½ ώρες) δείχνει αν μη τι άλλο ότι ένα

μέρος τους εμπίπτει σε αυτή την κατηγορία. Όσον αφορά το ποιος κάνει την έρευνα, τα ζητήματα που προκύπτουν είναι ίδιας υφής με αυτά που αντιμετώπισα στο επίπεδο των νοικοκυριών. Το ερώτημα του αν η διαφορετική εθνικότητα του ερευνητή⁸⁶ επηρεάζει το τι είδους δεδομένα θα αντλήσει από τις συνεντεύξεις παραμένει ανοιχτό. Ένα πρόσθετο εφόδιο από αυτή την άποψη στα χέρια του ερευνητή έχει να κάνει με το ότι αρκετοί εκπρόσωποι συλλόγων γνώριζαν μεταξύ τους χωρίς να ξέρουν από ποιούς έχω πάρει συνέντευξη. Αυτό ήταν αρκετά διαφωτιστικό όσον αφορά την διάκριση της αυτο-αντίληψης κάθε συλλόγου από την πραγματική απήχηση και θέση του στην μεταναστευτική κοινότητα. Όπως και έριξε άπλετο φως στο πως εκλαμβάνει ο κάθε σύλλογος τον εαυτό του σε σχέση με άλλους συλλόγους, και εν γένει ωφέλησε την εις βάθος διερεύνηση του σχεσιακού τους πλέγματος (tackling problems of variation and context). Κατά αυτό τον τρόπο διασφαλίστηκαν, με άλλα λόγια, κάποιες από τις προϋποθέσεις για την ανάδειξη της δυναμικότητας και ιστορικότητας του δείγματος. Σχετικά με τον τόπο της έρευνας με απασχόλησαν τα ίδια ζητήματα που ανέδειξα στις συνεντεύξεις του δείγματος των νοικοκυριών. Συναπτήσεις σε ουδέτερους χώρους με έναν συνήθως ερωτώμενο ήταν και εδώ ο κανόνας σε γενικές γραμμές.

Στο στάδιο σχεδιασμού της έρευνας και ανάλυσης της, ορισμένες μεταβλητές της έρευνας που διερευνούν τάσεις και προθέσεις, όπως οι ερωτήσεις που ασχολούνται με τις διακυρήξεις των στόχων του κάθε συλλόγου, δίνουν αναπόφευκτα χώρο στον ερωτώμενο να παρουσιάσει μια παραλλαγμένη εκδοχή της ταυτότητας του συλλόγου. Το γεγονός, άλλωστε, ότι ο ερωτώμενος μιλά για μία συλλογική οντότητα που είναι πέρα από αυτόν αυξάνει περισσότερο την πιθανότητα να εκφέρει αξιακή κρίση. Το τι συμβαίνει στην πραγματικότητα το ελέγχο α) με βάση κάποια κλειστά ερωτήματα ποσοτικού χαρακτήρα, β) από την μελέτη των λεγόμενων του ενός συλλόγου για τον άλλο που ανέφερα παραπάνω (κάτι σαν 'έμμεση συμμετοχική παρατήρηση'), καθώς και γ) από την επαλήθευση της απήχησης των συλλόγων από την έρευνα στα νοικοκυριά. Και σε αυτό το ερευνητικό πεδίο λοιπόν, η χρήση ποσοτικής πλάι στην ποιοτική ανάλυση αναδεικνύει την ανομοιογένεια και τους συσχετισμούς που χαρακτηρίζουν την πιο εξιδανικευμένη από πολιτικούς επιστήμονες διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου των μεταναστών.

⁸⁶ Σε αυτή την περίπτωση ο γραφών διεξήγαγε όλες τις συνεντεύξεις.

2.3. Εργοδότες και Δημόσιοι Υπάλληλοι

Παραπάνω έδειξα πως διαμορφώνεται η πλευρά της προσφοράς εργασίας κατά την μεταναστευτική εμπειρία. Στο πως αποκρυσταλλώνονται κάθε φορά οι τάσεις και στο τι μας επιφυλάσσει εν γένει η μετανάστευση καίριο λόγο έδειξα όμως ότι έχει και η διαχείριση που τυγχάνει από την χώρα υποδοχής. Τόσο οι οικονομικές θεωρίες για την οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας όσο και η πορεία της μέχρι τώρα ανάλυσης ανέδειξαν την κρισιμότητα των θεσμικών και κοινωνικών υποδομών στους δρόμους που διανοίγει η μετανάστευση. Εδώ διερευνώ δύο από τα σημαντικότερα σημεία διασταύρωσης της προσφοράς εργασίας της συγκεκριμένης ομάδας με τις δομές της ζήτησης της, την εργοδοσία και το κράτος. Σημεία από τα οποία καθορίζεται η οικονομική και η νομική υπόσταση των μεταναστών. Επιλέγοντας ομάδες ‘συγκρουόμενων’ συμφερόντων (σε σχέση με την ομάδα-στόχο των μεταναστών), δείχνω ότι η μελέτη των επιπτώσεων μετανάστευσης στην αγορά εργασίας οφείλει να λαμβάνει υπόψη τις διαφορετικές εμπλεκόμενες νησίδες κοινωνικού κεφαλαίου και κυρίως το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η αλληλόδραση τους (dealing with problems of context). Γενικότερος στόχος αυτών των κομματιών της έρευνας είναι, δηλαδή, η ενσωμάτωση προβληματισμών που επεκτείνουν την πλατφόρμα συζήτησης των προοπτικών της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής.

2.3.1. Εργοδότες - Επιχειρήσεις

Βασικό κριτήριο επιλογής του δείγματος ήταν το μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων να υπάγεται στον κατασκευαστικό τομέα, όπου απασχολείται η πλειονότητα των αλβανών μεταναστών όπως διαπιστώνεται από την δική μου και άλλες έρευνες. Συμπεριλήφθηκαν επίσης επιχειρήσεις που ανήκουν στον κλάδο της κλωστουφαντουργίας και στον τομέα των υπηρεσιών κυρίως για λόγους διερεύνησης της επίδρασης των μεταναστριών. Όλες οι εταιρίες του δείγματος απασχολούν μετανάστες ή μετανάστριες από την Αλβανία. Η δειγματοληψία σε αυτή την περίπτωση συντελέστηκε μέσα από την μελέτη των πληροφοριών καταλόγων επιχειρήσεων (χρησιμοποιήθηκαν συγκεκριμένα οι οικονομικοί οδηγοί της ICAP). Η αναγνωρισιμότητα και το μέγεθος της επιχείρησης έπαιξαν επίσης ρόλο. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες στο δείγμα κατέχουν θέση ιδιοκτήτη, διευθυντή ή μάνατζερ

(ανθρώπινων πόρων) στην επιχείρηση. Παρόλο που θα ήταν χρήσιμο να παρθούν συνεντεύξεις από άτομα που κατέχουν διαφορετικές θέσεις στην ιεραρχία της κάθε επιχείρησης δεν συνέβη κάτι τέτοιο. Ένας ερωτώμενος αντιστοιχεί σε κάθε επιχείρηση. Αυτό το μειονέκτημα αντισταθμίστηκε κατά το δυνατόν με το γεγονός ότι πάρθηκαν παραπλήσιες αριθμητικά συνεντεύξεις από όλες τις βαθμίδες ιεραρχίας των επιχειρήσεων.

Στο πιλοτικό στάδιο της διεξαγωγής της έρευνας διαπιστώθηκε ότι η λεπτότητα των ζητημάτων υπό διερεύνηση (η διαχείριση ανθρώπινων πόρων) και τα όρια ενός κλειστού ερωτηματολογίου δίνουν λίγα περιθώρια ελιγμού στον ερευνητή. Οι ερωτώμενοι είναι πιθανό να αποκρύψουν μέρος της πραγματικότητας της δουλειάς τους μην θέλοντας να δώσουν αρνητική εικόνα στον ερευνητή. Για να αντιμετωπίσω αυτό το ενδεχόμενο έδωσα αρκετή βαρύτητα στο ζήτημα της προσέγγισης των ερωτωμένων (παρουσίαση των στόχων της έρευνας) καθώς και προώθησα την χρήση περιφραστικών ερωτήσεων στα ερωτήματα λεπτής φύσεως και το άνοιγμα εις βάθους συζητήσεων σε κάποιες συνεντεύξεις⁸⁷. Στρατηγικές προσέγγισης των ερωτωμένων για να πειστούν να πάρουν μέρος στην έρευνα δεν χρειάστηκε τελικά να εφαρμοστούν, καθώς όλοι θέλησαν να συμμετάσχουν και μάλιστα αρκετοί ζήτησαν και ανταπόκριση (feedback) των αποτελεσμάτων της έρευνας. Ένα στοιχείο αν μη τι άλλο θετικό από την άποψη της ένδειξης ενδιαφέροντος του επιχειρηματικού κόσμου για το πως θα μεταχειριστεί από εδώ και στο εξής το δεδομένο της μετανάστευσης.

Στο στάδιο της ανάλυσης έρχομαι αντιμέτωπος με τα δεδομένα της έρευνας. Ο τρόπος ελέγχου των ποιοτικών δεδομένων (λ.χ. απόψεων περί επίδρασης χρήσης αλλοδαπών εργαζόμενων), και της διασταύρωσης τους με την πραγματικότητα των εργασιακών συνθηκών, γίνεται με έμμεσο τρόπο μέσα από κάποια ποσοτικά αλλά και άλλα ποιοτικά δεδομένα. Όσον αφορά τα ποσοτικά δεδομένα, η πιθανότητα άσκησης διακριτικής πολιτικής ελέγχεται με ομάδα ερωτημάτων σχετικά με τις μισθολογικές αυξήσεις γηγενών και αλλοδαπών εργαζόμενων. Επίσης από τα ερωτήματα περι

⁸⁷ Όπως στην περίπτωση των συνεντεύξεων με τους μετανάστες, έτσι και εδώ πραγματοποίησα σεμινάριο πριν την έρευνα κατά το οποίο συζητήθηκε με τους ερευνητές το ερωτηματολόγιο και οι στρατηγικές προσέγγισης των ερωτωμένων. Οι συνεντεύξεις που 'υπερέβησαν' το δομημένο ερωτηματολόγιο και μπορούν να χαρακτηριστούν ποιοτικές ήταν κυρίως αυτές που διεξήγαγα ο ίδιος (20 από τις 128). Παράλληλα ζητήθηκε από τους ερευνητές η καταγραφή περαιτέρω σχολίων των ερωτωμένων όταν προέκυπταν. Επίσης, η εικόνα του δείγματος που είχα από τις δικές μου συνεντεύξεις υποβλήθηκε σε σύγκριση με αυτή που σχηματιζόταν από τις υπόλοιπες συνεντεύξεις (διεξήχθη επαλήθευση μέσα από συναντήσεις που είχα με τους υπόλοιπους συνεντευκτές κατά την διάρκεια και στο τέλος της έρευνας).

μεθόδων πρόσληψης και λόγων πρόσληψης διακρίνει κανείς την πιθανότητα διακριτικής πολιτικής παλαιότερα.

Το αναλυτικό πλάνο που ακολουθώ για τα δεδομένα της έρευνας έχει ειδική σημασία για το βασικό ερώτημα της διατριβής, τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα, μέσω των μεταβλητών των πρακτικών και λόγων πρόσληψης, και της ισόνομης διαχείρισης με γηγενείς απαντάται το *πως διαχειρίζονται οι επιχειρήσεις την δεξαμενή αλλοδαπών εργατών*. Ένα ερώτημα που τίθεται σε άμεση μορφή θα ήταν χρήσιμο να συμπεριληφθεί σε μελλοντικές σχετικές έρευνες καθώς θα επέκτεινε την βάση των ευρημάτων της συγκεκριμένης έρευνας και θα έδινε ένα σώμα απαντήσεων σε ερωτήματα που αφήνει, αφορά τα μελλοντικά επενδυτικά σχέδια των επιχειρήσεων και την θέση που θα τυγχάνουν οι εργαζόμενοι των εμπλεκόμενων βαθμίδων παραγωγής μέσα σε αυτά. Στην συγκεκριμένη έρευνα ιχνηλατώ τα σχέδια των επιχειρήσεων για την μετανάστευση με έναν πιο έμμεσο τρόπο: δια της άποψης που έχει η εργοδοσία για την συμβολή των μεταναστών στο επίπεδο της επιχείρησης, του κλάδου και της οικονομίας (θετικά σημεία και προβλήματα). Το ερώτημα αυτό έχει δύο διαστάσεις: την κυριολεκτική (επιπτώσεις μετανάστευσης) και την δυνητική. Η δεύτερη διάσταση δείχνει τις πιθανότητες που διανοίγονται τόσο για τους μετανάστες όσο και για τις υποδομές της ζήτησης της εργασίας τους αν η εργοδοσία διατηρεί την συγκεκριμένη διαχειριστική οπτική για τους αλλοδαπούς εργαζόμενους της. Η εξήγηση των πρακτικών και βλέψεων της εργοδοσίας σχετικά με την μετανάστευση θα αναδειξεί τις μορφές και μηχανισμούς παραγωγής ‘κοινωνικού κεφαλαίου’ στα πλαίσια της εργοδοσίας⁸⁸. Η εξήγηση αυτή των θέσεων της εργοδοσίας έχει νόημα ως προς τις προτάσεις που διατυπώνω για την διαχείριση της μετανάστευσης.

2.3.2. Δημόσιοι Υπάλληλοι

Τι προσφέρει η διερεύνηση του χώρου της δημοσιουπαλληλίας στο οικοδόμημα που σχηματίζεται σε αυτή την διατριβή για τις προοπτικές της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας; Ο πυλώνας νομιμοποίησης της μετανάστευσης αποτελεί μία κρίσιμη συντεταγμένη που ελέγχει την πρόσβαση των μεταναστών σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της αγοράς εργασίας (από απασχόληση μέχρι στέγαση, εκπαίδευση, υπηρεσίες υγείας, κοινωνία πολιτών), και τους καθιστά εντοπίσιμη

⁸⁸ Βλέπε σχετικά Τσουκαλάς (1986), ‘Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην Μεταπολεμική Ελλάδα’, και Σακελλαρόπουλος επιμ. (2004) ‘Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα: Τόμος Β’

μονάδα εφαρμογής κοινωνικής πολιτικής. Εξετάζοντας τα προβλήματα των υπηρεσιών μετανάστευσης αντανακλάται το μέρισμα της κρατικής διαχείρισης της μετανάστευσης στις διαδρομές διαντίδρασης της τελευταίας με την αγορά εργασίας. Ενισχύεται κατά αυτό τον τρόπο το σώμα προτάσεων διαχείρισης του φαινομένου της μετανάστευσης με το οποίο καταλήγει η διατριβή μου και αναδεικνύεται η πολιτική και συνεπώς διαχειρίσιμη διάσταση του ζητήματος των μετασχηματισμών της αγοράς εργασίας και ειδικότερα της προσαρμογής της οργάνωσης της απασχόλησης μπρος στην δυνατότητα χρήσης ευέλικτων τεχνολογιών, χώρων παραγωγής και εργαζόμενων στο μεταφορτικό, αβέβαιο καθεστώς ζήτησης. Οι μεθοδολογικές προκλήσεις και ιδιαιτερότητες με τις οποίες έρχομαι αντιμέτωπος στην συγκεκριμένη έρευνα πεδίου (από την εξασφάλιση πρόσβασης, τις μεθόδους συλλογής δεδομένων μέχρι και την ανάλυση τους) ανοίγουν δρόμους για τον προσδιορισμό του μερίσματος των δομών της ζήτησης στις προοπτικές της προσφοράς μεταναστευτικής εργασίας στην ελληνική αγορά εργασίας.

Συγκεκριμένα, από το προίμιο κιάλας της έρευνας, συναντώ α) την δημοσιουπαλληλική κουλτούρα της απρόσωπης μετάθεσης ευθυνών και της ευθυνοφοβίας και β) τα πελατειακά δίκτυα να ανοιγοκλείνουν επιλεκτικά τους διακόπτες κοινωνικής λογοδοσίας και την πύλη πρόσβασης μου στο ερευνητικό πεδίο. Αυτές οι δύο θεματικές ανοίγουν παράλληλα την συζήτηση περί εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας, οικονομίας και Κράτους η οποία οφείλει να λαμβάνεται υπόψη σε κάθε απάντηση για τα προβλήματα της διαδικασίας νομιμοποίησης των μεταναστών και στην επακόλουθη συζήτηση των επιπτώσεων της παρουσίας τους στην ελληνική επικράτεια.

Η κυρίαρχη εικόνα που επικρατεί για τον υπό μελέτη χώρο διασταύρωσης μεταναστών και κρατικού μηχανισμού, και διαδίδεται με κάθε ευκαιρία από τα ελληνικά μέσα μαζικής ενημέρωσης, είναι ατελείωτες ουρές εξαθλιωμένων μεταναστών συνοδευόμενες από ρατσιστικές συμπεριφορές δημοσίων υπαλλήλων, γρναζιών ενός αναποτελεσματικού μηχανισμού. Αυτό το δεδομένο εμποτίζει το περιβάλλον μειωμένης κοινωνικής λογοδοσίας που συναντώ στο κατώφλι της έρευνας με μία επιφυλακτικότητα του δείγματος στην επιτόπια διεξαγωγή της έρευνας. Άμεση αντίδραση του ερευνητή σε αυτή την περίπτωση είναι ο μετριασμός της βαρύτητας των ποιοτικών σε σχέση με τις ποσοτικές μεταβλητές στην διαμόρφωση του ερωτηματολογίου.

Ένας επιπλέον λόγος που συνηγορεί υπέρ αυτής της στρατηγικής όχι μόνο για την συλλογή δεδομένων και τον σχεδιασμό του ερωτηματολογίου αλλά και για την επικείμενη ανάλυση είναι το ότι οι υπηρεσίες μετανάστευσης αποτελούν χώρο εργασίας. Οι υπηρεσίες μετανάστευσης πρέπει, δηλαδή, από την μια μεριά να εξετασθούν σε δομικό, οργανωτικό επίπεδο αλλά και να συμπεριληφθεί, από την άλλη, η οπτική των ατόμων που τις θέτουν σε λειτουργία στο επίπεδο παραγωγής. Ως κατάλληλη στρατηγική σε αυτό το σημείο υιοθετείται η ανάλυση ποσοτικών δεδομένων της εργασιακής διαδικασίας που συνδέονται με δομικά και οργανωτικά ζητήματα των συγκεκριμένων υπηρεσιών⁸⁹. Ο ρατσισμός και η χαμηλή και αμφίβολης ποιότητας παραγωγικότητα αυτών των υπηρεσιών εντοπίζεται με ποιοτικούς δείκτες περί χαρακτηριστικών της εν λόγω εργασιακής κουλτούρας όπως κάνει ο Putnam και άλλοι πολιτικοί επιστήμονες, αλλά δεν εξηγείται ούτε αντιμετωπίζεται με αυτούς.

Η ερμηνεία της εργασιακής κουλτούρας των δημόσιων υπαλλήλων δια της οποίας εκτός των άλλων διοχετεύονται και φαινόμενα ρατσισμού μεθοδεύεται μέσα από την ανάλυση ποσοτικοποιημένων μεταβλητών: από τα προσόντα των υπαλλήλων, παραδείγματος χάριν, τα ερωτήματα μετατίθενται στις συνθήκες διορισμού τους για να καταδείξουν εν τέλει το επίπεδο των πολιτικών επιλογών. Έτσι, η ανάδειξη των δομών και των μορφών της εργασιακής κουλτούρας (του κοινωνικού κεφαλαίου) των δημοσίων υπαλλήλων αντανακλά το μέρισμα του κρατικού μηχανισμού στις διαδρομές της μετανάστευσης – και καταδεικνύει την πολιτική και άρα διαχειρίσιμη υπόσταση της προσαρμογής του δεδομένου της μετανάστευσης σε μια αγορά εργασίας με ζητούμενο σημείο ισορροπίας.

⁸⁹ Τέτοια ζητήματα υπήρξαν: Ο τρόπος που οι υπηρεσίες ήταν χωρικά οργανωμένες, ο τρόπος που διεξαγόταν η εργασία, οι τεχνικές προδιαγραφές του χώρου εργασίας (συλλογή, επεξεργασία και διάθεση δεδομένων), τα κανάλια επικοινωνίας με συγκοινωνούντες και εξωτερικούς θεσμούς, και η ποσότητα και ποιότητα του απασχολούμενου προσωπικού.

Μέρος Τρίτο: Αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας

Προχωρώ σε αυτό το σημείο στην διερεύνηση της δυναμικής και ιστορικότητας της προσφοράς εργασίας των μεταναστών και ακολούθως την θέση και τις προοπτικές τους στην μεταβαλλόμενη ελληνική αγορά εργασίας. Πραγματοποιώ δε τούτο, πρωτίστως μέσα από την παρουσίαση των ευρημάτων της εμπειρικής έρευνας στους διάφορους χώρους της ζωής (από κατοικία μέχρι απασχόληση και κοινωνικό κύκλο) των νοικοκυριών των μεταναστών/τριών.

Ένα μέρος των ευρημάτων λοιπόν, σε αντιδιαστολή με φόβους του τύπου «μας παίρνουν τις δουλειές», επιβεβαιώνει την ένταξη της Ελλάδας στο λεγόμενο Νοτιο-ευρωπαϊκό μοντέλο μετανάστευσης [King 2000] σύμφωνα με το οποίο η πλειονότητα των μεταναστών/τριών κάνει τις χαμηλού κύρους, βαριές και ανθυγιεινές δουλειές που οι γηγενείς προτιμούν να μην κάνουν. Και τις κάνει γιατί δύσκολα παρουσιάζονται άλλες επιλογές. Άλλα ευρήματα δείχνουν, όμως, ότι με την πάροδο του χρόνου οι συντεταγμένες της προσφοράς εργασίας των μεταναστών **μεταβάλλονται**. Οι μετανάστες σταδιακά μετακινούνται μακριά από το τέλμα των χαμηλών μισθών και των κακοπληρωμένων δουλειών. Η δεύτερη γενιά τους έχει διαφορετικές προσδοκίες, προσόντα και υποδομές, και επομένως προοπτικές απασχόλησης. Το πως και το προς τα που οι συντεταγμένες της προσφοράς εργασίας μεταβάλλονται φαίνεται αναλυτικότερα μέσα από την εστίαση σε διάφορες πτυχές της ζωής τους η οποία αποκαλύπτει αξίες, πρακτικές και διαδρομές που εμπεριέχουν στοιχεία ευελικτοποίησης των εργασιακών σχέσεων τόσο με όρους των εργαζομένων όσο και με όρους των εργοδοτών. Από την μια μεριά οι αλβανοί που εργάζονται, για παράδειγμα, στον κατασκευαστικό τομέα αρχίζουν σιγά σιγά να οργανώνονται και να διεκδικούν τα δικαιώματά τους μέσα από πολιτειακές οδούς⁹⁰ και από την άλλη παρατηρείται μέσα από ποικίλες συναρτήσεις μεταβλητών η ανασύνταξη τους πίσω από αξίες εργασιακής ηθικής και συγκοινωνούντα πατριαρχικά νοηματικά συστήματα του τύπου «πρώτος από το σπίτι βγαίνει ο άντρας». Αξίες που ενισχύουν αντί να προκαλούν το φορντικό πρότυπο της πλήρους και δια βίου ανδρικής απασχόλησης

⁹⁰ Αν και το πολιτειακό περιβάλλον που, μεταδικτατορικά έως και τις μέρες μας, τελεί υπό τις συγκεντρωτικές και κομματικοδιαίτες τάσεις του ελληνικού συστήματος διακυβέρνησης δεν είναι και ο καλύτερος αγωγός διοχέτευσης συλλογικών διεκδικήσεων.

που υπό τις παρούσες συνθήκες συνιστά τροχοπέδη για τις ανάγκες διαφοροποίησης, και ‘δημιουργικής καταστροφής’ των παραγωγικών τομέων και του τοπίου απασχόλησης (και ειδικότερα τις ανάγκες αναβάθμισης εργατικού δυναμικού, αναγέννησης περιθωριοποιημένων και εκτόπισης από το προσκήνιο άλλοτε κυρίαρχων επαγγελμάτων, αύξησης της γυναικείας απασχόλησης και ευελικτοποίησης των εργασιακών σχέσεων εις όφελος κεφαλαίου και εργαζομένων). Με άλλα λόγια, μέσα από την επεξεργασία διάφορων μεταβλητών αναδεικνύονται α) νησιδες κοινωνικού κεφαλαίου με βάση τις οποίες οι μετανάστες νοσηματοδοτούν, οργανώνουν και κατευθύνουν τις κοινωνικές και οικονομικές διαδρομές τους, και συνάμα β) οι μεταβαλλόμενες συνθήκες κάτω από τις οποίες ευδοκίμουν και αναπαράγονται αυτές οι νησιδες με τις όποιες συνέπειες αυτό έχει για την μελλοντική οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας. Για παράδειγμα, οι μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου των αλβανών μεταναστών που παρεμποδίζουν σήμερα την εισαγωγή των γυναικών τους στην επίσημη αγορά εργασίας και τις ‘αποειδικεύουν’ επενδύουν ταυτόχρονα σε ‘υπόγειες’⁹¹ διαδρομές και δημιουργούν συνθήκες όπως η οικονομική επιτυχία του νοικοκυριού που αύριο δύνανται να αποδώσουν την αρχική επένδυση συνοδεύοντας, παραδείγματος χάριν, με καλύτερες ευκαιρίες και εφόδια την επόμενη γενιά αλβανών/ίδων στην αγορά εργασίας. Το γεγονός, όμως, ότι η κινητικότητα της μετανάστευσης διαγράφεται κυρίως έξω από τους τομείς που εργάζεται η πρώτη γενιά μεταναστών/τριών προοικονομεί σημαντικές ελλείψεις αλλά και κρίση ποιότητας με την πάροδο του χρόνου για αυτούς τους τομείς. Η σημερινή ‘γκετοποίηση’ και περιθωριοποίηση των εδαφικών και σημαντικών ως προς τις υποδομές αναπαραγωγής της αγοράς εργασίας επαγγελμάτων των μεταναστών και μεταναστριών οδηγεί στον μαρασμό τους χωρίς να διαφαινεται στον ορίζοντα ίχνη-προϋποθέσεις της απαραίτητης για την διαφοροποίηση και αναπαραγωγή τους εσωτερικής δυναμικής.

Η θέση της μετανάστευσης στην ελληνική οικονομία και κοινωνία, όπως φαίνεται από την περίπτωση της μελέτης της αλβανικής μετανάστευσης, δεν είναι λοιπόν μία και μοναδική ούτε προοικονομεί μία συγκεκριμένη εκδοχή οργάνωσης της εργασίας. Αντιθέτως, διαγράφει ποικίλλες διαδρομές, σιωπηλές και μη, των οποίων οι κατευθύνσεις συσχετίζονται στενά τόσο με το μεταβαλλόμενο οικονομικό, κοινωνικό

⁹¹ Υπόγειες με την έννοια ότι τα αποτελέσματά τους δεν φαίνονται βραχυπρόθεσμα.

και πολιτικό πλαίσιο υποδοχής όσο και με την παράλληλη εξέλιξη των χαρακτηριστικών της μεταναστευτικής κοινότητας.

3.1. Νοικοκυριά μεταναστών/τριών από την Αλβανία

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 560 νοικοκυριά μεταναστών από την Αλβανία εγκατεστημένα σε διάφορες περιοχές της ελληνικής πρωτεύουσας. Η έρευνα έγινε μεταξύ Σεπτεμβρίου και Δεκεμβρίου 2003. Το 66% του δείγματος των ερωτώμενων είναι άνδρες και το 34% γυναίκες. Η ανά ηλικία κατανομή τους δείχνει ότι η πλειονότητα τους είναι οικονομικά ενεργός πληθυσμός. Ενώ υψηλό είναι το ποσοστό των νοικοκυριών που αποτελείται από οικογένειες. Δημογραφικά μοιάζουν με τους γηγενείς καθώς το σύνθημα για μια οικογένεια είναι να έχει ένα ή δύο παιδιά (βλέπε Πίνακες 1, 2).

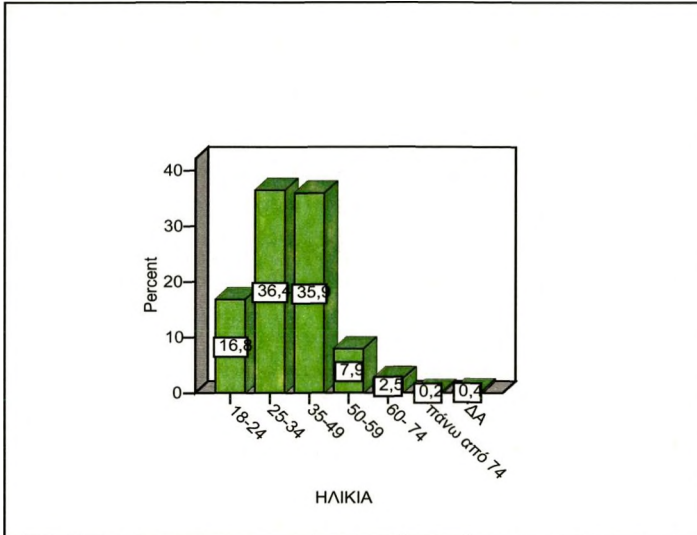
Πίνακας 1: Σύνθεση νοικοκυριού

	Frequency	Percent
ζευγάρια με/χωρίς παιδιά και ίσως άλλοι	390	69,6
με γονείς/πεθερικά και ίσως άλλους συγγενείς	50	8,9
με άλλους συγγενείς ή/και φίλους/ες	65	11,6
μόνος/η	48	8,6
Total	553	98,8
Missing	7	1,3
Total	560	100,0

Πίνακας 2: Πόσα παιδιά έχετε;

	Frequency	Percent	Valid Percent
Κανένα	74	13,2	17,6
1	124	22,1	29,5
2	177	31,6	42,1
3	36	6,4	8,6
πάνω από 4	8	1,4	1,9
ΔΓ-ΔΑ	1	,2	,2
Total	420	75,0	100,0
Missing	140	25,0	
Total	560	100,0	

ΗΛΙΚΙΑ

Διάγραμμα 1: Ηλικία Δείγματος

3.1.1. Απασχόληση

Η απασχόληση αποτελεί την κύρια οδό οικονομικής και κοινωνικής ένταξης για τον μετανάστη στην χώρα υποδοχής. Από αυτή την άποψη τα ευρήματα της έρευνας είναι ενθαρρυντικά καθώς το 95.8% των αντρών και το 67.9% των γυναικών του δείγματος εργάζονται. Πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι οι διαδρομές κοινωνικοοικονομικής ένταξης που διανοίγει η οδός της απασχόλησης για την υπό μελέτη ομάδα διακλαδώνονται με την πάροδο του χρόνου σε κατευθύνσεις τόσο περαιτέρω ανέλιξης όσο και αποκλεισμού. Ασφαλώς πιο αντιπροσωπευτική εικόνα για τον βαθμό ένταξης και αποκλεισμού των αλβανών/ίδων μεταναστών/τριών στον οικονομικό και κοινωνικό ιστό της Ελλάδας δίνει η επεξεργασία των χαρακτηριστικών της απασχόλησης τους. Όπως το γεγονός της απασχόλησης από μόνο του δεν εξυπακούεται ότι εξασφαλίζει την οικονομική επιτυχία και την κοινωνική ένταξη έτσι και το επιχείρημα ότι η ανεργία μειώνει τις ευκαιρίες και τους

χώρους δραστηριοποίησης και δικτύωσης δεν είναι αρκετό. Η πραγματικότητα της αγοράς εργασίας αποτελείται περισσότερο από αλληλένδετες παρά από αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες και οι χώροι της ανεργίας επικοινωνούν με αυτούς της απασχόλησης (επίσημης και ανεπίσημης), όπως θα διακρίνουμε από άλλα δεδομένα παρακάτω. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που ο Pierre Bourdieu, που πρωτοεισηγήθηκε την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, επισημαίνει τον κοινό τόπο εργασίας και ανεργίας:

«Ένας άνθρωπος χωρίς δουλειά ξεκινά το πρωί, περισσότερο ή λιγότερο νωρίς, ανάλογα με το αν όντως έχει ελπίδες ή έχει ήδη παραιτηθεί. Όλο το πρωί περπατάει από το ένα εργοτάξιο στο άλλο βασίζόμενος στην συμβουλή ενός φίλου, ξαδέρφου ή γείτονα. Σταματάει σε ένα καφέ, πίνει κάτι και κάνει ένα τσιγάρο με τους φίλους του. Η αναζήτηση εργασίας γίνεται ολόκληρο επάγγελμα» [P. Bourdieu, Algeria 1960, 1961, σ. 67].

Πίνακας 3: Ομαδοποίηση ανδρικής και γυναικείας απασχόλησης

Άνδρες	Frequency	Valid Percent	Γυναίκες	Frequency	Valid Percent
εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	118	31,1	εργάτριες, σερβιτόρες, λάντζα, αγρεργάτριες	23	12,9
επιχειρηματίες, ελεύθεροι επαγγελματίες, άλλο: επάγγελμα 'νηγενών'	99	26,1	αυτοαπασχολούμενες, υπάλληλοι γραφείου, άλλο	35	19,7
κατασκευαστικός τομέας (οικοδόμοι, μπουγιατζήδες)	147	38,7	οικιακές βοηθοί, καθαρίστριες	63	35,4
άνεργοι	16	4,2	άνεργες, νοικοκυρές	57	32,0
Total	380	100,0	Total	178	100,0

Με μια πρώτη ματιά στην εικόνα της απασχόλησης (Πίνακας 3) φαίνεται ότι η πλειονότητα των μεταναστών/τριών εξακολουθεί μετά από μια δεκαετία πάνω κάτω να κάνει τις δουλειές που οι έλληνες/ίδες συνήθως επιλέγουν να μην κάνουν. Το 39% των ανδρών ερωτώμενων εργάζονται ως μισθωτοί στον κατασκευαστικό τομέα (οικοδόμοι/ μπουγιατζήδες) ενώ το 35% των γυναικών είναι καθαρίστριες και οικιακές βοηθοί. Αντιπαράθετοντας τα επαγγέλματα που έκαναν στην χώρα προέλευσης με αυτά που κάνουν στην χώρα υποδοχής είναι φανερό ότι ένα σημαντικό μέρος των μεταναστών/τριών έχει χαμηλώσει τον πήχυ των επαγγελματικών προσδοκιών του⁹². Συγκρίνοντας, όμως, τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων του δείγματος μου με αυτά

⁹² Για το τι σημανε η μετανάστευση για την απασχόληση των μεταναστών βλέπε Πίνακες 1, 2, 2^α στο Παράρτημα 1.

προηγούμενης έρευνας στην Θεσσαλονίκη [Λαμπριανίδης&Λυμπεράκη 2001] διαπιστώνω κάποιες μετατοπίσεις από το Νοτιο-ευρωπαϊκό μοντέλο μετανάστευσης [King 2000], σύμφωνα με το οποίο η πλειονότητα των μεταναστών/τριών κάνει τις χαμηλού κύρους, βαριές και ανθυγιεινές δουλειές που οι γηγενείς δεν προτιμούν.

Πρώτον, είναι γεγονός ότι με την πάροδο του χρόνου οι αλβανοί/ίδες μετανάστες/τριες αρχίζουν να περνούν από την δευτερεύουσα αγορά εργασίας του Ρίορε στην κύρια σφαίρα απασχόλησης των γηγενών. Συγκεκριμένα, μετανάστες περνάνε το κατώφλι επαγγελματίων και τύπων απασχόλησης (όπως αυτο-απασχόληση) που μέχρι πρότινος ήταν αδιανόητο για αυτούς. Η αύξηση των χαμηλών (σε σχέση με τα αντίστοιχα ποσοστά άλλων μεταναστευτικών ομάδων) ποσοστών αυτο-απασχόλησης, κατηγοριών επιχειρηματιών (7.4% άντρες, 3.9% γυναίκες) και μισθωτής εργασίας στην οποία δύσκολα κανείς βρίσκει μετανάστες (18.9% άντρες, 15.7% γυναίκες) συνηγορεί προς αυτή την μετατόπιση. Η αναγνώριση αυτής της μεταβαλλόμενης πραγματικότητας δεν σημαίνει βέβαια ότι εκλείπουν τα εμπόδια στους μετανάστες που κάνουν ένα βήμα μπροστά και έχουν παρόμοια δουλειά με τους γηγενείς. Ενδεικτικό είναι το ότι οι περισσότεροι από τους αυτο-απασχολούμενους και εργαζόμενους σε 'δουλειές γηγενών' μετανάστες αναγκάζονται να καμουφλάρουν την ταυτότητα τους προ της ελληνικής τοπικής ζήτησης και πελατείας στις καθημερινές οικονομικές τους δραστηριότητες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας ερωτώμενης που εργάζεται ως δασκάλα δημοτικού

«Παρόλο που είχα με 9 το πτυχίο, όταν έλεγα ότι είμαι Αλβανίδα μου έλεγαν 'οκ θα σε πάρουμε τηλέφωνο' και βέβαια δεν παίρνουν ...και το σχολείο που βρήκα είναι ένα μικρό ιδιωτικό... στην δουλειά υπάρχει το εξής πρόβλημα: επειδή το όνομα μου [το κανονικό] θα κινεί την περιέργεια των παιδιών με φωνάζουν με το Άννα. Ο ρατσισμός είναι έμμεσος: είναι εκεί όταν ο γονέας θα πει 'δεν πάω το παιδί στο σχολείο με ξένη και μάλιστα με αλβανίδα'. Εδώ είναι ο ρατσισμός ...ότι αναγκάζομαι να μην πω από που είμαι γιατί ο γονιός δεν θα φέρει το παιδί στο σχολείο. Και το σχολείο είναι ιδιωτικό και είναι σημαντικόι οι γονείς» (Κ1522).

Από την άλλη δεν είναι τυχαίο το ότι ένας στους 3 αυτο-απασχολούμενους είναι Βορειοηπειρώτης, αντανακλώντας τους όρους εθνοτικής καταγωγής με τους οποίους οι εν λόγω μετανάστες κρίνουν εαυτούς και κρίνονται από την ελληνική κοινωνία⁹³.

⁹³ «Οι Αλβανοί και οι Βορειοηπειρώτες κατηγοριοποιούν τους εαυτούς τους βασίζόμενοι στο φαντασιακό-συμβολικό πεδίο της εθνοτικότητας» [Βεΐκου 2001: 305-332]. Βλέπε Πίνακα 3, Παρ. 1.

Το γεγονός ότι το 28.6% του δείγματος καλείται με ελληνικό όνομα στην δουλειά του ή αλλού (ενώ το πραγματικό όνομα του είναι αλβανικό) δείχνει από μια άλλη οπτική γωνία προς τις δυσκολίες και ιδιαιτερότητες ενσωμάτωσης των αλβανών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία.

Πίνακας 4: Ασφάλιση κατά επάγγελμα (γυναίκες)

Είστε Ασφαλισμένος-η:		Ομαδοποίηση γυναικείας εργασίας			Total
		εργάτριες, αερβιτόρες, λάντζα, αγρεργάτριες	επιχειρηματίες, επαγγελματίες, υπάλληλοι γραφείου, άλλο	οικιακές βοηθοί, καθαρίστριες	
ναι	Count	19	30	27	76
	% rows	25,0%	39,5%	35,5%	100,0%
	% columns	82,6%	88,2%	42,9%	63,3%
όχι	Count	4	4	36	44
	% rows	9,1%	9,1%	81,8%	100,0%
	% columns	17,4%	11,8%	57,1%	36,7%
Total	Count	23	34	63	120
	% rows	19,2%	28,3%	52,5%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 4^ο: Ασφάλιση κατά επάγγελμα (άνδρες)

Είστε Ασφαλισμένος-η:		Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας			Total
		εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	επιχειρηματίες, επαγγελματίες, άλλο	κατασκευαστικ ός τομέας (οικοδόμοι, ελασχοχρωματιστές)	
ναι	Count	105	78	131	314
	% rows	33,4%	24,8%	41,7%	100,0%
	% columns	89,0%	87,6%	89,1%	88,7%
όχι	Count	13	11	16	40
	% rows	32,5%	27,5%	40,0%	100,0%
	% columns	11,0%	12,4%	10,9%	11,3%
Total	Count	118	89	147	354
	% rows	33,3%	25,1%	41,5%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Δεύτερον, σταδιακή αποστασιοποίηση των μεταναστών από τις γκρίζες ζώνες της οικονομίας και υποχώρηση της εκμετάλλευσής τους από τους εργοδότες όπως καταδεικνύει το ότι οι περισσότεροι ερωτώμενοι του δείγματος είναι ασφαλισμένοι. Το γεγονός ότι το σε κρίση ελληνικό Κράτος Πρόνοιας πήρε μία παράταση ζωής άλλωστε οφείλεται σημαντικά στις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης των μεταναστών. Συγκεκριμένα, το 88.7% των εργαζόμενων αντρών πληρώνει τις ασφαλιστικές του εισφορές. Αντιθέτως, το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες είναι κατά 25.4 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερο. Αυτό οφείλεται κυρίως στο σημαντικό ποσοστό της (‘μαύρης’ επί το πλείστον) απασχόλησης των γυναικών ως καθαρίστριες και

οικιακές βοθηθεί (βλέπε Πίνακες 4, 4^α)⁹⁴. Είναι ορισμένα επαγγέλματα (οικιακή εργασία για τις γυναίκες και κατασκευαστικός τομέας για τους άντρες) που είναι πιο πιθανό από άλλα να ενθαρρύνουν ανεπίσημες οικονομικές πρακτικές⁹⁵ και ενδεχομένως να αναπαράγουν συνθήκες αποκλεισμού για ομάδες μεταναστών. Η κυριαρχία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που απασχολούν μετανάστες από την Αλβανία επίσης αντανάκλα τις δυνατότητες των ανεπίσημων οικονομικών πρακτικών να διασχίζουν την επίσημη οικονομία⁹⁶. Η ανεχόμενη ‘παραιομιά’, που αναπαράγει η ανεπίσημη οικονομία, καθιστά τους μετανάστες ευάλωτους στις διαθέσεις των εργοδοτών τους [Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη 2001]. Παρατείνοντας αυτή την συλλογιστική, ορισμένες έρευνες υποστηρίζουν ακόμα και ότι δημιουργεί τις δομικές προϋποθέσεις για την γκετοποίηση τους [Ψημμένος 1995]. Οι συγκεκριμένες έρευνες όμως έχουν συντελεστεί στα πρώτα χρόνια παραμονής των μεταναστών από πρώην σοσιαλιστικές χώρες στην Ελλάδα όπου τα δίκτυα τους ήταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο. Διεθνείς έρευνες περί μετανάστευσης δείχνουν ότι ο χρόνος παραμονής παίζει ρόλο στην συχνότητα προσχώρησης στην επίσημη οικονομία. Περισσότερο ρόλο για το αν κάποιος είναι ασφάλιστος ή ανασφάλιστος παίζει εδώ το επάγγελμα (και ειδικά ο άτυπος χαρακτήρας ορισμένων: βλέπε παραπάνω πίνακα 4) παρά ο χρόνος παραμονής. Εδώ ο χρόνος φαίνεται ότι μάλλον ευνοεί την ομαλή προσαρμογή σε συνθήκες διασταύρωσης με ημι-επίσημες οικονομικές πρακτικές⁹⁷.

Όντως, η εκμετάλλευση των εργαζόμενων από τους εργοδότες γενικά υποχωρεί με το πέρασμα του χρόνου, όπως φαίνεται από την συσχέτιση αρχικών και τωρινών εργασιακών συνθηκών των ερωτώμενων. Η σύγκριση συνθηκών πρόσληψης με τωρινές συνθήκες εργασίας (ώρες και αποδοχές με έλληνες στην ίδια θέση) από την μια επιβεβαιώνει το μοτίβο εργασιακής εκμετάλλευσης με το οποίο αρκετοί αλβανοί μετανάστες εισήχθησαν στην ελληνική αγορά εργασίας και το λειτουργικό δίκτυο που δημιουργήθηκε εκατέρωθεν, από την άλλη δείχνει ότι τα περισσότερα

⁹⁴ Αυτός ο λόγος επιβεβαιώνεται και από τον στατιστικό έλεγχο για τον Πίνακα 4: $X^2 = 24.13$, d.f.=2.

⁹⁵ «Στην πραγματικότητα ο επίσημος και ο ανεπίσημος τομέας είναι λιγότερο ‘τομείς’ και περισσότερο ‘διαδικασίες’ και ‘πρακτικές’ που συχνά λειτουργούν ταυτόχρονα στην ίδια επιχείρηση ή από το ίδιο άτομο» [Ψημμένος, 2001, σ.242].

⁹⁶ α) Βλέπουμε εδώ πως οι προβληματισμοί πολιτικών και βιομηχάνων περί της ανάγκης εξορθολογισμού των επιχειρήσεων και της δημιουργίας ενός δυναμικού κεφαλαίου στην δεκαετία του 1930 [Μαζούοερ, 1998, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*] μπορούν να βρουν πεδίο εφαρμογής σήμερα. β) Για την σχέση ανεπίσημης οικονομικής δραστηριότητας με τα διάφορα επαγγέλματα και το μέγεθος των επιχειρηματικών μονάδων βλέπε Πίνακα 3^β στο Παράρτημα 1.

⁹⁷ Βλέπε συσχέτιση ασφάλισης με χρόνια παραμονής και εισόδημα στους πίνακες 4, 4^α στο Παράρτημα 1.

νοικοκυριά δεν υπάγονται πλέον σε αυτό το καθεστώς⁹⁸. Συγκεκριμένα, θετικό σημάδι (σε σχέση με προηγούμενες έρευνες) για τις τωρινές συνθήκες εργασίας των μεταναστών είναι ότι η πλειοψηφία των μεταναστών ανεξαρτήτως του αν έχουν ή όχι αλλάξει πρόσφατα δουλειά εργάζεται τις ίδιες ώρες με τους γηγενείς στην ίδια θέση και με την ίδια εμπειρία (Πίνακας 5). Όσον αφορά την κινητικότητα στο επίπεδο των μισθών, οι περισσότεροι ερωτώμενοι που δεν έχουν αλλάξει δουλειά το τελευταίο 12μηνο πληρώνονται το ίδιο με τους γηγενείς. Από την άλλη μεριά, ο ένας στους τρεις από αυτή την υπο-ομάδα ισχυρίζεται ότι πληρώνεται λιγότερο (Πίνακας 5^α), αν και ο σχετικός στατιστικός έλεγχος δείχνει ότι η πρόσφατη αλλαγή εργασίας δεν παίζει ιδιαίτερο ρόλο σε φαινόμενα μισθολογικών διακρίσεων ($X^2=4.96$, d.f.=2). Η ευρύτερη οπισθοχώρηση της εκμετάλλευσης των εργαζόμενων δεν συνεπάγεται ότι η εργοδοσία στρέφεται αυτομάτως σε τεχνικές εντάσεως κεφαλαίου και αναβάθμισης του εργατικού δυναμικού της. Ενώ ούτε για το μέρος της προσφοράς εργασίας η απαγκίστρωση από την λειτουργική χρησιμότητα του προηγούμενου καθεστώτος είναι πάντα η ευνόητη επιλογή, καθώς τα «μαύρα λεφτά είναι περισσότερα». Ειδικά στον κατασκευαστικό τομέα και στις συνηθισμένες περιπτώσεις υπεργολαβίας η συμφωνία απασχόλησης συνίσταται στην εύρεση ισόρροπης μοιρασιάς ανάμεσα σε μεροκάματο και ένσημα μεταξύ του εργοδότη (σε όλο και περισσότερες περιπτώσεις, Αλβανός υπεργολάβος) και του εργαζόμενου.

Πίνακας 5: Συχνότητα αλλαγής κύριας εργασίας και ώρες απασχόλησης σε σχέση με έλληνες

Έχετε αλλάξει κύρια εργασία, τους τελευταίους 12 μήνες:		Σε σχέση με τους έλληνες εργαζόμενους που έχουν την ίδια θέση και εμπειρία με εσάς θα λέγατε ότι εργάζεστε				Total
		Περισσότερες ώρες	Τις ίδιες ώρες	Λιγότερες ώρες	Δγ-Δα	
ναι	Count	0	38	4	1	43
	% rows	,0%	88,4%	9,3%	2,3%	100,0%
	% columns	,0%	15,0%	26,7%	11,1%	13,7%
όχι	Count	35	215	11	8	269
	% rows	13,0%	79,9%	4,1%	3,0%	100,0%
	% columns	100,0%	84,6%	73,3%	88,9%	85,9%
δγ-δα	Count	0	1	0	0	1
	% rows	,0%	100,0%	,0%	,0%	100,0%
	% columns	,0%	,4%	,0%	,0%	,3%
Total	Count	35	254	15	9	313
	% rows	11,2%	81,2%	4,8%	2,9%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

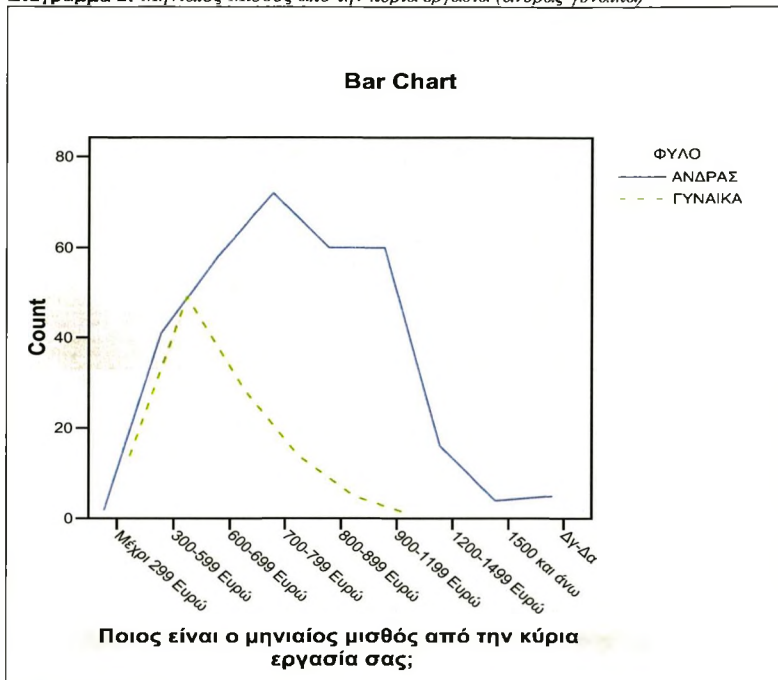
⁹⁸ Βλέπε πίνακες 5, 5^α τόσο στο Παράρτημα Ι όσο και στο κείμενο.

Πίνακας 5^α: Πρόσφατη αλλαγή εργασίας και μισθολογική διάκριση

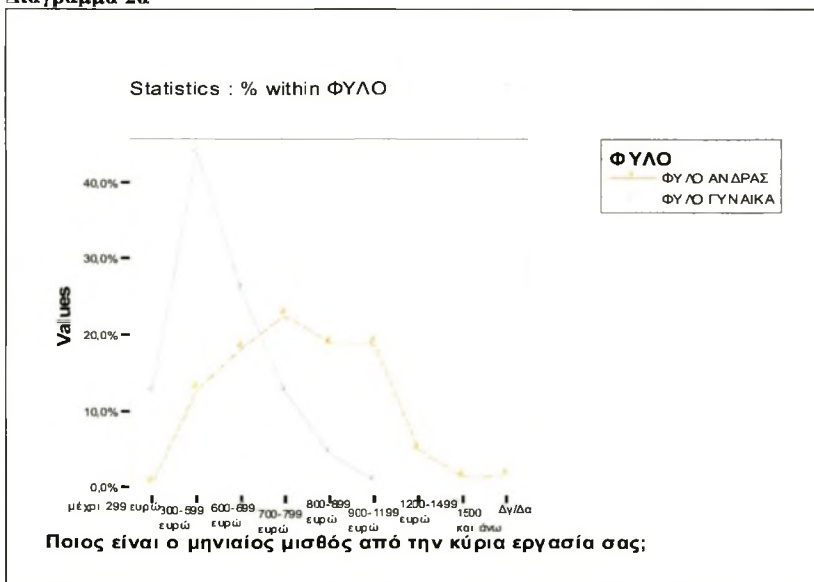
Έχετε αλλάξει κύρια εργασία, τους τελευταίους 12 μήνες;		Σε σχέση με τους έλληνες εργαζόμενους που έχουν την ίδια θέση και εμπειρία με εσάς θα λέγατε ότι αμοίβεστε				Total
		Λιγότερο	Το ίδιο	Περισσότερο	Δγ- Δα	
ναι	Count	22	16	1	4	43
	% rows	51,2%	37,2%	2,3%	9,3%	100,0%
	% columns	19,8%	10,3%	11,1%	10,8%	13,7%
όχι	Count	89	140	8	32	269
	% rows	33,1%	52,0%	3,0%	11,9%	100,0%
	% columns	80,2%	89,7%	88,9%	86,5%	85,9%
δγ-δα	Count	0	0	0	1	1
	% rows	,0%	,0%	,0%	100,0%	100,0%
	% columns	,0%	,0%	,0%	2,7%	,3%
Total	Count	111	156	9	37	313
	% rows	35,5%	49,8%	2,9%	11,8%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Τέταρτον, η εργασία των μεταναστών/τριών από την Αλβανία δεν είναι πλέον φτηνή. Η έρευνα μου σηματοδοτεί μια βαθμιαία αποχώρηση από το Νοτιο-Ευρωπαϊκό μεταναστευτικό μοντέλο, τουλάχιστον για την εργασία των αντρών. Η πλειονότητα των μισθωτών (74.1%) πληρώνεται με πάνω από 600 ευρώ τον μήνα. Από την άλλη όμως η σύγκριση μισθού ανδρών και γυναικών αντανακλά το πιο ανασφαλές εργασιακό καθεστώς των μεταναστριών και την γενικότερη οικονομική εξάρτηση τους από τους άνδρες. Μια πιο αντιπροσωπευτική εικόνα της κοινωνικοοικονομικής ένταξης του δείγματος σχηματίζεται, όμως, με την συνάρτηση μισθών με τις ώρες εργασίας και τα ευρήματα σχετικά με το εισόδημα των νοικοκυριών.

Διάγραμμα 2: Μηνιαίος Μισθός από την κύρια εργασία (άνδρας-γυναίκα)

Διάγραμμα 2α

Η συνάρτηση μισθών με ώρες εργασίας δείχνει σε γενικές γραμμές ότι οι ερωτώμενοι αμοιβονται σε κανονικά πλαίσια για την δουλειά τους. Αυτή την εικόνα διαταράσσει όμως, το εύρημα σύμφωνα με το οποίο ο ένας περίπου στους 3 ερωτώμενους που δουλεύει πάνω από 40 ώρες την εβδομάδα (μία ομάδα που αντιπροσωπεύει το 47.4% των μισθωτών) πληρώνεται με λιγότερα από 700 ευρώ τον μήνα. Η επέκταση αυτής της εστίασης στο ευρύτερο εισόδημα του νοικοκυριού αμβλύνει την αιχμή αυτού του ευρήματος (η αναλογία γίνεται ο ένας στους 4)⁹⁹. Όσον

Πίνακας 6: Συνάρτηση μισθών με ώρες εργασίας

Ομαδοποίηση κύριου μισθού		ομαδοποίηση ωρών εργασίας				Total
		40 ώρες την εβδομάδα	40+ ώρες	κάτω από 40 ώρες	ασταθές ωράριο	
μέχρι 699 ευρώ	Count	69	69	38	16	192
	% rows	35,9%	35,9%	19,8%	8,3%	100,0%
	% columns	44,8%	34,3%	79,2%	76,2%	45,3%
700-899 ευρώ	Count	67	73	7	4	151
	% rows	44,4%	48,3%	4,6%	2,6%	100,0%
	% columns	43,5%	36,3%	14,6%	19,0%	35,6%
900-1199 ευρώ	Count	15	43	2	1	61
	% rows	24,6%	70,5%	3,3%	1,6%	100,0%
	% columns	9,7%	21,4%	4,2%	4,8%	14,4%
1200-1499 ευρώ	Count	3	12	1	0	16
	% rows	18,8%	75,0%	6,3%	,0%	100,0%
	% columns	1,9%	6,0%	2,1%	,0%	3,8%
1500+ ευρώ	Count	0	4	0	0	4
	% rows	,0%	100,0%	,0%	,0%	100,0%
	% columns	,0%	2,0%	,0%	,0%	,9%
Total	Count	154	201	48	21	424
	% rows	36,3%	47,4%	11,3%	5,0%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 7: Μηνιαίο εισόδημα νοικοκυριού το 2003

	Frequency	Percent	Valid Percent
Μέχρι 299 Ευρώ	4	,7	,7
300-599 Ευρώ	46	8,2	8,3
600-899 Ευρώ	110	19,6	19,7
900-1200 Ευρώ	141	25,2	25,3
1201-1499 Ευρώ	97	17,3	17,4
1500-1799 Ευρώ	68	12,1	12,2
1800-2199	30	5,4	5,4
2200 και άνω	19	3,4	3,4
Δγ-Δσ	42	7,5	7,5
Total	557	99,5	100,0

⁹⁹ Βλέπε Πίνακα 6, Παράρτημα 1. Επιπλέον το γεγονός ότι το 1/3 των 57 νοικοκυριών που φαίνεται ότι τα 'βγάζουν πέρα' με αρκετές δυσκολίες αποτελείται από ένα άτομο, μετριάζει ακόμα περισσότερο το παραπάνω εύρημα.

αφορά το εισόδημα των νοικοκυριών του δείγματος, ένας/μία στους 4 ερωτώμενους/ες απολαμβάνει μηνιαίο εισόδημα μεταξύ 900-1200 ευρώ για το έτος 2003. Ενώ ένα 38% δηλώνει μηνιαίο εισόδημα πάνω από (και, περισσότεροι από τους μισούς αυτής της ομάδας, αρκετά πιο πάνω από) 1200 ευρώ (Πίνακας 7, αμέσως παραπάνω). Από την άλλη, δεν ήταν λίγοι αυτοί που δήλωσαν ότι τα προς το ζειν βγαίνουν δυσκολότερα σήμερα λόγω της εισαγωγής του νομίσματος του Ευρώ αλλά και της αύξησης των αναγκών τους (με την πάροδο του χρόνου μεγαλώνουν τα παιδιά τους, οι οικογένειες τους, οι προσδοκίες τους)¹⁰⁰.

Όπως προανέφερα, η μεγάλη πλειονότητα των μεταναστών εργάζεται. Και μάλιστα εργάζεται πολύ (το 83% των μισθωτών εργάζεται από 40 ώρες και πάνω εβδομαδιαίως). Η απασχόληση καλύπτοντας ένα σημαντικό μέρος του καθημερινού χρόνου τους αποτελεί μεν βασικό όχημα για την σταθεροποίηση και διεύρυνση των κοινωνικών τους χώρων και δραστηριοτήτων σε βάθος χρόνου. Από την άλλη δε, περιορίζει τον διαθέσιμο ελεύθερο χρόνο τους για συμμετοχή σε εξω-εργασιακές δραστηριότητες. Το εύρημα, άλλωστε, ότι ο ελεύθερος χρόνος αναλώνεται κατά το μεγαλύτερο ποσοστό στην τηλεθέαση είναι μία ακόμα ένδειξη της καταλυτικής επίδρασης της κύριας εργασίας στις λοιπές δραστηριότητες. Οι ώρες που απασχολούνται οι μετανάστες είναι ενδεικτικές της πρόσδεσης τους στο κυρίαρχο μοντέλο της πλήρους απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας, της κουλτούρας μακρών ωρών (long-hours culture) την οποία μοιράζονται εργοδότες και εργαζόμενοι παρά την αποδεδειγμένα χαμηλότερη παραγωγικότητα της (Open all hours, Saturday Guardian 18.2.06, Work:5), του περιορισμένου ελεύθερου χρόνου που έχουν για αφοσίωση σε άλλες δραστηριότητες και συνεπώς των λιγότερων ευκαιριών για εξοικείωση με περισσότερο ευέλικτα και ποικίλα σχήματα διαχείρισης της ζωής τους μεταξύ εργασιακής, οικογενειακής και κοινωνικής σφαίρας.

Προχωρώ στην διερεύνηση της αλλαγής απασχόλησης ως ένδειξη κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας των μεταναστών από την Αλβανία. Γενικά η απασχόληση των ερωτώμενων χαρακτηρίζεται από σταθερότητα. Μόλις 1 στους 10

¹⁰⁰ Μία εκ των εξηγήσεων του γιατί ένα υψηλό ποσοστό (7.5%) δεν αποκαλύπτει το μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού του φαίνεται να προσφέρει το φύλο των ερωτώμενων. Το ότι οι μισοί από αυτούς που δεν δίνουν στοιχεία του εισοδήματος τους είναι γυναίκες, την στιγμή που οι τελευταίες ανέρχονται στο 34% περίπου των ερωτώμενων, σχετίζεται κατά ένα βαθμό με το ότι μεγάλο ποσοστό μεταναστριών δεν εργάζεται, και για αυτό ίσως έρχεται σε δεύτερη μοίρα στα οικονομικά του νοικοκυριού σε σχέση με τον άντρα και δεν γνωρίζει. Άλλος λόγος είναι το ότι τα εισοδήματά ορισμένων διαφέρουν από μήνα σε μήνα λόγω της εποχιακής ή άτυπης απασχόλησης τους ή το ότι το σχετικό ερώτημα θεωρείται ευαίσθητο προσωπικό δεδομένο.

ερωτώμενους άλλαξε δουλειά κατά την διάρκεια του 12μηνου που προηγήθηκε της συνέντευξης. Ενώ παρατηρείται ένας τριετής κύκλος εναλλαγής της απασχόλησης για το ¼ του δείγματος. Η σύγκριση μεταξύ τωρινής και προηγούμενης δουλειάς αυτής της υπο-ομάδας δείχνει ότι σε γενικές γραμμές πραγματοποιείται μετακίνηση σε καλύτερες δουλειές¹⁰¹. Αυτό το δεδομένο μαζί με την εισοδηματική τους κατάσταση και την αύξηση των ποσοστών των αυτοαπασχολούμενων και των μισθωτών που κάνουν δουλειές παρόμοιες με τους γηγενείς σε σχέση με προηγούμενες έρευνες, αποτελεί ένδειξη κοινωνικοοικονομικής ένταξης και ενδεχομένως εξασφάλισης καλύτερων ευκαιριών στην αγορά εργασίας (εκπαίδευση, κατάρτιση, εργασία) για τους ίδιους αλλά κυρίως για την επόμενη γενιά.

Πίνακας 8: Συχνότητα αλλαγής κύριας εργασίας και εργασιακή δυσαρέσκεια

Πριν 3 χρόνια, κάνατε κάποια διαφορετική δουλειά στην Ελλάδα;		Σε τι σας ικανοποιεί λιγότερο η σημερινή δουλειά σας εδώ από την δουλειά στην χώρα προέλευσης σας			Total
		χειρότερες εργασιακές σχέσεις ή συνθήκες ή κύρας ή άλλα	σε τίποτα	missing λόγω ηλικίας ή/και ανεργίας	
ναι	Count	46	36	58	140
	% within rows	32,9%	25,7%	41,4%	100,0%
	% within columns	26,0%	30,8%	31,4%	29,2%
όχι	Count	130	81	126	337
	% within rows	38,6%	24,0%	37,4%	100,0%
	% within columns	73,4%	69,2%	68,1%	70,4%
δγ-δα	Count	1	0	1	2
	% within rows	50,0%	,0%	50,0%	100,0%
	% within columns	,6%	,0%	,5%	,4%
Total	Count	177	117	185	479
	% within rows	37,0%	24,4%	38,6%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Παρατηρείται όμως ότι η σταθερότητα της απασχόλησης δεν συμπορεύεται απαραίτητα με εργασιακή ικανοποίηση, αλλά αντίθετα συγκατοικεί με εργασιακή δυσαρέσκεια (Πίνακας 8)¹⁰². Κάνουν δηλαδή αυτές τις δουλειές γιατί *καταρχάς* δεν τους παρουσιάζεται άλλη επιλογή. Ένας σημαντικός αριθμός ερωτώμενων μένει στην ίδια δουλειά ανεξαρτήτως είτε του εισοδήματος του είτε του χρόνου παραμονής του

¹⁰¹ Βλέπε Πίνακες 7, 7^α στο Παράρτημα 1. Ενδεικτικό της ροής της εργασιακής κινητικότητας αλλά και της υψηλής συγκέντρωσης και δικτύωσης αλβανών στον κατασκευαστικό τομέα είναι το ότι από αυτόν τον κλάδο προέρχεται σημαντικό μέρος των αυτο-απασχολούμενων και των μισθωτών σε δουλειές παρόμοιες με τους γηγενείς.

¹⁰² Όπως ο στατιστικός έλεγχος του Πίνακα 8 ($X^2=0.746$, d.f.=1) δείχνει ότι η συχνότητα αλλαγής της κύριας εργασίας δεν σχετίζεται με το βαθμό ικανοποίησης από τα χαρακτηριστικά της εργασίας.

στην Ελλάδα (που υποτίθεται ότι αυξάνει τις διασυνδέσεις του και επομένως τις ευκαιρίες να αλλάξει δουλειά)¹⁰³. Στο ίδιο μοτίβο με την σταθερότητα απασχόλησης κινείται και η μεταβλητή της αναζήτησης εργασίας. Ούτε η εργασιακή δυσαρέσκεια, ούτε η χαμηλή εισοδηματική ομάδα, ούτε οι λιγότερες οικογενειακές υποχρεώσεις ωθούν σημαντικό μέρος των ερωτώμενων στην αναζήτηση εργασίας - ειδικά, μεταξύ των κυρίαρχων επαγγελμάτων του δείγματος (κατασκευαστικός κλάδος για τους άντρες, οικιακές υπηρεσίες για τις γυναίκες) στα οποία συναντώνται τα υψηλότερα ποσοστά εργασιακής δυσαρέσκειας¹⁰⁴. Στον Πίνακα 9 βλέπουμε ότι ούτε η ανεργία σχετίζεται με την αναζήτηση εργασίας στην περίπτωση των γυναικών ($X^2=0,081$, d.f.=1). Γιατί όμως αυτό δεν μεταφράζεται σε αναζήτηση εργασίας και συνεπώς μεγαλύτερη κινητικότητα απασχόλησης; Τι αποκαλύπτουν τα αίτια αυτής της παράδοξης συγκατοίκησης; Ότι η απόφαση για αναζήτηση εργασίας επηρεάζεται περισσότερο έξω από αυστηρά εργασιακές μεταβλητές. Καθώς και το ότι οι δυσκολίες ενσωμάτωσης των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας και γενικότερα το φάσμα της 'αποειδίκευσης' τους δεν έχει υποχωρήσει όσο με μια πρώτη ματιά δείχνουν οι ισχυρισμοί των μεταναστών. Μάλλον έχει 'μεταλλαχθεί', έχει αποκτήσει νέες ανθρώπινες διαφορετικότητες στην πορεία. Αναφέρομαι, εδώ, στις συνθήκες και μορφές κοινωνικού κεφαλαίου που αναπαράγουν και υφαινουν αντίστοιχα την συμπεριφορά/κινητικότητα των μεταναστών στην αγορά εργασίας.

Πίνακας 9: Αναζήτηση εργασίας κατά επαγγελματική κατάσταση (γυναίκες)

Αναζήτηση εργασίας		Ομαδοποίηση γυναικείας εργασίας				Total
		εργάτριες, σερβιτόρες, λάντζα, αγρεργάτριες	επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, υπάλληλοι γραφείου, άλλο	οικιακές βοηθοί, καθαρίστριες	άνεργες, νοικοκυρές	
αναζήτησε	Count	4	8	20	17	49
	% rows	8,2%	16,3%	40,8%	34,7%	100,0%
	% columns	18,2%	26,7%	32,3%	29,8%	28,7%
δεν αναζήτησε	Count	18	22	42	40	122
	% rows	14,8%	18,0%	34,4%	32,8%	100,0%
	% columns	81,8%	73,3%	67,7%	70,2%	71,3%
Total	Count	22	30	62	57	171
	% rows	12,9%	17,5%	36,3%	33,3%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

¹⁰³ Βλέπε Πίνακες 8, 8^α στο Παράρτημα 1.

¹⁰⁴ Βλέπε Πίνακες 1, 1^{α,β,γ} + 2, 2^{α,β,γ} στο Παράρτημα 2.

Πρώτον, οι οικογενειακές υποχρεώσεις κρατούν τις δύο αυτές ομάδες μεταναστών στην δουλειά και μακριά από την έκθεση σε απρόβλεπτα και ανασφαλή σενάρια εύρεσης άλλης απασχόλησης. Η σημασία της αξίας της οικογένειας είναι έκδηλη όχι μόνο στις περιπτώσεις αυτών που προς το παρόν παγιδεύονται σε επαγγέλματα χαμηλής κινητικότητας αλλά και στο ποιά δίκτυα επιλέγονται για αναζήτηση εργασίας¹⁰⁵. Η οικογένεια, έχοντας παίξει συμβολικό ρόλο στην πρόσφατη τραυματική εμπειρία εκσυγχρονισμού της αλβανικής κοινωνίας¹⁰⁶, είναι λοιπόν στην θέση του οδηγού της οργάνωσης της επαγγελματικής ζωής του/της μετανάστη/τριας ενώ πιο πίσω ακολουθεί η καθαυτή εργασιακή ικανοποίηση του/της. Εύρημα που μόνο φαινομενικά ισοδυναμεί με το εύρημα διάφορων πρόσφατων ερευνών ανά την Ευρώπη όπου ολοένα και περισσότερες ευρωπαϊκές *επιλέγουν* να μεγαλώνουν τα παιδιά τους αντί το επαγγελματικό τους κύρος, στέλνοντας έτσι ένα ηχηρό μήνυμα για την ανάγκη των οικονομικά ενεργών ατόμων για πιο ευέλικτα σχήματα οργάνωσης της εργασίας. Οι αλβανίδες νοικοκυρές επιλέγουν την οικογένεια γιατί, όπως θα δείξω, 'δεν έχουν άλλη επιλογή' ενώ η ανατροφή των παιδιών τους, όπως και για την πλειονότητα των γηγενών, δεν νοείται μέσα από μορφές συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής αλλά μέσα από ολοκληρωτική αφοσίωση στη μία ή την άλλη. Η προτεραιότητα της οικογένειας έναντι της απασχόλησης νοθεύεται μέσα από την 'πίστη' στην κουλτούρα της πλήρους και μακρών ωρών απασχόλησης. Παρακάτω αναλύω τους διάφορους παράγοντες που εξηγούν την κυρίαρχη αυτή *λογική του μαύρου-άσπρου (ή αλλιώς του μηδενικού αθροίσματος)* στην οργάνωση του εργασίμου και ελεύθερου χρόνου των μεταναστών/τριών. Καθώς ούτε για αυτούς/ές που δεν έχουν να συντηρήσουν οικογένεια και είναι περισσότερο ελεύθεροι/ες συνηθίζεται να ψάχνουν για άλλη δουλειά. Ενώ μη επαληθεύσιμη από τα δεδομένα της έρευνας είναι και η υπόθεση ότι

¹⁰⁵ Περί δικτύων αναζήτησης εργασίας βλέπε Πίνακα 3, Παράρτημα 2. Μέσα από αυτά τα δίκτυα α) διακρίνουμε ότι η ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας διεξάγεται μέσα από επίσημα και ανεπίσημα δίκτυα και β) επαληθεύεται η παρουσία και ισχύς των δικτύων αλληλοβοήθειας μεταξύ των μεταναστών (κοινωνικό κεφάλαιο).

¹⁰⁶ Η από το 1990 και έπειτα οικονομική και πολιτική κρίση που αντιμετώπισε (και ακόμα αντιμετωπίζει σε έναν βαθμό) η Αλβανία και η ιστορία της προβληματικής διασταύρωσης μεταξύ πολιτικής, εξέλιξης της αγοράς εργασίας και κοινωνίας πολιτών της χώρας δεν άφησε την οικογένεια έξω από το εκσυγχρονιστικό πείραμα του έθνους-κράτους. Αντιθέτως, η οικογένεια λειτούργησε ως σύμβολο και ως μέσο κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας [Karaj&Tamo στο Zhelyazkova επιμ. 2000].

παραμένουν στην τωρινή τους δουλειά παρότι δεν τους ικανοποιεί γιατί σχεδιάζουν να φύγουν από την χώρα¹⁰⁷.

Όσον αφορά την περίπτωση των εργαζόμενων στον κατασκευαστικό τομέα, ορισμένοι παράγοντες που τους αποτρέπουν να ψάχνουν για άλλη δουλειά σχετίζονται με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης δουλειάς. Ένας τέτοιος παράγοντας είναι το κοινωνικό δίκτυο που αναπτύσσεται στις δουλειές του κατασκευαστικού τομέα. Η οικοδομή είναι ένας χώρος που έχει γίνει λίγο πολύ οικείος για τους μετανάστες από την Αλβανία καθώς η πλειονότητα των συμπατριωτών τους απασχολείται εκεί¹⁰⁸. Άλλωστε, οι ερωτώμενοι που εργάζονται στον κατασκευαστικό τομέα έχουν περισσότερες κοινωνικές επαφές και ‘βγαίνουν έξω’ περισσότερο από κάθε άλλη επαγγελματική κατηγορία¹⁰⁹. Το γεγονός ότι η ίδια η δουλειά τους, όπως έχει λοιπόν εξελιχθεί, προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες κοινωνικοποίησης από άλλες αποτελεί έναν παράγοντα που είναι αρκετά πιθανό να τους ‘κρατά’ στην δουλειά τους ανεξαρτήτως του πόσο ικανοποιημένοι είναι από τις συνθήκες και τους όρους της. Με άλλα λόγια, η εθνοτική και, όπως έχει εξελιχθεί, κοινοτική διαφορετικότητα που χαρακτηρίζει την δουλειά τους, τους κρατά στο επάγγελμα. Ένας εργάτης του οποίου το αφεντικό είναι φίλος της ίδιας εθνικότητας και μαζί με τον οποίο έχει δουλέψει αρκετές φορές στο παρελθόν επισημαίνει τον θεωρητικά πιο συνηθισμένο παράγοντα:

«Έχω γιγουριά σε αυτή την δουλειά. Είναι εύκολο να βρεις μεροκάματο εδώ [στην οικοδομή]. Ποιος θα με πάρει σε γραφείο; Δεν έχω τα προσόντα» (1536).

Όπως και δεν μπορεί να αποτελεί απλή σύμπτωση το γεγονός ότι τα μέλη των πιο δραστήριων αλβανικών συλλόγων εργάζονται στον τομέα των κατασκευών, όπως διαπιστώνω στο σχετικό ερευνητικό κομμάτι. Οι άνθρωποι αναπτύσσουν μέσω της εργασίας τους στρατηγικές επιβίωσης, δίκτυα αλληλεγγύης και πελατειακών σχέσεων από τα οποία είναι δύσκολο να απαγκιστρωθούν. Τα δίκτυα των αλβανών μεταναστών/τριών στην δουλειά τους δεν αναπτύσσονται μόνο από το ξεκίνημα της

¹⁰⁷ Βλέπε Πίνακα 2γ Παράρτημα 2.

¹⁰⁸ Η αυξημένη συγκέντρωση Αλβανών στον κατασκευαστικό τομέα ελέγχεται με τέσσερις τρόπους. Πρώτον, με το μέρισμα των εργατών στις κατασκευές στο σύνολο των επαγγελματιών του δείγματος. Δεύτερον, με το ότι οι 2 στους 3 μισθωτούς οικοδόμους δηλώνουν ότι στην δουλειά τους οι περισσότεροι είναι αλλοδαποί και συγκεκριμένα αλβανοί (βλέπε Πίνακες 4, 4^α Παράρτημα 2). Τρίτη ένδειξη της αλβανοποίησης του κατασκευαστικού τομέα είναι ότι ομοεθνείς εργοδότες έχουν μόνο οι μισθωτοί οικοδόμοι και ελαιοχρωματιστές και όχι οι άλλοι επαγγελματικοί κλάδοι. Τέταρτη ένδειξη: Μέσα από τους Πίνακες 3^α, β, γ του Παραρτήματος 2 μπορούν να διακριθούν οι επαγγελματικές κατηγορίες και τα υποκείμενα που κάνουν αυτά τα δίκτυα αναζήτησης εργασίας πραγματικότητα.

¹⁰⁹ Βλέπε Πίνακα 7 στο Παράρτημα 5. Η συχνότητα των κοινωνικών επαφών όντως σχετίζεται με το επάγγελμα του ερωτώμενου (X²=186.8, d.f.=6).

και έπειτα αλλά και από το στάδιο της πρόσβασης σε αυτήν, όπως δείχνω αμέσως παρακάτω.

Το κοινωνικό πλαίσιο δια του οποίου οι μετανάστες γενικά (και όχι μόνο οι οικοδόμοι) βρίσκουν την δουλειά τους, επηρεάζει, επίσης, το αν θα την αφήσουν για άλλη ή όχι. Σε ένα δείγμα όπου η εύρεση εργασίας διεξάγεται κυρίως μέσω συγγενών και φίλων, δεν είναι τυχαίο ότι αρκετοί/ές νιώθουν υποχρέωση απέναντι σε αυτόν/ήν που τους βρήκε την δουλειά, συμβιβάζονται και δεν ψάχνουν εύκολα για άλλη. Μία γυναίκα που έχει κλείσει μόλις ένα χρόνο στην νέα της δουλειά λέει:

«Θέλω άλλη [δουλειά], το βλέπω...αλλά είναι πολύ νωρίς ακόμα. Και ο εργοδότης είναι συγγενής με αυτήν που με σύστησε» (1541).

Σε παρεμφερές μοτίβο, ο Αλτίν δεν ζητάει προς το παρόν μια καλύτερη δουλειά από το αφεντικό του γιατί πρώτον έχει πάει ‘μιλημένος’ σε αυτή την δουλειά και δεύτερον του λείπουν οι δεξιότητες:

«Έγινε με σύσταση, και είναι δουλειά εμπιστοσύνης αυτή. Μου αρέσει το περιβάλλον, η συμπεριφορά των εργαζομένων, αλλά όχι ο μισθός. Δεν μου αρέσει που είμαι με το μηχανάκι σε εξωτερικές δουλειές. Θέλω να κάνω φροντιστήριο αγγλικών και να γίνω τεχνικός, να ανελιχθώ στην ίδια δουλειά» (1555).

Οι μετανάστες δεν θέλουν να προσβάλλουν αυτόν/ήν (συγγενή ή φίλο) που τους έβαλε στην δουλειά, και επομένως να σπάσουν τον κύκλο του κοινωνικού κεφαλαίου. Κύκλος ο οποίος άλλοτε ως στήριγμα τους ανοίγει την πόρτα σε καλές δουλειές ή τους βοηθάει να ανελιχθούν στα πλαίσια της ίδιας δουλειάς (όπως στην παραπάνω περίπτωση) και άλλοτε τους κρατάει σε ένα επαγγελματικό τέλμα, το οποίο όμως δεν παύει να προσφέρει ασφάλεια και συνεπώς ευκαιρίες για τα παιδιά τους.

Επιστρέφοντας στην περίπτωση των εργαζόμενων στις κατασκευές, η ηθική περηφάνεια του γεγονότος της δουλειάς είναι άλλο ένα σημείο που τους κάνει να μην αλλάζουν συχνά δουλειές. Πρόκειται για μια στρατηγική επιβίωσης και αντίστασης στην περαιτέρω ‘αποειδίκευση’ του επαγγέλματος τους: η συγκεκριμένη εργασία νοηματοδοτείται με τους όρους των μεταναστών. Αρκετοί ερωτώμενοι του δείγματος μόλις ρωτήθηκαν περί εργασιακής ικανοποίησης αντέδρασαν αρχικώς ως εξής:

«είμαστε εδώ για να δουλέψουμε... και η δουλειά είναι δουλειά»(G1530) και «δεν μπορώ να λέω ότι δεν μου αρέσει [αυτή η δουλειά]. Είναι και αυτή μια δουλειά, μια τέχνη που έμαθα» (1514).

Έκδηλη είναι εδώ η προσπάθεια τους να νοηματοδοτήσουν και να ασφαλισουν το συλλογικό ‘Εμείς’ έναντι της αρνητικής εικόνας που υπάρχει για αυτούς. Ο

εργασιακός χώρος γίνεται ο τόπος όπου οι αλβανοί μετανάστες ανακτούν την αξιοπρέπεια τους και επαναγγιούνται την ταυτότητα τους. Ο μηχανισμός άμυνας τους μετατρέπεται σε κύριο γνώρισμα της ταυτότητας τους. Ενδεικτικό της (μη) αποδοχής που έχουν γνωρίσει και της ταυτότητας που αναδύεται μέσα από την μεταναστευτική τους εμπειρία, είναι το ότι στις περισσότερες συνεντεύξεις οι ερωτώμενοι τονίζουν την δουλειά τους ως το βασικό γνώρισμα πάνω στο οποίο οφείλει η ελληνική κοινωνία να τους κρίνει:

«Δεν με νοιάζει πια για το τι λέει ο άλλος ότι είμαι. Εγώ απλά κάνω την δουλειά μου».

Για την Αλβανική κοινότητα έχει ιδιαίτερη σημασία να φαίνεται ότι δουλεύεις. «Η σημασία της εργασίας δεν βρίσκεται στο τι ακριβώς κάνει κάποιος, αλλά στην αναγνώριση της προσφοράς του από τους συντοπίτες του» [Ψημμένος 2003: 153]. Αυτή η ηθική της εργασίας, ή αλλιώς ο «κοινοτικός» χαρακτήρας της εργασίας κατά τον Ψημμένο, που προωθείται σε γενικές γραμμές στους κύκλους της αλβανικής μεταναστευτικής κοινότητας έχει διττό ρόλο. Από την μια μεριά, αποτελεί μορφή αντίστασης στην εκτόπιση και 'αυτοποίηση' της εργασίας τους: δίνει νόημα στην εργασία το οποίο κινείται σε διαφορετικές συντεταγμένες από εκείνο που προσδίδουν οι γηγενείς στην ίδια εργασία. Από την άλλη, ιδωμένη σε βάθος χρόνου η παραπάνω μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου των μεταναστών διαβρώνει τον συγκεκριμένο χώρο εργασίας και, με αυτή την έννοια, ενισχύει φορντικά πρότυπα 'αποστειρωμένης' από διαφορετικότητες και (όπως δείχνω παρακάτω) ανδρικής απασχόλησης. Πρώτον, η καθημερινή και πολυεπίπεδη επαφή με τις αξίες των γηγενών επηρεάζει την παραπάνω νοηματοδότηση της εργασίας τους. Δεν είναι τυχαίο το ποιοτικό εύρημα των περισσότερων συνεντεύξεων σύμφωνα με το οποίο δεν θέλουν τα παιδιά τους να κάνουν την ίδια δουλειά – ένα εύρημα που συμβαδίζει με έρευνες άλλων χωρών πάνω στην μετανάστευση και προειδοποιεί για την κρίση του συγκεκριμένου κλάδου. Η εργασιακή ηθική, ως περιτύλιγμα της κύριας εργασίας των μεταναστών, είτε δια της στήριξης στην περίπτωση της οικονομικής επιτυχίας (όπως φαίνεται και από το εισόδημα του δείγματος) είτε δια της άσκησης πίεσης σε αντίθετη περίπτωση παρέχει περισσότερες ευκαιρίες εξέλιξης τουλάχιστον για την νέα γενιά η οποία έτσι 'ανοίγεται' περισσότερο στην κοινωνία υποδοχής. Αφήνει όμως στην τύχη του την ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων του συγκεκριμένου χώρου. Δεύτερον, η βάση στην οποία πατά η εργασιακή ηθική, πέραν από την στρατηγική αντίστασης στην τραυματική μεταναστευτική εμπειρία, συνίσταται στην

Αλβανικής προέλευσης αξία ότι ο 'άντρας βγαίνει πρώτος έξω από το σπίτι' (*kurbet*) που ενισχύθηκε από την μεταναστευτική εμπειρία με τον άνδρα, μεταξύ άλλων, να φεύγει συνήθως πρώτος για τον νέο προορισμό. Το αίσθημα ευθύνης που χαρακτηρίζει την εργασιακή ηθική και επιπλέον της προσδίδει ανδρικό πρόσημο είναι ουσιαστικά απόρροια της αξίας του κουρμπετιού. Αυτή επιφορτίζει με την κύρια υπευθυνότητα τον 'άνδρα του σπιτιού' και τον καθιστά ακόμα πιο διαλλακτικό να αλλάξει το εργασιακό του καθεστώς. Τίθεται, με άλλα λόγια, ζήτημα προώθησης της ανδρικής και περιθωριοποίησης της γυναικείας απασχόλησης.

Ένα άλλο ζήτημα, που πιθανώς αποτρέπει σημαντικό μέρος των εργαζόμενων αλβανών μεταναστών (και ειδικά τους οικοδόμους) να ψάχνουν για άλλη δουλειά, έχει να κάνει με τα θεσμικά εμπόδια που υψώνει μπροστά τους η ελληνική πολιτεία. Το νομικό τους καθεστώς ως μετανάστες καθιστά απαγορευτική την όποια απώλεια ημερών από την κύρια εργασία τους ή την όποια μεσοπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη κατάσταση ανεργίας γιατί χάνουν ένσημα απαραίτητα για την νομιμοποίηση τους.

«Δεν μπορώ να κοιτάω για άλλη δουλειά. Αν το κάνω, δεν θα έχω ένσημα και ...»(G 1550).

Αυτό το ζήτημα δεν έχει την ίδια επίδραση στις γυναίκες, καθώς αρκετές ασφαλίζονται μέσω της δουλειάς του άντρα τους υπό το καθεστώς της οικογενειακής συνένωσης. Το ενδεχόμενο της εργασιακής ανασφάλειας μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 είναι, τέλος, ένας εξωτερικός παράγον που παροτρύνει αρκετούς να μένουν και να αφοσιώνονται στην παρούσα δουλειά τους.

Όσον αφορά τους παράγοντες που αποτρέπουν την πλειονότητα των γυναικών του δείγματος (καθαρίστριες, οικιακές βοηθοί, baby sitters, παροχή φροντίδας σε ηλικιωμένους/ες αλλά και άνεργες) να ψάχνουν και να αλλάζουν δουλειές, οι οικογενειακές υποχρεώσεις έρχονται πρώτες¹¹⁰. Το γεγονός ότι το βάρος των οικογενειακών υποχρεώσεων πέφτει κατά βάση στις γυναίκες αντανακλά τους ρόλους των δύο φύλων και τις σχέσεις εξουσίας που όριζαν τις σχέσεις άνδρα-γυναίκας στην χώρα προέλευσης (π.χ. αξία κουρμπετιού) και συνεχίζουν να ευδοκιμούν υπό το πλαίσιο της χώρας υποδοχής. Μάλιστα, η αναλογία των ποσοστών απασχόλησης των μεταναστών και μεταναστριών με τα αντίστοιχα των ελλήνων/ίδων προιδαίνει ότι η σφαίρα των φυλετικών ρόλων και αξιών που παράγουν ανισότητες φύλου τόσο

¹¹⁰ Έχω ήδη δείξει παραπάνω (Πίνακας 9) ότι η κατάσταση απασχόλησης (ανεργία) δεν έχει επίδραση στην αναζήτηση εργασίας των γυναικών του δείγματος, σε αντίθεση με την περίπτωση των ανδρών.

ανάμεσα σε έλληνες όσο και αλβανούς δεν διαφέρει και τόσο πολύ¹¹¹. Οι ρόλοι των δύο φύλων¹¹² που αντανακλώνται σε αυτό τον καταμερισμό εργασίας μέσα και έξω από το σπίτι εξυπηρετούν σημαντικές λειτουργίες στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής. Στην μεταπολεμική Ελλάδα η οικογένεια (το οποίο συνήθως σήμαινε, η γυναίκα της οικογένειας, ο παππούς ή η γιαγιά) αποτελούσε το απαραίτητο 'δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας' που συμπλήρωνε ένα ανεπαρκές Κράτος Πρόνοιας και καθιστούσε αρκετή την πλήρη απασχόληση 'του άνδρα της οικογένειας'. Αυτός ο ρόλος δεν είναι πλέον συντηρήσιμος αν αναλογιστεί κανείς την σημερινή επισφαλή θέση της πλήρους απασχόλησης σε μια αγορά με διεθνοποιημένη και ευέλικτη ζήτηση, την ανάγκη αύξησης των επιπέδων απασχόλησης (η Ελλάδα έχει από τα χαμηλότερα επίπεδα γυναικείας απασχόλησης μεταξύ χωρών της Ε.Ε.), την προβληματική αναλογία εργαζόμενων-συνταξιούχων και το ότι η νέα ελληνική γενιά παππούδων και γιαγιάδων που ακόμα δουλεύει και έχει μεγαλώσει σε μια κοινωνία διαφορετική από ότι οι γονείς τους δεν είναι διατεθειμένη να φροντίζει στον ίδιο βαθμό με τους τελευταίους τα παιδιά των σημερινών εργαζόμενων. Οι μετανάστριες δουλεύοντας στα σπίτια των γηγενών ως καθαρίστριες και οικιακές βοηθοί έρχονται όμως να καλύψουν αυτό το κενό που δημιουργείται. Η σημασία που έχει η κύρια απασχόληση των μεταναστριών για την ελληνική οικονομία είναι ένας από τους δομικούς λόγους που τις εμποδίζει να αλλάζουν δουλειά. Η ανασφάλεια όμως που περιβάλλει αυτό τον χώρο εργασίας συν το ότι οι νέες γενιές μεταναστών δεν θέλουν να κάνουν τις χαμηλού κύρους δουλειές των γονιών τους προκαλούν κρίση βιωσιμότητας στον συγκεκριμένο κλάδο. Στην κρίση του κλάδου συντελεί και η πιθανή απώλεια του πλεονεκτήματος που έχουν οι εκ Αλβανίας μετανάστριες που κάνουν αυτή την δουλειά σε σχέση με τις άλλων εθνικοτήτων συναδέλφους τους: οι περισσότερες Αλβανίδες έχουν εγκατασταθεί με τις οικογένειες τους στην χώρα υποδοχής και δεν σκοπεύουν να φύγουν. Το προφίλ εμπιστοσύνης και εντοπιότητας που είναι σημαντικό για αυτές τις δουλειές ενδέχεται λοιπόν να πληγεί. Όπως υποστηρίζει άλλωστε ο Giddens¹¹³, η πραγματικότητα ή ψευδαίσθηση της

¹¹¹ Το ποσοστό απασχόλησης των αλβανίδων είναι κατά 28% χαμηλότερο από το αντίστοιχο των αλβανών. Και κινείται στα ίδια επίπεδα με το αντίστοιχο των ελλήνων: «Το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών υπολείπεται ακόμη κατά 30% από το αντίστοιχο των ανδρών» [Τήνιος&Λυμπεράκη, 2002: 295].

¹¹² Και, με άλλα λόγια, οι σχέσεις εξουσίας που όριζαν τις σχέσεις άνδρα-γυναίκας στην χώρα προέλευσης (π.χ. αξία κουρμπτιού) και συνεχίζουν να ευδοκμούν υπό το πλαίσιο της χώρας υποδοχής.

¹¹³ Giddens, A. (1990), *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity

εντοπιότητας παίζει σημαντικό ρόλο στην συντήρηση δικτύων εμπιστοσύνης, πάνω στα οποία δομούνται οικονομικές σχέσεις. Εν ολίγοις, το ότι το υφιστάμενο κύκλωμα μικροσυμφερόντων βόλευε μέχρι πρότινος και τους μεν και τους δε δεν σημαίνει ότι θα συνεχίσει στην ίδια πορεία με την πάροδο του χρόνου.

Επίσης αποτρεπτικά για την αναζήτηση εργασίας λειτουργούν και ορισμένα γνωρίσματα της βασικής εργασίας των αλβανίδων που σε γενικές γραμμές τις εγκλωβίζουν σε χώρους μειωμένης κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας.

Πρώτον, σε αντίθεση με την περηφάνεια της πλειονότητας των εργαζόμενων ανδρών για την δουλειά τους, η δουλειά που κάνουν οι γυναίκες στα σπίτια των γηγενών σε γενικές γραμμές **δεν θεωρείται δουλειά**. Η απαξίωση της οικιακής εργασίας ως είδος εργασίας τόσο από την κοινωνία και οικονομία υποδοχής, τους άντρες της έρευνας όσο και από τις ίδιες τις ερωτώμενες, *«δεν είναι δουλειά, σε σπίτι ξέρεις τώρα»*, λειτουργεί ως πρώτη ύλη νομιμοποίησης του ρόλου και της θέσης των γυναικών μες στο σπίτι. Δια της απαξίωσης της κύριας απασχόλησης των μεταναστριών και της πολιτικής του εθελουφλείν ως προς την αναγνώριση της ύπαρξης της από την επίσημη αγορά εργασίας, το γεγονός ότι *και οι γυναίκες* δουλεύουν και συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα χάνει ισχύ. Παρακάμπτεται η μετωπική σύγκρουση με την αξία του ότι 'πρώτος από το σπίτι βγαίνει ο άντρας' γύρω από την οποία τείνει να οργανώνεται μεταξύ άλλων η συμμετοχή της μεταναστευτικής ομάδας των αλβανίδων στην αγορά εργασίας. Από την άλλη, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο τα αρνητικά σημεία που συνοδεύουν την δουλειά της καθαρίστριας (όπως το χαμηλό κοινωνικό κύρος) να αποτελέσουν στο μέλλον παράγοντα ώθησης προς διαφορετικές δουλειές (αν και τα σχετικά ευρήματα της έρευνας δεν επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο για την ώρα). Όπως και να έχει το πράγμα όμως, σε μια εποχή διεθνοποιημένης, εξαιρετικά ευέλικτης ζήτησης και 'αποεδαφοποίησης' ολοένα και περισσότερων επαγγελματιών η απαξίωση των απαραίτητων και ταυτόχρονα 'εδαφικών' υπηρεσιών φροντίδας και οικιακής εργασίας εν γένει μόνο καλό δεν κάνει στην τοπική και εθνική οικονομία και κοινωνία. Επιπλέον, η ένταξη των συγκεκριμένων υπηρεσιών στο Βικτωριανής προέλευσης σχήμα της οικογενειακής άοσης και της φιλανθρωπίας που υπάρχει για να προστατεύει τον εργαζόμενο από τις έγνοιες και τον ανταγωνισμό της αγοράς δημιουργεί την πεποίθηση ότι η αγορά δεν πρέπει να εισχωρήσει σε αυτό τον χώρο ανεξαρτήτως του ότι το έχει ήδη κάνει και μάλιστα με τους χειρότερους όρους.

Συμβάλλει έτσι σε μία παράδοξη περιφρούρηση από επιδράσεις της αγοράς που όμως θα μπορούσαν να οργανώσουν περισσότερο ορθολογικά την παρεχόμενη υπηρεσία. Και συνεπώς παρουσιάζει ως ανήθικες τις προτάσεις που υπερβαίνουν την διχοτομία μεταξύ αγοραίας και οικογενειακής σφαίρας και επιστρατεύονται για την αντιμετώπιση των προβλημάτων βιωσιμότητας των συγκεκριμένων επαγγελματιών [για μία αμφισβήτηση των αξιωμάτων που περιγράφουν το οικονομικό μας σύστημα ως μία ανήθικη μηχανή παραγωγής κέρδους βλέπε J. Nelson 2006, Ανδρουλάκης 2006].

Το ότι οι οικιακές υπηρεσίες αποτελούν μία ανεπίσημη οικονομική δραστηριότητα που στην πράξη παρακάμπτει το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης παράγει μία επιπλέον σχέση παράτασης της θέσης των γυναικών στον κοινωνικά και δημοσιονομικά μη ορατό οικιακό χώρο. Όταν δεν πληρώνονται ασφαλιστικές εισφορές «τα λεφτά είναι καλά» (V1554), όπως εξηγούν αρκετές καθαρίστριες και οικιακές βοηθοί την απόφασή τους να παραμείνουν σε δουλειές χαμηλού κοινωνικού κύρους και κακών εργασιακών συνθηκών. Σημειωτέον, όμως, ότι οι περισσότερες από αυτές δεν θα μπορούσαν να τα βγάλουν πέρα αν δεν είχαν το επιπλέον στήριγμα από τις δουλειές των ανδρών τους. Ο βραχυπρόθεσμος χαρακτήρας του ορίζοντα της απόφασής τους ενισχύεται περαιτέρω από το ότι η συγκεκριμένη εργασία δεν παρέχει ασφάλεια στο μελλοντικό ενδεχόμενο του να αποσυρθούν από την δουλειά.

Μία τρίτη συντεταγμένη στην οποία μπορεί να αποδοθεί το ότι δύσκολα οι απασχολούμενες στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών αλλάζουν ή ψάχνουν για άλλη δουλειά αποτελεί η δυναμική, το *κοινωνικό πολλαπλάσιο* ή *κοινωνικό κεφάλαιο*, που οι ανεπίσημες οικονομικές δραστηριότητες αναπτύσσουν με την πάροδο του χρόνου. Συγκεκριμένα, αρκετές μετανάστριες αναπτύσσουν μια οικειότητα, αν όχι φιλικές σχέσεις, με τις εργοδότες τους, όπως δείχνει η έρευνα μου μαζί με άλλες¹¹⁴. Όπως και στην περίπτωση των ανδρών, έτσι και οι γυναίκες δημιουργούν μέσω της δουλειάς τους κοινωνικά δίκτυα στα οποία υφαίνονται διάφορες διαδρομές κοινωνικής κινητικότητας. Κάποιες λοιπόν αρκούνται στις καλές σχέσεις με το αφεντικό

*«ούτε που το έχω σκεφτεί [αλλαγή δουλειάς]. Και με τις κυρίες που έχω, τις έχω πολύ καλές, γιατί να κοιτάζω για άλλη δουλειά;»*¹¹⁵.

¹¹⁴ Psimmenos 2003 ΚΕΘΙ, Συρίγου-Ρήγου 2000.

¹¹⁵ Σε αρκετές περιπτώσεις τόσο ανδρών όσο και γυναικών παρατηρήθηκε ότι η διαπροσωπική επαφή μετράει περισσότερο από άλλα εργασιακά ζητήματα σε μια δουλειά: «*Τα αφεντικά με αγαπάνε. Είναι*

Και επιβεβαιώνουν το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο η απουσία συναδέλφων στον εργασιακό χώρο (στην περίπτωση των οικιακών εργατριών) μειώνει τις ευκαιρίες (πληροφόρησης) για καλύτερη δουλειά ή περαιτέρω κατάρτιση. Ενώ άλλες αξιοποιούν το εντάσεως διαπροσωπικής επαφής (human contact intensive) χαρακτηριστικό της δουλειάς τους (που έχει λοιπόν δύο όψεις) και δράττονται τις ευκαιρίες¹¹⁶ που τους παρουσιάζονται. Τα δύο αυτά σενάρια, όμως, δεν λειτουργούν προς όφελος ούτε του εργοδότη ούτε του εργαζόμενου. Στην πρώτη περίπτωση, η οικειότητα από την μια πλευρά αποκτά πολλές φορές προτεραιότητα σε σχέση με τα πιο αντικειμενικά κριτήρια με τα οποία αποφασίζει κανείς να εργαστεί κάπου και αιχμαλωτίζει την εργαζόμενη σε μια δουλειά που κατά βάθος δεν θέλει – όπως μία ερωτώμενη χαρακτηριστικά δικαιολογεί την παραμονή στην ανεπιθύμητη δουλειά της, «*δεν μου είναι σωστό να αφήσω τους ανθρώπους και να τους πω ότι φεύγω*». Από την άλλη, οι εργοδότες/ριες γίνονται και αυτοί/ές αιχμάλωτοι της οικειότητας και της φιλανθρωπίας και παραβλέπουν την ποιότητα των υπηρεσιών για την οποία πληρώνουν. Στην δεύτερη περίπτωση, οι εργαζόμενες απλά κοιτάνε περισσότερο προς την έξοδο από αυτό το επάγγελμα εις βάρος συνήθως της παραγόμενης υπηρεσίας.

Τίθενται, συνεπώς, λόγοι βιωσιμότητας για τους οποίους οι οικιακές υπηρεσίες και ευρύτερα οι υπηρεσίες φροντίδας οφείλουν να βγουν από αυτό το καθεστώς περιθωριοποίησης και μαρασμού τους. Ημίμετρα φιλανθρωπικού τύπου δεν πρόκειται να ωθήσουν προς την χειραφέτηση των μεταναστριών ή την ικανοποιητική κάλυψη του κενού που άφησε η μαζική εισαγωγή των ντόπιων γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας. Το ότι οι συνθήκες ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας, όπως αναπαράγονται από την θέση της μετανάστριας μες στο σπίτι (το δικό της ή των γηγενών), μπορούν να εξυπηρετούν λειτουργικές ανάγκες της επίσημης αγοράς εργασίας δεν σημαίνει ότι η περιθωριοποίηση των μεταναστριών είναι αναγκαία συνθήκη για την χειραφέτηση των ελληνίδων. Ικανή μάλιστα, όχι όμως και αναγκαία.

κύριοι. Είναι δύσκολο να βρεις καλύτερους. Και σου φέρονται το ίδιο είτε είσαι Έλληνας, Πακιστανός είτε Αλβανός (N 1538).

¹¹⁶ Ευκαιρίες οι οποίες κυμαίνονται από πληροφόρηση για κατάρτιση και εκπαίδευση έως και προτάσεις διαφορετικής εργασίας.

Η εικόνα απασχόλησης της αλβανικής¹¹⁷ μεταναστευτικής κοινότητας, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, δείχνει τις τροχιές κοινωνικοοικονομικής ένταξης που σε γενικές γραμμές διανύει η συγκεκριμένη ομάδα καθώς και τις αξίες-οδηγούς που χρησιμοποιεί και με βάση τις οποίες η οργάνωση της ζωής και της απασχόλησής τους διακλαδώνεται σε ποικίλλες διαδρομές. Συνοψίζοντας λοιπόν:

- Το μεγαλύτερο κομμάτι των μεταναστών και μεταναστριών εργάζεται. Και μάλιστα εργάζεται πολύ (το 83% των μισθωτών εργάζεται από 40 ώρες και πάνω εβδομαδιαίως). Αυτό, εκ των πραγμάτων, σημαίνει λιγότερες ευκαιρίες για εξοικείωση με περισσότερο ευέλικτα και ποικίλλα σχήματα διαχείρισης της ζωής τους μεταξύ εργασιακής, οικογενειακής και κοινωνικής σφαίρας.
- Πρόκειται περί μιας μεταναστευτικής ομάδας το μεγαλύτερο μέρος της οποίας πληρώνει τις εργασιακές εισφορές του παρά το μη αμελητέο ποσοστό των γυναικών του δείγματος που εργάζεται στην 'γκρίζα' περιοχή της ελληνικής οικονομίας. Επίσης, όσο περνάει ο καιρός στέκεται καλύτερα εισοδηματικά, κάνει τα πρώτα της επιχειρηματικά βήματα και σιγά σιγά εισέρχεται στα επαγγέλματα που συνήθως κάνουν οι γηγενείς. Το υπάρχων καθεστώς νομιμοποίησης των μεταναστών/τριών και η όλη αντιμετώπιση τους από την πολιτεία έρχεται σε αντιδιαστολή με το γεγονός ότι τελικά εξελίσσονται και αρχίζουν (οι δεύτερες κυρίως γενιές) να περνούν από την δευτερεύουσα αγορά εργασίας του Ρίοτε στην κύρια σφαίρα απασχόλησης των γηγενών. Οι εξωγενείς δηλαδή παράγοντες, που τεχνητά συντηρούν τον δυαδικό χαρακτήρα που οι αλβανοί μετανάστες προσδίδουν στην ελληνική αγορά εργασίας, προβάλλονται όλο και με λιγότερα προσχήματα με την πάροδο του χρόνου. Το δεδομένο ότι οι επόμενες τουλάχιστον γενιές των μεταναστών πρόκειται να ανταγωνιστούν λίγο πολύ τις ίδιες θέσεις εργασίας με τους γηγενείς καθιστά όλο και πιο εμφανές το βραχυπρόθεσμο της παραπάνω συνταγής σύμφωνα με την οποία το μεγάλο μέρος των υπηρεσιών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και των κυρίως χειρωνακτικών επαγγελμάτων που δεν προτιμούν οι γηγενείς αφήνεται να αυτορρυθμιστεί με τους χειρότερους όρους με την απασχόληση μεταναστών. Συν τοις άλλοις, μέσα στο ευρύτερο κλίμα της αντίστασης σε όποια μεταρρυθμιστική προσπάθεια στην αγορά εργασίας και της ειδικότερης 'προστασίας' των εργασιακών προνομίων ορισμένων συντεχνιών, η αναδιάρθρωση προς την βιωσιμότητα του πιο ευάλωτου και συνάμα μεγαλύτερου πεδίου της απασχόλησης των μεταναστών αναβάλλεται περαιτέρω και το πρόβλημα ανεργίας και ανασφάλειας επεκτείνεται με

¹¹⁷ Σε ορισμένα σημεία της διατριβής χαρακτηρίζω την κοινότητα των μεταναστών από την Αλβανία «αλβανική» αποκλειστικά και μόνο για λόγους οικονομίας λέξεων, έχοντας απόλυτη επίγνωση της εθνοτικής ανομοιογένειας της συγκεκριμένης κοινότητας.

γεωμετρική πρόοδο αν ακολουθήσουμε την εξέλιξη των δημογραφικών δεδομένων της μετανάστευσης.

- Η πλειονότητα των μεταναστών και μεταναστριών εξακολουθεί λόγω ανάγκης να κάνει τις δουλειές που οι έλληνες/ίδες επέλεγαν να μην κάνουν – δουλειές στις οποίες οι ανεπίσημες πρακτικές της παραοικονομίας γεινιάζουν με τις επίσημες δΟΣΟΛΗΨΙΕΣ. Και η μετακίνηση τους από αυτό το φάσμα είναι αργή. Η σταθερότητα που γενικά χαρακτηρίζει την απασχόληση των μεταναστών δεν συμπορεύεται απαραίτητα με εργασιακή ικανοποίηση, αλλά αντίθετα συγκατοικεί με εργασιακή δυσαρέσκεια. Πολλοί, ή μάλλον πολλές, παγιδεύονται σε επαγγέλματα χαμηλής κινητικότητας και κύρους λόγω των οικογενειακών βαρών που πέφτουν στις πλάτες τους. Από την άλλη, η οικογένεια και τα δίκτυα συγγενών και φίλων που αναπτύσσονται γύρω από αυτήν είναι ο πόλος μέσω του οποίου οι μετανάστες και μετανάστριες κινούνται στην ελληνική αγορά εργασίας. Το κοινωνικό κεφάλαιο της οικογένειας οργανώνει τον εργάσιμο και ελεύθερο χρόνο των μεταναστών/τριών με βάση την ‘ασπρόμαυρη’ λογική της κουλτούρας της πλήρους και μόνιμης απασχόλησης: ένα ζευγάρι που δουλεύει λιγότερο και έχει περισσότερο ελεύθερο χρόνο δεν θεωρείται το ίδιο ικανό ή και άξιο για συντήρηση οικογένειας με ένα ζευγάρι του οποίου το ένα μέλος (συνήθως άνδρας) δουλεύει σκληρά για να ισορροπήσει την απώλεια εισοδήματος από το άλλο (συνήθως γυναίκα) το οποίο αναλαμβάνει τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Τα μεταναστευτικά νοικοκυριά δηλαδή, μιμούμενα αυτά των γηγενών, γαλουχούνται με προσδοκίες και σχεδιασμούς επιλογών ζωής που συνδέονται με μια σχέση μηδενικού αθροίσματος (το λεγόμενο zero-sum game) κατά την οποία ο,τι κερδίζεται στην ζωή χάνεται στην εργασία και αντίστροφα. Οι λόγοι για τους οποίους συμβαίνει αυτό σχετίζονται με τα κοινωνικά και οικονομικά γνωρίσματα της ελληνικής αγοράς εργασίας η οποία ουσιαστικά δεν δίνει το έναυσμα για βιώσιμα και ευέλικτα (από την πλευρά των νοικοκυριών) σχήματα διευθέτησης των εργασιακών σχέσεων. Έχουν να κάνουν όμως δε και με άλλες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου των μεταναστών. Τέτοια είναι η ηθική της εργασίας η οποία συναντάται στους κύκλους της αλβανικής μεταναστευτικής κοινότητας και ειδικότερα στους χώρους της χειρωνακτικής εργασίας. Αυτή η μορφή κοινωνικού κεφαλαίου της αλβανικής μετανάστευσης προς το παρόν δίνει αξία στην χαμηλού κύρους εργασία των μεταναστών και αντιστέκεται στην αποειδίκευση της. Από την άλλη δε, συνδέεται με την υποβάθμιση της γυναικείας απασχόλησης, δεν αλλάζει δραστικά τους όρους της κύριας ανδρικής απασχόλησης, γενικότερα αντιστέκεται στις ανάγκες διαφοροποίησης και ‘δημιουργικής καταστροφής’ του τοπίου απασχόλησης, και με την πάροδο του χρόνου οδηγεί τους παραπάνω χώρους εργασίας σε κρίση.

- Είναι ορισμένα επαγγέλματα (οικιακές υπηρεσίες για τις γυναίκες και κατασκευαστικός τομέας για τους άντρες) που είναι πιο πιθανό από άλλα να ενθαρρύνουν ανεπίσημες οικονομικές πρακτικές και ενδεχομένως να αναπαράγουν συνθήκες αποκλεισμού για ομάδες μεταναστών. Γενικά, όμως, η εκμετάλλευση των εργαζόμενων από τους εργοδότες σχετικά υποχωρεί με την υποχώρηση των ανασφάλιστων και το πέρασμα του χρόνου. Η ευρύτερη οπισθοχώρηση της εκμετάλλευσης των εργαζόμενων δεν συνεπάγεται, όμως, ότι η εργοδοσία στρέφεται αυτομάτως σε τεχνικές εντάσεως κεφαλαίου και αναβάθμισης του εργατικού δυναμικού της.
- Η εργασία των μεταναστών/τριών από την Αλβανία, σε γενικές γραμμές, δεν είναι πλέον φτηνή. Αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με την άφιξη νέων μεταναστευτικών κυμάτων και το ότι το προσδοκώμενο εισόδημα ενός νοικοκυριού εξελίσσεται αυξητικά καθιστά πιο επισφαλή α) την θέση του μεγάλου μέρους των μεταναστών/τριών που εργάζεται σε χώρους που γεινιάζουν με ανεπίσημες οικονομικές δραστηριότητες, σε ένα, δηλαδή, εν πολλοίς μη θεσμοθετημένο πλαίσιο όπου η τιμή της εργασίας είναι αντικείμενο επιτόπιας διαπραγμάτευσης και εξακολουθούν να ισχύουν διακρίσεις με βάση την εθνοτική καταγωγή, και συνεπώς β) την προσφερόμενη ποσοτική και ποιοτική επάρκεια αυτών των δουλειών.
- Το ότι το βάρος των οικογενειακών υποχρεώσεων συνεχίζει να πέφτει κατά βάση στις γυναίκες σημαίνει ότι ένα σημαντικό μέρος της εργατικής δύναμης (οι μετανάστριες) αποκλείεται από την επίσημη αγορά εργασίας.
- Από την άλλη μεριά, η σημασία που έχει η κύρια απασχόληση των μεταναστριών (παροχή ενός ευρύτατου φάσματος οικιακών υπηρεσιών) για την ελληνική οικονομία (το ότι ελευθερώνει τις ελληνίδες από οικογενειακά βάρη) είναι ένας από τους δομικούς λόγους που τις εμποδίζει να αλλάζουν δουλειά. Η περιθωριοποίηση των μεταναστριών είναι ικανή όχι όμως και αναγκαία συνθήκη για την χειραφέτηση των ελληνίδων. Η κοινωνική απαξίωση της συγκεκριμένης απασχόλησης των μεταναστριών και η επίσημη πολιτική του εθελουφλείν ως προς την αναγνώριση της ύπαρξης και χρησιμότητάς της για την αγορά εργασίας νομιμοποιεί περαιτέρω τον ρόλο και την θέση των γυναικών μες στο σπίτι. Σε μια εποχή διεθνοποιημένης, ευέλικτης ζήτησης και 'αποεδαφοποίησης' ολοένα και περισσότερων επαγγελμάτων η παραγνώριση των απαραίτητων και ταυτόχρονα 'εδαφικών' υπηρεσιών φροντίδας και οικιακής εργασίας, της «σκοτεινής ύλης της οικονομίας» [Ανδρουλάκης 2006:105], εν γένει μόνο θετική επίδραση δεν έχει στην τοπική και εθνική οικονομία και κοινωνία. Ενώ οι δεσμοί οικειότητας που αναπτύσσονται σε αυτές τις διαπροσωπικές επαφές εντάσεως εργασίας κρύβουν μεν πιθανότητες κινητικότητας, πολύ περισσότερο ξεδιπλώνουν όμως δε τις σχέσεις 'αιχμαλωσίας' στις οποίες εγκλωβίζονται

εργαζόμενες, εργοδότες και κυρίως η ποιότητα της προσφερόμενης εργασίας. Το ανθρώπινο κεφάλαιο στην οικιακή εργασία είναι δηλαδή δίκικο μαχαίρι.

Οι διαδρομές απασχόλησης που ξεδιπλώνονται για την μετανάστευση έχουν λοιπόν πολλαπλές διαστάσεις ανάλογα με την διαχείριση που η τελευταία τυγχάνει. Οι μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου των αλβανών μεταναστών που παρεμποδίζουν σήμερα την εισαγωγή των γυναικών τους στην επίσημη αγορά εργασίας επενδύουν ταυτόχρονα σε ‘υπόγειες’¹¹⁸ διαδρομές και δημιουργούν συνθήκες όπως η οικονομική επιτυχία του νοικοκυριού που αύριο ενδέχεται να αποδώσουν την αρχική επένδυση συνοδεύοντας, παραδείγματος χάριν, με καλύτερες ευκαιρίες και εφόδια την επόμενη γενιά αλβανών/ίδων στην αγορά εργασίας. Ή από την άλλη, οι μορφές που δίνουν νόημα στην εργασία των μεταναστών τώρα, μεταλλάσσονται με την πάροδο του χρόνου και θέτουν ζήτημα βιωσιμότητας για τους συγκεκριμένους χώρους εργασίας. Η πραγματικότητα της αγοράς εργασίας αποτελείται περισσότερο από αλληλένδετες παρά από αμοιβαία αποκλειόμενες κατηγορίες και οι χώροι της ανεργίας ή της ‘αόρατης’ απασχόλησης κυρίως των γυναικών αλλά και των ανδρών επικοινωνούν με αυτούς της απασχόλησης. Οι ίδιοι οι αγωγοί (το ‘μαύρο χρήμα’ και η στάση της ελληνικής πολιτείας, τα δίκτυα των μεταναστών) που αναπαράγουν την συμμετοχή των μεταναστών στην αγορά εργασίας στην βάση πατριαρχικών και κοινοτικών αξιών, με το να φιλτράρουν συνεχώς νέα δεδομένα (το κόστος συντήρησης της οικογένειας αυξάνεται με τον χρόνο, τα δίκτυα διαπροσωπικών σχέσεων, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά και οι προσδοκίες της οικογενειακής μονάδας αλλάζουν, όπως άλλωστε και οι συντεταγμένες της ζήτησης της μεταναστευτικής εργασίας) κυφορούν ευκαιρίες και πιέσεις προς την αλλαγή της παρούσας σχέσης τους με την αγορά εργασίας (προς την έξοδο, παραδείγματος χάριν, των γυναικών από το σπίτι τους ή από τα σπίτια που καθαρίζουν).

Με άλλα λόγια, **η μετανάστευση εξελίσσεται** όσο ‘περιχαρακωμένη’ και αν φαίνεται υπό τις επικρατούσες συνθήκες απασχόλησης τους. Η γραμμή, όμως, της περιθωριοποίησης των κύριων επαγγελματιών των μεταναστών/ριών πρόκειται να οδηγήσει σε κρίση ποσότητας και ποιότητας προσφερόμενης εργασίας αυτών των χώρων. Η αντίσταση στην αποειδίκευση από την πλευρά των μεταναστών και μόνο δεν αρκεί για να προχωρήσει η διαδικασία επανειδίκευσης, αναβάθμισης,

¹¹⁸ Υπόγειες με την έννοια ότι τα αποτελέσματα τους δεν φαίνονται βραχυπρόθεσμα.

‘δημιουργικής καταστροφής’ των χώρων εργασίας τους. Καθοριστικής σημασίας, υπό το παραπάνω πλαίσιο, είναι λοιπόν να προκριθούν διαχειριστικά βήματα που θα συμβάλλουν σε νέα σημεία ισορροπίας μεταξύ ζήτησης και προσφοράς εργασίας *έχοντας ως γνώμονα την χρησιμότητα των θέσεων απασχόλησης για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας όπως αυτή διασταυρώνεται με σημαντικές δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντολογικές εξελίξεις.*

3.1.2. Συνθήκες κατοίκησης

Ο χώρος κατοίκησης του εξεταζόμενου μέρους της προσφοράς εργασίας έχει ειδική σημασία ως προς την μελέτη των επιπτώσεων της διαντίδρασης της μεταβλητής της μετανάστευσης με το μεταβατικό πλαίσιο στο οποίο βρίσκεται η ελληνική αγορά εργασίας. Η κατοικία αποτελεί ένα εκ των σημείων εισόδου στην χώρα υποδοχής. Οι συνθήκες κατοίκησης, ως δείκτης κοινωνικοοικονομικής ένταξης, συμπληρώνουν την εικόνα του πως εξελίσσεται και πως δύναται να εξελιχθεί η συγκεκριμένη δεξαμενή προσφοράς εργασίας (ως προς τις συνθήκες ζωής και προσδοκίες-απαιτήσεις). Η σημασία των συνθηκών κατοίκησης στην ευρύτερη εικόνα της μετανάστευσης συνίσταται στο ότι η κατοικία είναι τόπος συνάντησης διαφορετικών διαστάσεων και δικτύων της ζωής των μεταναστών και αναπαραγωγής κοινωνικού κεφαλαίου. Είναι τόπος στον οποίο οι όποιες κοινωνικές αξίες και θεωρήσεις περί ζωής και εργασίας δοκιμάζονται, ανανεώνονται, και μεταβιβάζονται σε νέες τροχιές.

Συγκεκριμένα, ο χώρος κατοικίας είναι από τους πρώτους τόπους που ελέγχονται από τους μετανάστες. Είναι η πρώτη απόπειρα ‘εδαφοποίησης’. Αναπαριστά ένα χώρο *νοήματος και εμπιστοσύνης*¹¹⁹, ένα χώρο που τα άτομα περιχαράσσουν για να το καταστήσουν γνώριμο και ασφαλές. Το σπίτι είναι κοινωνικός χώρος. Νοείται ως σπίτι επειδή τα άτομα μοιράζονται κάποιους κανόνες και ρόλους. Η ιδιότητα του ως ‘όαση ασφάλειας’ συνίσταται στις σχέσεις που σφυρηλατούνται στα πλαίσια του. Το ότι οι κοινοί αυτών των σχέσεων κινούνται και σε άλλους χώρους, καθιστά το σπίτι ανοιχτό σε (σημείο διαπραγμάτευσης με) εξωτερικές επιρροές. Η εξίσωση του με χώρο ιδιωτικής ζωής είναι περισσότερο

¹¹⁹ Βλέπε Foucault για την μετατροπή του νοήματος στην αναγνωρίσιμη από όλους και επομένως αδιαμφισβήτητη γνώση [Foucault 1991]. Για την σχέση εμπιστοσύνης και ευθύνης με την απόσταση και την εδαφικότητα βλέπε Giddens [1990].

πλασματική παρά πραγματική. Το σπίτι λειτουργεί μαζί με τους υπόλοιπους άυλους και μη χώρους της ζωής των μεταναστών, λοιπόν, ως τόπος/θέατρο μοιράσματος και επομένως αναπαραγωγής σχέσεων, νοήματος και αξιών. Τα πρώτα χρόνια της μετανάστευσης αλβανών στην Ελλάδα όπου ο κανόνας ήταν άνδρες, νέοι μόνοι τους ο αγώνας για προσαρμογή και ένταξη στο νέο πλαίσιο άρχιζε από την ίδια την μετατροπή της κατοικίας σε σπιτικό, η μάχη με την «περιθωριοποίηση δεν τελείωνε στους χώρους κατοικίας των μεταναστών, αντίθετα άρχιζε από εκεί» [Ψημμένος 1995: 128]. Ο σχηματισμός εμπιστοσύνης και ασφάλειας βασιζόταν και δοκιμαζόταν στις σχέσεις των συγκατοίκων, σχέσεις που δεν άρχιζαν και τελείωναν στο σπίτι αλλά επεκτείνονταν και επηρεάζονταν από τις λοιπές διαστάσεις της ζωής τους (απασχόληση, ελεύθερος χρόνος, νομιμοποίηση). Σήμερα, που η δημογραφική κατάσταση μιας μέσης κατοικίας ενός μετανάστη έχει αλλάξει με την οικογενειακή συνένωση, οι σχέσεις έχουν γίνει πιο πολύπλοκες και πλέον σφυρηλατούνται και δοκιμάζονται σε πολλαπλά επίπεδα. Η εισαγωγή της γυναίκας και των παιδιών στα νοικοκυριά επηρεάζει, πέρα από τις συντεταγμένες των σχέσεων μες στο σπίτι, τις σχέσεις στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας αλλά και αυτές μεταξύ μεταναστών και γηγενών. Οι μετανάστες λόγω των παιδιών τους που πηγαίνουν στο σχολείο συνδιαλέγονται με νέους θεσμούς όπως αυτός της εκπαίδευσης. Οι γυναίκες και μεν ανανεώνουν δημογραφικά τα ανδρικά νοικοκυριά της πρώτης περιόδου και μετριάζουν τους αρνητικούς συνειρμούς που τα τελευταία εξέπεμπαν στο φαντασιακό των γηγενών, φέρνουν δε νέα πρότυπα από τις επαφές τους με γειτόνισσες και εργοδότες. Η κοινοτικού χαρακτήρα εργασιακή ηθική ως προϊόν της ευρύτερης εμπειρίας των μεταναστών που ένωσε και ενώνει πολλούς μετανάστες ενάντια σε διακρίσεις, το περιθώριο ή απλά την μοναξιά σε διάφορα πλαίσια της ζωής τους (π.χ. ελεύθερος χρόνος) αναπαράγεται σήμερα στο πλαίσιο του σπιτιού τους με την μορφή, για παράδειγμα, της πίεσης που ασκούν οι γονείς στα παιδιά τους για να επιτύχουν. Το σπίτι είναι ένας χώρος που αντανακλά τις μεταβολές κοινωνικών δεδομένων στην βάση των οποίων οι μορφές και τα δίκτυα κοινωνικού κεφαλαίου των μεταναστών οργανώνουν τον εργάσιμο και ελεύθερο χρόνο της ζωής των τελευταίων.

Καταρχάς, η πρόσβαση του ίδιου του ερευνητή στο ερευνητικό πεδίο (την κατοικία των μεταναστών) αποκαλύπτει μεθόδους οικειοποίησης του χώρου από την πλευρά των μεταναστών. Ο φιλόξενος τρόπος που σε γενικές γραμμές υποδέχονται

τον ερευνητή προσφέροντας του, παραδείγματος χάριν, ότι υπάρχει στο σπίτι¹²⁰ είναι ένδειξη χάραξης του περιγράμματος και προβολής του συλλογικού ‘Εμείς’ τους έναντι των αρνητικών στερεοτύπων που διαδίδονται για αυτούς στην ελληνική κοινωνία.

Μία άλλη ένδειξη ενεργοποίησης μηχανισμών άμυνας απέναντι σε αρνητικά στερεότυπα διακρίνεται στην διαλλακτικότητα με την οποία παραδέχονται προβλήματα ή εκφράζουν δυσανεξία σχετικά με την ποιότητα της κατοικίας τους. Οι δηλώσεις του τύπου «είμαστε μια χαρά εδώ, κανένα πρόβλημα» με τις οποίες αρχικά αντιδρούν οι περισσότεροι/ες ερωτώμενοι/ες όταν ρωτώνται για τα προβλήματα της κατοικίας τους, να μην υποδηλώνουν το προφανές: ότι οι συνθήκες της κατοικίας τους είναι αποδεκτές, ικανοποιητικές. Κρύβουν δε, από την άλλη, την ανησυχία τους να μην διαφέρουν και επομένως να αντιμετωπίζονται επί ίσοις όροις με τους γηγενείς. Όπως και να έχει το πράγμα πάντως, οι μισοί περίπου ερωτώμενοι απαντούν ότι δεν αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα στην κατοικία τους¹²¹. Όσον αφορά το νοίκι, κυμαίνεται μεταξύ 201-300 ευρώ για το μισό του δείγματος ενώ ένα 36% πληρώνει κάτω από 200 ευρώ. Τα φαινόμενα πυκνοκατοίκησης δεν είναι ο κανόνας και συνήθως αφορούν μεγάλες οικογένειες (νοικοκυριά με 5-7 μέλη, τα οποία αποτελούν το 29.1% του δείγματος)¹²². Από την άλλη, το να ζει κανείς με την οικογένεια του, έστω και σε ελαφρώς στριμωγμένες συνθήκες, δεν είναι απαραίτητα κάτι το αρνητικό – καθώς εμπλέκεται σε περισσότερα κοινωνικά δίκτυα και επομένως ευκαιρίες ανέλιξης από ότι κάποιον/α που μένει μόνος/η του/της.

Επιπλέον, από τις απαντήσεις που δίνουν αρκετοί στο ερώτημα του αν υπάρχει εγκληματικότητα στην περιοχή και αν αποτελεί πρόβλημα διακρίνει κανείς ότι οι ερωτώμενοι/ες υιοθετούν την ταύτιση της εγκληματικότητας με τους ξένους με την οποία η κοινή γνώμη των γηγενών περιχαράσσει ορισμένες περιοχές της Αθήνας [Ψημμένος 1995, 1998] και διαφοροποιεί εαυτόν από τους μετανάστες. Με το που

¹²⁰ Άλλο συναφές έθιμο της Αλβανικής κουλτούρας που αναπαράγεται στο πλαίσιο της χώρας υποδοχής είναι το ότι συνοδεύουν τον επισκέπτη (εδώ τον ερευνητή) μέχρι το σημείο που τελειώνει η δικαιοδοσία τους, το άλλοτε ‘χωριό’ τους (μέχρι το αυτοκίνητο του καλεσμένου, τον κοντινότερο σιδηροδρομικό σταθμό ή στάση λεωφορείου).

¹²¹ Μόνο όταν συγκεκριμενοποιούνται οι ερωτήσεις περί των προβλημάτων της κατοικίας, λαμβάνονται διαφορετικές απαντήσεις. Και πάλι όχι σε όλες τις περιπτώσεις. Επίσης το γεγονός ότι τα προβλήματα ρύπανσης και θορύβου τα αντιμετωπίζουν και οι γηγενείς σε μια πυκνοκατοικημένη πόλη υπό τον κατασκευαστικό πυρετό για τους Ολυμπιακούς Αγώνες (οι συνεντεύξεις έγιναν τον τελευταίο χρόνο της προετοιμασίας για τους Ολυμπιακούς της Αθήνας), οδηγεί σε ορισμένες περιπτώσεις στον αποχαρκτηρισμό τους ως τέτοια.

¹²² Ένα μέρος αυτών που πληρώνουν χαμηλό νοίκι καθαρίζουν (οι γυναίκες τους) σε αντάλλαγμα τους κοινόχρηστους χώρους της πολυκατοικίας που μένουν. Βλέπε Πίνακες 1, 1^ο στο Παράρτημα 3.

αναφέρθη το ζήτημα της εγκληματικότητας αρκετοί/ές την συσχέτισαν κατευθείαν με το ότι

«είναι πολλοί αλλοδαποί εδώ. Υπάρχει άλλο επίπεδο από κάποιους που κάθονται στην Κηφισιά για παράδειγμα» (Α.1555). Μία Αλβανίδα, η οποία μένει μόνη της, μάλιστα είπε: «Είμαστε πολύ ξένοι εδώ και από πολλές χώρες. Εγώ φοβάμαι από τους Αλβανούς» (Ε 1541). Ενώ ορισμένοι υιοθετούν στερεότυπα ακόμα και για την ίδια την εθνοτική τους ομάδα άλλοι είναι πιο κριτικά σκεπτόμενοι: «Υπάρχουν πολλοί ξένοι εδώ...υπάρχει και αστυνομία...όχι ότι έχω προβλήματα με τους ανθρώπους. Αντιθέτως, λυπάμαι για αυτούς. Αλλά τους βλέπεις να ζουν σε εξαθλιωμένη κατάσταση» (1550)¹²³.

Πίνακας 10: Σε ποια περιοχή της Αθήνας μένετε;

	Frequency	Percent	Valid Percent
Βόρεια προάστια	61	10,9	10,9
Νότια προάστια	56	10,0	10,0
Ανατολικά προάστια	56	10,0	10,0
Δυτικά προάστια	92	16,4	16,5
Δήμος Αθήνα	218	38,9	39,0
Πειραιάς & Δήμοι Πειραιά	75	13,4	13,4
ΔΓ-ΔΑ	1	,2	,2
Total	559	99,8	100,0
	1	,2	
Total	560	100,0	

Η έρευνα, στην ίδια γραμμή με άλλες εργασίες [Τζωρτζοπούλου 2002], γενικά δείχνει ότι οι μετανάστες/τριες από την Αλβανία είναι διασκορπισμένοι σε όλο το λεκανοπέδιο της Αττικής, ενώ ένα μη αμελητέο ποσοστό (39.7%) μένει σε περιοχές του κέντρου της Αθήνας. Η γεωγραφική θέση του νοικοκυριού δεν φαίνεται να παίζει, όμως, ρόλο στο πως οι ερωτώμενοι εκτιμούν τις συνθήκες κατοίκησης τους (βλέπε Πίνακα 2 Παράρτημα 3). Δεν υπάρχουν περιοχές-γκέτο που 'αιχμαλωτίζουν' τους αλβανούς μετανάστες σε συνθήκες κοινωνικοοικονομικού αποκλεισμού στην Αθήνα. Από την άλλη, ορισμένες περιοχές (π.χ. Νέα Ιωνία, Καισαριανή) όντως φαίνεται να παίζουν ρόλο στο κατά πόσο ενσωματωμένοι νιώθουν οι μετανάστες σε αυτές:

«Η Νέα Ιωνία είναι πολύ ωραία. Οι άνθρωποι εδώ είναι πολύ καλοί. [η Νέα Ιωνία ξεκίνησε ως προσφυγική συνοικία/ μία άλλη τέτοια περίπτωση είναι η Καισαριανή]».

¹²³ Επίσης διακρίνει κανείς τους ταξικούς διαχωρισμούς που υπήρχαν στην χώρα προέλευσης να αναπαράγονται στο πλαίσιο της χώρας υποδοχής, «[να σου πω] ποια είναι η νοοτροπία του αλβανού: είμαστε ένας λαός καταπιεσμένος, λίγο περηφάνεια, λίγο φτώχεια. Στα Τίρανα είχαμε πολλούς χωριάτες. Πολλοί εδώ τώρα είναι από χωριά» (S 1517).

Το γεγονός όμως ότι όλοι όσοι κάνουν παρεμφερείς δηλώσεις έχουν συγγενείς και φίλους που μένουν στην ίδια περιοχή δείχνει ότι περισσότερη σημασία από την ίδια την περιοχή έχει η παρουσία φίλων/συγγενών σε αυτήν. Αντανακλάται, λοιπόν, και από αυτή την οπτική γωνία η σημασία που έχει η οικογένεια και τα δίκτυα γύρω από αυτήν για τους αλβανούς μετανάστες.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους δεν παρουσιάζονται γκέτο Αλβανών στο αστικό τοπίο της πρωτεύουσας έχει να κάνει με τον πολεοδομικό χαρακτήρα της. Στην Αθήνα σε γενικές γραμμές ο οριζόντιος διαχωρισμός μεταξύ επιπέδων κατοικίας δεν έχει την πρωτεύουσα σημασία που παρατηρείται σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, όπως παραδείγματος χάριν το Παρίσι. Οι γηγενείς και οι μετανάστες συνήθως ζουν στις ίδιες γειτονιές και στις ίδιες ή διπλανές πολυκατοικίες. Στην ελληνική πρωτεύουσα μεγαλύτερη ένδειξη κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας για την πλειοψηφία των κατοίκων συνήθως ενδέχεται να αποτελεί ο όροφος και η ηλικία της (πολυ)κατοικίας (ο κάθετος διαχωρισμός) παρά η ευρύτερη περιοχή της. Την ιδιαιτερότητα αυτή επιβεβαιώνει κατά ένα μέρος η έρευνα μου: όσο χαμηλότερος ο όροφος κατοικίας τόσο πιο συχνή τείνει να είναι η αναφορά σε σχετικά προβλήματα και αντίστροφα (βλέπε Πίνακα 4^α Παράρτημα 3).

Πιο βάσιμη ένδειξη κοινωνικοοικονομικής ένταξης του δείγματος από την οπτική των συνθηκών κατοίκησης αποτελεί το γεγονός ότι η πλειονότητα αυτών που άλλαξαν κατοικία κατά την διαμονή τους στην Ελλάδα έχουν μετακομίσει σε καλύτερο σπίτι (πιο μεγάλο, σε υψηλότερο όροφο, σε καλύτερη κατάσταση κ.α.)¹²⁴. Ο χρόνος διαμονής στην χώρα υποδοχής επιδρά κατά ένα μέρος προς όφελος της εύρεσης καλύτερης κατοικίας (βλέπε Πίνακα 4, Παρ.3). Το παραπάνω δεν σημαίνει όμως ότι είναι σύνηθες για τον μελετώμενο πληθυσμό να αλλάζει σπίτι ή περιοχή (βλέπε πίνακα 12). Ένας στους πέντε περίπου δεν έχει αλλάξει κατοικία από τότε που ήρθε στην Ελλάδα.

Πίνακας 11: *Η τωρινή σας κατοικία είναι μικρότερη, μεγαλύτερη ή ίδια από την προηγούμενη;*

	Frequency	Percent	Valid Percent
Μικρότερη	103	18,4	24,2
Μεγαλύτερη	214	38,2	50,2
Το ίδιο	107	19,1	25,1
ΔΓ-ΔΑ	2	,4	,5
Total	426	76,1	100,0
Missing (άστεγοι+παραμένοντες στην ίδια)	134	23,9	
Total	560	100,0	

¹²⁴ Βλέπε Πίνακα 11 στο κείμενο και τους Πίνακες του Παραρτήματος 3.

Πίνακας 12

Πριν τη σημερινή σας κατοικία μένατε κάπου αλλού:		πόσο καιρό μένουν στην τωρινή κατοικία				Total
		από φέτος, ή πέρυσι	εδώ και 2 χρόνια	εδώ και 3-5 χρόνια	6 χρόνια και άνω	
ναι	Count	109	75	180	83	447
	% rows	24,4%	16,8%	40,3%	18,6%	100,0%
	% columns	90,1%	88,2%	87,8%	61,9%	82,0%
όχι	Count	12	10	25	51	98
	% rows	12,2%	10,2%	25,5%	52,0%	100,0%
	% columns	9,9%	11,8%	12,2%	38,1%	18,0%
Total	Count	121	85	205	134	545
	% rows	22,2%	15,6%	37,6%	24,6%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Η αγορά κατοικίας είναι σημαντικός δείκτης κοινωνικοοικονομικής ένταξης. Ο βηματισμός με τον οποίο προχωρεί, όμως, δεν είναι και τόσο γρήγορος. Ούτε το ποσοστό των ιδιοκτητών ιδιαίτερα σημαντικό. Από την άλλη, υπάρχει σαφής συσχέτιση της βελτίωσης των συνθηκών κατοίκησης (από την οπτική της ιδιόκτητου οικίας) με τα περισσότερα χρόνια διαμονής στην Ελλάδα (βλέπε Πίν.5^α Παρ.3). Όλοι σχεδόν οι ιδιοκτήτες κατοικίας έχουν πάνω από 8 χρόνια διαμονής στην Ελλάδα. Δυσανάλογα μεγάλο είναι επίσης το ποσοστό των ομογενών/Βορειοηπειρωτών που έχει αγοράσει το σπίτι του σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό των Αλβανών (βλέπε Πίν.5 Παρ.3), πράγμα που αντανακλά τον κρίσιμο ρόλο που παίζει το νομικό καθεστώς των μεταναστών και συνεπώς η ελληνική πολιτεία στις διαδρομές κοινωνικοοικονομικής ένταξης τους (όπως εκφράζεται εδώ σε όρους συνθηκών κατοίκησης). Το επάγγελμα των ερωτώμενων είναι επίσης σημαντικό όσον αφορά την δυνατότητα αγοράς κατοικίας καθώς οι μισοί ιδιοκτήτες κατοικίας είτε είναι αυτοαπασχολούμενοι είτε κάνουν δουλειές παρόμοιες με τους γηγενείς που οι μετανάστες συνήθως δεν κάνουν (βλέπε Πίν.5^β Παρ.3).

Όσον αφορά τον οικιακό εξοπλισμό των νοικοκυριών του δείγματος σε γενικές γραμμές δεν διαφέρει από τον αντίστοιχο εξοπλισμό του μέσου νοικοκυριού γηγενών. Τα περισσότερα νοικοκυριά έχουν κεντρική θέρμανση και κινητά τηλέφωνα, σχεδόν όλοι έχουν τηλεόραση, ψυγείο και πλυντήριο ρούχων, ο ένας στους 3 έχει αυτοκίνητο, οι μισοί έχουν σταθερό τηλέφωνο, video/dvd και στερεοφωνικό συγκρότημα. Αξιοσημείωτη εξαίρεση είναι το μικρό ποσοστό που έχει

πλυντήριο πιάτων (Πίνακας 13). Κάτι το οποίο δεν σχετίζεται τόσο με την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού αλλά με τις πολιτισμικές αξίες του:

«δεν τα εμπιστευόμαστε [τα πλυντήρια πιάτων], προτιμούμε τα χέρια». Τα χέρια της γυναίκας όμως: «η γυναίκα κάνει τα πιάτα».

Αντανακλώνται εδώ σχέσεις εξουσίας και πατριαρχικές αξίες από την χώρα προέλευσης που ευδοκιμούν (ή μάλλον, όπως αναφέρθηκε στα ευρήματα της απασχόλησης, υποστηρίζονται από τις δομές της ελληνικής αγοράς εργασίας και Κράτους Πρόνοιας) στην χώρα υποδοχής. Ο εγκλεισμός της γυναίκας μες στο σπίτι και δη μες στην κουζίνα ‘της’ (όπως θα δούμε και παρακάτω) είναι χαρακτηριστικό που μοιράζονται τα περισσότερα νοικοκυριά μεταναστών από την Αλβανία.

Πίνακας 13: Οικιακός εξοπλισμός

Έχετε κάποιο από τα παρακάτω είδη:	
επιβατηγό αυτοκίνητο	33.8
μοτοσικλέτα	17.0
ποδήλατο	14.5
σταθερό τηλέφωνο	46.4
κινητό τηλέφωνο	81.8
έγχρωμη τηλεόραση	93.0
δουρφορικό πιάτο	7.0
βίντεο/dvd	53.4
βιντεοκάμερα	14.1
στερεοφωνικό συγκρότημα	51.6
ψυγείο	92.3
πλυντήριο ρούχων	81.6
πλυντήριο πιάτων	7.1
ηλεκτρονικό υπολογιστή	9.1
τίποτα από τα παραπάνω	0.4

3.1.3. Εκπαίδευση

Η εκπαίδευση αποτελεί ένα από τα κύρια οχήματα για την βελτίωση των εργασιακών ευκαιριών και την ευρύτερη ένταξη στην κοινωνία υποδοχής. Η ανάλυση των σχετικών ευρημάτων θα κινηθεί γύρω από τους ευρύτερους άξονες της απεικόνισης του εκπαιδευτικού επιπέδου του δείγματος και των προοπτικών του. Η διερεύνηση των διαδρομών οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ένταξης που διανοίγει η συζήτηση περί εκπαίδευσης θα αναδείξει μορφές και αγωγούς του κοινωνικού κεφαλαίου που μοιράζεται η αλβανική μετανάστευση αλλά και την καταστασιακότητα της (τις δομές στις οποίες εντάσσεται).

Στο ίδιο μοτίβο με ευρήματα προηγούμενων ερευνών που έχουν γίνει σε αλβανούς μετανάστες στην Ελλάδα (βλέπε κυρίως το Λαμπριανίδης&Λυμπεράκη

2001) η εικόνα εκπαίδευσης και προσόντων του δείγματος μου δείχνει ότι οι περισσότεροι Αλβανοί/ίδες έχουν προσόντα που έχουν αποκτηθεί πριν την άφιξη τους στην Ελλάδα. Το 63.5% των ανδρών και το 62.1% των γυναικών έχουν αποφοιτήσει από το αντίστοιχο αλβανικό γενικό και συνήθως τεχνικό λύκειο. Ένα σχετικά υψηλό ποσοστό έχει πτυχίο Αλβανικού πανεπιστημίου ή τεχνικής σχολής (16.5% των ανδρών και 15.4% των γυναικών). Ενώ μόνο την πρωτοβάθμια εκπαίδευση έχει τελειώσει το 13.5% των ανδρών και το 10.7% των γυναικών (βλέπε Πίνακα 1 Παράρτημα 4). Η μεγάλη πλειονότητα των ενηλίκων έχει καλό επίπεδο ομιλίας και κατανόησης της ελληνικής γλώσσας ενώ λιγότεροι είναι αυτοί που μπορούν και την γράφουν εξίσου καλά. Οι περισσότεροι/ες μαθαίνουν τα ελληνικά στο πλαίσιο της δουλειάς (οι άνδρες περισσότερο από τις γυναίκες) και μέσω της τηλεόρασης. Ενώ ο/η ένας/μία στους/ις τέσσερις μέσω των παιδιών τους που φοιτούν σε ελληνικά σχολεία (Πίνακας 14). Ολοκληρώνοντας την εικόνα των προσόντων τους, το 4.1% των ερωτώμενων χρησιμοποιεί συχνά το Διαδίκτυο. Ενώ το γεγονός ότι το 9.1% έχει Η/Υ στο σπίτι του σημαίνει ότι το ποσοστό των χρηστών Διαδικτύου μπορεί κάλλιστα να αυξηθεί στο άμεσο μελλοντικό διάστημα. Επιπλέον αισιόδοξη ένδειξη για τις δυνατότητες μείωσης του ηλεκτρονικού αναλφαριθμητισμού της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας, μιας σημαντικής προϋπόθεσης ένταξης στην εγχώρια αγορά εργασίας με καλύτερες προοπτικές, είναι ο παράγοντας πίεσης που η νέα γενιά ασκεί. Σχεδόν όλοι όσοι έχουν παιδιά συνέδεσαν την απόκτηση ή την πρόθεση απόκτησης Η/Υ με τα παιδιά τους: «το αγοράσαμε/ θα αγοράσουμε ένα για τα παιδιά».

Πίνακας 14: Τρόποι εκμάθησης ελληνικών των ερωτώμενων

Μέσω των παιδιών	22.1
Μέσω της τηλεόρασης	51.1
Ελληνικές εφημερίδες	7.3
Στα πλαίσια της δουλειάς	66.3
Άλλο	18.8 ¹²⁵

Όσον αφορά όμως την πραγματικότητα της τωρινής γενιάς, φαίνεται ότι υπάρχει σε γενικές γραμμές μία διάσταση ανάμεσα στα προσόντα που ήδη έχουν και την επαγγελματική τους κατάσταση στην χώρα υποδοχής (ειδικά για αυτούς/ές που έχουν αποφοιτήσει από Αλβανικά Πανεπιστήμια και τεχνικές σχολές). Στην ίδια

¹²⁵ Από αυτό το 18.8% το 5.6% μαθαίνει την γλώσσα μέσα από προγράμματα εκμάθησης της ελληνικής, ένα 6% περίπου από φοίτηση σε βαθμίδες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και το υπόλοιπο 7% μόνο του μέσω σχολικών εγχειριδίων και λεξικών ή λόγω ελληνικής καταγωγής.

γραμμαή με τις έρευνες μετανάστευσης στις υπόλοιπες χώρες της Νότιας Ευρώπης, οι αλβανοί/ίδες μετανάστες/ριες πιάνουν δουλειές που συχνά δεν ανταποκρίνονται στα προσόντα τους¹²⁶, σε αντίθεση με την πλειονότητα των γηγενών νέων που επιλέγουν να παραμείνουν άνεργοι ή συνεχίζουν την εκπαίδευση τους μέχρι να βρουν μια δουλειά που να ικανοποιεί τις προσδοκίες και τα προσόντα τους. Αυτή η διαδικασία αποειδίκευσης όμως δύναται να αλλάξει καθώς μεγαλώνει η δεύτερη γενιά της αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα. Ήδη τα εκπαιδευτικά προσόντα και η επαγγελματική κατάσταση εμφανίζονται πιο ισορροπημένες για αυτούς/ές (συνήθως σε νεαρές ηλικίες) που έχουν τελειώσει κάποια βαθμίδα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος – αν και ο μικρός αριθμός αυτής της υπο-ομάδας καθιστά αυτή την πρόταση πρόωρη. Επιπλέον, το να μιλά κανείς δύο ή τρεις ξένες γλώσσες (συμπεριλαμβανομένων των ελληνικών) είναι ένα πρόσθετο προσόν που, σε γενικές γραμμές, δεν αντανακλάται στα επαγγέλματα που ασκούν οι αλβανοί/ίδες μετανάστες/τριες (βλέπε χαρακτηριστικά Πίνακα 1^ο Παράρτημα 4).

Όσον αφορά τις ενέργειες των μεταναστών/ριών για μετεκπαίδευση και περαιτέρω κατάρτιση, όπως διακρίνονται μέσα από την συμμετοχή των ερωτώμενων σε οποιαδήποτε μορφή εκπαίδευσης το τελευταίο 12μηνο, φαίνεται να εξαρτώνται από την ηλικία τους (τα νεότερα άτομα είναι πολύ πιο πιθανά από τους μεσήλικες να παρακολουθούν κάποιο εκπαιδευτικό πρόγραμμα), το επάγγελμά τους, την σύνθεση του νοικοκυριού τους (ύπαρξη οικογένειας) και εμμέσως από το φύλο.

Συγκεκριμένα, ερωτώμενοι/ες που μένουν με τους γονείς τους (και συνήθως είναι νέοι/ες) αλλά και ερωτώμενοι/ες που είναι οι ίδιοι/ες οικογενειάρχες συνήθως συμμετέχουν σε προγράμματα κυρίως λόγω της πίεσης του οικογενειακού περιβάλλοντος να εξελιχθούν επαγγελματικά [κοινωνικό κεφάλαιο] αλλά και της μεγαλύτερης συνήθως οικονομικής δυνατότητας σε σχέση με άλλα νοικοκυριά να το επιχειρήσουν (βλέπε Πίνακες 2, 2^ο Παράρτημα 4). Διακρίνω εδώ την δράση μορφών κοινωνικού κεφαλαίου όπως η εργασιακή ηθική, που ενώ αναπαράγουν το μοντέλο οργάνωσης εργασιμου και ελεύθερου χρόνου της πλήρους και ανδρικής απασχόλησης στηρίζουν και πιέζουν προς την διεύρυνση των εκπαιδευτικών οριζόντων ειδικά της

¹²⁶ Το ζήτημα είναι πιο περίπλοκο όμως καθώς πρέπει να συνυπολογιστεί και το ζήτημα της αντιστοιχίας τίτλων σπουδών και δυνατότητας εφαρμογής τους στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής.

νέας γενιάς¹²⁷ και ενδεχομένως την χάραξη διαφορετικών τροχιών διαχείρισης του χρόνου.

Εκτός από την οικογένεια, το επάγγελμα φαίνεται επίσης ότι επηρεάζει το ποιος/α είναι πιθανότερο να παρακολουθεί εκπαιδευτικό πρόγραμμα (βλέπε Πίνακες 2^{β+γ} Παράρτημα 4: $\chi^2=12.3$, d.f.=1 και $\chi^2=24.95$, d.f.=2 αντίστοιχα). Συγκεκριμένα, οι περισσότερες γυναίκες και άντρες που παρακολουθούν εκπαιδευτικά προγράμματα είτε είναι αυτο-απασχολούμενοι/ες είτε δουλεύουν ως υπάλληλοι γραφείου και γενικά κάνουν δουλειές παρόμοιες με τους γηγενείς. Επαληθεύεται εδώ ως ένα βαθμό και η σημασία της οικονομικής ευχέρειας (ύψος εισοδήματος) στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες. Το γεγονός ότι το υπόλοιπο των γυναικών που μετεκπαιδεύονται είναι καθαρίστριες και οικιακές βοηθοί υποδεικνύει τρεις πιθανές εξηγήσεις. Πρώτον, δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι οι καθαρίστριες με το πιο ευέλικτο¹²⁸ ωράριο τους έχουν περισσότερες πιθανότητες να παρακολουθήσουν εκπαιδευτικά προγράμματα από τις εργαζόμενες σε μια βιοτεχνία για παράδειγμα. Δεύτερον, η εντάσεως διαπροσωπικής επαφής δουλειά που κάνουν οι καθαρίστριες είδαμε ότι αντισταθμίζει σε ορισμένες περιπτώσεις την απουσία συναδέλφων από τις οποίες θα μπορούσαν να πληροφορηθούν και να παρακινηθούν να συμμετάσχουν σε προγράμματα. Τρίτον, το χαμηλό κοινωνικό κύρος της δουλειάς αυτής δεν αποκλείεται να ενεργοποιήσει την αναζήτηση διόδων όπως η κατάρτιση προς μια πιο ικανοποιητική δουλειά (αν και το χαμηλό ποσοστό γυναικών που ψάχνουν για δουλειά δεν επιβεβαιώνει κάτι τέτοιο για την ώρα). Άξιο προσοχής είναι επίσης το γεγονός ότι οι άνεργοι άνδρες είναι πολύ πιο πιθανό να συμμετέχουν σε εκπαιδευτικά προγράμματα από ότι οι άνεργες γυναίκες (η αναλογία είναι 3 στους 12 άνεργους και 2 στις 55 άνεργες αντίστοιχα παρακολουθούν κάποιο πρόγραμμα). Γεγονός που καταδεικνύει ότι η (επαν)επένδυση του κεφαλαίου των πατριαρχικών αξιών έχει διπλή όψη. Από την μια μεριά, μέσω κυρίως οικογενειακών υποχρεώσεων κρατά τις γυναίκες-νοικοκυρές μες στο σπίτι.

¹²⁷ Αρχής γενομένης από τον Μάξ Βέμπερ που έκανε λόγο για τον ρόλο της Προτεσταντικής Ηθικής στην εξέλιξη του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής, σύγχρονες έρευνες στην μεταπολεμική μετανάστευση αναδεικνύουν τον σημαντικό ρόλο που παίζουν οι στηριζόμενες σε παραδοσιακές αξίες οικογενειακές πιέσεις στα προδιαγραφόμενα προσόντα και ευκαιρίες της νέας γενιάς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση κοριτσιών από οικογένειες που έχουν μεταναστεύσει από την Καραϊβική στην Μ.Βρετανία που σε αντίθεση με τους αδελφούς τους γνωρίζουν λιγότερα περιθώρια ελευθερίας και εμφανίζουν μεγαλύτερα ποσοστά εισαγωγής σε πανεπιστήμια [Modood 1997]. Παρεμφερής είναι η περίπτωση της δεύτερης γενιάς των Κινέζων στις Η.Π.Α. [Bankston & Zhou 2003, Zhou 2005].

¹²⁸ Με τον όρο ευελιξία εννοώ ευέλικτο ωράριο και όχι λιγότερες εργάσιμες ώρες, καθώς η πλειονότητα της ομάδας που παρακολουθεί προγράμματα κατάρτισης δουλεύει από 40 ώρες και άνω (βλέπε Πίνακα 3 Παράρτημα 4).

Από την άλλη, πιέζει και στηρίζει κυρίως την νέα γενιά να αξιοποιήσει τις διαθέσιμες ευκαιρίες κατάρτισης και εκπαίδευσης.

Τέλος, το ποσοστό της εθνοτικής ομάδας των Βορειοηπειρωτών/Ομογενών που παρακολουθεί εκπαιδευτικά προγράμματα είναι πολύ κοντά στο αντίστοιχο ποσοστό των Αλβανών παρόλο που η συχνότητα της πρώτης ομάδας υπολείπεται κατά πολύ της δεύτερης (βλέπε Πίνακα 4 Παράρτημα 4). Αυτό σημαίνει ότι το θεσμικό πλαίσιο που διαχωρίζει νομικά τους μετανάστες από την Αλβανία επηρεάζει σε ένα σημαντικό βαθμό τις ευκαιρίες πρόσβασης τους σε ένα αγαθό όπως η εκπαίδευση.

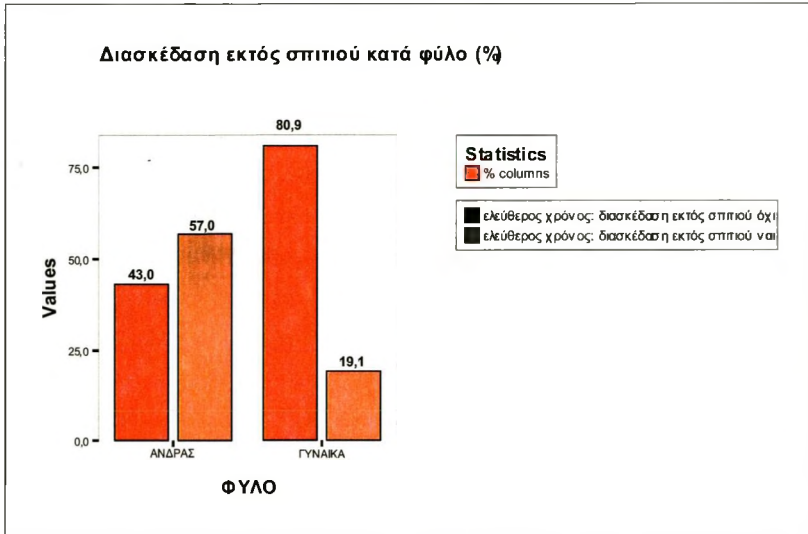
3.1.4. Ελεύθερος χρόνος και κοινωνική σφαίρα

Τα σχετικά με τις εξω-εργασιακές δραστηριότητες της καθημερινής ζωής ευρήματα της έρευνας έχουν σημαντική θέση σε αυτή την διατριβή. Δείχνουν το πως οργανώνεται και καταναίμεται ο ελεύθερος χρόνος ενός νοικοκυριού και μέσα από αυτή την διαδικασία συνθέτουν το πλέγμα των κοινωνικών συνθηκών, προσδοκιών και δικτύων σε συνάρτηση με το οποίο διαμορφώνεται η κυρίαρχη ιδέα περί εργασίας και οργανώνεται ανάλογα η απασχόληση¹²⁹. Σε αυτή την διαδρομή αναδεικνύονται παράλληλα οι συντεταγμένες υπό τις οποίες υφαίνεται η κοινωνικοπολιτική σφαίρα της αλβανικής μετανάστευσης.

Αν ο ελεύθερος χρόνος συνδεόταν μόνο ποσοτικά με και απλώς συμπλήρωνε τον εργάσιμο και όλες οι άλλες μεταβλητές ήταν σταθερές, θα περίμενε κανείς δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου όπως η διασκέδαση εκτός σπιτιού (καφενεία, ταβέρνες, σινεμά, καφετέριες, άλλο) να ακολουθούν τις συχνότητες του εργάσιμου χρόνου των δύο φύλων. Αντιθέτως, η έρευνα μου δείχνει ότι σε έναν πληθυσμό που το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών υπολείπεται αρκετά του αντίστοιχου ποσοστού των ανδρών (30% χαμηλότερα) οι δεύτεροι 'βγαίνουν έξω' δυσανάλογα περισσότερο από τις πρώτες (βλέπε Διάγραμμα 3). Η **διασκέδαση εκτός σπιτιού** φαίνεται να αποτελεί προνόμιο των ανδρών. Μέσα από την διερεύνηση του γιατί συμβαίνει αυτό, αναδεικνύεται και επαληθεύεται η δράση ορισμένων αξιακών συστημάτων και δικτύων εντός της αλβανικής μεταναστευτικής κοινότητας (που εντοπίστηκαν και παραπάνω στα ευρήματα περί απασχόλησης) και συζητείται τι

¹²⁹ Με άλλα λόγια, μέσα από την οργάνωση του ελεύθερου χρόνου διακρίνονται συνθήκες παραγωγής και μορφές κοινωνικού κεφαλαίου που αναπαράγουν την εκάστοτε οργάνωση της απασχόλησης.

σημαίνει η δράση τους για την πραγματικότητα και τις προοπτικές της ευέλικτης οργάνωσης της εργασίας της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας.

Διάγραμμα 3: Διασκέδαση εκτός σπιτιού κατά φύλο (%)

Καταρχήν, η περιορισμένη κοινωνική ζωή των γυναικών φαίνεται να ισορροπεί όταν συγκρίνουμε τα ποσοστά των γυναικών και των αντρών που πηγαίνουν σε και δέχονται επισκέψεις (Πίνακας 1 Παράρτημα 5). Η υψηλή θέση των επισκέψεων στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου των αντρών και γυναικών του δείγματος είναι ενδεικτική της σημασίας της οικογένειας και των κοινωνικών δικτύων που περιστρέφονται γύρω από αυτήν (κυρίως συγγενικές σχέσεις) στην ζωή της συγκεκριμένης μεταναστευτικής κοινότητας.

Γυρνώντας στο ζήτημα της διασκέδασης εκτός σπιτιού, η ύπαρξη ή όχι παιδιών δεν εξηγεί γιατί οι γυναίκες δεν βγαίνουν έξω. Αλλά επιδρά μονομερώς στην κοινωνική ζωή των δύο φύλων: όντως περισσότεροι άντρες μένουν μες στο σπίτι όταν έχουν παιδιά και βγαίνουν έξω όταν δεν έχουν - ενώ περισσότερες είναι οι γυναίκες που μένουν μες στο σπίτι από αυτές που βγαίνουν έξω ανεξαρτήτως του αν έχουν ή όχι παιδιά (Πίνακας 2 Παράρτημα 5). Στο ίδιο μοτίβο, η ύπαρξη οικογένειας ασκεί επίδραση στην διασκέδαση εκτός σπιτιού των αντρών, αλλά παρουσιάζει διαφορετικά αποτελέσματα στην περίπτωση των γυναικών. Ενώ θα περίμενε κανείς

τις γυναίκες που δεν ζουν με την οικογένεια τους να βγαίνουν περισσότερο έξω παρά να μένουν μες στο σπίτι, όπως συμβαίνει και με τους άνδρες, δεν φαίνεται να συμβαίνει κάτι τέτοιο. Όχι μόνο λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων αλλά και άνευ αυτών οι γυναίκες δεν βγαίνουν έξω. Αποδεικνύεται πάλι πιο λογική η θεωρία ότι οι γυναίκες από μόνες τους δεν βγαίνουν έξω και, δηλαδή, λίγο πολύ ενσωματώνουν τις πατριαρχικές θέσεις περί του φύλου τους. Από την άλλη, κάτι που καθιστά επισφαλές αυτό το εύρημα είναι το ότι είναι πολύ λίγες οι περιπτώσεις των γυναικών που ζουν μόνες τους ή με άλλα συγγενή φιλικά πρόσωπα. Επιπλέον, πρέπει να συμπεριληφθεί υπόψη ότι η επόμενη γενιά των νέων αλβανίδων εξελίσσεται σε διαφορετικές τροχιές από ότι οι μανάδες τους. Όντως οι γυναίκες που βρίσκονται στην ηλικιακή ομάδα 18-24 ετών είναι περισσότερο σύνηθες να 'βγαίνουν έξω' από τις γυναίκες μεγαλύτερων ηλικιών (βλέπε παρακάτω πίνακα 16: $\chi^2=9.738$, d.f.=2). Αν όχι τις διαφορετικές τροχιές των νέων αλβανίδων στην χώρα υποδοχής τουλάχιστον την σταδιακή αποστασιοποίηση από την κοινωνική ζωή που πλαισιώνει τις περισσότερες αλβανίδες στην χώρα προέλευσής τους, δείχνει το γεγονός ότι παρόλο που οι περισσότερες μένουν δυσανάλογα σε σχέση με τους άνδρες μες στο σπίτι, η εκτίμηση τους για την κοινωνική τους ζωή στην Ελλάδα κυμαίνεται περίπου στα ίδια επίπεδα με αυτή των ανδρών (Πίνακας 4 Παράρτημα 5).

Πίνακας 15: Ελεύθερος χρόνος (διασκέδαση εκτός σπιτιού) κατά κατάσταση απασχόλησης

Ελεύθερος χρόνος: διασκέδαση εκτός σπιτιού	Ομαδοποίηση γυναικείας εργασίας					Total
	εργάτριες, σερβιτόρες, λάντζα, αγρερνάτριες	επιχειρηματίες, ελ επαγγ., υπάλληλοι γραφείου, άλλο	οικιακές βοηθοί, καθαρίστριες	άνεργες, νοικοκυρές		
όχι	Count	14	20	55	53	142
	% rows	9,9%	14,1%	38,7%	37,3%	100,0%
	% columns	60,9%	57,1%	87,3%	93,0%	79,8%
ναι	Count	9	15	8	4	36
	% rows	25,0%	41,7%	22,2%	11,1%	100,0%
	% columns	39,1%	42,9%	12,7%	7,0%	20,2%
Total	Count	23	35	63	57	178
	% rows	12,9%	19,7%	35,4%	32,0%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Όσον αφορά την επίδραση του γεγονότος της εργασίας στην κοινωνική ζωή αντρών και γυναικών (υπό την οπτική πάντα της διασκέδασης εκτός σπιτιού), δεν φαίνεται να αποτελεί τον παράγοντα που εμποδίζει τις γυναίκες να βγαίνουν έξω αφού τόσο οι άνεργες όσο και αυτές που δουλεύουν τείνουν να μην βγαίνουν έξω (Πίνακας 15). Ενισχύεται μεν το παραπάνω επιχείρημα ότι η ενσωμάτωση

παραδοσιακών αξιών που υφαίνονται στον κοινωνικό ιστό της μεταναστευτικής κοινότητας τις κρατά μες στο σπίτι. Η εργασία ασκεί δε ορισμένη επίδραση στην κοινωνική ζωή των μεταναστών όπως δείχνει το εύρημα ότι ο ελεύθερος χρόνος αναλώνεται κατά το μεγαλύτερο ποσοστό στην τηλεθέαση. Το είδος της εργασίας, όμως, είναι αυτό που αποκαλύπτει τις δομές αναπαραγωγής αυτών των αξιακών συστημάτων: το γεγονός ότι το ποσοστό των καθαριστριών, οικιακών βοηθών που συνήθως ‘δεν βγαίνουν έξω’ δεν απομακρύνεται ουσιαστικά από το αντίστοιχο ποσοστό των ανέργων/νοικοκυρών δείχνει ότι η συγκεκριμένη απασχόληση και δη τα χαρακτηριστικά της *παίζουν* ρόλο στην διαδικασία ενσωμάτωσης των πατριαρχικών αξιών από τις ίδιες τις γυναίκες. Συγκεκριμένα, η κοινωνική απαξίωση των οικιακών υπηρεσιών ως τύπο δουλειάς, «έλα τώρα, είναι δουλειά αυτή;», ο ‘μοναχικός’ χαρακτήρας αυτής της δουλειάς¹³⁰ σε αντίθεση με τον ‘κοινωνικό’ χαρακτήρα της κύριας εργασίας των ανδρών, και οι ‘μαύρες’ αμοιβές της δρουν ως λειτουργική βάση πάνω στην οποία περιχαράκωνεται, νομιμοποιείται και ανανεώνεται η διαπραγματευτική μη ευελιξία (ή αλλιώς δυσκαμψία) της θέσης των

Πίνακας 16: Διασκέδαση εκτός σπιτιού κατά φύλο και ηλικιακές ομάδες

ΦΥΛΟ	Ελεύθερος χρόνος: διασκέδαση εκτός σπιτιού		Ηλικιακές ομάδες				Total
			18-24 χρονών	25-34	35-49	50 και άνω	
ΑΝΔΡΑΣ	όχι	Count	21	52	60	27	160
		% rows	13,1%	32,5%	37,5%	16,9%	100,0%
		% columns	33,9%	38,0%	48,0%	56,3%	43,0%
	ναι	Count	41	85	65	21	212
		% rows	19,3%	40,1%	30,7%	9,9%	100,0%
		% columns	66,1%	62,0%	52,0%	43,8%	57,0%
	Total	Count	62	137	125	48	372
		% rows	16,7%	36,8%	33,6%	12,9%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
ΓΥΝΑΙΚΑ	όχι	Count	19	57	63	13	152
		% rows	12,5%	37,5%	41,4%	8,6%	100,0%
		% columns	59,4%	85,1%	82,9%	100,0%	80,9%
	ναι	Count	13	10	13	0	36
		% rows	36,1%	27,8%	36,1%	,0%	100,0%
		% columns	40,6%	14,9%	17,1%	,0%	19,1%
	Total	Count	32	67	76	13	188
		% rows	17,0%	35,6%	40,4%	6,9%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

¹³⁰ Παρά τον εντάσεως διαπροσωπικής επαφής χαρακτήρα της, η δουλειά των καθαριστριών και οικιακών βοηθών δεν προσφέρει πολλές ευκαιρίες κοινωνικότητας καθώς δουλεύουν μόνες τους και στην καλύτερη περίπτωση γίνονται φίλες με τις εργοδότες τους. Αλλά αυτός είναι πολύ

γυναικών. Τα χαρακτηριστικά της κύριας απασχόλησης των γυναικών δυσκολεύουν λοιπόν, κατά αυτό τον τρόπο, την αποσύνδεση τους από τον παραδοσιακό τους ρόλο μες στο σπίτι και συνάμα από την σχέση μηδενικού αθροίσματος που χαρακτηρίζει τον παραγωγικό και αναπαραγωγικό χρόνο της ζωής τους και ταιριάζει στην κουλτούρα απασχόλησης του φονητικού οικονομικού συστήματος.

Η εστίαση σε άλλες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου των μεταναστών/ριών δεν διαφέρει από την παραπάνω εικόνα. Δείχνει ότι οι γυναίκες ασχολούνται περισσότερο με τα της κουζίνας, τις δουλειές του σπιτιού και τα παιδιά (όταν υπάρχουν)¹³¹, τείνουν να διαβάζουν λίγο περισσότερο από τους άνδρες¹³² και γενικά καταπιάνονται με δραστηριότητες εντός σπιτιού. Και επομένως επαληθεύει την οργάνωση των σχέσεων των δύο φύλων γύρω από πατριαρχικές αξίες που ευδοκιμούν υπό και, με την σειρά τους, αναπαράγουν συνθήκες πλήρους και ‘ανδρικής’ απασχόλησης. Επίσης σημαντικό σε αυτή την διαδικασία είναι το μέρισμα της λειτουργικότητας της γυναικείας μεταναστευτικής εργασίας στην ελληνική αγορά εργασίας.

Η τηλεθέαση όμως αποτελεί την κύρια δραστηριότητα ελεύθερου χρόνου και των δύο φύλων του δείγματος. Η μεγάλη πλειοψηφία του δείγματος συνήθως παρακολουθεί ελληνικά κανάλια (Πίνακας 3 Παράρτημα 5). Αυτό ισχύει ακόμα και για αυτούς που έχουν δορυφορικό πιάτο και βλέπουν αλβανικά κανάλια κυρίως/μόνο για τις ειδήσεις. Η τηλεόραση είναι ο κύριος αγωγός συμμετοχής των αλβανών και αλβανίδων μεταναστών και μεταναστριών στην ελληνική κοινωνική και πολιτική σφαίρα. Η ανάλυση των ευρημάτων της τηλεθέασης του δείγματος ανοίγει επίσης την συζήτηση των δικτύων επικοινωνίας με την χώρα προέλευσης και της υπό διαμόρφωσιν κοινωνικοπολιτικής σφαίρας της αλβανικής μεταναστευτικής κοινότητας.

Πιο συγκεκριμένα, το γεγονός ότι οι αλβανοί μετανάστες παρακολουθούν περισσότερο ελληνική τηλεόραση δεν συνεπάγεται ότι χαλαρώνουν οι δεσμοί τους με

περιορισμένος κύκλος σε σχέση με τους άντρες στον κατασκευαστικό τομέα που δουλεύουν σε ομάδες και έχουν μεγαλύτερες ευκαιρίες κοινωνικοποίησης και συνεπώς βγαίνουν περισσότερο έξω.

¹³¹ Οι γυναίκες ασχολούνται με τα παιδιά τους περισσότερο από τους άνδρες, όχι όμως με σημαντική διαφορά. Η απασχόληση από μόνη της δεν φαίνεται να μπορεί να εξηγήσει το παραπάνω. Περισσότερη βαρύτητα φαίνεται να έχει η ηλικία των παιδιών και η πρόσφατη άφιξη του/της ερωτώμενου/ης στην Ελλάδα.

¹³² Αν και μόνο το 14.6% του δείγματος συνηθίζει να διάβασει εφημερίδες και βιβλία στα πλαίσια του ελεύθερου χρόνου του.

την κοινωνική πραγματικότητα της χώρας προέλευσης τους. Οι παραστάσεις, συνήθειες και αξίες με τις οποίες οι μετανάστες κατανοούν και φιλτράρουν την εμπειρία στην χώρα υποδοχής ούτε εξαφανίζονται ούτε μένουν απαράλλαχτες αλλά *μοιράζονται και αναπαράγονται* μέσα από αυτή την διαδικασία ανάγνωσης και νοηματοδότησης των μεταβαλλόμενων δεδομένων του νέου περιβάλλοντος. Αυτή η κοινωνική διαδικασία φιλτραρίσματος διατηρεί τους δεσμούς της Αλβανικής μετανάστευσης με την 'πατρίδα' και την καθιστά Διασπορά, και μάλιστα μια πιο κριτική διασπορά

«Εμείς, τώρα, βλέπουμε τα πράγματα εκεί [στην Αλβανία] με ένα κριτικό μάτι. Η μετανάστευση είναι μεγάλο σχολείο» (Roberto).

Επιπλέον η τηλεόραση, όπως διάφορες μελέτες έχουν δείξει [Μαρβάκης, Παρσάνογλου, Παύλου 2001], θέτει ως κύριος πομπός της εικόνας της μετανάστευσης το πλαίσιο σύζήτησης και διαπραγμάτευσης έναντι του οποίου οι μετανάστες χτίζουν την ταυτότητα τους. Η εργασιακή ηθική των αλβανών μεταναστών έχει, για παράδειγμα, κατά ένα μέρος προκύψει ως *αντίδραση* στα στερεοτύπα που εξισώνουν τον αλβανό μετανάστη με εγκληματία και κατά καιρούς διαδίδονται από τα ελληνικά ΜΜΕ. Βέβαια, δεν είναι μόνο μέσω του τύπου ή της τηλεόρασης που οι μετανάστες διατηρούν δεσμούς με την πατρίδα τους και ανασυντάσσουν την ταυτότητα τους αλλά και μέσω άτυπων ροών ανθρώπων και κεφαλαίου (οικονομικού και κοινωνικού). Η αποστολή εμβασμάτων από τους/ις μετανάστες/ριες και η τακτοποίηση των προσωπικών περιουσιακών ζητημάτων τους είναι, για παράδειγμα, πρακτικές που δημιουργούν και συντηρούν δίκτυα επικοινωνίας με την χώρα προέλευσης¹³³. Και δεν είναι μόνο χρήμα και υλικά αγαθά που διοχετεύονται μέσα από αυτά τα δίκτυα αλλά και κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική εμπειρία¹³⁴. Τα ευρήματα περί εμβασμάτων και περιουσιακών στοιχείων στην Αλβανία αναδεικνύουν την ανάπτυξη οικονομικών και κοινωνικών δεσμών με

¹³³ βλέπε Πίνακες 17, 17^α

¹³⁴ Οι δεσμοί με την χώρα προέλευσης έχουν την εξής σημασία. Καταρχάς, συντελούν στην ζύμωση και ωρίμανση της κοινωνικοπολιτικής σφαίρας της συγκεκριμένης κοινότητας – και ενδεχομένως στην απεξάρτηση από τις αδιαφοροποίητες και ομοιογενείς κομματικές γραμμές υπό τις οποίες οργανώνεται η ελληνική κοινωνία πολιτών. Δεύτερον, διατηρούν ανοιχτό τον διάλογο οικονομικής επικοινωνίας με την χώρα προέλευσης, πράγμα σημαντικό αντιλαμβανόμενος κανείς την διεθνοποίηση των αγορών και τις δυνατότητες ανάπτυξης της γειτονικής χώρας και την εξασφάλιση σταθερότητας στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, μία αγορά από την οποία η κραταία και ακμαζύουσα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πρωτεύουσα της Μακεδονίας, η Θεσσαλονίκη, λόγω των 'εθνικών προτεραιοτήτων' της ελληνικής πολιτικής έχει στερηθεί διασυνδέσεις και ζωτικό οικονομικό έδαφος από τους Βαλκανικούς Πολέμους και έπειτα. Επιπλέον, θεωρητικά διατηρούν την ταυτότητα τους και συνεισφέρουν στον εθνοτικό πλουραλισμό της ελληνικής αγοράς εργασίας.

την χώρα προέλευσης κυρίως γύρω από την βάση της οικογένειας και όχι ένα ευρύτερο κοινωνικό δίκτυο. Οι δεσμοί με την χώρα προέλευσης διατηρούνται όπως δείχνει και το υψηλό ποσοστό που ασκεί τα εκλογικά του δικαιώματα στην Αλβανία

Πίνακες 17, 17^α

Εμβάσματα στην Αλβανία το τελευταίο 12μηνο			
	Frequency	Percent	Valid Percent
ναι	233	41,6	41,8
όχι	325	58,0	58,2
Total	558	99,6	100,0
Missing	2	,4	
Total	560	100,0	

Με ποιό τρόπο στείλατε χρήματα στη χώρα σας;	Προσωπικώς	21.9
	Συγγενείς	45.9
	Φίλοι	32,6
	Τράπεζες	18,0
	Οργανισμοί (agencies)	2.6
	Ταχυδρομείο	3.4
	Άλλο	1.3
ΔΓ-ΔΑ	0.4	
Για ποιούς λόγους στείλατε χρήματα;	Συντήρηση οικογένειας	81.5
	Αγορά γης	5.6
	Επενδύσεις	8.6
	Άλλο, π;	12.0

– το 40.9% των μεταναστών από την Αλβανία που συνήθως ψηφίζουν στις εκλογές της γειτονικής χώρας¹³⁵ και το 72.1% που ενδιαφέρονται να ψηφίσουν στις ελληνικές εκλογές επαληθεύουν την υπό διαμόρφωσιν κοινωνικοπολιτική σφαίρα της αλβανικής μεταναστευτικής κοινότητας. Οι παραπάνω δεσμοί, όμως, διατηρούνται κυρίως διαμέσου άλλων δικτύων, περισσότερο 'εδαφικών' (στηριζόμενων στην *διαπροσωπική επαφή*¹³⁶) και οργανωμένων γύρω από την οικογενειακή βάση. Η συχνότητα των τηλεφωνημάτων σε συγγενείς στην Αλβανία είναι παράδειγμα τέτοιου δικτύου. Οι περισσότεροι/ες μετανάστες/ριες (το μισό του δείγματος για την ακρίβεια) τηλεφωνούν τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα στην Αλβανία (Πίνακας 6 Παράρτημα 5).

Η πλειοψηφία του δείγματος κάνει διακοπές τουλάχιστον μια φορά τον χρόνο, κυρίως στην Αλβανία αλλά και στην Ελλάδα (Πίνακες 8, 8^α Παράρτημα 5). Τα ταξίδια είναι άλλο ένα δίκτυο 'εδαφικού' χαρακτήρα, οργανωμένου συνήθως γύρω από την οικογενειακή βάση. Άλλωστε οι περισσότεροι από αυτούς που πηγαίνουν για διακοπές στην χώρα προέλευσης μένουν στα πατρικά τους σπίτια ή επισκέπτονται συγγενείς. Παρά τούτο, προσφέρουν σημαντική στήριξη στον τουρισμό της Αλβανίας και την εις όφελος των γειτονικών χωρών ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής.

¹³⁵ Το υψηλό αυτό ποσοστό εξηγείται ως ένα βαθμό από το γεγονός ότι η χώρα υποδοχής συνορεύει με την χώρα προέλευσης.

¹³⁶ Βλέπε Giddens και Harvey περί 'εδαφοποίησης' των κοινωνικών σχέσεων.

Δεύτερον, το ότι κάνουν διακοπές σημαίνει ότι η πλειοψηφία έχει την ευχέρεια να διακόψει την εργασία της και επομένως ότι έχει λίγο πολύ καταφέρει να ισορροπήσει οικονομικά. Από την άλλη, το γεγονός ότι ο/η ένας/μία περίπου στους/ις 3.5 κάνει τις διακοπές του/ης (και) στην Ελλάδα συνιστά ένδειξη ένταξης στις πρακτικές και τις υποδομές ελεύθερου χρόνου της χώρας υποδοχής. Ειδικότερα, η συνεισφορά των μεταναστών τόσο ως καταναλωτές-τουρίστες όσο και ως εργατικό δυναμικό για την εποχιακή τουριστική οικονομία είναι σημαντική¹³⁷. Άλλοι πάλι, συνήθως άτομα που πρόσφατα έχουν εγκατασταθεί ή έχουν κάνει επενδυτικό άνοιγμα, ξεκαθαρίζουν τις προτεραιότητες τους αλλιώς, αναδεικνύουν το άλλο πρόσωπο της μετανάστευσης «όποιος έρχεται στην Ελλάδα είναι για δουλειά. Δεν μπορεί να πηγαίνει για διακοπές» (Γ 1530) και δείχνουν πως διακλαδώνεται η διάσταση της εργασιακής ηθικής στις έξω-εργασιακές δραστηριότητες τους.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το 4.1% του δείγματος χρησιμοποιεί το Διαδίκτυο. Η χρήση του Διαδικτύου δεν αποτελεί μονάχα ένδειξη αναβάθμισης προσόντων και διεύρυνσης των προοπτικών ένταξης των μεταναστών/ριών στην αγορά εργασίας με περισσότερα εφόδια. Αλλά προσφέρει ευκαιρίες σύνδεσης και δημιουργίας σχέσεων μεταξύ των μελών της παγκόσμιας αλβανικής μετανάστευσης (όχι μόνο εντός Ελλάδας) και μεταξύ αυτών και της χώρας προέλευσης. Όμως, η σημερινή πραγματικότητα της αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα περισσότερο υπόσχεται (λόγω του παράγοντα πίεσης της νέας γενιάς) παρά προσφέρει όσον αφορά την ανάπτυξη μιας δια-συνοριακής κοινωνικοπολιτικής σφαίρας μέσω του Διαδικτύου.

Η συγκεκριμένη σφαίρα απέχει αρκετά από τον μετασχηματισμό της σε οργανικό δίκτυο. Σημαντικές οδοί προς ένα τέτοιο δίκτυο φαίνονται γενικά αναξιοποίητες. Με εξαίρεση την συνήθως μονοδιάστατη παρουσίαση, ανταλλαγή και ίσως ανακύκλωση της μεταναστευτικής εμπειρίας μέσα από τις θεματικές συντεταγμένες που θέτει το φίλτρο της ελληνικής τηλεόρασης, η νοητική επεξεργασία και η διαχείριση της μεταναστευτικής εμπειρίας συμβαίνει κατά κύριο λόγο έξω από υποδομές συλλογικής εκπροσώπησης. Η χαμηλή συμμετοχή του δείγματος σε συλλόγους (το 6.5% περίπου του συνόλου συμμετέχει σε συλλόγους και συνδικάτα) αποτελεί την χαρακτηριστικότερη ένδειξη αυτού του γεγονότος.

¹³⁷ Ένα μέρος των ερωτώμενων μάλιστα δήλωσε ότι συνδυάζει τις διακοπές με την δουλειά στην Ελλάδα. Ενώ δεν μπορεί να αγνοηθεί η προσφορά εργασίας των αλβανών και άλλων μεταναστών που μένουν μόνιμα στην ελληνική επαρχία και τα νησιά και συνεισφέρουν σημαντικά στην τοπική οικονομία και κοινωνία (Βλέπε Κασσίμης 2002).

Σε γενικές γραμμές όμως, πιο αντιπροσωπευτικό μοτίβο πάνω στο οποίο υφαίνεται η κοινωνικοπολιτική σφαίρα της αλβανικής μετανάστευσης φαίνεται να αποτελούν, εκτός από τους συγγενικούς κύκλους, οι άτυπες κοινωνικές επαφές και διαπροσωπικές σχέσεις. Μέσα από την ποσοτική και ποιοτική επεξεργασία των τελευταίων διακρίνεται τόσο η σημασία των αξιών και δομών οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας και αγοράς εργασίας στις διαδρομές ένταξης των μεταναστών/ριών από την Αλβανία όσο και η ίδια η διαφορετικότητα των διαδρομών των τελευταίων. Οι μετανάστες/ριες από την Αλβανία που ζουν με τις οικογένειες τους στην Αθήνα είναι πιο πιθανό να έχουν συχνές (εξω-εργασιακές) επαφές με τους γηγενείς από ότι αυτοί που μένουν μόνοι τους ή με φίλους/ες (βλέπε Πίνακα 10^β Παράρτημα 5). Διάφορες έρευνες έχουν δείξει ότι η ύπαρξη οικογένειας καθιστά πιο αποδεκτό τον μετανάστη στα μάτια της ξενόφοβης ελληνικής κοινωνίας [Υψημέρος 1995, Κασιμάτη 2000]. Η οικογένεια δεν αποτέλεσε έναν από τους κύριους πόλους σύνδεσης της και ανασύνταξης της ταυτότητας του/της αλβανού/ίδας λόγω μονάχα των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της μετανάστευσης. Αλλά και λόγω της σημαντικής θέσης που απολαμβάνει ο θεσμός της οικογένειας στο συλλογικό φαντασιακό της κοινωνίας υποδοχής. Δεν ήταν ασύνηθες στις συνεντεύξεις οι ερωτώμενοι να συσχετίζουν την εγκληματικότητα κυρίως με άγαμους άνδρες που μένουν είτε μόνοι τους είτε με άλλους φίλους/ες¹³⁸. Δεύτερον, τα διαφορετικά επαγγέλματα των μεταναστών στην χώρα υποδοχής έχουν δημιουργήσει διαφορετικές ευκαιρίες κοινωνικών επαφών: οι οικοδόμοι συσχετίζονται περισσότερο με (μη συγγενείς) ομοεθνείς τους παρά με γηγενείς ενώ οι μετανάστες που δουλεύουν σε δουλειές παρόμοιες με τους γηγενείς έχουν περισσότερο συχνές από ότι σπάνιες εξω-εργασιακές επαφές με τους τελευταίους (Πίνακας 10 Παράρτημα 5). Η συγκέντρωση των αλβανών σε ορισμένα επαγγέλματα παίζει κρίσιμο ρόλο ή όπως λέει μια ερωτώμενη «για να έχεις φίλους αλβανούς θα πρέπει να έχεις μια παρόμοια δουλειά με αυτούς. Πως αλλιώς θα βρεις αλβανούς φίλους;» (Κ1522). Η πλειοψηφία των εργαζόμενων γυναικών (καθαρίστριες, οικιακές βοηθοί), λόγω της φύσης της δουλειάς τους, έχει πιο αραιές επαφές με ομοεθνείς τους ενώ ορισμένες φορές, όπως έχω ήδη επισημάνει, αναπτύσσει φιλικές σχέσεις με τις εργοδότες τους. Τρίτον, το γεγονός ότι ο/η

¹³⁸ Ένας 28χρονος οικοδόμος, ο οποίος μετά από 8 χρόνια παραμονής στην Ελλάδα δεν μπορεί να ανανεώσει τα χαρτιά του, θεωρεί το άγαμο καθεστώς του ως το κύριο μαράζι της ζωής του ως μετανάστης: «Αν δεν είχα φύγει από την Αλβανία, θα προόδευα. Τώρα, και ανύπαντρος είμαι...» (Α 1545).

ένας/μία στους/ις τέσσερις ερωτώμενους με ελληνική καταγωγή έχει σπανίως ή/και καθόλου επαφές με άλλους αλβανούς (Πίνακας 10⁷ Παρ.5) επαληθεύει την ύπαρξη διαχωριστικών γραμμών στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας¹³⁹. Την θεσμικώς διαφορετική υπόσταση των Βορειοηπειρωτών¹⁴⁰ από τους λοιπούς Αλβανούς έχει ενστερνιστεί και επεκτείνει η ελληνική κοινωνία η οποία επιφυλάσσει διαφορετικά επίπεδα ανοχής και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ευκαιρίες εργασίας για τις δύο κατηγορίες

«όταν πας να ρωτήσεις για δουλειά σε ρωτάνε τι είσαι, Αλβανός ή Βορειοηπειρωτής. Αν πεις Αλβανός ...» (Α 1514).

Εν κατακλείδι, τα χαμηλά ποσοστά των αναγνωστών εφημερίδας¹⁴¹ και χρηστών διαδικτύου δείχνουν το περιορισμένο εύρος των μέσων που οι αλβανοί/ίδες μετανάστες/ριες χρησιμοποιούν για να κατανοήσουν και να διαμορφώσουν την κοινωνικοπολιτική τους στάση έναντι της μεταναστευτικής και της προμετανάστευσης εμπειρίας τους. Αναδεικνύουν επίσης την γενικά απλαισίσωτη από

¹³⁹ Και ταυτόχρονα αποτελεί και έναν από τους λόγους για τους οποίους το 12.9% του δείγματος έχει σπανίως (ή και ορισμένες φορές καθόλου) κοινωνικές επαφές με άλλους/ες αλβανούς/ίδες. Άλλος λόγος είναι οι αρνητικές εμπειρίες που έχουν αποκομίσει από την παραμονή τους στην Ελλάδα και οδηγούν μέρος τους στην απάρνηση της ταυτότητας τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας 17χρονης αλβανίδας που διακόπτει την μητέρα της όταν αρχίζει να μου αφηγείται περιπτώσεις ρατσισμού που έχουν γνωρίσει τα παιδιά της: *«μαμά μην λές τίποτα!... [στην προσπάθεια της να απολογηθεί για αυτό το ζέσπασμα, συνεχίζει]... Δεν έχω καθόλου επαφές με Αλβανούς. Δεν έχω τίποτα να κερδίσω από έναν Αλβανό, [από] κάποιον που δεν του αξίζω»* (Τ 1514). Στο ίδιο μοτίβο μία άλλη νέα Αλβανίδα λέει *«δεν θέλω έναν αλβανό για αγόρι»* (V 1554). *«Η μια άλλη μητέρα «δεν έχει συμβεί για την κόρη μου να έχει αλβανίδες φίλες. Δεν θέλω η κόρη μου να έχει τίποτα με την Αλβανία.»* (L 1525). Αυτή η απάρνηση όμως ερμηνεύεται από άλλους ως δειλία και διευρύνει περαιτέρω το σχίσμα στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας *«Εδώ [στην Ελλάδα] οι Αλβανοί ντρέπονται να πουν 'είμαι Αλβανός' και για αυτό δεν έρχονται εδώ και δεν έχουμε αλβανούς φίλους, μόνο έναν εδώ και έναν στην Θεσσαλονίκη»* (G1530).

¹⁴⁰ Στην ελληνική περίπτωση δεν είναι εύκολο για τους ομογενείς να πάρουν την ελληνική υπηκοότητα. Παρέχονται όμως άλλες διευκολύνσεις όπως το ότι παίρνουν εύκολα άδειες παραμονής και εργασίας οι οποίες διαρκούν για περισσότερο διάστημα από τους λοιπούς μετανάστες ενώ η απέλαση τους απαγορεύεται. Όπως εύστοχα υποστηρίζει η Τριανταφυλλίδου, αυτή η νομοθεσία έχει (ανα)παράγει μια «εραρχία της ελληνικότητας» στην κορυφή της οποίας βρίσκονται οι γηγενείς Έλληνες, οι πόντιοι Έλληνες και ελληνορώσοι που απολαμβάνουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, οι Βορειοηπειρώτες που βρίσκονται κάτω στην μέση (διατρέχοντας τον 'κίνδυνο' να τους νομίσουν για Αλβανούς) και τέλος οι Αλβανοί και άλλοι μετανάστες που τοποθετούνται στο χαμηλότερο σημείο αυτής της ιεραρχίας [Τριανταφυλλίδου 2001].

¹⁴¹ Το ποσοστό των μεταναστών/ριών από την Αλβανία που δεν διαβάζει καθόλου εφημερίδες φτάνει το 43.9% του συνόλου. Επειτα ακολουθούν οι αναγνώστες ελληνικών εφημερίδων που αποτελούν το 33.3% του δείγματος. Ο ελληνικός τύπος που συνήθως διαβάζει η αλβανική μεταναστευτική κοινότητα είναι αθλητικές εφημερίδες και εφημερίδες με αγγελίες εργασίας. Ένα υπόλοιπο 16.7% διαβάζει κυρίως αλβανικό τύπο και το 6.1% διαβάζει το ίδιο αλβανικό και ελληνικό τύπο. Η πλειοψηφία των αναγνωστών εφημερίδας είναι μεταξύ 25-49 ετών. Όμως, οι ηλικιωμένοι (50 ετών και άνω) διαβάζουν εφημερίδες περισσότερο από τις άλλες ηλικιακές ομάδες. Το 89.6% της ομάδας που διαβάζει αλβανικές εφημερίδες (22.8% του δείγματος) εστιάζει περισσότερο σε νέα από την Αλβανία και διεθνείς ειδήσεις – ενώ μόλις το 9.6% διαβάζει θέματα που αφορούν την χώρα που διαμένουν από αλβανικές εφημερίδες.

δίκτυα συλλογικού χαρακτήρα κοινωνικοπολιτική ωρίμανση της αλβανικής μετανάστευσης (με εξαίρεση την ελληνική τηλεόραση). Οι κύριες μορφές αλληλόδρασης είτε με την χώρα προέλευσης είτε στο εσωτερικό της κοινότητας δείχνουν περισσότερο προς ‘εδαφικά’ και βασιζόμενα στην οικογένεια δίκτυα επικοινωνίας (διαπροσωπικές σχέσεις με συγγενείς/φίλους, ταξίδια και τηλεφωνήματα στην Αλβανία, περιουσιακά ζητήματα και εμβάσματα) παρά προς ‘μη εδαφικά’ και συνεπώς περιλαμβάνοντα μεγαλύτερα τμήματα του μεταναστευτικού πληθυσμού δίκτυα (σύλλογοι, διαδικτυακοί χώροι επικοινωνίας, αλβανικά τηλεοπτικά κανάλια και αλβανικές εφημερίδες). Το να επαφίεται κανείς σε δίκτυα υποστήριξης και επικοινωνίας μεγαλύτερα από την οικογένεια υποστηρίζεται από πολλούς μελετητές ότι δημιουργεί μια ευρύτερη βάση αλληλεγγύης η οποία ενδεχομένως μεταφράζεται σε πιο αισθητή οικονομική επιτυχία και μεγαλύτερη διαπραγματευτική δύναμη. Αυτό σε καμμία περίπτωση όμως δεν σημαίνει, όπως δείχνω σε αυτή την διατριβή, ότι το παρόν κεφάλαιο που επανεπενδύεται σε οικογενειακό κύκλο δεν τροφοδοτεί, έστω μακροπρόθεσμα, την δυναμική ένταξη των μεταναστών στην εγχώρια αγορά εργασίας και την παρέμβαση τους, άμεσα μέσω συλλογικής εκπροσώπησης ή έμμεσα, στον τρόπο οργάνωσης της απασχόλησης. Έμμεσα, με την μετανάστευση να λειτουργεί ως βαλβίδα ασφαλείας που καθώς μεγαλώνει από άποψη προσόντων, δημογραφίας και προσδοκιών, σταματά να αποτελεί την πρόφαση για διαιώνιση της αποειδίκευσης ολόκληρων κλάδων στο μεταίχμιο επίσημης και ανεπίσημης οικονομίας και ‘στρουθοκαμηλισμό’ μπρος στα αδιέξοδα στα οποία φθάνει η αγορά εργασίας δια της κουλτούρας της πλήρους, δια βίου και ανδρικής απασχόλησης. Οι μετανάστες μπορούν βέβαια να αποτελέσουν μέρος του προβλήματος συστρατευόμενοι και αυτοί με τις υπόλοιπες ομάδες συμφερόντων έναντι των απαιτήσεων διαφοροποίησης και ‘δημιουργικής καταστροφής’ των τομέων στους οποίους εργάζονται. Μπορούν να αποτελέσουν όμως και μέρος της λύσης.

3.1.5. Πρόσβαση σε υπηρεσίες

Η πρόσβαση των μεταναστών/ριών σε υπηρεσίες της χώρας υποδοχής αποτελεί έναν κρίσιμο δείκτη όσον αφορά την ένταξη τους στον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό ιστό της χώρας υποδοχής και ειδικότερα την διαδικασία αποκρυστάλλωσης της

κυρίαρχης ιδέας περί εργασίας και της αντίστοιχης οργάνωσης της απασχόλησης. Εδώ εστιάζω στην πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας/περίθαλψης, σε τραπεζικούς οργανισμούς, και στις διευθύνσεις εργασίας των νομαρχιών και τους δήμους της ελληνικής πρωτεύουσας όπου διεξαγόταν (στο χρονικό σημείο της έρευνας) η διαδικασία νομιμοποίησης της μετανάστευσης.

Σε γενικές γραμμές, η μεταναστευτική ομάδα των αλβανών χρησιμοποιεί τις υπηρεσίες υγείας χωρίς προβλήματα. Η μεγάλη πλειοψηφία πηγαίνει στα δημόσια νοσοκομεία ενώ ένα μη αμελητέο ποσοστό επισκέπτεται ιδιωτικά ιατρεία. Ενώ οι αλβανοί μετανάστες έχουν πραγματοποιήσει μεγάλη στροφή στον τρόπο που αντιμετωπίζουν τις δημόσιες υπηρεσίες από τότε που πρωτοήλθαν¹⁴², για αρκετούς η ύπαρξη ενός προβλήματος υγείας σχετίζεται με το κοινωνικό και πολιτισμικό χαρακτήρα ερώτημα του τι οι ίδιοι θεωρούν ότι χρειάζεται ιατρική περίθαλψη (βλέπε Fenton & Sangster 1996). *«Ακόμα και αν κάτι πονάει, είμαστε συνηθισμένοι να πηγαίνουμε πάντα στην δουλειά»* (1541). Μπορεί, δηλαδή, να έχουν κάποιο πρόβλημα και να το αγνοήσουν συλλογίζόμενοι το θεσμικό και εργασιακό τους καθεστώς που πρακτικά δεν τους επιτρέπει να χάσουν ημέρες δουλειάς και επομένως ένσημα για την άδεια εργασίας τους. Παρατηρείται εδώ, πως οι αυστηρές θεσμικές δομές της ζωής του/της αλβανού/ίδας μετανάστη/ριας δύνανται να υποβοηθήσουν και αναπαράξουν το χαρακτηριστικό της εργασιακής ηθικής.

Το γεγονός ότι η πλειοψηφία των αλβανών μεταναστών/ριών έχει τραπεζικό λογαριασμό (το 76.2%) δείχνει την ενσωμάτωση τους στους επίσημους τρόπους οικονομικών συναλλαγών. Μία επιπλέον ένδειξη όχι μόνο της ενσωμάτωσης αλλά και του σημαντικού ρόλου των αλβανόφωνων καταθετών στην ελληνική αγορά εργασίας είναι το ότι σε αρκετά παραρτήματα μίας από τις μεγαλύτερες ελληνικές τράπεζες – την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος – οι ξένες γλώσσες στα ηλεκτρονικά σημεία συναλλαγής είναι δύο: αγγλικά και αλβανικά. Η αγορά, άλλωστε, είναι από τους πιο αντικειμενικούς δείκτες που μπορούν να περιγράψουν την ένταξη της αλβανικής μετανάστευσης αλλά και την ανάγκη της ελληνικής οικονομίας για αυτή την ένταξη – και βρίσκεται στον αντίποδα με άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής, όπως η διαδικασία νομιμοποίησης, που αντιστρατεύονται των αγοραίων τάσεων.

¹⁴² Λίγες είναι οι περιπτώσεις που οι ερωτώμενοι δεν πάνε πουθενά και αντιμετωπίζουν το πρόβλημα υγείας τους στα πλαίσια του νοικοκυριού. Κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τις αντίστοιχες συνήθειες της μετανάστευσης στο αρχικό της στάδιο στην χώρα υποδοχής (βλέπε Ψημμένος 1995).

Το μεγάλο και κύριο πρόβλημα των μεταναστών/ριών του δείγματος είναι η συναλλαγή τους με την ελληνική γραφειοκρατία στο πλαίσιο της νομιμοποίησης τους. Η διαδικασία νομιμοποίησης έχει αποδειχτεί πολύπλοκη, χρονοβόρα και ακριβή για τους μετανάστες. Παρόλο που η πλειοψηφία των μεταναστών/ριών εργάζεται και

Πίνακας 18

Τι προβλήματα αντιμετωπίζετε στις υπηρεσίες νομιμοποίησης;	
Συμπεριφορά προσωπικού	38.3%
Ωράριο παροχής υπηρεσιών	33.4%
Χώροι εξυπηρέτησης/ εξοπλισμός	25.6%
Ποσότητα διαθέσιμου προσωπικού	27.7%
Πηγές πληροφόρησης	59.3%
Άλλο	18.7%
Σύνολο (εξαιρούνται αυτοί που δήλωσαν ότι δεν αντιμετωπίζουν σχετικό πρόβλημα)	386 ερωτώμενοι/ες

είναι ασφαλισμένη, δυσκολεύεται να αποκτήσει ή να ανανεώσει τις άδειες εργασίας της¹⁴³. Η εμπειρία της νομιμοποίησης επιδρά αρνητικά σε όλα τα επίπεδα της ζωής των μεταναστών/ριών. Οι στρατηγικές εγκατάστασης και η κατάσταση μακροπρόθεσμων σχεδίων ζωής δέχονται ισχυρό πισωγύρισμα: «αν γυρίσουμε στην Αλβανία... μας κοιτούν με διαφορετικό μάτι εκεί. Αν πάω τα παιδιά μου στα αλβανικά σχολεία, όλοι θα γελάνε μαζί τους. Δεν μιλούν τα αλβανικά. Έχουμε κρεμασμένη την ζωή μας σε ένα χαρτί» (1559). Ο καθυστερημένος¹⁴⁴ και αποσπασματικός τρόπος εφαρμογής των προγραμμάτων νομιμοποίησης επιδρά όχι μόνο στις ζωές των μεταναστών αλλά και την οικονομία υποδοχής, και ειδικά τα επίπεδα εγχώριας κατανάλωσης, «αυτά που αγοράσαμε που βλέπεις [έπιπλα, ηλεκτρονικός εξοπλισμός κτλ], τα πήραμε όταν αρχίσαμε να φτιάχνουμε χαρτιά. Φοβόμασταν να τα αγοράσουμε [πιο παλιά]» (Α 1514). Περαιτέρω προβλήματα που δημιουργεί αυτή η κατάσταση είναι η θεσμοθέτηση της διαφορετικής μεταχείρισης των μεταναστών από την Αλβανία με βάση την καταγωγή τους. Όχι μόνο εντός αλλά και εκτός της συγκεκριμένης μεταναστευτικής κοινότητας διαγράφονται όμως διαχωριστικές γραμμές, μεταξύ, για παράδειγμα, νεοαφιχθέντων και εγκατεστημένων μεταναστών. Χαρακτηριστικά είναι τα λεγόμενα μιας αλβανίδας που δουλεύει μαζί με Πακιστανούς:

«Εγώ δεν είμαι ίδια με τον Πακιστανό που είναι εδώ τους τελευταίους 6 μήνες. Θα έπρεπε να υπάρχει διαχωρισμός για αυτούς που έχουν ζήσει εδώ πιο πολύ... τα ένσημα μου να είναι ίδια με αυτών;» (1514). Ενώ δημιουργείται έδαφος για περαιτέρω συγκρίσεις και

¹⁴³ Βλέπε Πίνακα 8 Παράρτημα 5.

¹⁴⁴ Η ελληνική διαδικασία νομιμοποίησης της μετανάστευσης καθυστέρησε αρκετά σε σχέση με άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης που δέχτηκαν κύματα μετανάστευσης στην ίδια περίοδο με την Ελλάδα [Fakiolas 1997, 2003].

διαφοροποιήσεις «Εμείς οι Άλβανοί είμαστε έξοπνη ράτσα. Μάθαμε τα ελληνικά από το τίποτα, και [μάθαμε] να δουλεύουμε καλά. Ο Πακιστανός δεν κάνει την ίδια δουλειά που κάνω εγώ [δεν είναι τόσο καλός όσο εγώ]. Τώρα, πως γίνεται αυτός να είναι ανώτερος από εμένα;» (1514).

Το περιβάλλον νομιμοποίησης των μεταναστών λοιπόν δυσχεραίνει τον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό και τις επενδυτικές τους αποφάσεις: στην κατάρτιση, την κατανάλωση, την γνώση. Ενώ αποτελεί πρόσφορο έδαφος για εκμεταλλευτικές συμπεριφορές από την πλευρά των εργοδοτών αλλά και άλλων ομάδων όπως ο υπερτροφικός ελληνικός δικηγορικός κλάδος ή/και παράνομα δίκτυα (πλαστογραφίες κ.τ.λ.). Οι συνέπειες επεκτείνονται ασφαλώς και στην οργάνωση της απασχόλησης. Το ανασφαλές θεσμικό καθεστώς αποθάρρυνε ως ένα βαθμό την περαιτέρω κατάρτιση και αναβάθμιση της πρώτης γενιάς των μεταναστών με επενδύσεις σε γνώση και κατάρτιση. Η δεύτερη, όμως, γενιά που μεγαλώνει στην Ελλάδα και ακολουθεί παρόμοιες οδούς εκπαίδευσης με τους γηγενείς δύναται να ισορροπήσει τις προοπτικές εξειδίκευσης του εργατικού δυναμικού των μεταναστών. Από την άλλη όμως, ο ευέλικτος χαρακτήρας της πόρευσης προς την εξειδίκευση εξαντλείται στο επίπεδο των προσόντων που αποκτά ο υποψήφιος εργαζόμενος και δεν επεκτείνεται ούτε στο πως φτάνει το νοικοκυριό μεταναστών εκεί ούτε στην κουλτούρα οργάνωσης της απασχόλησης γύρω από τον εργάσιμο και ελεύθερο χρόνο που ο εργαζόμενος ενστερνίζεται. Συγκεκριμένα, διατηρείται το φάσμα της παραοικονομίας το οποίο εφάπτεται της ‘δευτερευουσας’ αγοράς εργασίας στην οποία απασχολούνται αρκετοί μετανάστες/ριες. Δουλειές όπως οι υπηρεσίες φροντίδας στις οποίες απασχολείται η πλειοψηφία των μεταναστριών εξακολουθούν να μεταχειρίζονται ως ‘αποπαιδία’ της επίσημης αγοράς εργασίας. Η βιωσιμότητα τους υπονομεύεται μαζί με την χειραφέτηση των μεταναστριών και αναπαράγονται σε μεγάλο βαθμό πρότυπα ‘καθετοποιημένης’, μόνιμης (καριέρα) και ανδρικής απασχόλησης που δεν είναι κοινωνικά βιώσιμη επιλογή καθώς δουλειές με αυτά τα χαρακτηριστικά ζητούν μικρότερο, με την πάροδο του χρόνου, τμήμα της προσφοράς εργασίας. Απομονώνονται δηλαδή όλο και περισσότερο οι κοινωνικές προσδοκίες για παραγωγή εξειδικευμένων ατόμων από τις ανάγκες της εγχώριας αγοράς εργασίας.

3.1.6. Σύνοψη: νοικοκυριά

Η θέση της μετανάστευσης στην ελληνική οικονομία και κοινωνία, όπως φαίνεται από την μελέτη των νοικοκυριών μεταναστών/ριών από την Αλβανία, δεν είναι λοιπόν μία και μοναδική ούτε προοικονομεί μία συγκεκριμένη εκδοχή της εργασίας και οργάνωσης της απασχόλησης. Αντιθέτως, διαγράφει ποικίλλες διαδρομές, υπόγειες και μη, των οποίων οι κατευθύνσεις συσχετίζονται στενά τόσο με το μεταβαλλόμενο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο υποδοχής όσο και με την παράλληλη εξέλιξη των χαρακτηριστικών της μεταναστευτικής κοινότητας.

Μέσα από τις διάφορες διαστάσεις της ζωής των μεταναστών που εξέτασα (απασχόληση, συνθήκες κατοίκησης, εκπαίδευση, ελεύθερος χρόνος και κοινωνική σφαίρα, πρόσβαση σε υπηρεσίες χώρας υποδοχής) αναδείχθηκαν οι νησίδες κοινωνικού κεφαλαίου με βάση τις οποίες οι μετανάστες νοηματοδοτούν, οργανώνουν και κατευθύνουν τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές διαδρομές τους. Οι συνθήκες που αναδεικνύουν ή, με άλλα λόγια, οι αγωγοί που μεταφέρουν και αναπαράγουν αυτές τις νησίδες-οδηγούς υπόκεινται συνεχώς σε νέα δεδομένα και με αυτή την έννοια κυοφορούν ευκαιρίες και πιέσεις για προέκταση κυρίαρχων και ανενεργών διαδρομών στην ζωή των μεταναστών/ριών. Εξ' ου και η ρήση ότι το εκάστοτε κοινωνικό κεφάλαιο δεν οδηγεί την μετανάστευση σε μία μόνο κατεύθυνση διευθέτησης και οργάνωσης των σχέσεων απασχόλησης.

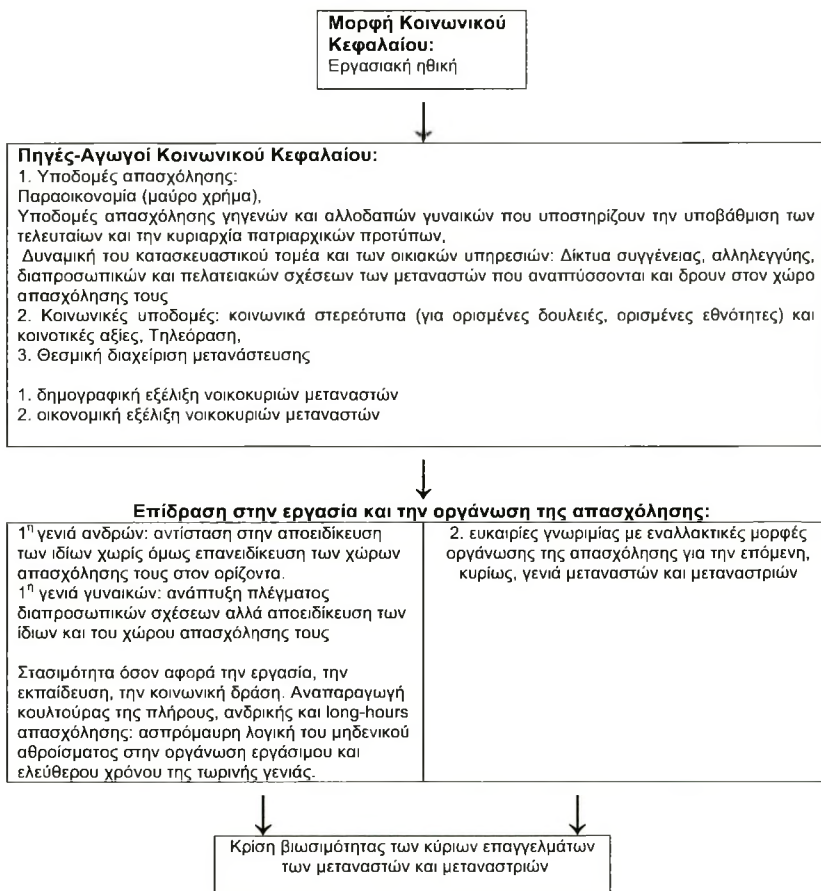
As πάρουμε ως παράδειγμα το δίκτυο της οικογένειας όπως αναδύεται ως μηχανισμός επιβίωσης και ως αξία τόσο απέναντι στα κοινωνικά στερεότυπα περί αλβανικής ταυτότητας και στο μεταίχμιο μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης αγοράς εργασίας όσο και ως σημείο αναφοράς στο συλλογικό πρόσφατο παρελθόν της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας [Zhelyazkova 2000]. Το κοινωνικό κεφάλαιο της οικογένειας συνεισφέρει μεν στο να μην μετακινείται ένα σημαντικό ποσοστό μεταναστών από γενικά ανεπιθύμητες δουλειές και επιπλέον να δουλεύει πολύ σε αυτές παραμένοντας δέσμιο της κουλτούρας της πλήρους και long-hours απασχόλησης. Από τα δίκτυα συγγενών και φίλων που αναπτύσσονται γύρω από την οικογένεια ξεκινά δε η αναζήτηση εργασίας και ενδεχομένως η διαπραγματευτική δυνατότητα για διαφορετικές μορφές διευθέτησης της εργασίας. Η ύπαρξη οικογένειας στο παραπάνω περιβάλλον, επίσης, αποτρέπει τους περισσότερους γονείς του δείγματος να μετεκπαιδευτούν. Από την άλλη, η εστίαση στην νέα γενιά που μεγαλώνει δείχνει την οικογένεια να λειτουργεί ως παράγοντας πίεσης αλλά και

στήριξης για συμμετοχή σε προγράμματα κατάρτισης που ενδεχομένως οδηγούν σε επαγγελματική εξέλιξη και γνώριμία με το μεταβαλλόμενο φάσμα απασχόλησης. Η ύπαρξη της οικογένειας να μην χαρίζει έναν σημαντικό κοινωνικό κύκλο στους άνδρες μετανάστες και τους εξασφαλίζει κοινωνική υπόσταση σε μία αρχικά καχύποπτη τοπική κοινωνία, τα καθήκοντα της όμως τείνουν να εγκλωβίζουν κοινωνικά τις γυναίκες και με αυτή την έννοια αναπαράγουν την ταύτιση της κύριας απασχόλησης με το ανδρικό φύλο. Σε αρκετές περιπτώσεις, όμως, μπορούν να συμβάλλουν στον περιορισμό της συνήθως πλουσιότερης κοινωνικής ζωής των ανδρών και υπό προϋποθέσεις στην πιο ισόρροπη διαχείριση του νοικοκυριού. Η οικογενειακή ευθύνη επιπλέον αποτρέπει αρκετούς/ές από την συλλογική δραστηριοποίηση, όταν από τα ίδια τα δίκτυα συγγένειας και εντοπιότητας ξεκινά η υπάρχουσα συλλογική σφαίρα.

Την διαφορά στις διαδρομές διευθέτησης και οργάνωσης της απασχόλησης που διανύονται την κάνουν κατά κύριο λόγο οι υποδομές της χώρας υποδοχής στο πλαίσιο των οποίων εκτυλίσσεται η δυναμική της μετανάστευσης. Αν το κοινωνικό κεφάλαιο της εργασιακής ηθικής των αλβανών μεταναστών αφηθεί να μεταλλαχθεί με τους όρους της δημογραφικής και οικονομικής εξέλιξης των μεταναστών/ριών δημιουργεί την δική του δυναμική η οποία, όπως έδειξα, δεν εξυπακούεται ότι επιδρά στην διαδικασία ‘δημιουργικής καταστροφής’ των χώρων απασχόλησης τους. Οι στρατηγικές αντίστασης στην αποειδίκευση και το περιθώριο δεν συνεπάγονται εκκίνηση εξειδίκευσης και ευρύτερης αλλαγής κλίματος για ορισμένα περιθωριοποιημένα λόγω των διαφορετικοτήτων (χρόνου, χώρου, φύλου, εθνικότητας) που τα χαρακτηρίζουν επαγγέλματα. Την ειδοποιό διαφορά στην δυναμική του κοινωνικού κεφαλαίου των μεταναστών την κάνουν πιο άμεσα οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές υποδομές διαχείρισης της μετανάστευσης από την χώρα υποδοχής. Έδειξα ήδη την δύναμη του πλαισίου στην πρώτη γενιά των μεταναστών. Ορισμένες κατηγορίες όπως οι γυναίκες μετανάστριες δύσκολα απαγκιστρώνονται από την περιοχή της γκρίζας οικονομίας ή έρχονται αντιμέτωπες με την κοινωνική απαξίωση της εργασίας τους και τις πατριαρχικές αξίες γύρω από τις οποίες οργανώνεται η απασχόληση και η ζωή τους. Από την άλλη, προσαρμόζονται με την πάροδο του χρόνου σε συνθήκες διασταύρωσης με ημι-επίσημες οικονομικές πρακτικές και σε ορισμένες περιπτώσεις μεταβαίνουν στην επίσημη αγορά εργασίας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μεταλλάσσουν το οικονομικό,

κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο υποδοχής στον ίδιο βαθμό που το τελευταίο διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά τους. Το ζήτημα έγκειται τελικά στο πως η πολιτεία υποδοχής θα διαχειριστεί την δυναμική της μετανάστευσης. Στην περίπτωση, που η πολιτεία δεν παρέμβη, για παράδειγμα, δραστικά στις προδιαγραφές εργασίας των υπηρεσιών φροντίδας και των οικιακών υπηρεσιών για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα βιωσιμότητας τους ο συγκεκριμένος κλάδος θα βυθιστεί σε μόνιμη κρίση. Το πρόβλημα δεν θα αυτορρυθμιστεί με το άγγιγμα του περάσματος του χρόνου στις συνθήκες/πηγές που το παράγουν (βλέπε παρακάτω Σχήμα).

Σχήμα 1

3.1.7. Ευρήματα έρευνας σε συλλόγους μεταναστών από την Αλβανία

Οι σύλλογοι μεταναστών από την Αλβανία χαίρουν γενικά περιορισμένης απήχησης και νομιμοποίησης¹⁴⁵ στην μάζα του μεταναστευτικού πληθυσμού. Γιατί, Πολιτικοί επιστήμονες, όπως ο Putnam, εφαρμόζοντας μια λογική κυκλικότητα το αποδίδουν στην έλλειψη πολιτικής εμπιστοσύνης (*civic trust*) στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας, σε ένα δηλαδή από τα αποτελέσματα αυτής της απήχησης. Τι δείχνουν τα ευρήματα από την έρευνα στα νοικοκυριά των αλβανών μεταναστών; Πρώτο επιχείρημα είναι ότι τα υψηλά ποσοστά πλήρους απασχόλησης αφήνουν λιγότερο ελεύθερο χρόνο. Το ζήτημα, όμως, μόνο κατά ένα μικρό μέρος φαίνεται να είναι ποσοτικό καθώς σε ορισμένα επαγγέλματα (οικοδόμοι για παράδειγμα) η απασχόληση είναι ο προθάλαμος της συλλογικής δραστηριοποίησης. Πιο βάσιμο λόγο φαίνεται να αποτελεί η ποιοτική πλευρά της απασχόλησης τους. Συγκεκριμένα, η αξία της εργασιακής ηθικής γύρω από την οποία οι αλβανοί μετανάστες εμποδώνουν και αναπαράγουν την κυρίαρχη κουλτούρα απασχόλησης αποθαρρύνει σε αρκετές περιπτώσεις το φιλτράρισμα των εμπειριών τους μέσα από ευρύτερους και συλλογικότερους σχηματισμούς από τις διαπροσωπικές και οικογενειακές επαφές.

«εδώ κοιτάω την δουλειά μου μόνο. Είμαι μακριά από όλα αυτά» (A 1513). «Εμείς δεν κάνουμε αυτά τα πράγματα [συλλογική δραστηριοποίηση], είμαστε εδώ για να δουλέψουμε» (G1530).

Τρίτον, η πολιτική εμπειρία που κουβαλούν οι Αλβανοί/ίδες μετανάστες/ριες από την χώρα προέλευσης τους και η καχύποπτη αντιμετώπιση τους από την χώρα υποδοχής¹⁴⁶ έχουν οδηγήσει την πλειοψηφία σε μια τακτική απάρνησης της πολιτικής τους ταυτότητας. Οι όροι *πολιτική* και *πολιτικός* έχουν μετασχηματιστεί σε σύμβολα η άρνηση των οποίων κρατά την Αλβανική μετανάστευση εκτός έκθεσης στο φως, εκτός ορατότητας [Ψημμένος 1995, Καπλάνι 2001] και συνεπώς εκτός προβλημάτων¹⁴⁷. Αυτή η τάση απομάκρυνσης φαίνεται από τον χαρακτηρισμό *‘αυτά’* με τον οποίο η πλειοψηφία των ερωτώμενων αναφέρεται απαξιωτικά στους συλλόγους και τις δραστηριότητές τους. Δεν αποτελεί άλλωστε απλή σύμπτωση το

¹⁴⁵ Η επιτυχία της όποιας συλλογικής υποδομής εκπροσώπησης επαφίεται στην αρχή της συνεργίας δύο συντεταγμένων: νομιμοποίηση και αποτελεσματικότητα [Dahrendorf 1984].

¹⁴⁶ Θα επαναφέρω αυτό το ζήτημα λίγο παρακάτω.

¹⁴⁷ Ο αυτοκαθορισμός των Αλβανών με μη πολιτικούς όρους αποτελεί μια κριτική αντίδραση στην εκμετάλλευση που έχουν υποστεί στις χώρες προέλευσης και υποδοχής και όχι μια απάντηση που στερείται πολιτικού νοήματος.

ότι η πιο δημοφιλής δραστηριότητα των συλλόγων στα μάτια της μεταναστευτικής κοινότητας (οι πολιτιστικές δραστηριότητες που συμβαίνουν μια/δύο φορές τον χρόνο) στερείται κοινωνικοπολιτικού χαρακτήρα.

Χρήσιμες ερμηνείες και συμπεράσματα για την θέση και τις προοπτικές των μεταναστευτικών συλλόγων στην συγκεκριμένη μεταναστευτική κοινότητα και στην ευρύτερη διαδικασία οργάνωσης της απασχόλησης και μετασχηματισμού της κουλτούρας της τελευταίας μπορούν να αντληθούν από τους ίδιους τους συλλόγους. Η έρευνα πεδίου που διεξήγαγα την περίοδο μεταξύ Νοέμβρη 2003 και Φλεβάρη 2004 σε συλλόγους μεταναστών από την Αλβανία εγκατεστημένους στην Αθήνα στοχεύει σε αυτό ακριβώς¹⁴⁸. Και το πετυχαίνει αναδεικνύοντας μέσα από τα πρίσματα του πλαισίου, της ταυτότητας και του φύλου την καταστασιακότητα¹⁴⁹ και δυναμικότητα (εσωτερική διαφοροποίηση) της σφαίρας συλλογικής εκπροσώπησης της αλβανικής μετανάστευσης, μιας αρκετά ιδεολογικοποιημένης μορφής κοινωνικού κεφαλαίου.

Παρότι οι σύλλογοι δεν αποτελούν οργανικό μέρος της κοινωνικής ζωής της πλειοψηφίας των αλβανών/ίδων μεταναστών/ριών, η εικόνα που σχηματίζεται αν κοιτάξει κανείς από την οπτική γωνία των συλλόγων είναι διαφορετική. Οι περισσότεροι σύλλογοι είναι δραστήριοι στα πεδία που απασχολούν την μεταναστευτική κοινότητα και σιγά σιγά αναπτύσσουν αναγνωρίσιμο βήμα στην κοινωνικοπολιτική σφαίρα της αλβανικής μετανάστευσης. Και υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι θα συνεχίσουν σε αυτή την κατεύθυνση. Άλλωστε τα δίκτυα μέσα από τα οποία προέκυψαν πολλοί σύλλογοι συμπίπτουν με τα κυρίαρχα δίκτυα της μεταναστευτικής κοινότητας. Ένας διαχωρισμός μεταξύ των συλλόγων που συνηθίζεται να συσχετίζεται με την απρόσωπη, πολιτική εμπιστοσύνη (*civic trust*) και των λοιπών δικτύων της πρώτης γενιάς των μεταναστών που περιστρέφονται κυρίως γύρω από δεσμούς συγγένειας, εντοπιότητας ή/και εθνοτικής καταγωγής είναι περισσότερο τέχνασμα ανάλυσης δύο συγκοινωνούντων οντοτήτων παρά αντικατοπτρίζει πιστά την πραγματικότητα. Αρκετοί μελετητές μάλιστα, υιοθετώντας αυτό τον διαχωρισμό, όπως φάνηκε παραπάνω αποδίδουν την περιορισμένη απήχηση

¹⁴⁸ Το δείγμα αποτελείται από τους εκπροσώπους 12 συλλόγων, τον δημοσιογράφο μιας αλβανικής εφημερίδας που εκδίδεται στην Ελλάδα, και τον πολιτειακό οργανισμό *Mjafi* που εδρεύει στα Τίρανα (η τελευταία συνέντευξη πάρθηκε τον Σεπτέμβρη του 2004).

¹⁴⁹ Ο όρος αυτός είναι μετάφραση του *'situatedness'* που δανείζομαι από τις Kostovicova & Prestreshi 2003 (οι οποίες είναι με την σειρά τους επηρεασμένες από τους Vertovec 1997, Brah 1996).

των συλλόγων στην έλλειψη ‘ανεδαφικής’ εμπιστοσύνης στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας.

Πρώτον, αν κοιτάξει κανείς την κύρια δεξαμενή από όπου δρομολογείται η ενασχόληση ατόμων με τα κοινά και δομείται η ‘κοινωνία πολιτών’, τον παραγωγικό ιστό δηλαδή, τα δύο είδη εμπιστοσύνης συνυπάρχουν ή/και εξελίσσονται το ένα μέσα από το άλλο και το αποτέλεσμα δεν είναι απαραίτητα δίκτυα πελατειακών σχέσεων. Είναι γεγονός ότι η εφαρμογή αντικειμενικών κριτηρίων σε διάφορα ζητήματα, από το ποιος θα προσληφθεί μέχρι το που θα επενδύσει κανείς ως επιχείρηση ή άτομο συχνά επηρεάζεται από μεταβλητές όπως η συγγένεια, οι διαπροσωπικές σχέσεις και η εθνοτική καταγωγή. Επίσης, η παραγωγικότητα πολλές φορές βελτιώνεται όταν διαπροσωπικές σχέσεις αναπτύσσονται παράλληλα ή επί των τυπικών εργασιακών. Τα αξιοκρατικών προδιαγραφών προσόντα είναι μεν αναγκαία αλλά από μόνα τους δεν εγγυώνται την διατήρηση υψηλής παραγωγικότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι περιπτώσεις γυναικών που ενώ δεν πληρώνονται και δεν υφίστανται για την επίσημη οικονομία, στηρίζουν σημαντικά τις επιχειρήσεις των ανδρών τους με το «να απαντούν στο τηλέφωνο, να παίρνουν και δίνουν παραγγελίες, να αναπτύσσουν σχέσεις εμπιστοσύνης με τους πελάτες και να διευρύνουν τον κύκλο εργασιών με τις επιδόσεις τους στις δημόσιες σχέσεις» [Ανδρουλάκης 2006:103]. Εξίσου σημαντικό ρόλο παίζει η δικτύωση των ατόμων και των προσόντων τους. Η εντάσεως ανθρώπινης επαφής σχέση ενός μάνατζερ με το ανθρώπινο δυναμικό του, για παράδειγμα, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει να το αξιοποιήσει αποδοτικότερα. Ειδικά στις μέρες μας με την εξάπλωση του τομέα των υπηρεσιών, την αυξημένη σημασία του ανθρώπινου παράγοντα σε μια *πληροφοριακά δικτυωμένη οικονομία* (informationally-networked economy),¹⁵⁰ και την ανάγκη προώθησης ευέλικτων εργασιακών σχέσεων, οι τρόποι επικοινωνίας προσόντων και οι ανθρώπινες σχέσεις (το *‘know-who’* και όχι μόνο το *know-how*) κερδίζουν πόντους. Οι εργαζόμενοι με τις πολλαπλές ταυτότητες τους (ως άνδρες-γυναίκες, γονείς, άγαμοι και έγγαμοι, έλληνες ή αλλοδαποί, μέλη διαφόρων ειδών συλλόγων) και όχι μόνο τα τυποποιημένα προσόντα τους μετράνε στην παραγωγική διαδικασία.

Δεύτερον, κοιτάζοντας κανείς τις απαρχές των συλλόγων του δείγματος διακρίνει ότι οι περισσότεροι ξεκίνησαν ως χώροι συνάντησης και κοινωνικοποίησης ανθρώπων με συγγενικούς ή φιλικούς δεσμούς από το ίδιο χωριό, πόλη ή περιοχή.

¹⁵⁰M. Castells, ‘European cities, the informational society and the global economy’, *New Left Review*, 204, 1994, pp. 18–32.

Επομένως δεν συντρέχει κανένας λόγος για τον οποίο οι συλλογικοί χώροι να μην διευρύνονται με την πάροδο του χρόνου πάνω στην βάση των εδαφικών σχέσεων των μεταναστών/ριών, οι οποίες σημειωτέον αναπαράγονται και διαφοροποιούνται όσο διευρύνεται η πρόσβαση τους σε χώρους (π.χ. χώροι εργασίας, εκπαίδευσης) της κοινωνίας υποδοχής. Ήδη οι σύλλογοι των εργαζόμενων του κατασκευαστικού τομέα ή ένας σύλλογος κυρίως νέων φοιτητών στον πανεπιστημιακό χώρο δίνουν το στίγμα εξέλιξης και διαφοροποίησης της κοινωνικοπολιτικής σφαίρας της αλβανικής μετανάστευσης όπως οργανώνεται μέσα από συλλόγους.

Με μια πρώτη ματιά στους στόχους, προσανατολισμούς, δραστηριότητες αλλά και την εθνοτική σύνθεση των συλλόγων μπορεί να διακρίνει κανείς τέσσερις ευρύτερους τύπους συλλόγων: είναι οι σύλλογοι (συνήθως εργατικές ενώσεις, συνδικάτα) που αποτελούνται κυρίως από μετανάστες με αλβανική καταγωγή και δραστηριοποιούνται στα κύρια προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αλβανοί εργαζόμενοι στην ελληνική κοινωνία (ζητήματα νομιμοποίησης, ρατσισμού και διακρίσεων). Υπάρχουν άλλοι αλβανικοί εθνοτικοί σύλλογοι που εστιάζουν περισσότερο σε ζητήματα πολιτισμικής πολιτικής (cultural politics¹⁵¹) και στην κοινή προ-μεταναστευτική εμπειρία και τον τόπο από τον οποίο προέρχονται. Αυτή η ομάδα μπορεί να χωριστεί σε δύο υπο-ομάδες: στους συλλόγους ξεχωριστών αλβανικών χωριών που συνήθως ασχολούνται με την παροχή βοήθειας σε συγχωριανούς τους και κρατούν τις αποστάσεις τους από συλλόγους δια-τοπικούς, μεγαλύτερους και πιο δραστήριους στο πεδίο της πολιτισμικής πολιτικής. Τέλος, είναι οι πολιτισμικοί σύλλογοι των αλβανών μεταναστών με ελληνική καταγωγή, ή όπως αποκαλούνται στην καθομιλουμένη, *Ομογενείς/Βορειοηπειρώτες*¹⁵².

Αυτός ο διαχωρισμός των μεταναστευτικών συλλόγων με βάση την εθνοτική καταγωγή αντανακλά την επίδραση της ελληνικής πολιτείας στην τυπολογία τους. Γενικά η οργάνωση της συλλογικής συμμετοχής των μεταναστών στα κοινά έχει συναντήσει και συναντά πολλά εμπόδια στην ελληνική επικράτεια. Στην παραπάνω περίπτωση η ελληνική πολιτεία, ακολουθώντας το παράδειγμα της γερμανικής

¹⁵¹ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι εκπρόσωποι των συλλόγων δεν θα χρησιμοποιούσαν τον όρο 'πολιτική' για να περιγράψουν τις δραστηριότητες τους: θα επανέλθω σε αυτό το ζήτημα παρακάτω.

¹⁵² Η συγκεκριμένη τυποποίηση συλλόγων αντανακλά τάσεις και όχι αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες. Για παράδειγμα, οι σύλλογοι που χαρακτηρίζω ως αλβανικούς έχουν ομογενείς στις τάξεις τους και αντίστροφα.

προσέγγισης του *Gastarbeiter* (φύλοξενούμενου εργάτη)¹⁵³, ουσιαστικά εκχωρεί διαφορετικά δικαιώματα στους μετανάστες ανάλογα με την εθνοτική καταγωγή. Υπό αυτό το πλαίσιο, οι σύλλογοι των εκ Αλβανίας ομογενών δεν ασχολούνται με τα ζητήματα που απασχολούν την πλειοψηφία των Αλβανών μεταναστών και συνήθως παίρνουν τις αποστάσεις τους από τους τελευταίους. Διχοτομείται λοιπόν κατά αυτό τον τρόπο η διαπραγματευτική δύναμη των μεταναστευτικών συλλόγων.

Το μέρισμα της θεσμικής διαχείρισης της μετανάστευσης από την ελληνική πολιτεία στην διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας των μεταναστών δεν εξαντλείται εδώ. Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότεροι σύλλογοι του δείγματος έχουν ιδρυθεί μετά τα πρώτα προγράμματα νομιμοποίησης το 1997 ή μετά την πρώτη ολοκληρωμένη μεταναστευτική νομοθεσία το 2001. Ενώ μόλις την τελευταία πενταετία οι περισσότεροι από τους συλλόγους έχουν αναγνωρισθεί ως νόμιμες οντότητες της ελληνικής 'κοινωνίας πολιτών'¹⁵⁴. Αυτή η διαδικασία αναγνώρισης, ειδικά την πρώτη περίοδο της ίδρυσης τους, ήταν πολύ δύσκολη δίχως 'λίγη ελληνική βοήθεια' είτε άμεσα από τα ελληνικά κόμματα είτε έμμεσα από συνδικάτα που συνδέονται και διατηρούν σχέσεις με τα πρώτα. Αλλά υπήρχε πάντα κάτι σε αντάλλαγμα αυτής της βοήθειας (κυρίως υποστήριξη στις προεκλογικές καμπάνιες των πολιτικών). Ήταν περισσότερο μία πατερναλιστική χάρη που είχε σκοπό να τους ελέγχει παρά να τους βοηθήσει όπως υποστήριζαν σε γενικές γραμμές ορισμένοι εκπρόσωποι συλλόγων: «να μας βοηθήσουν στην αρχή ... εντάξει που μας βοήθησαν. Όχι όμως και να πηγαίνουμε στις συγκεντρώσεις τους για να τους υποστηρίζουμε και να χτυπάμε παλαμάκια. Καλούμε τα κόμματα για συνεργασία, αλλά μέχρι ενός σημείου»(11). Ενώ τα πράγματα έχουν αλλάξει από αυτή την οπτική γωνία, παραδείγματα πατερναλισμού απέναντι στους συλλόγους των αλβανών μεταναστών εξακολουθούν να υφίστανται. Αλλά εκφράζονται υπογείως μέσα από προτάσεις ενσωμάτωσης και μη διαφοροποίησης από τον υπάρχων ιστό κοινωνίας πολιτών: «κάτι τρέχει εδώ. Όλοι αγαπάνε τους μετανάστες [ειρωνικός τόνος]. Αλλά οι μετανάστες έχουνε γίνει μια μπάλα [στην διάθεση του καθενός]... Η ΓΣΕΕ έλεγε μια ημερομηνία, το συνδικάτο άλλη. Δεν μας αφήναν να πάρουμε πρωτοβουλία μόνοι μας. Δεν μας αφήνουν να οργανώνουμε αυτά επειδή μας αγαπάνε. Όποτε λέμε κάτι, λένε 'θα το κάνετε με

¹⁵³ Η γερμανική υπηκοότητα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να αποκτηθεί από μετανάστες εκτός της Ε.Ε.. Δεν τους δινόταν υπηκοότητα ακόμα και αν ζούσαν για δεκαετίες στην Γερμανία, ενώ οι ανατολικοευρωπαίοι μετανάστες με γερμανική καταγωγή λάμβαναν την υπηκοότητα με το που έμπαιναν στην χώρα. Στην ελληνική περίπτωση βλέπουμε ότι δεν είναι εύκολο για τους ομογενείς να πάρουν την ελληνική υπηκοότητα.

¹⁵⁴ Η χρήση του όρου *κοινωνία πολιτών* που κάνω εδώ γίνεται μόνο για περιγραφικούς σκοπούς. Η ελληνική κοινωνία έχει αρκετό δρόμο μπροστά της μέχρι να παράξει δίκτυα πολιτειακής δράσης (βλέπε Maroukis 2005: 224).

εμάς'» (11). Το περιθώριο διαφοροποίησης των μεταναστευτικών συλλόγων από τα ελληνικά συνδικάτα είναι όμως αντικείμενο συζήτησης (και διαφωνίας) μεταξύ των πρώτων. Φοβούμενοι το ενδεχόμενο 'εθνοποίησης' των κοινωνικών αγώνων των εργαζόμενων προς μία ισόρροπη αναδιανομή του οικονομικού πλεονάσματος¹⁵⁵ άλλοι εκπρόσωποι συλλόγων τηρούν διαφορετική στάση: «μέχρι τώρα δεν ξεχωρίζουμε τα πράγματα γιατί είμαστε εργάτες. Και κάνουμε [διαδηλώσεις] με όλους τους εργάτες και άλλους ξένους που είναι εδώ. Δεν θέλουμε να γίνουμε ρατσιστές. Είμαστε το ίδιο για εργασιακά ζητήματα. Δεν πρέπει να ξεχωρίζουμε»(10). Δραστηριοποιούνται άλλωστε αρκετοί αλβανοί μετανάστες στα πλαίσια ελληνικών συνδικάτων (ειδικά στον κατασκευαστικό τομέα). Υπάρχει μάλιστα σύλλογος αλβανών μεταναστών, 'Αλβανική Κοινότητα Αθήνας', του οποίου αρκετά μέλη προέρχονται από το Συνδικάτο Οικοδόμων¹⁵⁶. Όπως και να έχει το πράγμα, η δικτύωση με τους οργανισμούς της ελληνικής κοινωνίας πολιτών έχει δύο όψεις. Από την μια μεριά, σημαίνει ότι οι μεταναστευτικοί σύλλογοι μπορούν να παρακολουθούν από κοντά τις οικονομικές εξελίξεις, τις αντιδράσεις των εργαζόμενων και την ευρύτερη ζύμωση της γηγενούς κουλτούρας απασχόλησης και των παραγωγικών σχέσεων. Από την άλλη υπάρχει ο κίνδυνος να διαβρωθούν οι οχυρώσεις τους και να αφομοιωθούν στο εν πολλοίς «ατροφικό και αδιαφοροποίητο σώμα της ελληνικής κοινωνίας πολιτών όπως έχει αναπαραχθεί από την διείσδυση των κομμάτων με βάση κυρίως τον κομματικά ελεγχόμενο κρατικό μηχανισμό σε όλους σχεδόν τους λοιπούς

¹⁵⁵ Στην εικόνα του αλβανού μετανάστη που κάνει όλες τις χαμηλού κύρους δουλειές που οι έλληνες απαξιώνουν να κάνουν μπορεί κανείς να διακρίνει την ανάδυση μιας εθνοτικά χρωματισμένης 'ταξικής' νοοτροπίας. Μιας 'ταξικής' νοοτροπίας που η σύγχρονη ανάπτυξη της Ελλάδας δεν κατόρθωσε ποτέ να παράγει...τουλάχιστον μέχρι την άφιξη του μεταναστευτικού κύματος στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας. Στην μεταπολεμική Ελλάδα της αποσπασματικής και καθυστερημένης εκβιομηχάνησης υπήρχε πάντα το 'πρόβλημα' της κοινωνικής ορατότητας μιας παραδοσιακής εργατικής τάξης (Σακελλαρόπουλος 1991, 1992, Μουζέλης 1986). Έχοντας θέσει τις υποδομές κατακερματισμού της ελληνικής εργατικής τάξης μέσα από το πρίσμα των εθνικών προτεραιοτήτων που οδήγησαν την Ελλάδα μέσα από τους Βαλκανικούς πολέμους, τους δύο Παγκόσμιους και τον Εμφύλιο (Mazower 2005), οι διαχωριστικές γραμμές της κοινωνικής διαστρωμάτωσης θόλωσαν ακόμα περισσότερο με την εμπειρία της αστυφιλίας, της μαζικής ελληνικής μετανάστευσης, και έναν υπερτροφικό κρατικό μηχανισμό (Τσουκαλάς 1986). Η λαϊκή πολιτική της δεκαετίας του 1980 σίγουρα δεν βοήθησε την κατάσταση (Μακροδημήτρης 1999). Για να έρθει η δεκαετία του 1990 με τους μετανάστες από πρώην σοσιαλιστικές χώρες και να βρεθεί αναπάντεχα το οικονομικό και κοινωνικό πάτημα για πολλούς γηγενείς.

¹⁵⁶ Διεξήγαγα επίσης μια συνέντευξη με τον Έλληνα γραμματέα του Συνδικάτου Οικοδόμων (των περιοχών Αττικής - Πειραιά & Νήσων - Βοιωτίας - Εύβοιας) για να ελέγξω και να επαληθεύσω την συμμετοχή των Αλβανών μες στο πλαίσιο μιας ελληνικής συλλογικής υποδομής, μια και η πλειονότητα των αλβανών εργάζεται στον κατασκευαστικό τομέα. Από τις 67.000 εργαζόμενους του Συνδικάτου Οικοδόμων σε επίπεδο Αττικής (τον Γενάρη του 2004) οι 17-20.000 είναι μετανάστες, εκ των οποίων το 70% είναι Αλβανοί και Ομογενείς εκ Αλβανίας. Από αυτούς περίπου το 1/3 συμμετείχε στις εκλογές του συνδικάτου 1½ χρόνο πριν την διεξαγωγή της συνέντευξης. Και 3 από τα 21 μέλη της κεντρικής διοίκησης του συνδικάτου είναι πλέον μετανάστες.

‘ενδιάμεσους’ θεσμούς, όπως λ.χ., τα επαγγελματικά συνδικάτα των εργαζόμενων, τα ΜΜΕ του δημόσιου τομέα, τη Δημόσια Διοίκηση και τους θεσμούς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ακόμα και το φοιτητικό αλλά και το γυναικείο κίνημα» [Μακρυδημήτρης 1999: 119-20].

Όχι μόνο το πολιτικό αλλά και το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που στεγάζει τους συλλόγους επιδρά στην εξέλιξη τους. Χαρακτηριστική είναι η επίδραση που ασκεί στις θεματικές των συλλόγων. Τα κύρια ζητήματα που έχουν υψηλή ζήτηση μεταξύ των μεταναστών από την Αλβανία και στα οποία ανταποκρίνεται η προσφορά των συλλόγων αφορούν το νόμιμο καθεστώς της εργασίας τους (νομιμοποίηση, απαγκίστρωση από την παραοικονομία) και την αποκατάσταση της ταυτότητας τους στην ελληνική κοινωνία¹⁵⁷. Η επιχειρηματολογία τους όσον αφορά τα αιτήματα τους για καλύτερη θεσμική και κοινωνική αντιμετώπιση εστιάζεται όμως στο γεγονός της απασχόλησης τους, «*απαιτούμε ίδια δικαιώματα, γιατί και εμείς δουλεύουμε...[μικρή παύση]...πληρώνουμε φόρους και είμαστε εντάξει στις υποχρεώσεις μας*». Γιατί όπως έχουν τα πράγματα, «*εδώ, η συμμετοχή στην κοινωνία πολιτών (ως εργαζόμενοι, φορολογούμενοι, γονείς) δεν προσδίδει δικαίωμα συμμετοχής στο έθνος-κράτος*» (Castles, 1995, p.204). Το γεγονός ότι οι σύλλογοι προτάσσουν, ως κύρια όπλα έναντι του ρατσισμού και της περιθωριοποίησης της κοινότητας τους, την εργασιακή αφοσίωση και ηθική των αλβανών (ταυτότητα) τονίζοντας ότι οι τελευταίοι εργάζονται και μάλιστα εργάζονται πολύ, ενέχει τον κίνδυνο να αφεθούν έξω από το κέντρο της θεματικής ατζέντας οι συνθήκες της απασχόλησης και πολύ περισσότερο ζητήματα της κυρίαρχης κουλτούρας απασχόλησης. Η αντιμετώπιση του ρατσισμού και της ‘παραιονομίας’ προσανατολίζει δηλαδή αλλού το επίκεντρο της συζήτησης στην παρούσα φάση. Από την άλλη, οι δύο εστιάσεις δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες. Συγκεκριμένα, η ενασχόληση με θέματα εθνοτικών διακρίσεων στην απασχόληση απειλεί τις συνθήκες παραοικονομίας που, όπως έχει δείχθει, ανθούν με την προσθήκη αλλοδαπού εργατικού δυναμικού χωρίς άδειες και δικαιώματα. Ένα από τα καίρια πεδία τριβών στην μακρά διαδικασία καταπολέμησης της παραοικονομίας

¹⁵⁷ Όντως, στο ελληνικό λεξιλόγιο η λέξη ‘Αλβανός’ έχει φτάσει να συμβολίζει τον αναξίπιστο που έχει ανάγκη καθοδήγησης, όπως ακριβώς και ένα κακομαθημένο παιδί [Ψημμένος, 1995, σ.187] ή ένας εγκληματίας. Η ελληνική περίπτωση αποτελεί μια ένδειξη ότι ο αποικιοκρατικός λόγος έχει περισσότερη σχέση με τις ταξικές σχέσεις μιας κοινωνίας παρά είναι ένα δημιουργήμα που αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες εποχές και χώρες. Τα ελληνικά ΜΜΕ έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στην ευθυγράμμιση της αλβανικής εθνικότητας με την παραβατικότητα στο συλλογικό φαντασιακό [Παύλου 2001, Κούρτοβικ 2001].

αφορά την αναγνώριση της κοινωνικής και οικονομικής χρησιμότητας επαγγελματιών στην γκρίζα ζώνη της οικονομίας (βλ. Sennett 2006). Επαγγελματιών με συνήθως ευμετάβλητα ωράρια, εποχιακό χαρακτήρα και ευέλικτη ζήτηση (όπως, λόγου χάριν, αυτά των υπηρεσιών φροντίδας) που δείχνουν τις ρωγμές και παράπλευρες απώλειες της κυρίαρχης ‘ανδρικής’, στατικής και μακρών ωραρίων (long-hours) κουλτούρας απασχόλησης. Υπό αυτή την οπτική, η αξιοκρατία και κυρίως ισονομία στην οποία συνειδητά ή ασυνείδητα στοχεύει η σύγκρουση με πρακτικές διακρίσεων μπορεί να πάψει να σχετίζεται μόνο με επαγγέλματα υψηλής εξειδίκευσης.

Γενικά, οι μεταναστευτικοί σύλλογοι βλέπουν την ελληνική κοινωνία υποδοχής ως ένα κοινό χώρο τον οποίο έλληνες και αλβανοί έχουν συμφέρον να διατηρήσουν και να προάγουν μαθαίνοντας να ζουν μαζί. Αυτή η εικόνα της Ελλάδας ως χώρας μετανάστευσης αποτελεί το βάθρο από το οποίο πολλοί σύλλογοι δομούν τους απώτερους (νέες γέφυρες, δεσμοί φιλίας μεταξύ ελλήνων και αλβανών μεταναστών) και τους πιο άμεσους στόχους τους (αποκατάσταση ονόματος των αλβανών, νομιμοποίηση). Πρέπει να τονιστεί όμως και η άλλη διάσταση στον τρόπο που οι σύλλογοι μεθοδεύουν αυτούς τους στόχους: η δραστηριότητα τους δεν εξαντλείται στο πως επιχειρηματολογούν, βλέπουν την σχέση τους με και απευθύνονται προς τους γηγενείς αλλά στοχεύει και στο ακροατήριο της κοινότητας τους. Τα κανάλια που ήδη έδειξα και θα δείξω να διαβαίνουν για να διανύσουν την απόσταση που τους χωρίζει από την κοινότητα τους είναι ενδεικτικά τόσο της δυναμικότητας τους όσο και των δομών μέσα από τις οποίες αυτή υφαιίνεται.

Δραστηριότητες προς αυτή την κατεύθυνση αποτελούν λοιπόν πολιτισμικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις όπως οι Αλβανικές Εθνικές εορτές, τα Χριστούγεννα και η Πρωτοχρονιά, η Πρωτομαγιά, που οργανώνονται από όλους σχεδόν τους συλλόγους. Αυτές οι δραστηριότητες εκλαμβάνονται από την ευρύτερη κοινότητα ως ευκαιρίες κοινωνικότητας. Εξου και η ικανοποιητική απήχηση τους. Αποτελούν το κύριο πλαίσιο στο οποίο η ευρύτερη μεταναστευτική κοινότητα έρχεται σε επαφή με τους συλλόγους, ενώ κάποιοι σύλλογοι δραστηριοποιούνται μόνο σε αυτό το επίπεδο. Επιβεβαιώνεται, εδώ, το ότι *η εδαφικότητα έχει σημαντική θέση στην σχέση που έχουν οι σύλλογοι με το κοινό στο οποίο απευθύνονται*. Αλλά όχι την μόνη θέση – οι δραστηριότητες ποικίλουν. Υπάρχουν μέλη συλλόγων που κάθε τόσο αρθρογραφούν σε ελληνικές και αλβανικές εφημερίδες, κάποιοι άλλοι σύλλογοι επιχειρούν να εκδώσουν δική τους εφημερίδα, ενώ ένας σύλλογος έχει εβδομαδιαία εκπομπή στο

ραδιοφωνικό σταθμό Φιλία 1386 AM που εκπέμπει σε 12 γλώσσες και εγκαινιάστηκε στο πλαίσιο των 'πολυπολιτισμικών' δράσεων της προηγούμενης κυβέρνησης¹⁵⁸. Κάποιοι σύλλογοι μάλιστα εξέφρασαν τις άμεσες προθέσεις τους για ίδρυση ενός αλβανικού σχολείου: «προσπαθούμε να ανοίξουμε ένα αλβανικό σχολείο εδώ, γιατί κοντεύουμε να ξεχάσουμε την γλώσσα μας. Απλά θέλουμε να είναι μόνιμο (ιδιωτικό ή δημόσιο δεν μας νοιάζει)» (6). Ανάλογα με το μέγεθος, τον χαρακτήρα και το πεδίο δραστηριότητας κάθε συλλόγου τα παραδείγματα καλών πρακτικών και επιτευγμάτων τα οποία οι σύλλογοι επισημαίνουν κυμαίνονται από μεγάλες διαδηλώσεις και συγκεκριμένα επιτεύγματα σχετικά με την νομιμοποίηση, οργάνωση συναυλιών και εκδηλώσεων, συμμετοχή σε εκθέσεις και φεστιβάλ (ετήσιο αντιρατσιστικό φεστιβάλ), μέχρι παροχή ατομικής βοήθειας σε νεοαφιχθέντες ή/και συγχωριανούς. Άλλες δραστηριότητες αφορούν την διάδοση ειδήσεων από την χώρα προέλευσης, και την παροχή πληροφόρησης και νομικών συμβουλών σχετικά με την νομιμοποίηση.

Επιπλέον, η ποσοτική πλευρά των συλλόγων, από την οπτική της οργάνωσης τους και της ταυτότητας των μελών τους, επαληθεύει τον καταστασιακό και δυναμικό χαρακτήρα της δραστηριότητάς τους. Υπάρχουν σύλλογοι συνήθως τοπικού χαρακτήρα και μικρού μεγέθους που λειτουργούν κυρίως ως τόπος συνεύρεσης μεταξύ συντοπιτών. Ενώ αρκετοί πολιτισμικοί σύλλογοι του δείγματος μου αποτελούνται από 100 έως και 1000-2000 μέλη, έχουν θεματική ατζέντα, καταστατικό και είναι γενικά περισσότερο οργανωμένοι. Τα μέλη των καλύτερα οργανωμένων συλλόγων του δείγματος συνήθως συναντιούνται κάθε μήνα ή/και πιο συχνά, συζητούν και καταστρώνουν την στρατηγική της δράσης τους. Σε αυτές τις συνελεύσεις η πλειοψηφία των μελών δεν συμμετέχει. Παρά την περιορισμένη ζήτηση για συλλόγους, η εικόνα από την πλευρά της προσφοράς τους δείχνει ότι λαμβάνονται αρκετές πρωτοβουλίες για την καλύτερη οργάνωση της συλλογικής φωνής της μεταναστευτικής κοινότητας. Συγκεκριμένα, διεξάγονται προσπάθειες για τον συντονισμό των συλλόγων σε εθνικό επίπεδο. Η Ένωση Συλλόγων Αλβανών Μεταναστών στην Ελλάδα (μία ένωση 18 αλβανικών συλλόγων από όλη την Ελλάδα στην περίοδο της συνέντευξης) και η Ομοσπονδία Συλλόγων Ελλήνων Βορειοηπειρωτών 'Άγιος Κοσμάς', μία ένωση 60-70 τοπικών συλλόγων ομογενών,

¹⁵⁸ Επίσης, λειτουργεί σύλλογος που ασχολείται με την συγγραφή βιβλίων, δοκιμίων και άρθρων (στον αλβανικό τύπο) λογοτεχνικού, κοινωνιολογικού, ιστορικού και πολιτικού χαρακτήρα, που κυκλοφορούν τόσο στην Αλβανία όσο και στην Ελλάδα (L.7).

είναι τέτοιες περιπτώσεις. Πέραν αυτών των δύο περιπτώσεων, άλλες διασυλλογικές συνελεύσεις λαβαίνουν χώρα και προκύπτουν κυρίως μέσα από δίκτυα άτυπων επαφών. Τέλος παρατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις και εξάπλωση ορισμένων συλλόγων στην ελληνική επικράτεια (κυρίως από την άποψη των μελών – αν και υπάρχουν και παραδείγματα ‘θυγατρικών’ συλλόγων): ο πολιτισμικός σύλλογος *Lushnja* για παράδειγμα έχει μέλη στην Πάτρα, την Κέρκυρα και την Κρήτη. Ενώ ο *Labour Association of Albanian Immigrants*, που επίσης εδρεύει στην Αθήνα, επεκτείνεται σε διάφορα μέρη της Ελλάδας (ενδεικτικά αναφέρθηκαν η Τρίπολη, ο Ορωπός, η Κόρινθος και η Θεσσαλονίκη).

Από την άλλη μεριά, οι αλβανικοί σύλλογοι αντιμετωπίζουν σημαντικά οργανωτικά προβλήματα. Πρώτον, οι παραπάνω διασυλλογικές συναντήσεις ούτε τακτικές είναι ούτε μαζεύουν πολύ και ποικίλλο κόσμο. Δεύτερον, το πλαίσιο των σχέσεων των αλβανικών συλλόγων με συλλόγους άλλων μεταναστευτικών κοινοτήτων προωθείται περισσότερο από ελληνικές πρωτοβουλίες παρά από τους ίδιους τους συλλόγους. «Είναι περισσότερο μέσω των ελλήνων [που οργανώνουν πολιτιστικά γεγονότα] που ερχόμαστε μαζί. Εμείς ως μετανάστες δεν έχουμε πάρει καμμία πρωτοβουλία να συναντηθούμε». Τρίτον και πιο άμεσο οργανωτικό πρόβλημα, σχεδόν όλοι οι σύλλογοι αυτο-χρηματοδοτούνται¹⁵⁹. Συναρτώμενες με αυτό είναι οι δυσκολίες που τα μέλη αντιμετωπίζουν όσον αφορά την εύρεση διαθέσιμου ελεύθερου χρόνου αλλά και χώρου στέγασης για τον σύλλογο. Η εύρεση χώρου στέγασης για τους συλλόγους και τις δραστηριότητες τους επαναφέρει στο προσκήνιο την συζήτηση των σχέσεων των συλλόγων με την ελληνική πολιτεία. Από την μια μεριά, η ελληνική πολιτεία διστάζει να προσδώσει χώρο και διαφάνεια στην συλλογική παρουσία των μεταναστών¹⁶⁰. Από την άλλη, είναι αναντίρρητο το γεγονός της επικοινωνίας με τις τοπικές αρχές και την κυβέρνηση. Αλλά αυτές οι επαφές δεν συμβαίνουν σε ένα τακτικό πλαίσιο, ούτε παράγουν τις περισσότερες φορές τα αναμενόμενα: «τα βρίσκουμε πάντα όλα ωραία αλλά στο τέλος δεν γίνεται τίποτα» (D.5). Θετικό, από την άποψη της διαπραγματευτικής τους δύναμης, είναι το ότι ορισμένοι σύλλογοι συνεργάζονται με ελληνικά συνδικάτα και συνήθως χαιρούν ελληνικής υποστήριξης στα αιτήματα τους.

¹⁵⁹ Μόνη εξαίρεση είναι η Ομοσπονδία Άγιος Κοσμάς που, λόγω της εθνοτικής της ταυτότητας, κάθε τόσο λαμβάνει επιχορηγήσεις από την Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.

¹⁶⁰ Βλέπε Παράγραφος 1 Παράρτημα 6.

Ένας από τους λόγους για αυτή την επιφυλακτική στάση της ελληνικής πολιτείας αποτελεί το ζήτημα του Αλβανικού εθνικισμού και ο φόβος αποσταθεροποίησης της περιοχής που έχει δημιουργηθεί γύρω από την ιδέα της Μεγάλης Αλβανίας. Οι απόψεις για το αν και το κατά πόσο αυτός ο φόβος είναι βάσιμος δίστανται¹⁶¹ και, εξάλλου, δεν είναι του παρόντος. Αντίθετα, αυτό που με απασχολεί εδώ είναι το ότι αυτό το ζήτημα επισκιάζει την ανάπτυξη ενός δημόσιου χώρου για την Αλβανική μεταναστευτική κοινότητα της Ελλάδας. Όπως και με την αφαίρεση της έννοιας της πολιτικής από το λεξιλόγιο της δραστηριοποίησης τους που έδειξα παραπάνω, η αποσύνδεση από την αλβανική πολιτική σκηνή και τους εθνικούς συνειρμούς της φαίνεται να αποτελεί έναν ακόμα άγραφο όρο που οι συλλογικότητες των αλβανών μεταναστών οφείλουν να πληρούν για να εξακολουθούν να έχουν ζήτηση στην Ελλάδα. «Δεν θέλουμε να μπούμε σε πολιτικά ζητήματα. Θέλουμε μόνο τα δικαιώματά μας. Ο καθένας, βέβαια, μέσα του μπορεί να έχει πολιτική άποψη... όταν πάμε εκεί» (M.11), «οικονομικά ναι, πολιτικά όχι» (M.4). Κι όμως, οι ορίζουσες ενός δια-συνοριακού κοινωνικοπολιτικού χώρου αναπτύσσονται μέσω των μεταναστευτικών συλλόγων –κυρίως άτυπα, όμως, από στόμα σε στόμα, λόγω του ευαίσθητου πολιτικού σκηνικού. Ενώ υπάρχουν και ενδείξεις περισσότερο ‘ανδαφικών’ δικτύων. Μία περίπτωση είναι οι αλβανικές εφημερίδες που κυκλοφορούν στην Ελλάδα¹⁶². Άλλη εξέλιξη που προωθεί τον δια-συνοριακό κοινωνικοπολιτικό χώρο της αλβανικής μετανάστευσης είναι το Διαδίκτυο και οι ομάδες συνομιλιών που πληθαίνουν¹⁶³.

Τέλος, η ίδια η ταυτότητα των κύριων μελών των μεταναστευτικών συλλόγων είναι ενδεικτική τόσο της καταστασιακότητας τους όσο και της εσωτερικής δυναμικής τους. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η νομιμότητα της ίδιας της παρουσίας των μεταναστών στην χώρα υποδοχής εξακολουθεί να είναι υπό διαπραγμάτευση.

¹⁶¹ Ενδεικτικά αναφέρω τον Triantafyllou (2000) που ασχολείται με την περιφερειακή σταθερότητα και τους Kajsii, Bumci & Rakiri. Σύμφωνα με τους δεύτερους, αυτό που ακολούθησε την πτώση του κομμουνισμού στην Αλβανία δεν ήταν «εθνική υστερία όπως στην περίπτωση της πρώην Γιουγκοσλαβίας, αντίθετα οι Αλβανοί πήγαν στο άλλο άκρο, αυτό της εξαιρετικής αδιαφορίας». Η Αλβανία κατά την σύγχρονη ιστορία της περισσότερο ασχολείται με την επιβίωση της παρά την επέκτασή της (Fischer 1995, Zhelyazkova 2000).

¹⁶² Η εβδομαδιαία εφημερίδα *Intervista Migrant* με κυκλοφορία 5.000 στην Ελλάδα είναι τέτοιο παράδειγμα. Στην έκδοσή της για την Ελλάδα το 90% του χώρου ασχολείται με θέματα της αλβανικής μετανάστευσης, ενώ ένα 10% καλύπτει την αλβανική επικαιρότητα.

¹⁶³ Ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι τον Σεπτέμβρη-Οκτώβρη του 2004 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα διασυλλογική συνάντηση ορισμένων μεταναστευτικών συλλόγων του δείγματος μου με τον πολιτικό οργανισμό *Mjafi*¹⁶³ που εδρεύει στα Τίρανα. Στα πλαίσια αυτής της συνάντησης ανταλλάχθηκαν εμπειρίες δράσης και συζητήθηκαν προοπτικές μελλοντικής συνεργασίας.

Και οι αλβανικοί σύλλογοι ασχολούνται ακόμη με βασικά ζητήματα εγκατάστασης μέχρι και για αυτούς που ζουν πάνω από δεκαετία στην Ελλάδα. Σε αυτό το μοτίβο οι κύριοι εκπρόσωποι των συλλόγων δεν είναι απαραίτητα ευκατάστατοι και μοιράζονται παρόμοια προβλήματα με την μάζα των μεταναστών. Η πλειοψηφία είναι μεν αυτο-απασχολούμενοι. Αρκετοί, δε, απασχολούνται ως εργάτες στον κατασκευαστικό τομέα και επιβεβαιώνουν το εύρημα ότι ο χώρος εργασίας αποτελεί την σημαντικότερη πηγή τροφοδότησης των συλλόγων με μέλη. Δεν είναι άλλωστε σύμπτωση το γεγονός ότι οι πιο δραστήριοι εκπρόσωποι στην παροχή βοήθειας και συμβουλευτικών υπηρεσιών για ζητήματα εργασίας και νομιμοποίησης προέρχονται γενικά από τα επαγγέλματα του κατασκευαστικού τομέα.

Η εργασιακή κατάσταση φαίνεται ότι παίζει σημαντικό ρόλο και στην συμμετοχή των γυναικών. Οι σύλλογοι τείνουν να είναι 'ανδρικοί' χώροι καθώς πολύ λίγες γυναίκες δραστηριοποιούνται σε αυτούς έχοντας κάποια υπεύθυνη θέση. Γυναίκες στα πλαίσια συλλόγων συνήθως συναντά κανείς σε πολιτισμικές δραστηριότητες και γιορτές όπου οι άνδρες φέρνουν τις οικογένειες τους. Οι πατριαρχικές σχέσεις από την χώρα προέλευσης φαίνεται λοιπόν να παίζουν επίσης κάποιο ρόλο. Όμως θα ήταν πολύ απλοϊκό να ισχυριστώ ότι οι οικογενειακές υποχρεώσεις και συσχετισμοί είναι η αιτία απομάκρυνσης των γυναικών από τον δημόσιο χώρο. Δεν είναι μόνο οι κυρίαρχες ιδέες και ρόλοι για το φύλο που εξηγούν την περιορισμένη γυναικεία συμμετοχή: *«επειδή ο πρώτος που βγαίνει από το σπίτι είναι ο άνδρας. Εμείς [οι άνδρες] βγήκαμε πρώτοι από τα σπίτια μας και ζητήσαμε δουλειά και μετά σιγά σιγά αρχίσαμε να μιλάμε για φτιάξιμο συλλόγων» (Μ.9)*. Καθοριστικής σημασίας είναι το πρόσφορο κοινωνικοοικονομικό έδαφος που βρίσκουν αυτές οι σχέσεις και απόψεις για να αναπαραχθούν. Συγκεκριμένα αναφέρομαι στις υφιστάμενες υποδοχές της εγχώριας αγοράς εργασίας για τις μετανάστριες και την κυρίαρχη κουλτούρα της ανδρικής, πλήρους απασχόλησης που εγκλωβίζουν, όπως έχω δείξει παραπάνω, την πλειοψηφία των οικονομικών μεταναστριών είτε στην ανεργία είτε σε δουλειές με στενό κοινωνικό κύκλο (οικιακές υπηρεσίες) στο πλαίσιο της παραοικονομίας. Οι εργασιακές συνθήκες της μετανάστευσης αποτελούν τον άξονα γύρω από τον οποίο υφαίνονται οι πολιτισμικές αξίες της.

Οι ανδροκρατούμενοι σύλλογοι είναι λοιπόν ένδειξη της κυρίαρχης κουλτούρας απασχόλησης και της θέσης των γυναικών σε αυτήν. Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις: ενδεικτικά είναι τα λόγια μιας καθαρίστριας *«σναντιόμαστε καμιά φορά οι*

γυναίκες μεταξύ μας. λέμε να το κάνουμε πιο επίσημα». Τα δεδομένα όντως αλλάζουν. Και η νέα γενιά των αλβανών/ίδων που μεγαλώνει στην Ελλάδα συνιστά την μεγαλύτερη διαφαινόμενη αλλαγή. Συγκεκριμένα, η παρούσα ηλικιακή εικόνα των συλλόγων αντανακλά τις τωρινές δυνατότητες εξέλιξης της σφαίρας των συλλόγων όσον αφορά την συμμετοχή τόσο των γυναικών όσο και ατόμων από ποικίλα εργασιακά περιβάλλοντα και εκπαιδευτικά επίπεδα. Τα ενεργά μέλη των συλλόγων είναι στην μεγάλη πλειοψηφία τους μεσήλικες και άνω, ενώ το εκπαιδευτικό τους επίπεδο κινείται στον μέσο όρο (απόφοιτοι γυμνασίου/λυκείου). Ξεχωριστή από αυτή την άποψη είναι η περίπτωση του *Φόρουμ Αλβανών Μεταναστών* του οποίου τα μέλη είναι κυρίως νεαρής ηλικίας ενώ ένα μέρος φοιτά στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Αυτός ο σύλλογος διαφέρει από τους άλλους για τον επιπλέον λόγο ότι τονίζει περισσότερο το μεταναστευτικό από το εθνοτικό στοιχείο της ταυτότητας του. Με αυτό δεν ισχυρίζομαι ότι οι υπόλοιποι σύλλογοι είναι κλειστοί στον εθνοτικό κύκλο τους – άλλωστε όλοι οι σύλλογοι προέκυψαν από μετανάστες που άρχισαν να ψάχνουν για ένα οικείο περιβάλλον σε μια ξένη χώρα. Αλλά θέλω να δείξω ότι η συλλογική σφαίρα έχει ήδη μπει σε τροχιά ριζικής εξέλιξης.

3.1.8. Σύνοψη: σύλλογοι

Ποιά είναι λοιπόν η θέση και οι προοπτικές των μεταναστευτικών συλλόγων στην συγκεκριμένη κοινότητα και στην ευρύτερη διαδικασία οργάνωσης της απασχόλησης, και γιατί;

Οι σύλλογοι των μεταναστών από την Αλβανία μπορεί να μην απολαμβάνουν ευρείας απήχησης στην συγκεκριμένη κοινότητα αλλά είναι δραστήριοι και σιγά σιγά αναπτύσσουν αναγνωρίσιμο βήμα στην κοινωνικοπολιτική σφαίρα της αλβανικής μετανάστευσης. Η προσφορά των συλλόγων εφάπτεται της ζήτησης τους σε πολλά σημεία. Οι σύλλογοι συμμερίζονται παρόμοιες αξίες με την μεταναστευτική κοινότητα. Συνήθως ξεκινούν και από τα ίδια εδαφικού χαρακτήρα δίκτυα, με το ίδιο οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο. Οι στόχοι και οι δραστηριότητες με τις οποίες αυτοί προωθούνται επίσης συναρτώνται με τις κύριες ανάγκες της αλβανικής μετανάστευσης. Το πλαίσιο των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών υποδομών της χώρας υποδοχής αποτελεί, όμως, το τοπίο στο οποίο χαράσσονται τα σημεία τομής των διαδρομών των μεταναστευτικών συλλόγων με την ζήτηση τους.

Έδειξα σε αυτό το κεφάλαιο πως δρουν οι σύλλογοι των αλβανών μεταναστών μες στα πλαίσια των υποδομών (βλέπε *political opportunity structures* στο Koopmans & Statham 2000) της χώρας υποδοχής. Τα ξενόφοβα και συγκεντρωτικά (ομοιομορφοποιητικών τάσεων) χαρακτηριστικά των πολιτικών υποδομών της χώρας υποδοχής έχουν επηρεάσει κατά ένα βαθμό τόσο την τυπολογία όσο και το περιεχόμενο και τον τρόπο δραστηριοποίησης των συλλόγων. Οι κοινωνικοοικονομικές δομές της Ελλάδας προσανατολίζοντας το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστριών εκτός επίσημης αγοράς εργασίας, και τους άνδρες στο να σηκώνουν το κύριο οικονομικό βάρος του νοικοκυριού προδικάζουν το φύλο των συλλόγων αλλά και το πεδίο δραστηριοποίησης τους. Με την πάροδο του χρόνου αλλάζουν, όμως, τα δεδομένα. Συγκεκριμένα, το κοινωνικό κεφάλαιο των αλβανών μεταναστών όπως εκφράζεται, παραδείγματος χάριν, μέσα από την κυρίαρχη ίσως αξία της ταυτότητας τους, την εργασιακή ηθική, μπορεί στην παρούσα φάση να απωθεί μέρος των μεταναστών από την συλλογική σφαίρα και να εκτοπίζει από το επίκεντρο των διαπραγματεύσεων ζητήματα της κυρίαρχης κουλτούρας απασχόλησης. Όντας όμως τροφοδοτούμενο από τις μεταβαλλόμενες συνθήκες απασχόλησης και τα λοιπά χαρακτηριστικά της μετανάστευσης, έδειξα παραπάνω ότι δεν οδηγεί απαραίτητα σε μία κατεύθυνση όσον αφορά την διευθέτηση και οργάνωση των σχέσεων απασχόλησης. Για παράδειγμα, οι ανδροκρατούμενοι σύλλογοι που επαληθεύουν την κυριαρχία της κουλτούρας της πλήρους, ανδρικής απασχόλησης δεν θα παραμείνουν έτσι αλλά δύναται να αλλάξουν με την νέα γενιά των μεταναστών που μεγαλώνει σε διαφορετικά περιβάλλοντα με διαφορετικές επιρροές από τους γονείς τους. Με άλλα λόγια, η κοινωνικοπολιτική σφαίρα της αλβανικής μετανάστευσης όπως οργανώνεται μέσα από συλλόγους μεταβάλλεται και διαφοροποιείται όσο εξελίσσονται τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης και η/ο πρόσβαση/αποκλεισμός της σε/από υποδομές της χώρας υποδοχής. Τα μεταβαλλόμενα αυτά σημεία διαντίδρασης της μετανάστευσης με τις δομές ζήτησης της αποτελούν τις συνθήκες (ανα)παραγωγής των μορφών κοινωνικού κεφαλαίου της δράσης των συλλόγων. Από αυτά τα σημεία εξαρτώνται η θέση και οι προοπτικές των συλλογικών χώρων στην αλβανική μεταναστευτική κοινότητα και στην ευρύτερη διαδικασία οργάνωσης της απασχόλησης.

3.2. Η πλευρά της ζήτησης: Ευρήματα έρευνας σε εργοδότες και δημόσιους υπαλλήλους

Η διερεύνηση της προσφοράς εργασίας των μεταναστών/ριών από την Αλβανία ανέδειξε τον δυναμικό χαρακτήρα της μετανάστευσης αλλά και την καταστασιακότητα της. Το γιατί η μετανάστευση διένυσε κατά κύριο λόγο μία διαδρομή και όχι μία άλλη και οι κατευθύνσεις προς τις οποίες επανεπενδύει το συσσωρευμένο οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο της εξαρτώνται κατά βάση από το πλαίσιο (τον χώρο με τις δικές του δυναμικές και δομές) στο(ν) οποίο υπάρχει. Αυτό το πλαίσιο θα συζητηθεί εδώ.

Μέσα από τις οικονομικές θεωρίες για την οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας αλλά και την όλη ανάλυση της δυναμικής των σημείων συνάντησης της μεταναστευτικής εργασίας με την ζήτηση της αντιλαμβάνεται κανείς την καιρία θέση που έχει η διαχείριση της μετανάστευσης στο πως αποκρυσταλλώνονται κάθε φορά οι διαδρομές που διανοίγει η τελευταία. Το προς τα που γέρνει το ισοζύγιο της μετανάστευσης στην ελληνική οικονομία και αγορά εργασίας εξαρτάται από το πως η χώρα υποδοχής διαχειρίζεται την δυναμική της μετανάστευσης. Η διεξαγωγή έρευνας σε δύο από τα σημαντικότερα σημεία διασταύρωσης της προσφοράς με την ζήτηση εργασίας δεν εστιάζει τυχαία, σε αυτό το σημείο, στην πλευρά της ζήτησης και των δομών της. Η διατήρηση του φάσματος της παραοικονομίας – για παράδειγμα – δεν σχετίζεται μόνο με τους μετανάστες που είτε λόγω του καθεστώτος ‘νομιμότητας’ τους είτε λόγω της επιθυμίας αύξησης του εισοδήματος τους προωθούν την ‘μαύρη’ εργασία. Αλλά και με τους εργοδότες που είτε απασχολώντας εργαζόμενους χωρίς ασφάλιση είτε παζαρεύοντας τα ένσημα με το μεροκάματο είτε με την κακή και εγκλωβισμένη σε άκαμπτες ιεραρχίες και κανόνες διαχείριση/διοίκηση τους επανεπενδύουν σε έναν φαύλο κύκλο βραχυπρόθεσμης κερδοσκοπίας και μη επέκτασης και διαφοροποίησης των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων. Το πλέγμα των εργασιακών σχέσεων των δημοσίων υπαλλήλων στα Τμήματα Αλλοδαπών, από την άλλη, αντανακλά περαιτέρω λειτουργικές παραμέτρους για τις οποίες αρκετοί μετανάστες εξακολουθούν να σχετίζονται με ανεπίσημες οικονομικές δραστηριότητες.

Η επιλογή των εργοδοτών και των δημοσίων υπαλλήλων, δύο ομάδων με συμπληρωματικό κοινωνικό κεφάλαιο σε σχέση με την ομάδα-στόχο των

μεταναστών, στοχεύει στην ανάδειξη του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο εκτυλίσσεται η δυναμική της μετανάστευσης. Η μελέτη της συμπεριφοράς μιας ομάδας ατόμων αποκτά νόημα ως τέτοια όταν συσχετίζεται με τις πρακτικές μιας άλλης ομάδας ατόμων. Το στοιχείο που χαρίζει στις εμπλεκόμενες νησίδες κοινωνικού κεφαλαίου την διαφορετικότητα τους είναι το χωρικό και χρονικό πλαίσιο στο οποίο παράγεται και εντάσσεται η σχέση τους. Έχοντας ήδη καταδείξει τις συνθήκες (ανα)παραγωγής της κουλτούρας απασχόλησης των αλβανών/ιδών μεταναστών/ριών, το μέρος της έρευνας που παρουσιάζεται στο παρόν κεφάλαιο εξετάζει από πιο κοντά τις βασικές δομές της ζήτησης εργασίας που προσανατολίζουν τους/τις μετανάστες/ριες σε διάφορες στρατηγικές πρόσδεσης στον παραγωγικό ιστό της χώρας υποδοχής. Κατά αυτό τον τρόπο, μεθοδεύεται η συζήτηση της διαχειρίσιμης πλευράς των επιπτώσεων της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής.

3.2.1. Έρευνα σε εργοδότες

Μέχρι τώρα έχουν διερευνηθεί οι σχετικές με την κουλτούρα απασχόλησης διαδρομές που αναδύονται μέσα από την εσωτερική δυναμική της μετανάστευσης όπως διασταυρώνεται με το πλαίσιο υποδοχής. Σε αυτό το σημείο θα εξετάσω την στάση της εργοδοσίας απέναντι στην δεξαμενή αλλοδαπών εργατών. Από αυτή την οπτική γωνία, σε πρώτο στάδιο¹⁶⁴, σκοπεύω να δείξω το μέρισμα των δομών και δυναμικών της πλευράς της ζήτησης στο οικοδόμημα ευελιξίας της ελληνικής αγοράς εργασίας. Και με αυτή την ευκαιρία να αναφερθώ πιο συγκεκριμένα στις προτάσεις διαχείρισης της μετανάστευσης.

Η έρευνα πεδίου διεξήχθη τον Νοέμβρη και Δεκέμβρη του 2003 σε ιδιοκτήτες, διευθυντές και μάνατζερς (ανθρώπινου δυναμικού) 128 επιχειρήσεων που απασχολούν αλβανούς και άλλους μετανάστες στην περιοχή των Αθηνών. Το κύριο σώμα των επιχειρήσεων του δείγματος ανήκει στον κατασκευαστικό κλάδο. Ενώ οι υπόλοιπες επιχειρήσεις που επιλέχθηκαν δραστηριοποιούνται σε τομείς της μεταποίησης και των υπηρεσιών. Ορισμένες περιπτώσεις όπως οι βιοτεχνίες κλωστοϋφαντουργίας και έτοιμου ενδύματος και οι ξενοδοχειακές μονάδες επιλέχθηκαν με κριτήριο ότι συνήθως απασχολούν γυναίκες. Πρόσθετο κριτήριο

¹⁶⁴ Η συγκεκριμένη συζήτηση θα συνεχιστεί ιδωμένη υπό το πρίσμα του κρατικού μηχανισμού.

επιλογής του δείγματος ήταν η κάλυψη όλου του φάσματος των μεγεθών και επιπέδων (τάξεων) των επιχειρήσεων: από τις μικρές και μικρομεσαίες έως τις μεγάλες επιχειρήσεις που απασχολούν εκατοντάδες εργαζόμενων και από τις εταιρίες-εργολήπτες στις υπεργολαβικές εταιρίες που προμηθεύουν τις πρώτες με το απαραίτητο εργατικό δυναμικό. Όσον αφορά το ειδικότερο αντικείμενο των επιχειρήσεων της έρευνας, οι κατασκευαστικές εταιρίες ασχολούνται με τεχνικές μελέτες και έργα είτε του δημοσίου είτε του ιδιωτικού χώρου. Η ομάδα επιχειρήσεων του μεταποιητικού τομέα περιλαμβάνει βιομηχανίες παραγωγής πρώτων υλών για κατασκευαστικά έργα, μεταλλουργικές βιομηχανίες, βιομηχανίες τροφίμων, εργοστάσια και βιοτεχνίες επεξεργασίας ξύλου, μία βιομηχανία παραγωγής πλαστικού, ορισμένες κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες, κ.ά.. Το δείγμα μου περιέχει επίσης και ορισμένες επιχειρήσεις του τριτογενούς τομέα (συγκεκριμένα ξενοδοχεία) καθώς και την AVIN Albania.

Πίνακας 19: Μέγεθος επιχειρήσεων κατά παραγωγικό τομέα

Τομείς παραγωγής κατασκευές	Count	Αριθμός εργαζόμενων				Total
		1 ως 10	11 ως 19	20 ως 49	50 και άνω	
	% rows	15,1%	15,1%	23,3%	46,6%	100,0%
	% columns	37,9%	52,4%	58,6%	69,4%	57,0%
μεταποίηση	Count	12	8	10	9	39
	% rows	30,8%	20,5%	25,6%	23,1%	100,0%
	% columns	41,4%	38,1%	34,5%	18,4%	30,5%
υπηρεσίες	Count	6	2	2	6	16
	% rows	37,5%	12,5%	12,5%	37,5%	100,0%
	% columns	20,7%	9,5%	6,9%	12,2%	12,5%
Total	Count	29	21	29	49	128
	% rows	22,7%	16,4%	22,7%	38,3%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 20: μέγεθος κατασκευαστικής επιχείρησης και πυκνότητα αλβανών

Μέγεθος εργατικής δύναμης		Πυκνότητα αλβανών εργαζόμενων				Total
		Όλοι	Οι πο πολλοί	Οι μισοί	Οι λιγότεροι	
1 ως 10	Count	1	3	2	5	11
	% within rows	9,1%	27,3%	18,2%	45,5%	100,0%
	% within columns	100,0%	20,0%	9,5%	13,9%	15,1%
11 ως 19	Count		2	2	7	11
	% within rows		18,2%	18,2%	63,6%	100,0%
	% within columns		13,3%	9,5%	19,4%	15,1%
20 ως 49	Count		6	4	7	17
	% within rows		35,3%	23,5%	41,2%	100,0%
	% within columns		40,0%	19,0%	19,4%	23,3%
50 και άνω	Count		4	13	17	34
	% within rows		11,8%	38,2%	50,0%	100,0%
	% within columns		26,7%	61,9%	47,2%	46,6%
Total	Count	1	15	21	36	73
	% within rows	1,4%	20,5%	28,8%	49,3%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Οι μετανάστες, και ειδικότερα οι αλβανοί/ίδες, αποτελούν σημαντική μερίδα της εργατικής δύναμης των παραπάνω επιχειρήσεων. Η συγκέντρωση των αλβανών/ίδων εργαζόμενων είναι πολύ πιο πυκνή στις επιχειρήσεις του κατασκευαστικού τομέα από ότι σε αυτές της μεταποίησης και του τριτογενούς τομέα (Πίνακας 19). Οι αλβανοί, μάλιστα, αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού στις μισές κατασκευαστικές και τεχνικές εταιρίες του δείγματος (Πίνακας 20). Η εικόνα σχετικά με το φύλο των εργαζόμενων από την Αλβανία δείχνει, όπως ήταν αναμενόμενο, κυριαρχία των ανδρών στις κατασκευαστικές εταιρίες ενώ ισορροπεί περισσότερο στον μεταποιητικό τομέα για να αντιστραφεί στον τομέα των υπηρεσιών όπου οι γυναίκες είναι περισσότερες (Πίνακας 1 Παράρτημα 6). Στην συντριπτική πλειοψηφία τους οι αλλοδαποί/ές εργαζόμενοι/ες του κατασκευαστικού και μεταποιητικού τομέα απασχολούνται σε θέσεις χειρωνακτικής εργασίας. Το ίδιο ισχύει σε γενικές γραμμές και στον τομέα των υπηρεσιών (καθαρίστριες και υπηρέτριες σε ξενοδοχεία). Το εύρος των τύπων εργασίας για τους μετανάστες είναι όμως μεγαλύτερο εδώ (δουλειές γραφείου, παροχή υπηρεσιών σε πελάτες, εξωτερικές δουλειές). Ενδεικτικό τόσο των κοινωνικών και πολιτισμικών αντιλήψεων για το φύλο όσο και των κυρίαρχων κοινωνικών στερεοτύπων περί μετανάστευσης που δομούν την προσφορά και ζήτηση για διάφορα επαγγέλματα¹⁶⁵ είναι το ότι σε δουλειές γραφείου ή σε τμήματα υποδοχής πελατών βρίσκει κανείς μόνο γυναίκες.

Οι κατά κύριο λόγο ανεπίσημες οδοί πρόσληψης του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού των επιχειρήσεων αποτελούν μία πρώτη πιθανή ένδειξη του καθεστώτος εργασιακής εκμετάλλευσης με το οποίο αρκετοί μετανάστες εισήχθησαν στην ελληνική αγορά εργασίας, όπως υποδεικνύει άλλωστε η σχετική βιβλιογραφία. Γνωστοί και φίλοι των εργοδοτών είναι η κύρια πηγή πρόσληψης αλβανών/ίδων μεταναστών/ριών ανεξαρτήτως τομέα και τάξης μεγέθους της επιχείρησης. Εργαζόμενοι που έρχονται μόνοι τους χωρίς συστάσεις είναι η δεύτερη πιο συνηθισμένη οδός πρόσληψης η οποία αντανακλά το ενδεχόμενο μαύρης εργασίας.

¹⁶⁵ Αυτή η 'φυλετική' τοποθέτηση σε θέσεις υψηλότερου κύρους στον τριτογενή τομέα σχετίζεται, ως ένα σημαντικό βαθμό, με την κοινωνικά κατασκευασμένη ζήτηση στην οποία αυτές οι εταιρίες απευθύνονται. Η τοποθέτηση των γυναικών σε κοινωνικά ορατές θέσεις είναι περισσότερο αντανάκλαση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της αγοράς παρά αποτέλεσμα των διαφορετικών προσόντων μεταξύ ανδρών και γυναικών. Επιπλέον, ο φυλετικός καταμερισμός της εργασίας στην περίπτωση των μεταναστών σχετίζεται και με τα στερεότυπα που κυκλοφορούν για αυτούς στην χώρα υποδοχής. Όπως επισημαίνουν διάφορες βιβλιογραφίες περί ρατσισμού και μετανάστευσης (για παράδειγμα βλέπε, Yuval Davies, N., (1997), 'Gender and Nation', London: Sage), οι μετανάστριες, φαίνονται, λόγω του φύλου τους, περισσότερο αποδεκτές, λιγότερο απαιτητικές και επομένως λιγότερο απειλητικές από τους άνδρες στο κοινωνικό φαντασιακό.

Ένας ερωτώμενος επεξηγεί τι σημαίνει το ότι οι αλλοδαποί έρχονται μόνοι τους: «δεν έρχονται εδώ [στο γραφείο] αλλά πηγαίνουν [κατευθείαν] στα εργοτάξια». Ενώ αποτελεί μια πρακτική που συναντάται σε γενικές γραμμές ανεξαρτήτα από το μέγεθος της επιχείρησης, τείνει να είναι πιο συνηθισμένη για μικρές επιχειρήσεις. Η πρόσληψη μέσω συστάσεων από άλλους συναδέλφους έχει βαρύτητα στις επιχειρήσεις κατασκευαστικού τομέα αλλά δεν παύει να είναι πίσω από τις παραπάνω ανεπίσημες οδούς (βλέπε Πίνακες 2, 2^α Παράρτημα 6) – ενώ συναντάται περισσότερο σε μεγάλες παρά σε μικρομεσαίες εταιρίες. Λιγότερο συνηθισμένες οδοί πρόσληψης μεταναστών είναι οι αγγελίες και τα διάφορα κρατικά προγράμματα απασχόλησης (Πίνακας 21).

Πίνακας 21: Μέθοδοι πρόσληψης

Μέσω γνωστών-φίλων	46.1
Μέσω άλλων συναδέλφων	31.3
Μέσω ΟΑΕΔ (επιδοτούμενα προγράμματα, άλλο)	9.4
Μέσω αγγελίας ήρθανε	11.7
Ήρθανε μόνοι-ες τους	45.3
άλλο	3.1
ΔΓ-ΔΑ	1.6

Πίνακας 22: Λόγοι πρόσληψης

Για ποιους λόγους προσλάβετε αλλοδαπούς αντί για Έλληνες;	
Δγ-Δα	1.7
γιατί αυτούς βρίσκουμε (οι έλληνες δεν έρχονται ούτε μένουν σε αυτές τις δουλειές)	67.2
γιατί κοστίζουν λιγότερο	24.2
γιατί είναι πιο παραγωγικοί-εργατικοί από τους έλληνες (αφρασίωση)	15.6
γιατί δέχονται να δουλεύουν σκληρά	25.8
γιατί γνωρίζουν καλά την συγκεκριμένη δουλειά (δεξιότητες)	3.9
γιατί δείχνουν ότι ενδιαφέρονται για την δουλειά (φιλοδοξίες, θέληση)	4.7
γιατί μαθαίνουν γρήγορα και έχουν ικανότητα για συνεχή μάθηση	3.1
Άλλο, τί	3.1

Πιο βάσιμη ένδειξη των όρων με τους οποίους οι οικονομικοί μετανάστες εισήχθησαν στις επιχειρήσεις αλλά και των ευρύτερων δομών της ελληνικής αγοράς εργασίας συνιστούν οι λόγοι πρόσληψης τους (Πίνακας 22). Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι οι 7 περίπου στους 10 εργοδότες (67.2%) ισχυρίζονται ότι προσλαμβάνουν αλλοδαπούς γιατί αυτούς μόνο βρίσκουν αντανακλά τα χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς εργασίας στην δεκαετία του 1990 (ανεβασμένο

σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες επίπεδο ζωής και ύψωση πήχυ οικογενειακών προσδοκιών που χρηματοδοτούν την καθυστερημένη εισαγωγή των νέων στην αγορά εργασίας και την αποφυγή επαγγελματιών χαμηλού κοινωνικού κύρους). Το ότι δεύτερος στην σειρά λόγος πρόσληψης (25.8%) είναι ότι οι οικονομικοί μετανάστες «δέχονται να δουλεύουν σκληρά» δείχνει αν μη τι άλλο την διαχείριση τους ως αναλώσιμες μεταβλητές και την φορντική κουλτούρα απασχόλησης του burn-out και των μακρών ωρών που οι εργοδότες προωθούν απέναντι στην μετανάστευση τουλάχιστον το πρώτο διάστημα της άφιξης της.

Επίσης, το ότι ένας στους τέσσερις εργοδότες προσέλαβε μετανάστες γιατί «κοστίζουν λιγότερο» είναι ενδεικτικό της επικράτησης του Νοτιο-Ευρωπαϊκού μοντέλου διαχείρισης της μετανάστευσης για το οποίο κάνει λόγο ο Russell King (2000) καθώς και της εργασιακής εκμετάλλευσης και των διακρίσεων που οι μετανάστες υπέστησαν μέχρι πρόσφατα στην Ελλάδα. Η πλειοψηφία τους ήταν για τουλάχιστον μία δεκαετία εκτός διαδικασίας νομιμοποίησης και επομένως βора στις διαθέσεις της εργοδοσίας (βλέπε Ψημμένος 1995, 1998). Αν συγκρίνω, όμως, τους λόγους για τους οποίους οι αλλοδαποί προσλήφθηκαν με το πως αξιολογείται η τρέχουσα επίδραση τους στην λειτουργία της επιχείρησης η παραπάνω τάση μετριάζεται (Πίνακες 22,23). Η κατάσταση έχει αλλάξει στις μέρες μας για σημαντικό μέρος των μεταναστών αφού αρκετοί καταφέρνουν να πάρουν την άδεια εργασίας. Συγκεκριμένα, οι μισοί από την υπο-ομάδα των εργοδοτών που προσέλαβαν μετανάστες λόγω της χαμηλής τιμής της εργασίας τους δεν αναφέρονται πλέον στο χαμηλό κόστος όταν μιλάνε για τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στο επίπεδο της επιχείρησης (Πίνακας 3 Παράρτημα 6). Ενώ προς την ίδια κατεύθυνση της εγκατάλειψης διακριτικών πολιτικών δείχνει σε γενικές γραμμές η σύγκριση μισθολογικών αυξήσεων γηγενών και αλλοδαπών εργαζόμενων¹⁶⁶. Οι πρακτικές μισθολογικών διακρίσεων κάθε άλλο παρά έχουν εκλείψει όμως, όπως φαίνεται από το ότι ο ένας περίπου στους πέντε εργοδότες του δείγματος συσχετίζει την επίδραση της απασχόλησης των μεταναστών με τις διακυμάνσεις του εργασιακού κόστους της (βλέπε πίνακα 23).

¹⁶⁶ Υπάρχει όμως ένα δέκατο του δείγματος που είτε παραδέχεται ότι έλληνες εργαζόμενοι που εργάζονταν σε αντίστοιχες θέσεις με αλλοδαπούς πήραν μεγαλύτερη αύξηση τον περασμένο χρόνο είτε αρνείται να απαντήσει.

Πίνακας 23: Θετική και αρνητική επίδραση της απασχόλησης αλλοδαπών στο επίπεδο της επιχείρησης

Σε ποιούς τομείς συνεισφέρουν θετικά οι αλλοδαποί υπάλληλοι στην επιχείρησή σας;	
Άλλο	4.7
Παραγωγικότητα	35.2
Επέκταση επιχείρησης, επενδύσεις	10.9
Διατήρηση χαμηλού εργασιακού κόστους	21.1
Προσαρμοστικότητα (σε μεθόδους, εργαλεία παραγωγής)	7.0
Σε κανένα	36.7
Δεν απαντώ	1.6
Αρνητικά σημεία της απασχόλησης αλλοδαπών στο επίπεδο της επιχείρησης	
Έλλειψη δεξιοτήτων	30.5
Χαμηλή παραγωγικότητα	18.0
Αυξήθηκε το κόστος εργασίας τους	14.8
Χαμηλή κουλτούρα απασχόλησης	21.9
Άλλο	10.2
Κανένα	32.8
Δεν απαντώ	1.6

Ο Πίνακας 23 δείχνει ότι οι εργοδότες σε γενικές γραμμές αναφέρονται περισσότερο στα αρνητικά παρά στα θετικά σημεία της απασχόλησης αλλοδαπών στο επίπεδο της επιχείρησης¹⁶⁷. Αξιολογούν περισσότερο αρνητικά παρά θετικά την απασχόληση αλλοδαπών. Πιο συγκεκριμένα, ένας περίπου στους τρεις εργοδότες επισημαίνει την έλλειψη δεξιοτήτων των αλλοδαπών εργαζόμενων του ενώ σε μη αμελητέα ποσοστά γίνεται λόγος για τα υπόλοιπα αρνητικά σημεία της επίδρασης της μεταναστευτικής εργασίας στην λειτουργία της επιχείρησης. Από την άλλη μεριά, η παραγωγικότητα των μεταναστών είναι το κύριο θετικό γνώρισμα τους (εκτός από το κόστος) που επισημαίνεται από τους εργοδότες. Αυτό το εύρημα ιδωμένο υπό το φως των λόγων πρόσληψης των μεταναστών αλλά και της εργασιακής ηθικής της ταυτότητας των τελευταίων συνιστά ένδειξη της επικρατούσας κουλτούρας της πλήρους και εξουθενωτικής (burn-out) απασχόλησης που αν δεν επιβραβεύεται τουλάχιστον συντηρείται από την εργοδοσία.

Υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ των εταιρειών που διάκινται περισσότερο αρνητικά της χρήσης αλλοδαπής εργασίας στο επίπεδο της μεμονωμένης

¹⁶⁷ Το 32.8% του δείγματος που δεν βρίσκει αρνητικά σημεία στην απασχόληση αλλοδαπού εργατικού δυναμικού εκπροσωπεί περισσότερο ουδετερότητα παρά θετική γνώμη για την επίπτωση της εργασίας αλλοδαπών. Καθώς οι μισοί σχεδόν αυτής της υπο-ομάδας δεν βρίσκουν ούτε θετικά σημεία (βλέπε Πίνακα 4 Παράρτημα 6).

επιχείρησης; Και αν ναι, που οδηγούν την ανάλυση της στάσης της εργοδοσίας απέναντι στην μετανάστευση;

Με μια πρώτη ματιά, το μέγεθος του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης φαίνεται να αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό μεταξύ των παραπάνω επιχειρήσεων. Η κυμαινόμενη σε χαμηλά επίπεδα θετική αξιολόγηση της απασχόλησης αλλοδαπών αυξάνεται όσο αυξάνεται το μέγεθος της επιχείρησης και αντίστροφα. Στο ίδιο μοτίβο, η συχνότητα αναφοράς σε αρνητικά σημεία της απασχόλησης αλλοδαπών αυξάνεται όσο μειώνεται το εργατικό δυναμικό της επιχείρησης (βλέπε Πίνακες 5, 6 Παράρτημα 6). Επίσης, όσο πιο μεγάλο είναι το μέρος των μεταναστών από την Αλβανία στο σύνολο των εργαζομένων μιας επιχείρησης τόσο πιο αρνητικές εμφανίζονται οι απόψεις των εργοδοτών για την απασχόληση αλλοδαπών. Το μέγεθος (του εργατικού δυναμικού) της επιχείρησης παρέχει και σε αυτή την περίπτωση μία ερμηνεία για τις θέσεις της εργοδοσίας. Οι μισοί περίπου από τους εργοδότες που διάκινται αρνητικά στην απασχόληση αλλοδαπών όταν σημαντικό μέρος των εργαζομένων τους είναι αλβανοί, έχουν ή διοικούν μικρομεσαίες επιχειρήσεις (βλέπε Πίνακες 7, 7^α Παράρτημα 6).

Γιατί όμως οι εργοδότες (ειδικά μικρών και μικρομεσαίων επιχειρήσεων) βρίσκουν κυρίως αρνητικά σημεία στους μετανάστες εργαζόμενους τους; Η επιτυχημένη/ αποτυχημένη πορεία της επιχείρησης φαίνεται να αποτελεί μέρος της απάντησης σε αυτό το ερώτημα. Πράγματι, όσο λιγότερο ικανοποιημένοι είναι οι εργοδότες από την επιχειρηματική πορεία την τελευταία δεκαετία (όπου η Ελλάδα γίνεται χώρα υποδοχής μετανάστευσης) τόσο λιγότερο αναφέρονται σε χαρακτηριστικά των αλλοδαπών εργαζομένων που επηρεάζουν θετικά την λειτουργία της επιχείρησης. Σημειωτέον, οι επιχειρήσεις αυτής της υπο-ομάδας εργοδοτών είναι κυρίως μικρού και μικρομεσαίου μεγέθους κατασκευαστικές (αλλά και ορισμένες μεταποιητικές) εταιρίες. Δεν είναι, όμως, απλά η *οικονομική μίζερια* που λειτουργεί ως πομπός δυσαρέσκειας και προσκαλεί τις κοινωνικές επιστήμες να παράσχουν τις σχετικές ερμηνείες. Πρώτον, σε μικρού μεγέθους επιχειρήσεις ο εντάσεως διαπροσωπικής επαφής χαρακτήρας της εργασίας καθώς και το ότι περισσότερες απαιτήσεις μοιράζονται σε λιγότερους υπαλλήλους καθιστά ως ένα βαθμό αναμενόμενη μια επικριτική στάση των εργοδοτών. Δεύτερον, το χάσμα στην προσφορά και ζήτηση δεξιότητων των αλλοδαπών εργαζομένων που επισημαίνουν οι εργοδότες (το 30.5% του δείγματος αναφέρεται σε έλλειψη δεξιότητων του

αλλοδαπού εργατικού δυναμικού ενώ σχεδόν κανένας δεν υποστηρίζει ότι προσέλαβε μετανάστες για τις δεξιότητες τους) παίζει επίσης ρόλο. Τρίτον, ο εργασιακός χώρος δεν μπορεί να μονωθεί από την ευρύτερη κοινωνία και το πως έχει ανασυνταχθεί έναντι της μετανάστευσης. Το κοινωνικό στίγμα γύρω από την εθνοτική ομάδα των αλβανών υπεισέχεται στον εργασιακό χώρο (όπως δείχνω ακριβώς παρακάτω) και σίγουρα δεν βελτιώνει την άποψη της εργοδοσίας για το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό της.

Το 55% περίπου¹⁶⁸ των ερωτώμενων ισχυρίζεται ότι η απασχόληση αλλοδαπών εργαζόμενων παρουσιάζει κατά καιρούς προβλήματα. Το μέγεθος ή η πορεία της εταιρείας δεν παίζουν στατιστικά σημαντικό ρόλο στην συχνότητα με την οποία οι εργοδότες επισημαίνουν προβλήματα με τους αλλοδαπούς εργαζόμενους τους. Η εθνικότητα όμως των εργαζόμενων παίζει ρόλο. Το 60% περίπου των εργοδοτών που αντιμετωπίζουν προβλήματα με το αλλοδαπό εργατικό δυναμικό τους υποδεικνύει τους αλβανούς ως προβληματική ομάδα (Πίνακας 24). Η ‘αλβανοποίηση’ αυτή των προβλημάτων δεν σχετίζεται μόνο με τις προσωπικές απόψεις του εργοδότη που διασταυρώνονται με το εργασιακό του περιβάλλον. Αλλά αντανακλά και την άλλη δίοδο από την οποία ‘η κοινωνία’ εισχωρεί στο εργασιακό περιβάλλον, το ίδιο το εργατικό δυναμικό: συγκεκριμένα ορισμένοι εργοδότες έκαναν λόγο για «μια κόντρα μεταξύ ελλήνων και αλβανών εργατών που δεν βοηθάει στην ομαδικότητα». Από την άλλη μεριά υπάρχει ο αντίλογος, σύμφωνα με τον οποίο είναι λογικό οι αλβανοί να υποδεικνύονται ως η πιο προβληματική ομάδα καθώς αποτελούν την αριθμητικά μεγαλύτερη εθνοτική ομάδα μετά τους Έλληνες. Αυτό το επιχείρημα δεν φαίνεται, όμως, αρκετό. Και δεν μπορεί να δικαιολογήσει γιατί οι αλβανοί γίνονται το σημείο αναφοράς ακόμα και για προβλήματα με τα χαρτιά νομιμοποίησης και την γλώσσα που είναι κοινά για όλες τις μεταναστευτικές ομάδες. Συγκεκριμένα, το 60% των ερωτώμενων που αναφέρουν την νομιμοποίηση ως το κύριο πρόβλημα που έχουν με τους αλλοδαπούς εργαζόμενους τους (44.8% του 52.3%) δείχνουν τους αλβανούς ως την πιο προβληματική ομάδα (Πίνακας 8 Παράρτημα 6). Ενώ σε όλους τους λοιπούς τύπους προβλημάτων οι αλβανοί έχουν πάλι την πρωτιά με ποσοστά πολύ πιο πάνω από το 60%.

¹⁶⁸ Εδώ στρωγγυλοποίησα το αρχικό ποσοστό (52.3%) προσθέτοντας αυτούς που δίστασαν να απαντήσουν σε αυτό το ερώτημα. Έπραξα έτσι γιατί το ποσοστό αυτό πρέπει να είναι λίγο μεγαλύτερο στην πραγματικότητα αν αντιληφθεί κανείς ότι τέτοια άμεσα ερωτήματα παράγουν συνήθως μετριοπαθείς και πολιτικά ορθές απαντήσεις.

Πίνακας 24

Τι είδους προβλήματα είναι αυτά που αντιμετωπίζετε;		Αντιμετωπίζετε τα προβλήματα αυτά με κάποια συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα;	
Έλλειψη χαρτιών, προβλήματα νομιμοποίησης	44,8	Καμία συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα	25.4%
Έλλειψεις δεξιότητες, κατάρτιση	26.9	Έλληνες-ιδες	1.5
Προβλήματα συνεννόησης-γλώσσας	44.8	Αλβανούς-ιδες	58.2%
Χαμηλή παραγωγικότητα	22,4	Ρόμα	1.5
Χαμηλή εργασιακή κουλτούρα (συμπεριφορά, τεμπελιά)	26.9	Ρουμάνοι	6.0
Άλλο, τι;	11.9	Βούλγαροι	10.4
Κανένα πρόβλημα	1.5	Σέρβοι	3.0
ΔΓ-ΔΑ		Αφρικανοί	4.5
		Νοτιο-ανατολική Ασία	7.5
		Ρώσοι-ιδες	1.5
		Πολανοί-ές	4.5
		άλλο	1.5
		ΔΓ-ΔΑ	7.5

Οι απόψεις της εργοδοσίας για την μεταναστευτική εργασία φαίνονται πιο θετικές και ισορροπημένες όταν συζητείται η επίδραση της στο κλαδικό επίπεδο ή στο ευρύτερο επίπεδο της ελληνικής οικονομίας. Ακόμα και εδώ όμως, το 28.1% και 10.9% του δείγματος βρίσκει αντίστοιχα αρνητική και ουδέτερη την επίδραση της μεταναστευτικής εργασίας στην ελληνική οικονομία (Πίνακας 9 Παράρτημα 6). Ειδικά στην περίπτωση των εργοδοτών κατασκευαστικών επιχειρήσεων, που έχουν επωφεληθεί σημαντικά από την μετανάστευση έστω από την οπτική της εύρεσης εργατικών χεριών, αρκετά υψηλό φαίνεται το ποσοστό που θεωρεί αρνητική την συμβολή της απασχόλησης αλλοδαπών στην ελληνική οικονομία (ένας στους τρεις) (Πίνακας 9^α Παράρτημα 6). Όπως στην περίπτωση των επιπτώσεων στο επίπεδο της μεμονωμένης επιχείρησης έτσι και εδώ το μέγεθος και η πορεία της επιχείρησης του ερωτώμενου διαφοροποιούν κατά τον ίδιο τρόπο την αξιολόγηση του. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η επίδραση που έχει η δια-συνοριακή διεύρυνση των επιχειρηματικών οριζόντων στις απόψεις για την χρήση αλλοδαπών εργαζόμενων στην ελληνική οικονομία. Το ένα δέκατο των ερωτώμενων που ασκούν ή έχουν ασκήσει επιχειρηματική δραστηριότητα στην Αλβανία φαίνεται σε γενικές γραμμές πιο ευνοϊκά διατεθειμένο στην χρήση αλλοδαπής εργασίας στην ελληνική οικονομία.

Συνοψίζοντας, οι οικονομικοί μετανάστες αποτελούν ένα σημαντικό μέρος της εργατικής δύναμης των επιχειρήσεων (ειδικά στον κατασκευαστικό τομέα). Οι

τρόποι και οι λόγοι πρόσληψης τους αντανακλούν σε γενικές γραμμές την ευκαιριακή αντιμετώπιση που έτυχαν τουλάχιστον στο πρόσφατο παρελθόν από τον επιχειρηματικό κόσμο. Ενώ οι πρακτικές εργασιακής εκμετάλλευσης δείχνουν σημεία κάμψης, οπωσδήποτε δεν έχουν εκλείψει, όπως δείχνει το μη αμελητέο ποσοστό εργοδοτών που συσχετίζει την επίδραση της απασχόλησης των μεταναστών με το κόστος της. Λίγο αναγνωρίζεται δε η συμβολή των αλλοδαπών εργαζόμενων στην πορεία της επιχείρησης (ειδικά στην περίπτωση των κατασκευαστικών) με τα αρνητικά σημεία της αξιολόγησης της απασχόλησης τους να υπερτερούν αρκετά των θετικών. Οι επιπτώσεις της ελλειπούς έως και απύσας αναγνωρισιμότητας της συμβολής της εργασίας των οικονομικών μεταναστών μόνο θετικές δεν μπορεί να είναι όσον αφορά την παραγωγικότητα αυτής της ομάδας, την αναβάθμιση της εργασίας της και την ευρύτερη πρόωθηση των οργανικών στο μεταβιομηχανικό οικονομικό μοντέλο στοιχείων της συνεργασίας και της αποτελεσματικότερης διαχείρισης ανθρώπινων πόρων. Ενώ αποσταθεροποιητικά συμβάλλει και το αδιευκρίνιστο τοπίο των μελλοντικών προοπτικών εργασίας τους: όπως επισήμαναν αρκετοί εργοδότες μεγάλων κατασκευαστικών εταιρειών «θα γίνει ξεσκαρτάρισμα όμως, θα έχουν μεγάλο πρόβλημα σε 6-7 μήνες [μετά τους Ολυμπιακούς]» όπως και έχει ήδη γίνει.

Το γεγονός ότι το ιδιωτικό κεφάλαιο απασχολεί μετανάστες (κυρίως αλβανούς) παρά τα ανεπιθύμητα γνωρίσματα τους γιατί στην τελική αυτούς βρίσκει και γιατί το σημείο πίεσης των τελευταίων είναι πιο ελαστικό («δέχονται την σκληρή δουλειά») δείχνει, αν μη τι άλλο, ότι οι επιχειρήσεις περισσότερο οδηγούνται από παρά οδηγούν τις εξελίξεις. Ο ρόλος τους γίνεται ασφαλώς πιο ενεργητικός όταν καλούνται να εδραιώσουν και να αναπαράξουν το κοστολογικό πλεονέκτημα που επέφερε ο ερχομός των μεταναστευτικών εργατικών χεριών. Οι προτεραιότητες της πλειοψηφίας των επιχειρήσεων όπως διαφαίνονται από τα παραπάνω ευρήματα αναπαράγουν λοιπόν μία κουλτούρα απασχόλησης που προωθεί την σταδιακή απαξίωση (το burn-out) των αλλοδαπών εργαζομένων και υπηρετεί την λογική της εντάσεως εργασίας. Συντηρώντας συνθήκες εργασιακής ανασφάλειας, με την αρωγή ενός περιβάλλοντος (στερεοτύπων και) μειωμένων κοινωνικών αντιδράσεων και αυξημένης κινητικότητας κεφαλαίου¹⁶⁹, και υποβαθμίζοντας οργανωτικές πολιτικές καταπολέμησης των διακρίσεων και συμφύλιωσης της οικογενειακής και

¹⁶⁹ Δεν είναι καθόλου ασύνηθες στις μέρες μας ελληνικές επιχειρήσεις να χρησιμοποιούν το 'χαρτί-μπαλαντέρ' της μετανάστευσης μερών ή ολόκληρης της παραγωγικής διαδικασίας σε άλλες χώρες.

επαγγελματικής ζωής του εργατικού δυναμικού, οι επιχειρήσεις συγκρατούν μεν τους μισθούς αλλά υφίστανται παράπλευρες απώλειες όσον αφορά την αναβάθμιση της εργασίας και την προώθηση της συνεργασίας στο εσωτερικό τους οι οποίες με την σειρά τους παρατείνουν τους παραγωγικούς χρόνους, αυξάνουν τα τρέχοντα κόστη και αναβάλλουν τις απαιτήσεις διαφοροποίησης και εξέλιξης των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Έχοντας δει σε γενικές γραμμές το πως ο επιχειρηματικός κόσμος γίνεται δέσμιος του φαύλου κύκλου του χαμηλού εργασιακού κόστους που συνοδεύει την άφιξη της μετανάστευσης θα αναφερθώ στο γιατί.

Η δυνατότητα απασχόλησης φτηνού και ελαστικού εργατικού δυναμικού κάτω από τον νομιμοποιητικό μανδύα της κοινωνικής συναίνεσης στην περίπτωση των οικονομικών μεταναστών αποτελεί παράγωγο κάποιων ευρύτερων δομών. Και συγκεκριμένα της μετεξέλιξης της στενής σχέσης ελληνικής οικονομίας και κράτους που προάγουν οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις παίρνοντας την σκυτάλη από τις κυβερνήσεις Βενιζέλου και Τσαλδάρη τις κρίσιμες δεκαετίες του μεσοπολέμου¹⁷⁰. Οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις για να επιτύχουν μια πολιτικά ελεγχόμενη κοινωνική ανασυγκρότηση προσέφυγαν στον κρατικό επιμερισμό πόρων και άλλων διευκολύνσεων και έθεσαν εκ νέου τις βάσεις της νεοελληνικής επιχειρηματικής τάξης και του υπερτροφικού δημόσιου τομέα [Τσουκαλάς 1986: 93-4]. Κύριο μοχλό σε αυτό το εγχείρημα αποτέλεσε το συγκεντρωτικό κρατικό τραπεζικό σύστημα με τις προνομιακές σχέσεις που ανέπτυξε με τις λίγες μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις της μεταπολεμικής Ελλάδας. Το «κρατικό χρηματιστικό κεφάλαιο», όπως έχει χαρακτηριστεί από τον Σακελλαρόπουλο αυτή η κυρίαρχη δομή οικονομικής εξουσίας στο μεταπολεμικό ελληνικό καπιταλισμό, αποτέλεσε την σημαντικότερη πηγή συσσώρευσης κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα [Σακελλαρόπουλος 1992: 223-229]. Μία πηγή συσσώρευσης που άφησε στο περιθώριο την ανάπτυξη ενός κοινωνικού κράτους που θα μείωνε τις ανισότητες στην αγορά εργασίας και τις ανάγκες ‘πολιτικής’ απασχόλησης και θα έθετε υγιείς βάσεις οικονομικής ανάπτυξης αλλά και κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης. Το κεφάλαιο ωφελήθηκε από την υπολειμματική μορφή του κράτους πρόνοιας και δεν πίεσε προς την ανάπτυξη του: δεν φταίει όμως το κεφάλαιο για αυτό αλλά η κοινωνική και πολιτική συγκυρία της

¹⁷⁰ Ο εξορθολογισμός των επιχειρήσεων της ελληνικής βιομηχανίας δεν συνέβη πρακτικά ποτέ. Συνήθως υπέκυπτε στα κοινωνικά αιτήματα και τις πολιτικές ανησυχίες (για επέκταση κομμουνιστικών ιδεών και συλλογικότητας από τις μεγάλες επιχειρησιακές μονάδες) των καιρών [βλέπε Μαζάουερ 1998 για την περίοδο του Μεσοπολέμου].

εξεταζόμενης περιόδου [η πολιτικο-κοινωνιολογική προσέγγιση με επίκεντρο το κράτος κρίνεται πιο κατάλληλη εδώ¹⁷¹]. Αυτός ο τρόπος κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας θα σημαίνει όμως και την αρχή του τέλους της βιομηχανοποίησης στην Ελλάδα, όταν οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970 που πιέζουν ανοδικά τις τιμές των βιομηχανικών εισροών στις οποίες στηριζόταν η Ελλάδα ξεδιπλώνουν τα αποτελέσματα τους στην χώρα την περίοδο 1979-1983. Αρχικά πλήττονται τομείς όπως η ναυτιλία και τα μεταναστευτικά εμβάσματα που εξαρτώνται σημαντικά από το μέγεθος της διεθνούς οικονομικής ανάπτυξης. Για να ακολουθήσει ο κύριος βιομηχανικός ιστός με την μείωση των βιομηχανικών επενδύσεων, την σταδιακή αύξηση του κόστους εργασίας¹⁷² και την μείωση της παραγωγικότητας. Η 'λύση' που επιλέγεται τότε ήταν να ενταθεί (ή μάλλον να θεσμοποιηθεί) ο δημόσιος δανεισμός (ο στην κυριολεξία δημόσιος δανεισμός όπως δείχνει η υποχρεωτικά, ως το 1984, άτοκη κατάθεση των αποθεματικών των Ασφαλιστικών Ταμείων στην Τράπεζα της Ελλάδος) και, συνεπώς, ο κρατικός προστατευτισμός των ζημιόγων επιχειρήσεων μέσω της υπαγωγής τους στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων [Σακελλαρόπουλος 1992]. Το κράτος συνεχίζει έτσι την παράδοση της απορρόφησης/υποθηκοποίησης των κραδασμών που το ιδιωτικό κεφάλαιο υφίσταται όσο προχωρά η διεθνοποίηση των αγορών. Και ταυτόχρονα ικανοποιεί την μεγάλη μάζα των ψηφοφόρων καθώς οι εν λόγω επιχειρήσεις συγκέντρωναν την συντριπτική πλειοψηφία των κεφαλαίων καθώς και του εργατικού δυναμικού των δοκιμαζόμενων βιομηχανικών κλάδων¹⁷³.

Το μήνυμα λοιπόν που το κράτος δίνει στον επιχειρηματικό κόσμο της μεταδικτατορικής περιόδου όπως φάνηκε και την δεκαετία του 1990 με το αποτυχημένο εγχείρημα αποκρατικοποίησης, μόνο προς την αναδιάρθρωση των οικονομικών μονάδων μπρος στις συνθήκες της διεθνοποίησης των αγορών και των συνεχών μετατοπίσεων της ζήτησης δεν δείχνει. Οι επιχειρηματίες στην Ελλάδα μπορούν να απαλλάσσονται των ευθυνών τους. Υπάρχει άλλωστε το Δημόσιο για να αυξάνει τις θέσεις απασχόλησης. Η δέσμευση και η αξιοπιστία στην ελληνική οικονομική πολιτική και η μείωση του βαθμού αβεβαιότητας στην ελληνική

¹⁷¹ Σωτηρόπουλος 2003: 113-20

¹⁷² Το κόστος εργασίας αυξήθηκε με τον εκδημοκρατισμό της χώρας την περίοδο 1974-9, μια εποχή απεργιακών κινητοποιήσεων και ανόδου του εργοστασιακού συνδικαλισμού. Ενώ η ανάγκη θεσμικής σύγκλισης με τα κοινοτικά δεδομένα ενόψει εισόδου της Ελλάδας στην ΕΟΚ έπαιξε και αυτή τον ρόλο της στην αύξηση του εργασιακού κόστους [Λιάργκοβας & Πατρώνης 2004: 168].

¹⁷³ Περισσότερο δοκιμάστηκαν οι κλάδοι υφαντουργίας, έτοιμου ενδύματος, χαρτοποιίας, επίπλων, ναυπηγείων, μεταλλουργίας, λιπασμάτων και τοιμώντων.

οικονομία την περίοδο της κυβέρνησης Σημίτη προήλθε περισσότερο από το εξωτερικό και την πίεση της ΟΝΕ για οικονομική σύγκλιση [Λιάργκοβας & Πατρώνης 2004: 169-181] – και λιγότερο από το περιβάλλον εμπιστοσύνης και συναίνεσης των διαφορετικών ομάδων πίεσης (επιχειρηματιών, πολιτικών κομμάτων, εργατικών συνδικάτων) όσον αφορά τον περιορισμό της κρατικής συμμετοχής στην επιχειρηματική δραστηριότητα. Το φόντο κάθε μεταρρυθμιστικής πρωτοβουλίας, το πολιτικό σύστημα και η κοινωνική διαστρωμάτωση, παρουσιάζει άλλωστε περισσότερες συνέχειες παρά τομές σε σχέση με το παρελθόν. Η αδυναμία αντιμετώπισης του «πελατειακού κορπορατισμού» καθιστά αναπόφευκτη την πρόσκρουση των όποιων μεταρρυθμίσεων σε κοινωνικό και ιδεολογικό τείχος [βλέπε Σωτηρόπουλος σ.90-123 και Βενιέρης σ.42-85 στο Βενιέρης&Παπαθεοδώρου 2003]. Ενώ ούτε η χρηματοδότηση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας (κρατικά και με οριζόντια και έμμεση φορολογία) και η αναδιανομή των πόρων του (σταθερά προσανατολισμένη στην κατεύθυνση των συντάξεων) βοηθά καθόλου. Ίσα ίσα στεγανοποιεί ‘κεκτημένα’ δικαιώματα και νομιμοποιεί σε όλο και περισσότερα επίπεδα την κοινωνική αντίδραση. Τα ξένα και εγχώρια μεγάλα συμφέροντα πλέον έχουν ανάγκη υγιών κανόνων αγοράς για την απορρόφηση των επενδύσεων τους – ενώ το ίδιο διακηρύσσει ότι επιζητά και η πολιτική ηγεσία. Τελούν όμως υπό την ομηρία των μικροσυμφερόντων. Το κρατικό τείχος του κρατισμού στην Ελλάδα έχει αναπαράξει ένα κοινωνικό τείχος μικροσυμφερόντων¹⁷⁴ το οποίο υποχρεώνει τις όποιες επενδύσεις να διαβαίνουν ένα δαιδαλώδες, γραφειοκρατικό, τοπικιστικό, πελατειακό, ιδεολογικίζων και δαπανηρό μονοπάτι για να απορροφηθούν σε αυτή την χώρα. Για αυτό και η σταθερότητα της οικονομικής πολιτικής, επιβεβαιώνοντας τις ερμηνείες της νέας πολιτικής οικονομίας (Fernandez & Rodrik 1991) με τις οποίες οι Λιάργκοβας και Πατρώνης εξηγούν την αποτυχία της πρώτης απόπειρας ιδιωτικοποιήσεων, αποδεικνύεται ιδιαίτερα εύθραυστη τα τελευταία χρόνια όπου η ισορροπία εργοδοσίας-εργασίας στην Ε.Ε. δοκιμάζεται και οι πολιτικές αύξησης απασχόλησης δεν φέρνουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Ακόμα και όταν το εγχώριο εισόδημα και τα κέρδη των επιχειρήσεων αυξάνονται σημαντικά (όπως και έγινε την δεκαετία του 1990), η κοινωνική εμπιστοσύνη και συναίνεση που θα έλξει

¹⁷⁴ Ένα τείχος μικροσυμφερόντων το οποίο υποστηρίζεται από τον βουλευτή και τον δημοτικό άρχοντα που πολιτεύονται με γνώμονα την επανεκλογή τους, τον τοπικό επιχειρηματία που εξασφαλίζει το μερίδιο του στην αγορά χωρίς να έχει ανάγκη ριζικών εσωτερικών αναπροσαρμογών μέχρι το μέσο νοικοκυριό που προσδοκά μία θέση στο Δημόσιο και παράλληλα βολεύεται με τις ‘μαύρες’ υπηρεσίες των μεταναστών/τριών.

και θα δημιουργήσει χώρο ισόρροπης αφομοίωσης, ή αλλιώς, συνθήκες αμοιβαίας κερδοφορίας για τις επενδύσεις (που θα αξιοποιήσει την φέρουσα ικανότητα του εκάστοτε φυσικού, κοινωνικοοικονομικού χώρου για ανάπτυξη) σε απογοήτευση των υποστηρικτών των θεωριών αυτοεξισσορόπησης-ανάπτυξης δεν εγγυάται ότι θα ακολουθήσει. Πρόσφατη έρευνα δείχνει ότι το υψηλό εισόδημα δεν μεταφράζεται απαραίτητα σε κλίμα εμπιστοσύνης για την πολιτική και τις μεταρρυθμίσεις. Αντιθέτως είναι πολύ πιθανό να αναδύονται φαινόμενα *'disillusioned winners'*¹⁷⁵ (χαμένοι νικητές) στο επίπεδο τόσο των μεγάλων όσο και των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Το φαινόμενο επιχειρήσεων που αν «δεν επιδοτούνται, δεν επενδύουν!» έχει επισημανθεί από διάφορες πηγές.

Υπό την σκιά των κοινωνικών δομών του πρόσφατου παρελθόντος του κρατικού χρηματιστικού κεφαλαίου δεν είναι λοιπόν τυχαίος ο περισσότερο παθητικός και ευκαιριακός χαρακτήρας της διαχείρισης του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού από πλευράς επιχειρήσεων την τελευταία 15ετία. Η μετανάστευση αποτέλεσε την βάση ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ του ντόπιου πληθυσμού αναπαράγοντας το πνεύμα της κρατικής εργοδοσίας των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων σε μια εποχή κρίσης των κρατικοδίαιτων εναλλακτικών. Η 'λαϊκότερη' αναδιανομή του εισοδήματος, η εξασφάλιση απασχόλησης και η συντήρηση του βιοτικού επιπέδου των ψηφοφόρων των δεκαετιών του 1980 και 1990 σε ικανοποιητικά επίπεδα βρήκε *σανίδα σωτηρίας* στα μεταναστευτικά κύματα της δεκαετίας του 1990. Βρήκε, συγκεκριμένα, το εργατικό δυναμικό που κάνοντας τις χαμηλού κύρους μα απαραίτητες δουλειές επιτρέπει την υλοποίηση των ανεβασμένων προσδοκιών των ντόπιων. Για πόσο όμως; Τα προβλήματα φαίνονται με το που τίθεται ο χρονικός ορίζοντας αυτής της μονομερούς και επισφαλούς κοινωνικής συναίνεσης.

Τι απαιτείται λοιπόν για μία αποτελεσματικότερη και μακροπρόθεσμη διαχείριση της μετανάστευσης; Τόσο οι γενεαλογικές δομές των *προτεραιοτήτων* της επιχειρηματικής δραστηριότητας εν Ελλάδι όσο και οι συνθήκες που τροφοδοτούν τον φαύλο κύκλο αυτών των *προτεραιοτήτων* την τελευταία δεκαεπταετία (η παγκοσμιοποίηση και αστάθεια της ζήτησης, οι κοινωνικές δομές του

¹⁷⁵Βλέπε G. Ganev, Y. Papazova and R. Dorosiev, 'Social capital in the Balkans: Are socio-demographic factors important? Can policy assumptions be supported?' Paper prepared for the IBEU Project (<http://www.eliamep.gr>).

μικροσυμφέροντος όπως εδραιώνουν για παράδειγμα την άνευ προσχημάτων εκμεταλλεύση της δεξαμενής προσφοράς εργασίας των μεταναστών) δείχνουν καταρχάς προς την κατεύθυνση της πολιτικής βούλησης και δέσμευσης. Και συνεπώς προς μια ισχυρή κοινωνία πολιτών. Προϋπόθεση όλων αυτών, όμως, αποτελεί η ρήξη του κοινωνικού τείχους των μικροσυμφερόντων. Αυτό το τείχος κάνει την όποια πρόθεση μεταρρύθμισης για την μετανάστευση να φαντάζει και συνεπώς να είναι άκρως ριζοσπαστική. Και επομένως έχει ανάγκη όσο ποτέ άλλοτε μία ανεξάρτητη και στοιβαρή πολιτική δέσμευση.

3.2.2. Έρευνα σε δημόσιους υπαλλήλους

Αυτή η διατριβή έχει δείξει τις κυρίαρχες και ανενεργές διαδρομές κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ένταξης της μετανάστευσης, το πως (ανα)παράγονται και το γιατί. Ερευνώντας το γιατί οι μετανάστες έχουν αυτές τις αξίες, κάνουν αυτές τις δουλειές, έχουν αυτούς τους στόχους και στρατηγική δράσης και όχι άλλη ανέδειξα στην μέχρι τώρα ανάλυση τις διάφορες πτυχές της διαχείρισης που τυγχάνει η δεξαμενή προσφοράς εργασίας των μεταναστών/ριών από την χώρα υποδοχής. Η διατήρηση πρακτικών παραοικονομίας γύρω από την απασχόληση των μεταναστών και τα προβλήματα νομιμοποίησης τους αποτελούν δύο κεντρικά σημεία αυτής της διαχείρισης προς τα οποία στρέφονται οι δύο έρευνες μου σε εργοδότες και δημόσιους υπαλλήλους. Η μακρά ιστορία κρατικής παρέμβασης στην επιχειρηματική δραστηριότητα της σύγχρονης Ελλάδας και το κοινωνικό περιβάλλον που δομείται γύρω από αυτή (η, δηλαδή, σε σημαντικό βαθμό *πολιτικά συντηρούμενη* κουλτούρα πλήρους απασχόλησης των ελλήνων και οι προσδοκίες τους, όπως βρίσκουν πάτημα στις μεταναστευτικές ροές) έδειξα μόλις παραπάνω ότι μπορούν να (ανα)παράγουν τάσεις δύο μέτρων και δύο σταθμών όσον αφορά τις συνθήκες απασχόλησης μεταναστών και γηγενών. Έπεται σε αυτό το σημείο η συσχέτιση της γιγάντωσης του κράτους και των συνδεδεμένων με αυτό κοινωνικών συμφερόντων με την νομική πλευρά της απασχόλησης των μεταναστών, τις υπηρεσίες δηλαδή νομιμοποίησης που λαμβάνουν οι μετανάστες.

Η συζήτηση του μερίσματος των δομών της ζήτησης στις προοπτικές της προσφοράς μεταναστευτικής εργασίας στην υπό αναδιάρθρωση ελληνική αγορά

εργασίας συνεχίζεται λοιπόν με την εξέταση του τμήματος του κρατικού μηχανισμού με το οποίο συναλλάσσονται τακτικά οι μετανάστες/ριες για την νομιμοποίηση της παρουσίας/εργασίας τους. Η έρευνα πεδίου διεξήχθη κατά το διάστημα μεταξύ Νοεμβρίου 2003 και Φεβρουαρίου 2004 σε όλες τις Διευθύνσεις Εργασίας της Νομαρχίας Αττικής όπου μέχρι πρότινος διεξαγόταν η έκδοση και ανανέωση της άδειας εργασίας καθώς και σε δύο Περιφέρειες του νομού Αττικής. Συνεντεύξεις διάρκειας 40 λεπτών έως και 3 ωρών πάρηκαν από τον/την προϊστάμενο/μένη και έναν τουλάχιστον υπάλληλο (με την προϋπόθεση ότι ο τελευταίος έχει καθήκοντα άμεσης επαφής/συνδιαλλαγής με τους μετανάστες) κάθε υπηρεσίας. Το γεγονός αυτό καταρχήν αναδεικνύει τις διάφορες οπτικές επί της παραγωγικής διαδικασίας που διαφορετικές θέσεις πιθανώς προωθούν. Επίσης, αποκαλύπτει ορισμένες πτυχές των συγκεκριμένων παραγωγικών σχέσεων: συνεργασία, οργανωτικά ζητήματα, επαλήθευση λεγόμενων του δείγματος. Από την άλλη, οι συνεντεύξεις με έναν ερωτώμενο κάθε φορά και όταν είναι δυνατόν εκτός εργασιακού χώρου, εξασφαλίζουν τις διαχωριστικές γραμμές που είναι απαραίτητες για την προστασία του δείγματος από την επιρροή προϊσταμένων ή συναδέλφων.

Από τα αρχικά κιάλας στάδια της έρευνας εντοπίζω δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κουλτούρας των δημοσίων υπαλλήλων α) την δημοσιουπαλληλική κουλτούρα της απρόσωπης μετάθεσης ευθυνών και της ευθυνοφοβίας και β) τα πελατειακά δίκτυα που ανοιγοκλείνουν επιλεκτικά τους διακόπτες κοινωνικής λογοδοσίας¹⁷⁶ και την πύλη πρόσβασης μου στο δείγμα. Συγκεκριμένα, στην πρώτη αποτυχημένη απόπειρα προσέγγισης αυτών των υπηρεσιών συνάντησα τον σκεπτικισμό, τον φόβο και την αρνητική στάση των δημοσίων υπαλλήλων προς διαφανείς διαδικασίες επικοινωνίας με και λογοδοσίας στο κοινό. Ενώ ο τρόπος με τον οποίο εξασφάλισα τελικά πρόσβαση στο πεδίο της έρευνάς μου (χρήση οικογενειακού δικτύου) αντανακλά μία βασική λειτουργική αρχή του ελληνικού δημοσίου υπό την οποία επιπλέον ελέγχεται και προάγεται η επικοινωνία με τον πολίτη: το σύστημα των πελατειακών σχέσεων (Μουζέλης 1986).

¹⁷⁶ Διάφορες μελέτες επισημαίνουν κατά καιρούς πάνω κάτω αυτά τα χαρακτηριστικά των δημοσίων υπαλλήλων. Μία πρόσφατη τέτοια μελέτη στους υπαλλήλους του ΟΑΕΔ και του ΙΚΑ συνοψίζεται στο ακόλουθο άρθρο: Jordan, Strath, Triandafyllidou 2003, *Comparing Cultures of Discretion*, JEMS, Vol.29, N.2: 373-395). Άλλη παλαιότερη είναι η εργασία της Μυλωνοπούλου (1998).

Αυτά τα χαρακτηριστικά όπως θα δείξω έχουν κεντρική θέση στην οργάνωση και την λειτουργία αυτών των υπηρεσιών. Αποτελούν συνάμα αγωγούς διοχέτευσης φαινομένων ρατσισμού στην παραγωγική διαδικασία. Η προβληματική, όπως θα δούμε, διαδικασία στην οποία εμπλέκονται οι εν λόγω υπηρεσίες αφήνει μεγάλα περιθώρια προσωπικής παρέμβασης στους εργαζόμενους για να μπορέσει να προχωρήσει. Υπό αυτό το πλαίσιο, οι διακριτικές πολιτικές και ο ρατσισμός από την μια μεριά και το 'φιλότιμο' από την άλλη είναι οι κυρίαρχες πρακτικές μεταξύ των οποίων ταλαντεύεται η όλη διαδικασία. Το ειδικό βάρος αυτών των πρακτικών φαντάζει ακόμα μεγαλύτερο αν υπολογίσει κανείς ότι η εργασία γενικά δεν διεξάγεται σε κοινωνικό κενό. Οι εργαζόμενοι δεν φέρουν μόνο την επαγγελματική τους ταυτότητα στην δουλειά αλλά ταυτόχρονα μένουν κάπου, έχουν οικογένεια, και είναι φορείς μιας κοινωνικής και πολιτικής δράσης. Μέσα από το πρίσμα της ιδιωτικής της ζωής, μία υπάλληλος σχολιάζει χαρακτηριστικά την επίδραση της μετανάστευσης στην ελληνική οικονομία:

«άλλο είναι το ότι έχουν γίνει γκέτα. Για παράδειγμα, στην Λαρίσης στο σπίτι μου όπου υπάρχουν πολλοί Πολωνοί. Καλά αυτοί είναι ήσυχoi. Αλλά υπάρχουν και πολλοί Αλβανοί».

Δεν είναι όμως μόνο η κοινωνική διάσταση του συγκεκριμένου εργασιακού χώρου που αποτελεί κίνητρο για εστίαση σε παρεμφερή ποιοτικά ευρήματα. Η ιδιαίτερη προβληματική πρακτική που παράγεται σε αυτό το πλαίσιο, ο ρατσισμός, είναι ένα φαινόμενο που έχει απασχολήσει ανθρωπολόγους, φιλοσόφους, ιστορικούς, κοινωνιολόγους προτού η ποσοτική ανάλυση δεδομένων προτείνει χείρα βοηθείας στις κοινωνικές επιστήμες. Η τελευταία συγκρούεται λοιπόν με την μεθοδολογική παράδοση που έχει ήδη δομηθεί για το εν λόγω θέμα¹⁷⁷.

Η προσέγγιση μου εδώ αποστασιοποιείται από την ιδεολογική διχοτόμηση του ακαδημαϊκού διαλόγου (όπου οι επιστήμονες που εισάγουν την ποσοτική ανάλυση δεδομένων κατηγορούνται ως 'θετικιστές' από τους πιο πολλούς και ένθερμους στις κοινωνικές επιστήμες υποστηρικτές της ποιοτικής ανάλυσης) πάνω στο ζήτημα της μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών όπως σκιαγραφείται από τους Goldthorpe

¹⁷⁷ Οφείλω να σημειώσω ότι η διεύρυνση των μελετών για τον ρατσισμό έλαβε χώρα από την δεκαετία του 1980 και έπειτα, στα πλαίσια του μετα-δομισμού. Όταν οι έννοιες του πολιτισμού, της διαφοράς (Hall 1990) και του φύλου (Anthias & Yuval-Davis 1992) διασταυρώθηκαν με ταξικές και (neo-)Μαρξιστικές (Rex 1983, Miles 1989) προσεγγίσεις του ρατσισμού στο πλαίσιο της κοινωνικής θεωρίας. Αυτό δεν μπορούσε παρά να περιθωριοποιήσει το επιστημονικό κύρος των λεγόμενων 'θετικιστών' στο συγκεκριμένο πεδίο. Η χρήση ποσοτικής ανάλυσης δεδομένων συνέτεσε με το παραπάνω κύμα.

[2000] και Hammersley [2000]. Συγκεκριμένα, η ερμηνεία της εργασιακής κουλτούρας των δημόσιων υπαλλήλων δια της οποίας εκτός άλλων διοχετεύονται και φαινόμενα ρατσισμού στην παραγωγική διαδικασία μεθοδεύεται στην διατριβή μου κυρίως μέσα από την ανάλυση ποσοτικών μεταβλητών. Οι λόγοι για τους οποίους γίνεται αυτό είναι δύο: πρώτον, η τσαλακωμένη δημόσια εικόνα που επικρατεί για τον υπό μελέτη χώρο¹⁷⁸ καθιστά δύσκολη την προσέγγιση ευαίσθητων ζητημάτων με άμεσα ερωτήματα ποιοτικού χαρακτήρα (που εστιάζουν για παράδειγμα στην γνώμη του ερωτώμενου). Δεύτερον, οι υπηρεσίες μετανάστευσης ως χώροι εργασίας πρέπει να εξετασθούν σε δομικό, οργανωτικό επίπεδο – η οπτική των ατόμων που τις θέτουν σε λειτουργία στο επίπεδο παραγωγής δεν αρκεί. Τα φαινόμενα ρατσισμού και η αμφίβολης ποιότητας παραγωγικότητα στα πλαίσια αυτών των υπηρεσιών εντοπίζονται μεν με ποιοτικούς δείκτες περί χαρακτηριστικών της εν λόγω εργασιακής κουλτούρας όπως κάνει ο Putnam και άλλοι πολιτικοί επιστήμονες, αλλά δεν εξηγούνται ούτε αντιμετωπίζονται με αυτούς.

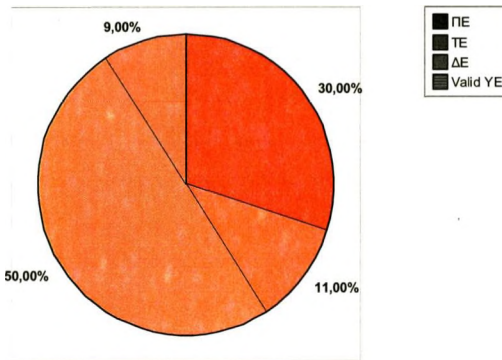
Η αρχή γίνεται λοιπόν με ποσοτικά δεδομένα από την οπτική γωνία των υψηλόβαθμων στελεχών των σχετικών υπηρεσιών. Η γενικότερη εικόνα που εκπέμπεται είναι ένα καθεστώς δυσaráσκειας έως και απελπισίας των προϊσταμένων με τους ανώτερους τους, τους ομόλογους τους στα άλλα τμήματα και το προσωπικό τους. Η επικοινωνία των Διευθύνσεων Εργασίας με τα εμπλεκόμενα υπουργεία, οργανισμούς όπως το ΙΚΑ και ο ΟΑΕΔ και την Περιφέρεια είναι ανεπαρκής έως και ανύπαρκτη. Ζήτημα on-line δικτύωσης των παραπάνω υπηρεσιών δεν τίθεται καθώς όχι μόνο κοινή διυπηρεσιακή ηλεκτρονική βάση δεν υπάρχει αλλά ούτε καν ηλεκτρονικές διευθύνσεις για την εσωτερική και εξωτερική επικοινωνία των τμημάτων αλλοδαπών (σημαντικές ελλείψεις παρουσιάζει ακόμα και ο εξοπλισμός σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές). Πολλά προβλήματα οργάνωσης και λειτουργίας των εξεταζόμενων υπηρεσιών ξεκινούν, όμως, από την ασαφή και περίπλοκη μεταναστευτική νομοθεσία. Η έρευνα διεξήχθη επί ισχύος του ν. 2910/2001. Η κατάσταση απλοποιείται μεν με τον νέο νόμο 3386/2005. Συγκεκριμένα, οι δύο άδειες εργασίας και παραμονής που ενέπλεκαν διαφορετικές υπηρεσίες σε έναν αξεδιάλυτο γραφειοκρατικό ιστό γίνονται μία και ο χρόνος ανανέωσης της άδειας επεκτείνεται από το ένα στα δύο χρόνια μειώνοντας έτσι τον εργασιακό φόρτο των δημοσίων υπαλλήλων. Όμως κάτι τέτοιο δεν σημαίνει ότι η εργασιακή διαδικασία

¹⁷⁸ Οι ουρές των αλλοδαπών έξω και οι ρατσιστικές συμπεριφορές μες στις υπηρεσίες είναι οι βασικές εικόνες που τροφοδοτούν την κοινή γνώμη σε ό,τι αφορά τις συγκεκριμένες υπηρεσίες.

βελτιώνεται σημαντικά καθώς πολλά ζητήματα δεν αντιμετωπίζονται. Η ανεπαρκής σε σχέση με τον φόρτο εργασίας ποσοτική επάνδρωση των υπηρεσιών (Διευθύνσεις Εργασίας και Περιφερειών) αποτελούσε μεγάλο πρόβλημα μέχρι πρόσφατα – η συγκέντρωση όλου του βάρους της διαδικασίας νομιμοποίησης στις Περιφέρειες με τον τελευταίο νόμο να μεν μαζεύει όλα τα διάσπαρτα κομμάτια της διαδικασίας υπό μία θεσμική στέγη, το πως όμως διεκπεραιώνει τον όγκο της δουλειάς παραμένει ερωτηματικό. Συγκεκριμένα, η ποιοτική επάνδρωση των υπηρεσιών εξακολουθεί να αποτελεί το μεγαλύτερο ερωτηματικό. Πρώτον, οι περισσότεροι υπάλληλοι απασχολούνται με προσωρινές συμβάσεις ενός χρόνου, γεγονός το οποίο επιδρά αρνητικά στην παραγωγικότητα τους και την όλη εργασιακή συμπεριφορά τους. Όπως μία προϊστάμενη εξηγεί την έλλειψη αφοσίωσης των περισσότερων υφισταμένων της *«είναι και το ψυχολογικό ότι ξέρεις ότι θα είσαι με ημερομηνία λήξης»*. Δεύτερον, δεν εφαρμόζονται αξιολογικά κριτήρια για την πρόσληψη των υπαλλήλων. Οι διαδικασίες πρόσληψης, ανεξαρτήτως ύπαρξης διαγωνισμών όπως ο ΑΣΕΠ, μπορούν να συνοψιστούν σε μία λέξη όπως τόνισαν αρκετοί προϊστάμενοι: «μέσον». Αποτέλεσμα αυτού είναι να υπονομεύονται οι όποιες διαδικασίες ελέγχου των εργαζόμενων *«Πριν αυτόν τον Νομάρχη οι υφιστάμενοι είχαν συμπεριφορά επιεικώς απαράδεκτη. Ερχόντουσαν και έφευγαν ό,τι ώρα θέλανε. Αλλά τώρα έχει καλύτερη η κατάσταση. Έχουμε ακόμα βέβαια κρούσματα»*. Αξιολόγηση της διαδικασίας δεν πραγματοποιείται έξω από τα πλαίσια των ίδιων των υπηρεσιών (π.χ. από σώμα επιθεωρητών). Υπό αμφισβήτηση τελεί και η ύπαρξη ενός τακτικού μηχανισμού αξιολόγησης στο εσωτερικό των υπηρεσιών. Ενώ όταν συντελούνται δράσεις προς αυτή την κατεύθυνση, δεν επιφέρουν κάποιο αποτέλεσμα: *«μια φορά [στα 3 χρόνια] μου ζήτησαν έκθεση αξιολόγησης για το προσωπικό μου. Την έγραψα. Την αγνόησαν πλήρως»*. Ως αναμενόμενο, εκτός συζήτησης είναι η συμμετοχή των εξυπηρετούμενων στην όποια διαδικασία αξιολόγησης. Υπό αυτό το κράμμα ‘ασυλίας’ και πελατειακών σχέσεων δεν είναι τυχαίο ότι η πλειοψηφία των υπαλλήλων της Περιφέρειας Αττικής έχει ολοκληρώσει μόλις την πρωτοβάθμια ή την δευτεροβάθμια εκπαίδευση (βλέπε παρακάτω Πίνακα). Ούτε ότι ελάχιστοι παρακολουθούν τα λίγα εκπαιδευτικά σεμινάρια που οργανώνονται. Η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζόμενων στις Διευθύνσεις Εργασίας δεν έχει καν διαβάσει τον νόμο με βάση τον οποίο επεξεργάζεται τις αιτήσεις των αλλοδαπών. Στηρίζονται περισσότερο στον διπλανό συνάδελφο *«και άμα σου ζητήσουν τον νόμο δεν ξέρεις τι να του πεις γιατί δεν τον έχεις*

διαβάσει ποτέ, αλλά ξέρεις από το τι σου έχει πει ο διπλανός» και, με την ίδια λογική, μεταθέτουν πρωτίστως αλλού την ευθύνη για πιθανά λάθη. «Και οι υπάλληλοι μπορούν να κάνουν παρανόηση του νόμου, αλλά γιατί; Γιατί ο νόμος δεν είναι σαφής» όπως εξηγεί μία υπάλληλος που προηγουμένως παραδέχεται ότι δεν διαβάζει κανείς τον νόμο. Η νομοθεσία συμβάλλει στην αδιαφορία και την διαιώνιση της μετακύλισης ευθυνών από τους υπαλλήλους όχι μόνο μέσα από τις οργανωτικές δυσκολίες που επιφέρει. Από νομοθετικής πλευράς, η διαδικασία νομιμοποίησης είναι περισσότερο προσανατολισμένη στην ποινικοποίηση και επαναπατρισμό των μεταναστών παρά στην ενσωμάτωσή τους, στο να τους καταστήσουν ορατή ομάδα-στόχο κοινωνικής πολιτικής [Fakiolas 1997, 2003]. Αυτό σίγουρα δεν συνιστά κίνητρο στους υπαλλήλους για καλύτερη προετοιμασία και διάθεση εξυπηρέτησης των αλλοδαπών – περισσότερο δύνανται να λειτουργεί ως άλλοθι για την διαιώνιση της εργασιακής κουλτούρας την οποία χαρακτηριστικά περιγράφει μία προϊσταμένη «όταν ο υπάλληλος έχει αξίωμα το να βρω τρόπο να μην τον εξυπηρετήσω [τον αλλοδαπό]».

Εκπαίδευση στελεχιακού δυναμικού Περιφέρειας Αττικής

Διάγραμμα 4.

Πηγή: Επετηρίδα Περιφέρειας Αττικής (Διμηνιαία εφημερίδα των εργαζομένων Περιφέρειας Αττικής: *Η Φωνή*, Αρ. Φύλλου: 2)

Τα ποσοτικά ευρήματα σχετικά με τις εργασιακές συνθήκες και σχέσεις της υπαλληλικής βάσης επίσης αναδεικνύουν τις δομές της Δημόσιας Διοίκησης που

βρίσκονται πίσω από ένα σύστημα, στην ουσία, προσωπικής παρέμβασης η οποία δεν νομιμοποιείται στα μάτια του εργαζόμενου. Λόγω της προσωρινότητας των υπαλλήλων και των ‘πελατειακών’ διαδικασιών πρόσληψης τους στις εξεταζόμενες υπηρεσίες, δεν υπάρχουν στην πράξη προκαθορισμένες θέσεις με συγκεκριμένα καθήκοντα – ο καθένας κάνει τα πάντα και τίποτα. Επιπλέον υπάρχει έλλειψη σε τεχνικό εξοπλισμό (Η/Υ, μηχανήματα προτεραιότητας, κ.τ.λ.) ενώ σε ορισμένα παραρτήματα δεν υπάρχει καν χωρική οργάνωση των εργασιακών καθηκόντων. Οι υπερωρίες, οι οποίες είναι πολλές φορές απλήρωτες, καταλήγουν να είναι η μοναδική δίοδος διεκπεραίωσης του έργου τους. Η πίεση που ασκείται στην υπαλληλική βάση δεν οφείλεται μόνο στις ποσοτικές απαιτήσεις της δουλειάς αλλά και στις ποιοτικές. Συγκεκριμένα, οι ευθύνες των υπαλλήλων είναι κρίσιμες καθώς «δεν γίνεται έλεγχος ξανά μιας αίτησης. Όλα εξαρτώνται από τον/την υπάλληλο που την παραλαμβάνει».

Υπό τις παραπάνω οργανωτικές και εργασιακές συνθήκες αναμενόμενο είναι οι εργαζόμενοι να αναπτύσσουν συνειδητά ή ασυνειδητά πρακτικές (ή μάλλον κουλτούρα) απαλλαγής από την πίεση της δουλειάς: άλλοτε με την μορφή της αποπομπής ευθυνών, ορισμένες φορές με έκφραση δυσαρέσκειας προς όλες τις πηγές πιέσεων (ανώτερα κλιμάκια και κοινό), και συχνά με ιεράρχηση του ποιος είναι ανάγκη να εξυπηρετηθεί και ποιος όχι. *«με τον έλληνα τσακώνεσαι πιο πολύ...όταν έρχεται να βοηθήσει τον αλλοδαπό [φίλοι, εργοδότες]...ρωτάνε [για] τα πάντα και επιμένουν!»*. Οι δημόσιοι υπάλληλοι ενοχλούνται από αυτούς τους έλληνες γιατί αναγκάζονται να τους δώσουν μία κανονική απάντηση. Στην περίπτωση των μεταναστών δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Οι μετανάστες δεν έχουν το δικαίωμα να είναι απαιτητικοί σε αντίθεση με τους έλληνες. Η λογοδοσία στο κοινό καθορίζεται με όρους εθνικότητας. Στο ίδιο πνεύμα, συχνές είναι οι αναφορές σε φαινοτυπικά χαρακτηριστικά (βρώμικοι, άσχημοι, μυρίζουνε), εθνικά (‘Αλβανοί’) και πολιτισμικά (χαμηλή νοημοσύνη, τραχιά προφορά) διακριτικά συγκεκριμένων μεταναστευτικών ομάδων όταν συζητούνται τα προβλήματα της διαδικασίας. Άλλωστε, ποινές για ρατσιστική συμπεριφορά δεν έχουν ενσωματωθεί στον Δημοσιούπαλληλικό Κώδικα¹⁷⁹. Το μεταίχμιο επίσημης-ανεπίσημης αγοράς εργασίας στην οποία απασχολούνται οι περισσότεροι/ες μετανάστες/ριες (καθώς και η παράλληλη αγορά που λειτουργεί έξω από τις δημόσιες υπηρεσίες για να τους ‘διοχετεύσει μέσα σε αυτές’) παρατήρησα ότι προκαταβάλλει καταρχάς αρνητικά τους δημοσίους υπαλλήλους οι οποίοι ξεκινούν

¹⁷⁹ Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Κώδικας αυτός μετατρέπεται την περίοδο που γράφεται η διατριβή.

πολλές φορές έχοντας δεδομένο ότι οι μετανάστες κλέβουν το ελληνικό κράτος και δεν δικαιούνται άδεια εργασίας¹⁸⁰. Εν κατακλείδι, η έρευνα δείχνει μία μη αποτελεσματική εργασιακή διαδικασία η οποία αντιμετωπίζει σημαντικά προβλήματα νομιμοποίησης τόσο από πάνω (προβληματική νομοθεσία που, παρακάμπτοντας τα χρόνια προβλήματα του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, αξιώνει με ακατόρθωτες απαιτήσεις τις συγκεκριμένες υπηρεσίες συν η δράση μιας ημι-νόμιμης αγοράς εργασίας) όσο και από κάτω (υπάλληλοι χωρίς έλεγχο, ιδιαίτερα κίνητρα ή/και ουσιαστική βοήθεια για να κάνουν την δουλειά τους)¹⁸¹. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο ρατσισμός είναι απλά η κορυφή του παγόβουνου. Και είναι οι δομικές και οργανωτικές πλευρές των μεταναστευτικών υπηρεσιών που λειτουργούν ως αγωγοί και αναπαράγουν τις οποιεσδήποτε εκφάνσεις της εργασιακής κουλτούρας των δημοσίων υπαλλήλων.

Ποιές είναι όμως αυτές οι δομές του ελληνικού Κράτους και προς τα που δείχνουν; Που εντοπίζουν, με άλλα λόγια, τον πυρήνα των προβλημάτων της διαδικασίας νομιμοποίησης; Η σύγχρονη ιστορία του ελληνικού Κράτους σε γενικές γραμμές αναδεικνύει την προβληματική σχέση μεταξύ της Δημόσιας Διοίκησης (ΔΔ) και της κοινωνίας την οποία η πρώτη υποτίθεται ότι υπηρετεί. Το Κράτος, και η ΔΔ ως τμήμα του βιώνεται ως ξένο σώμα από την ελληνική κοινωνία, κυριολεκτικά τις πρώτες δεκαετίες ζωής του σύγχρονου ελληνικού Κράτους όπως δείχνει άλλωστε η πολιτική ρητορική της εποχής¹⁸², με την μεταφορική (αλλά πολύ πραγματική) έννοια όπως ζυμώνεται από εκεί και ύστερα¹⁸³. Τα κανάλια επικοινωνίας της ΔΔ με την ευρύτερη κοινωνία χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο ως αγοραίος χώρος στον οποίο οι διάφορες πολιτικές ομάδες ανταλλάσσουν θέσεις στην Δημόσια Διοίκηση με ψήφους¹⁸⁴. Συνοψίζοντας σε μία πρόταση μία μακρά διαδικασία κοινωνικοπολιτικών

¹⁸⁰ Αυτή η προδιάθεση είναι διαμετρικά αντίθετη με την αντίστοιχη των δημοσίων υπαλλήλων στην Ιταλία (μία χώρα με πολλούς αλβανούς μετανάστες και με μία επίσης σημαντική 'παραιοικονομία') όπως δείχνουν οι Jordan, Strath & Triandafyllidou [2003]. Και αντανάκλα κατά ένα σημαντικό βαθμό τα πολιτικά συστήματα και την πορεία ανάπτυξης του Κράτους στις δύο χώρες.

¹⁸¹ Περί αποτελεσματικότητας και νομιμοποίησης οργανισμών βλέπε Dahrendorf [1984].

¹⁸² Η βαρύτητα των αυτόχθονων και αλλοδαπών γραμμών κάτω από τις οποίες οι βουλευτικές θέσεις διανεμήθηκαν μετά την επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843 είναι χαρακτηριστική του επλεκτικού και αποσπασματικού πνεύματος του ελληνικού πολιτικού κόσμου. Η συγκεκριμένη περίοδος είναι εξαιρετικά σημαντική γιατί καθιέρωσε τις βάσεις για τις πελατειακές κρατικές δομές και τον λαϊκισμό από τα οποία το ελληνικό πολιτικό σύστημα αδυνατεί να απαγκιστρωθεί μέχρι και σήμερα [Μυλωνοπούλου, 1998: 52-59].

¹⁸³ Βλέπε συγκεκριμένα Τσουκαλάς 1986, Μακρυδημήτρης 1999.

¹⁸⁴ Οι αιτίες αυτού κυμαίνονται από την οικονομική υπανάπτυξη του νεογέννητου Ελληνικού Κράτους, την αργή εδαφική επέκταση της χώρας μέσα από πολέμους που την καταδυνάστευσαν και τις ακόλουθες περιφερειακές δυσαναλογίες μέχρι συγκεκριμένα στρώματα (τους *κοτζαμπάσηδες*) που

ζυμώσεων, οι θέσεις στο Δημόσιο ως σίγουρη μονάδα εξασφάλισης βιοπορισμού σε μια ανασφαλή και φτωχή χώρα αποκτούν κοινωνικό κύρος και μετατρέπονται σε κύρια κοινωνική φιλοδοξία [Τσουκαλάς 1986]. Αναπτύσσεται λοιπόν μια κουλτούρα κρατικού προστατευτισμού και πελατειακών σχέσεων όπου τα δημοσιοϋπαλληλικά στρώματα εξαρτώνται από τους πολιτικούς και αντίστροφα. Οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις στηρίζουν (στηρίζονται σε) και διευρύνουν αυτό το πλέγμα κοινωνικών προσδοκιών και πολιτικών σχέσεων για να εξασφαλίσουν πολιτική σταθερότητα και κοινωνική συναίνεση. Κρίσιμο παράδειγμα που δείχνει πως εξελίσσεται ο ευκαιριακός ρόλος της πολιτικής και η διαδικασία επέκτασης/γίγαντισμού του ελληνικού κράτους μετά την μεταπολίτευση είναι το ακόλουθο. Η μονιμότητα των υπαλλήλων του Δημοσίου, ένα κοινωνικοπολιτικό αίτημα (κατά τον 19^ο αιώνα και τουλάχιστον μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο) που στόχο είχε να πολεμήσει την διαφθορά και την τοποθέτηση κομματικών στελεχών στον κρατικό μηχανισμό κάθε φορά που άλλαζε η κυβέρνηση στρέφεται εναντίον αυτών των προθέσεων κατά την δεκαετία του 1980. Το κάλεσμα για 'εκδημοκρατισμό' της ελληνικής πολιτείας την δεκαετία του 1980 θεωρητικά σκόπευε να εξυγιάνει την διάρθρωση, την στελέχωση και την λειτουργία της Δημόσιας Διοίκησης από την διαφθορά των μεταπολεμικών κυρίως 'Δεξιών' κυβερνήσεων. Χαρακτηριστικά μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η «κατάργηση κορυφαίων υπαλληλικών βαθμίδων, η καθιέρωση ενιαίου και εξισωτικού βαθμολογίου και μισθολογίου των δημοσίων υπαλλήλων, η πρόσληψη με προτεραιότητα κοινωνικών συντελεστών έναντι αξιοκρατικών κριτηρίων», και γενικά η ευρύτερη εστίαση «στην ομοιομορφία και στον νομικό φορμαλισμό της διοικητικής δράσης» [Μακρυδημήτρης, 1999, σ.124-139]. Αυτό που (το κάλεσμα για εκδημοκρατισμό) κατάφερε, όμως, ήταν να παράσχει στον λαό «το κεκτημένο δικαίωμα» της πρόσβασης στην Δημόσια Διοίκηση. Να λαϊκοποιήσει και να διευρύνει τις πελατειακές δομές του κρατικού μηχανισμού εις βάρος των αξιοκρατικών κριτηρίων, των ευέλικτων οργανωτικών δομών και συνεπώς, της αποτελεσματικής διαχείρισης και λειτουργίας των δημόσιων υπηρεσιών [ο.π.]. Να επεκτείνει, με άλλα λόγια, τους μηχανισμούς που παρέχουν προστασία,

αντικατέστησαν την Οθωμανική διοίκηση και εποφθαμιούσαν το Ελληνικό Κράτος και ειδικότερα την Δημόσια Διοίκηση [Μυλωνοπούλου 1998]. Η επικράτηση των χαρακτηριστικών του Οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος μαζί με τα παραπάνω κοινωνικά στρώματα που κέρδιζαν από αυτό, εξελίχθηκαν μέσα από τις δεκαετίες στο πλαίσιο του Ελληνικού Κράτους, και τα ισχυρότατα συμφέροντα τους κινούσαν τα νήματα στην ελληνική πολιτική και εμπόδιζαν κάθε απόπειρα εκβιομηχάνισης και εκσυγχρονισμού [Σακελλαρόπουλος 1991: 76-7].

ασφάλεια και απασχόληση ανεξαρτήτως αποτελέσματος, απόδοσης και ποιότητας των προσφερόμενων κοινωνικών υπηρεσιών. Ήταν μία περισσότερο ιδεολογική παρά οικονομική νίκη της δημοκρατίας, όπου το ηθικό έρεισμα μιας απόφασης υπερίσχυσε του προβλεπόμενου αποτελέσματος της. Και στα πλαίσια της δημόσιας διοίκησης, ήταν μια επιβράβευση και αναπαραγωγή της κουλτούρας της «λούφας και των τζαμπατζήδων» [Τσουκαλάς 1986] ή, όπως την είδαμε να μεταφράζεται στην διασταύρωση της με το φαινόμενο της μετανάστευσης, της κουλτούρας της μετάθεσης ευθυνών, του φόβου λογοδοσίας και των μη επαγγελματικών συμπεριφορών των δημόσιων υπαλλήλων. Το γεγονός ότι εν έτει 2005 ο ένας στους 6.5 Έλληνες είναι δημόσιος υπάλληλος¹⁸⁵ καθώς και το ότι η μείωση της ανεργίας για το β' τρίμηνο του 2006 οφείλεται ως ένα σημαντικό βαθμό σε προσλήψεις που έχουν γίνει στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και τον Δημόσιο Τομέα¹⁸⁶ δείχνει το μέγεθος του προβλήματος.

Από την παραπάνω σύντομη ιστορική αναδρομή στις δομές του ελληνικού κράτους αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι συντεταγμένες των προβλημάτων της διαδικασίας νομιμοποίησης και συνεπώς της νομικής διαχείρισης της μετανάστευσης συγκλίνουν προς μία κατεύθυνση: αυτήν της πολιτικής βούλησης, η οποία διστάζει να πάρει τα απαιτούμενα μέτρα και αποφάσεις και να διαθέσει πόρους για την διαδικασία νομιμοποίησης. Και ακολούθως του μη απειλητικού (centralized, αδιαφοροποίητου και ατροφικού με περιορισμένη ανεξαρτησία) προς την κυβέρνηση τρόπου οργάνωσης των κοινωνικών συμφερόντων (κοινωνία πολιτών). Απουσία ενός μεγάλου αριθμού ανεξάρτητων και ισχυρών ομάδων πίεσης λόγω της εκτενούς διείσδυσης των κομμάτων και του κομματικά ελεγχόμενου κράτους στην κοινωνία υποστηρίζει ο Μακρυδημήτρης (σ120-1). Λόγω του πως έχει αναπαραχθεί κοινωνικά αυτό το φαινόμενο προσθέτω εγώ, λόγω της διείσδυσης της κρατικών καταβολών κουλτούρας του μικροσυμφέροντος και της συνενοχής στην ελληνική κοινωνία.

¹⁸⁵ Δεληθανάση Μ., *Ελλάς, χώρα υπαλλήλων και υπηρεσιών*, Η Καθημερινή, Κυριακή 23 Ιανουαρίου 2005, σ.25

¹⁸⁶ http://www.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_economy_632923_22/02/2007_216732

Μέρος τέταρτο: Γενικά Συμπεράσματα

4.1. Το μέλλον της μετανάστευσης και της απασχόλησης στην Ελλάδα της ευελιξίας

Ποιό είναι λοιπόν το μέλλον της μετανάστευσης στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα; Σε αυτή την διατριβή έδειξα ότι το αρνητικό ή θετικό πρόσημο με το οποίο οι policy-makers συνδέουν το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει νόημα μόνο στα πλαίσια ενός ορισμένου χρονικού ορίζοντα και αντικειμένου εστίασης. Συγκεκριμένα, τα πρίσματα της ταυτότητας, του πλαισίου και του φύλου δίνουν στο παραπάνω ερώτημα σάρκα και οστά. Δίνουν συγκεκριμένο χρονικό και χωρικό ορίζοντα στην θεώρηση του φαινομένου της μετανάστευσης. Ενώ το κοινωνικό κεφάλαιο παρέχει την πλατφόρμα προέκτασης των φακών της ταυτότητας, του πλαισίου και του φύλου στις μεταβαλλόμενες διαστάσεις του χρόνου και του χώρου. Και ουσιαστικά αποτελεί την μέθοδο επισκόπησης της μετανάστευσης που υιοθετώ. Τα πρίσματα της ταυτότητας, του πλαισίου και του φύλου φωτίζουν λοιπόν, από την μια πλευρά, διάφορες οπτικές γωνίες του αρχικού ερωτήματος και δίνουν αντίστοιχα διαφορετικές απαντήσεις. Το ισοζύγιο δείχνει προς μία κατεύθυνση όταν, για παράδειγμα, ζητούμενο είναι η επίδραση της μετανάστευσης την περίοδο 1990-1998 στο ελληνικό εισόδημα, και προς άλλες όταν μελετάται η επίδραση της πρώτης γενιάς της αλβανικής μετανάστευσης στις επενδύσεις προς την μετάβαση της ελληνικής αγοράς εργασίας από το παραγωγικό μοντέλο της πλήρους απασχόλησης. Και διαφοροποιείται ακόμα περισσότερο ανάλογα με το αν ο φακός εστιάζει στην ομάδα των ελληνίδων, των μεταναστριών ή σε όλο το φάσμα της προσφοράς εργασίας – ή όταν εισάγεται η μεταβλητή της δεύτερης γενιάς των μεταναστών. Από την άλλη, ο μηχανισμός ανάλυσης του κοινωνικού κεφαλαίου αναδεικνύει την δυναμική του εξεταζόμενου τοπίου, την διαδρομή από το ένα σημείο ισορροπίας στο άλλο. Δείχνει πως ένα συγκεκριμένο γνώρισμα εξελίσσεται από τις μεταβαλλόμενες συνθήκες, μεταλλάσσεται και παράγει διαφορετικά αποτελέσματα – η εργασιακή ηθική των αλβανών μεταναστών, παραδείγματος χάριν, η οποία σήμερα αναπαράγει μία

συγκεκριμένη κουλτούρα οργάνωσης ελεύθερου και εργάσιμου χρόνου, αύριο θα έχει ποικίλλες επιδράσεις στην εξέλιξη του βιοτικού επιπέδου των παιδιών τους.

Η μέχρι τώρα ανάλυση έδειξε ότι οι οποιοσδήποτε απαντήσεις στο τι μέλλει γενέσθαι με την μετανάστευση χαράσσονται σε άμεση συνάρτηση με το μέλλον της ελληνικής αγοράς εργασίας. Η μετανάστευση αποτελεί κρίσιμη συντεταγμένη στην διαμόρφωση του ελλαδικού τοπίου απασχόλησης και ταυτόχρονα το μέλλον της εξαρτάται άμεσα από την πολιτική απασχόλησης και ευρύτερη οργάνωση της αγοράς εργασίας που θα ακολουθηθεί στην Ελλάδα. Όσο τα πρίσματα πλαισίου, ταυτότητας και φύλου διαφοροποιούν με την πάροδο του χρόνου το ερώτημα του τι συνεπάγεται το φαινόμενο της μετανάστευσης για την κοινωνία και οικονομία υποδοχής τόσο αναδεικνύονται οι διάφοροι ρόλοι της μετανάστευσης αλλά και το μείρισμα των δομών της αγοράς εργασίας και της ευρύτερης διαχείρισης στην διαμόρφωση αυτών των ρόλων.

Καθόλη την διατριβή έχει καταστεί προφανές ότι η εξέλιξη της μετανάστευσης ως οικονομική, κοινωνική και πολιτική μονάδα στην ελληνική αγορά εργασίας εξαρτάται από το πως οργανώνεται η τελευταία στην εποχή της διεθνοποιημένης ζήτησης και των ευέλικτων παραγωγικών συστημάτων και πως διαχειρίζεται εν τέλει την διαθέσιμη προσφορά εργασίας (αλλοδαπή και μη). Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση που η κατάσταση παραμένει ως έχει όσον αφορά την κοινωνική και οικονομική απαξίωση των επαγγελματιών στα οποία συνήθως απασχολούνται μετανάστες/τριες, έδειξα ότι κατά κανόνα συντηρούνται πρότυπα πλήρους, μη φιλικής προς τον εργαζόμενο και συνήθως ανδρικής απασχόλησης από την κοινωνία και το κεφάλαιο. Τα συστατικά των πρωτοφανών κοινωνικών παροχών, της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης και του δικτύου ασφαλείας της οικογένειας (και συγκεκριμένα των γυναικών) με τα οποία αντισταθμίστηκαν τα μειονεκτήματα της πλήρους απασχόλησης και στα οποία βασίστηκε η κοινωνική συναίνεση του φορντικού μοντέλου της πλήρους και ανδρικής απασχόλησης, όπως προωθήθηκαν από τον φόβο της ανεργίας και την εμπειρία των πολέμων στην μεταπολεμική Δυτική Ευρώπη [Mazower 1998] (και όπως στην περίπτωση της Ελλάδας προσδέθηκαν στον κοινωνικό ιστό και εδραιώθηκαν σε ακόμα πιο μακροπρόθεσμες βάσεις με το φαινόμενο για παράδειγμα της 'πολιτικής απασχόλησης' [Τσουκαλάς 1986]), έχουν αλλάξει σήμερα. Η φθηνή και αμυνόμενη μετανάστευση συντηρεί ορισμένες συντεταγμένες αυτής της παρελθούσης κοινωνικής συναίνεσης. Συμπληρώνει το κενό

που δημιουργείται στα περισσότερα ελληνικά νοικοκυριά από την μαζική εισαγωγή των γυναικών στην αγορά εργασίας και κάνοντας με λιγότερα χρήματα τις δουλειές που οι γηγενείς αποφεύγουν ή/και πληρώνοντας εισφορές στα ασφαλιστικά ταμεία συντηρεί τις προσδοκίες και απαιτήσεις της επαγγελματικής σταδιοδρομίας των τελευταίων. Με άλλα λόγια, μία μετανάστευση με περισσότερα χρήματα από ότι στην χώρα προέλευσης της, σε αβέβαιο όμως νομικό καθεστώς, χωρίς πολιτικά δικαιώματα και στο περιθώριο της επίσημης αγοράς εργασίας εξυπηρετεί τις επαγγελματικές προσδοκίες του εκλογικού σώματος, υποστηρίζει την χειραφέτηση των ελληνίδων και διασταυρώνεται με πολιτικές εντάσεως εργασίας του επιχειρηματικού κόσμου. Για πόσο όμως; Τα προβλήματα φαίνονται με το που τίθεται ο χρονικός ορίζοντας αυτής της επισφαλούς κοινωνικής συναίνεσης.

Καταρχάς, η απασχόληση των μεταναστών στο περιθώριο της επίσημης αγοράς εργασίας σε επαγγέλματα χρήσιμα (υπηρεσίες φροντίδας, οικιακές υπηρεσίες, κατασκευές και γενικά χειρωνακτικές εργασίες) τα οποία όμως απαξιώνει η κοινωνία υποδοχής δεν φαίνεται να είναι η φρονιμότερη επιλογή την στιγμή που δουλειές που δεν μπορούν να μεταφερθούν δικτυακά και απαιτούν την προσωπική επαφή θα αποβαίνουν ολοένα και πιο σημαντικές για τα επίπεδα απασχόλησης του μελλοντικού έθνους-κράτους [Alan Blinder 2006]. Η συμβολή των άτυπων μορφών εργασίας στην ελληνική οικονομία δεν είναι διόλου αμελητέα [Βαϊου & Χατζημιχάλης 1997]. Ήδη βλέπουμε θέσεις εργαζόμενων χαμηλότερου επιπέδου εξειδίκευσης (ειδικά σε χειρωνακτικά επαγγέλματα) να μην υποβαθμίζονται διαψεύδοντας τις σχετικές προβλέψεις, ενώ μειώνεται η παραδοσιακή ανασφάλεια τους [Λυμπεράκη 2005]. Ειδικότερα, το επίτευγμα της απελευθέρωσης των ελληνίδων από τους οικιακούς ρόλους τους είναι περισσότερο υποθηκευμένο και πλασματικό παρά πραγματικό καθώς οι μετανάστριες ως εγκλωβιζόμενες με ημερομηνία λήξης σε επαγγέλματα αναγκαία μεν περιθωριοποιημένα δε αντανακλούν την έλλειψη ποσότητας και κυρίως ποιότητας με την οποία έρχονται αντιμέτωποι οι τομείς ευρύτερης αναπαραγωγής της εργασίας. Επίσης, η εμμονή σε πρότυπα ‘καθετοποιημένης’, μόνιμης και πλήρους απασχόλησης όπως αναπαράγεται από τις συνθήκες της κύριας απασχόλησης των αλβανών μεταναστών/ριών μόνο ρεαλιστική δεν είναι την στιγμή που το κεφάλαιο με ευέλικτες τεχνολογίες και σχήματα οργάνωσης της εργασίας προσπαθεί να προσαρμοστεί στις διακυμάνσεις της παγκόσμιας ζήτησης. Η βραχυπρόθεσμη ισορροπία συμφερόντων και προσδοκιών που υπήρξε την δεκαετία του 1990 μεταξύ

αναποφάσιστων (όσον αφορά την παραμονή τους) μεταναστών που ενδιαφέρονταν να βγάλουν καλά για την χώρα προέλευσης τους χρήματα και εργοδοτών που ήθελαν να μειώσουν το κόστος εργασίας¹⁸⁷, δύσκολα (και συνήθως με πολιτικά/κατασταλτικά μέσα) διατηρείται πλέον. Οι μετανάστες εγκαθίστανται μόνιμα, τα παιδιά τους μεγαλώνουν και απαιτούν δικαιώματα και η συνταγή της ανάπτυξης εντάσεως εργασίας χάνει τα όποια πλεονεκτήματα αρχικά εξασφαλίζει στο κεφάλαιο (οι μισθοί ανεβαίνουν) και την οικονομία της χώρας υποδοχής (οι επιχειρήσεις μεταναστεύουν για να αναζητήσουν αλλού το κέρδος τους αντί να επανεπενδύσουν με υψηλότερο κόστος και αμφίβολουσ συντελεστές απόδοσης). Καθώς η μετανάστευση εξελίσσεται κοινωνικοοικονομικά και αποκτά πολιτική φωνή, τα πολιτικά μέσα παράτασης του αρχικού σημείου ισορροπίας συμφερόντων των ντόπιων και των μεταναστών απογυμνώνονται και αμφισβητούνται και οδηγούμαστε σε περαιτέρω πόλωση της ελληνικής αγοράς εργασίας και κοινωνίας. *Η μετανάστευση υπό τις παρούσες συνθήκες διαχείρισης της επιφυλάσσει δηλαδή αποσταθεροποιητικό ρόλο στην κοινωνική ισορροπία και συνοχή.* Η ελληνική οικονομία σε μία περίοδο ύφεσης και κρίσης της διεθνούς αγοράς θα είναι ευάλωτη καθώς δύσκολα θα μπορεί να συγκρατήσει ή/και αυξήσει την εγχώρια απασχόληση – αν η διατήρηση του/της μετανάστη/ριας σε χαμηλόμισθες θέσεις δεν δικαιολογείται παρά μόνο με όρους εθνικής καταγωγής οι παραγωγικές σχέσεις χάνουν το έδαφος της νομιμοποίησης τους, η αξιοκρατία δίνει την θέση της στις πελατειακές σχέσεις, τις διακρίσεις και την διαφθορά ενώ δουλειές εδαφικού χαρακτήρα με έντονο το στοιχείο της διαπροσωπικής επαφής που δεν αντικαθίστανται από την τεχνολογία αντιμετωπίζουν προβλήματα βιωσιμότητας¹⁸⁸. Όταν ένα υπολογίσιμο μέρος του εργατικού δυναμικού μιας αγοράς εργασίας οδηγείται στο να διατηρεί και κατ' επέκταση να υποστηρίζει παραγωγικές θέσεις και σχέσεις που δεν ανταποκρίνονται στις σύγχρονες απαιτήσεις της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, στην ουσία αναπαράγονται δίκτυα συμφερόντων και αξιών ενός πεπερασμένου κοινωνικού μορφώματος (χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το πως συνεχίζουν να εποφθαλιμούνται οι θέσεις απασχόλησης στο Δημόσιο). Και επομένως υπονομεύεται η ευρύτερη

¹⁸⁷ Η άλλων ντόπιων που χάρη στους μετανάστες αύξησαν ανέλπιστα το εισόδημα τους νοικιάζοντας υπόγεια και σπίτια που παρέμεναν μέχρι πρότινος ανοικίαστα.

¹⁸⁸ Η έννοια της *βιωσιμότητας* έχει εδώ διττή υπόσταση: από την μια μεριά ως προς τους εργαζόμενους και από την άλλη ως προς την ίδια την ζήτηση των υπηρεσιών/ προϊόντος αυτών των επαγγελματιών. Στην πρώτη περίπτωση σημαίνει το να μπορεί να εξασφαλίζει κανείς τα προς το ζην από αυτή την απασχόληση ενώ στην δεύτερη αναφέρεται στην ποσοτική και ποιοτική επάρκεια της προσφερόμενης εργασίας σε σχέση με την ζήτηση που υπάρχει για την τελευταία.

προσαρμοστικότητα της αγοράς εργασίας στις απαιτήσεις για διαφοροποίηση, δημιουργία ή/και ολοκλήρωση του κύκλου διαφόρων οικονομικών τομέων που τα μεταβαλλόμενα δεδομένα της κοινωνίας θέτουν. **Η πραγμάτωση της καινοτομίας, όπως δείχνει η συγκεκριμένη μελέτη, είναι περισσότερο κοινωνική παρά τεχνολογική διαδικασία.** Όταν το ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο υπόκειται σημαντικά ρήγματα, το οικονομικό κεφάλαιο δύσκολα επενδύει σε αυτό το πλαίσιο. Το περιβάλλον εμπιστοσύνης και συναίνεσης των διαφορετικών ομάδων πίεσης (επιχειρηματιών, πολιτικών κομμάτων, εργατικών συνδικάτων) διαταράσσεται και πλήττει την αξιοπιστία στην ελληνική οικονομική πολιτική. Υπόλογη για την διαμόρφωση του ελλαδικού τοπίου απασχόλησης δεν είναι, όμως, η μεταβλητή της μετανάστευσης αυτή καθαυτή αλλά η διαχείριση της σε ένα δεδομένο πλαίσιο. Έδειξα, για παράδειγμα, ότι η περιθωριοποίηση των μεταναστριών δια της κύριας απασχόλησης τους είναι ικανή όχι όμως και αναγκαία συνθήκη για την χειραφέτηση των ελληνίδων. Οι στρεβλώσεις στο τοπίο απασχόλησης που επιφέρει η περιθωριοποίηση των μεταναστριών μπορούν, δηλαδή, να αποφευχθούν καθώς η παροχή υπηρεσιών φροντίδας και οικιακών υπηρεσιών των μεταναστριών με τους σημερινούς όρους δεν αποτελεί ‘αναγκαίο’ κακό για την χειραφέτηση των ελληνίδων. Το ζήτημα δηλαδή έγκειται τελικά στο πως η πολιτεία υποδοχής θα διαχειριστεί την δυναμική της μετανάστευσης και τι σχέδια επιφυλάσσει για την αγορά εργασίας στο σύνολο της.

4.2. Προς μία νέα ισορροπία στην αγορά εργασίας: διαχειρίζοντας την μετανάστευση.

Το κυριότερο εύρημα αυτής της εργασίας είναι ότι η μετανάστευση εξελίσσεται όσο ‘περιχαρακωμένη’ και αν φαίνεται υπό τις επικρατούσες συνθήκες απασχόλησης της. Η γραμμή, όμως, της περιθωριοποίησης των κύριων επαγγελματιών των μεταναστών/ριών οδηγεί, αν όχι τώρα τότε στο άμεσο μέλλον, σε κρίση ποσότητας και ποιότητας προσφερόμενης εργασίας σε αυτούς τους χώρους και ακολούθως σε ευρύτερο πρόβλημα χρησιμότητας [R.Sennett 2006] στην αγορά εργασίας. Η βιωσιμότητα και η ανάγκη διαφοροποίησης και εξέλιξης των κύριων επαγγελματιών των μεταναστών, παραδείγματος χάριν, υπονομεύεται όσο προχωράει η χειραφέτηση αυτής της ομάδας. Όσο περνάει ο χρόνος και αλλάζουν τα δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα των μεταναστών, η έκθεση στις αξίες της κοινωνίας υποδοχής για την εργασία αποκτά τόσα νέα σημεία εισόδου (entry points) ώστε δοκιμάζονται όχι μόνο οι στρατηγικές της μακροχρόνιας αντίστασης τους στην αποειδίκευση αλλά και το φάσμα των απαραίτητων ‘ανειδίκευτων’ εργασιών στις οποίες βασικά απασχολούνται. Από την άλλη, η παραγωγή υπονήφιων εργαζόμενων υψηλής εξειδίκευσης για κορεσμένα επαγγέλματα σε συνδυασμό με την καθυστερημένη και προβληματική προσαρμογή τους στην αγορά εργασίας συνεχίζει να γαλουχεί πρότυπα ‘καθETOποιημένης’ (με την έννοια της εξάντλησης των περιθωρίων ανέλιξης σε μία δουλειά), μόνιμης και ‘ανδρικής’ απασχόλησης που δεν είναι κοινωνικά βιώσιμη επιλογή καθώς δουλεύεις με αυτά τα χαρακτηριστικά ζητούν μικρότερο, με την πάροδο του χρόνου, τμήμα της προσφοράς εργασίας. Απομονώνονται δηλαδή όλο και περισσότερο οι συγκεκριμένες κοινωνικές προσδοκίες για παραγωγή εξειδικευμένων ατόμων από τις ανάγκες της εγχώριας αγοράς εργασίας. Προστατεύονται ολοένα και περισσότερο οι κοστοβόρες και προσκείμενες στα δεδομένα της φορντικής κοινωνίας προδιαγραφές θέσεων εργασίας με στενούς ορίζοντες απορροφητικότητας στην σημερινή αγορά εργασίας. Ενώ στο περιθώριο παραμένουν οι προδιαγραφές των θέσεων εκείνων που ανταποκρίνονται πιο άμεσα στο ευέλικτο περιβάλλον των κεφαλαιακών επενδύσεων (που είναι δηλαδή ευπροσάρμοστες στην ταχύτερη ολοκλήρωση οικονομικών κύκλων και στους διαφορετικούς ρυθμούς, συνθήκες και πρακτικές εργασίας που αποφέρει η αναζήτηση από το κεφάλαιο ολοένα και περισσότερων διόδων διαφοροποίησης των

επενδύσεων του) με συνέπεια να υποσκάπτονται οι συνθήκες της μακροπρόθεσμης ανταγωνιστικότητας, κινητικότητας και εντέλει βιωσιμότητας τους. Καθοριστικής σημασίας, υπό το παραπάνω πλαίσιο, είναι λοιπόν να προκριθούν διαχειριστικά βήματα που θα συμβάλλουν σε νέα σημεία ισορροπίας μεταξύ ζήτησης και προσφοράς εργασίας έχοντας ως γνώμονα την χρησιμότητα των θέσεων απασχόλησης για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας ως προς την διαφοροποίηση, την γέννηση νέων και τον θάνατο οικονομικών τομέων όπως αυτές δημιουργούνται από την διασταύρωση με δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντολογικές εξελίξεις. Η λύση στα αδιέξοδα της αγοράς εργασίας θα πρέπει να αναζητείται λοιπόν στα μεταβαλλόμενα δεδομένα της κοινωνίας χωρίς φαινόμενα εθελουφλισμού προ των απαιτήσεων που τα τελευταία θέτουν. Οδηγός είναι η κοινωνία και όχι η τεχνολογία, οι 'καλές' και 'κακές' θέσεις εργασίας και όχι μόνο οι υψηλής εξειδίκευσης. Δεν υπάρχει μία συνταγή θέσεων εργασίας καθώς άλλοτε κακές θέσεις εργασίας σήμερα φαίνονται υπό την προϋπόθεση της διαφοροποίησης τους και διασφάλισης της κινητικότητας τους καταλληλότερες για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και άλλοτε καλές θέσεις παρουσιάζονται δύσκαμπτες στο νέο σκηνικό. Το στοίχημα της βιώσιμης απασχόλησης σε καίριες τέτοιες 'κακές' θέσεις στις οποίες στην παρούσα φάση απασχολούνται συνήθως μετανάστες και μετανάστριες και της ευρύτερης οικονομικής ώθησης που οι τελευταίοι/ες μπορούν να δώσουν σε μια οικονομία δεν θα εξαρτηθεί από το πόσοι/ες από αυτούς/ές θα διατηρηθούν στις υπάρχουσες θέσεις τους (είδαμε άλλωστε ότι πιο πιθανό είναι να φύγουν από αυτές) ούτε έχει άμεση σχέση με το πόσοι/ες θα αποκτήσουν υψηλή εξειδίκευση και αντίστοιχου κύρους θέσεις εργασίας. Αυτό είναι περισσότερο μέρος ενός εκ των αποτελεσμάτων της ανακατάταξης και διαφοροποίησης των τομέων που εργάζονται παρά το γρανάζι εκκίνησης. Μία πολιτική απασχόλησης που ξεκινά με το ιδεολογικό σκεπτικό να σώσει τους μετανάστες είτε διώχνοντας τους προς τα μπρος σε μια αγορά εργασίας με πήλινα πόδια είτε κρατώντας τους στις παρούσες θέσεις τους χωρίς απαραίτητα να το επιθυμούν και αδιαφορώντας για το αν ικανοποιούν τις μεταβαλλόμενες προδιαγραφές του χώρου είναι καταδικασμένη να αποτύχει.

Ο επαναπροσδιορισμός της ευρύτερης στρατηγικής της απασχόλησης αποτελεί, όπως είναι αναμενόμενο, τον πρώτο άξονα γύρω από τον οποίο πρέπει να συζητηθούν οι συντεταγμένες διαχείρισης της μετανάστευσης προς την κατεύθυνση

της μεταβολής των υφιστάμενων ισορροπιών στην αγορά εργασίας. Δεύτερος άξονας ανάλυσης αφορά τις απαραίτητες ευρύτερες μεταρρυθμίσεις που θα πλαισιώσουν τις πολιτικές απασχόλησης και θα εξισορροπήσουν τους αναμενόμενους κραδασμούς.

Η στρατηγική της απασχόλησης, τώρα, αναλύεται σε δύο φάσεις. Πρώτον, συζητείται η νέα γραμμή διευθέτησης των όρων εργασίας, εκτεινόμενη σε όλα τα μήκη και πλάτη του τοπίου απασχόλησης και βασισμένη στα ευέλικτα σχήματα οργάνωσης της εργασίας τόσο για τους εργαζόμενους όσο και για το κεφάλαιο που απαιτούν τα νέα δεδομένα της παραγωγής και της οικονομίας. Κύριοι γνώμονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται η στρατηγική της απασχόλησης που προτείνω είναι ο ρόλος που διάφορα επαγγέλματα έχουν στην εξεταζόμενη αγορά εργασίας [χρησιμότητα και λειτουργικότητα] και η ίδια η βιωσιμότητα τους τόσο σε διαθεσιμότητα και ποιότητα εργασίας όσο και σε αποδοχές [αποτελεσματικότητα]. Σημασία έχει τόσο η εξασφάλιση της ισορροπίας στο ευρύτερο επίπεδο της οικονομίας όσο και η βιωσιμότητα των λειτουργικής σημασίας κλάδων της είτε αυτή σημαίνει αναπροσαρμογή και διαφοροποίηση είτε τον θάνατο και την δημιουργία νέων.

Στο δεύτερο επίπεδο της ανάλυσης, εστιάζω στην αναγκαιότητα επέκτασης της παραπάνω φιλοσοφίας απασχόλησης στους χαμηλού κύρους επαγγελματικούς χώρους που απασχολούνται με κυρίαρχα ποσοστά οι μετανάστες και μετανάστριες από την Αλβανία. Καθώς μια κοινωνία εξελίσσεται δημιουργούνται νέες ανάγκες και ανασυντάσσονται παλαιότερες. Αυτή η κοινωνική διαδικασία αντανακλάται στο τοπίο απασχόλησης με μεταβολές στην ιεράρχηση και αξιολόγηση των διαφόρων επαγγελμάτων, ή με άλλα λόγια, την θέση τους στην αγορά εργασίας και τις αποδοχές τους. Αυτό έχει πολλές φορές ως συνέπεια η αξία ενός κλάδου όπως μεταφράζεται σε αποδοχές να μην συμβαδίζει με τον λειτουργικό ρόλο που μπορεί να έχει στην αγορά εργασίας. Παραδείγματος χάριν, η αυξημένη εισαγωγή των γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας τις τελευταίες δεκαετίες θεωρητικά όφειλε να κάνει την άλλοτε δεδομένη και εξ'ου αόρατη οικιακή εργασία και παροχή υπηρεσιών φροντίδας των γυναικών όλο και πιο δυσεύρετη και εξεζητημένη. Ο ερχομός των μεταναστριών ανέβαλλε την διαδικασία ιεράρχησης και αξιολόγησης που ενεργοποιείται στην περίπτωση που αμβλύνεται η απόσταση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας σε ένα επάγγελμα. Επιπλέον το περιθωριοποιημένο και καταδυναστευμένο από τον διαχωρισμό μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας

παρελθόν (ο συγκεκριμένος χώρος θεωρείται ότι πρέπει να μείνει αμόλυπτος από τις επιδράσεις της αγοράς με συνέπεια να υψώνονται ηθικά αναχώματα σε τυχόν μεταρρυθμιστικές προτάσεις¹⁸⁹) αλλά και το παρόν των διαφορετικοτήτων (αυτές οι δουλειές συσχετίζονται πλέον με τους/τις μετανάστες/ριες) αυτών των θυλάκων απασχόλησης δομεί όλο και μεγαλύτερες κοινωνικές αντιστάσεις που ο μεταρρυθμιστικός μηχανισμός της αγοράς καλείται να διαπεράσει. Έχοντας κατά νου τα οικονομικά αδιέξοδα, τα προβλήματα απασχόλησης και τις κοινωνικές αγκυλώσεις στις οποίες αυτά εμπλέκονται εξαιτίας της ασυμβατότητας μεταξύ χρησιμότητας και απόδοσης αξίας σε ορισμένους χώρους απασχόλησης, εστιάζω λοιπόν, σε δεύτερο στάδιο, στην ανάγκη εφαρμογής των ευέλικτων όρων διευθέτησης της εργασίας σε επαγγέλματα που απασχολούνται κατά κόρον οι μετανάστες/ριες και υπάγονται στο περιθωριοποιημένο και συνάμα απαραίτητο αναπαραγωγικό κομμάτι της αγοράς εργασίας. Οι διαφορετικότητες (χώρου, χρόνου, εθνικότητας και φύλου) που άλλοτε προσέδιδαν αρνητικούς χαρακτηρισμούς σε μια εργασία πρέπει να αναθεωρηθούν υπό τα μεταβαλλόμενα δεδομένα της σημερινής κοινωνίας.

4.2.1. Προς μια νέα στρατηγική απασχόλησης

Ευρύτερος στόχος της πολιτικής απασχόλησης που προτείνω είναι η διασφάλιση του ανταγωνισμού και της κινητικότητας στους τομείς της οικονομίας. Η αλλιώς η προώθηση ενός *ετερογενούς* φάσματος απασχόλησης που υποστηρίζει τις επενδύσεις του ιδιωτικού τομέα και δεν στέκει εμπόδιο στις ανάγκες διαφοροποίησης τους (στο δεύτερο σκέλος αυτής της πρότασης διακρίνεται η επίδραση που είναι δυνατόν να έχει το κοινωνικό κεφάλαιο ως συσσωρευση αξιών και συμφερόντων καθώς και η σημασία των θεσμικών παρεμβάσεων στην δυναμική του οικονομικού συστήματος). Απαντήσεις στα αδιέξοδα της αγοράς εργασίας θα πρέπει να αναζητούνται στα μεταβαλλόμενα δεδομένα της κοινωνίας και της οικονομίας και τις ανάγκες που αυτά θέτουν. Οδηγός είναι η κοινωνία και όχι η τεχνολογία, οι 'καλές' και 'κακές' θέσεις εργασίας και όχι μόνο οι υψηλής ειδίκευσης. Η πραγμάτωση της καινοτομίας είναι περισσότερο κοινωνική παρά τεχνολογική διαδικασία. Δεν υπάρχει μία συνταγή θέσεων εργασίας καθώς άλλοτε κακές θέσεις εργασίας σήμερα φαίνονται καταλληλότερες για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και άλλοτε καλές

¹⁸⁹ Βλέπε Julie Nelson (2006).

θέσεις παρουσιάζονται δύσκαμπτες στο νέο σκητικό. Η προστασία θέσεων και προδιαγραφών εργασίας που επιφυλάσσουν χαμηλές προοπτικές επέκτασης των επενδύσεων και απορροφητικότητας της εργασίας για τα μεταβαλλόμενα δεδομένα και ανάγκες της αγοράς εργασίας, επιβαρύνουν την βιωσιμότητα του οικονομικού συστήματος (και πρώτα και κύρια τις υποδομές αναπαραγωγής του, το ασφαλιστικό σύστημα και κοινωνικό κράτος) καθώς ο ρυθμός παραγωγής νέων θέσεων απασχόλησης αποβαίνει μικρότερος του ρυθμού συντήρησης των υπαρχόντων θέσεων. Απαραίτητη λοιπόν προϋπόθεση για να φτάσουμε κάποτε σε ένα σημείο ισορροπίας με *σταθερότερες* αναπτυξιακές προοπτικές είναι η διαμόρφωση ενός ανταγωνιστικού οικονομικού περιβάλλοντος ικανού να απαγκιστρώνεται από ορισμένες 'καλές ή κακές' όπως έχουν διαμορφωθεί θέσεις εργασίας και τομείς και να τις/τους διαφοροποιεί ή/και να επενδύει σε νέες/ους ανάλογα με τις ανάγκες που θέτουν τα μεταβαλλόμενα δημογραφικά, οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα. Να μην βραχυκυκλώνει, δηλαδή, η κινητικότητα του οικονομικού συστήματος λόγω της πρόσδεσης του με αποκρυσταλλωμένες ανάγκες, αξιολογικά συστήματα και 'κεκτημένα δικαιώματα' ενός πεπερασμένου κοινωνικού μορφώματος.

Τα σημερινά δεδομένα λοιπόν δείχνουν προς τις εξής κατευθύνσεις. Οι συντεταγμένες που θέτει το καθεστώς της διεθνοποιημένης ζήτησης, δηλαδή η στροφή στην εξωτερική ζήτηση στην οποία μπορούν να καταφύγουν οι εγχώριες επιχειρήσεις και ο αυξανόμενος ανταγωνισμός που αυτό συνεπάγεται για την κατάκτηση της ίδιας τους της αγοράς, απαιτούν ευέλικτα παραγωγικά συστήματα. Προς μια νέα ισορροπία ευέλικτων παραγωγικών όρων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας καλούν επίσης οι ανακατατάξεις που υφίστανται η προσφορά της εργασίας και οι υποδομές αναπαραγωγής της. Τα συστατικά των πρωτοφανών κοινωνικών παροχών, της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης και του δικτύου ασφαλείας της οικογένειας (και συγκεκριμένα των γυναικών) με τα οποία αντισταθμίστηκαν τα μειονεκτήματα της *πλήρους* απασχόλησης και στα οποία βασίστηκε η κοινωνική συναίνεση του φορντικού μοντέλου της πλήρους και ανδρικής απασχόλησης αλλάζουν σήμερα. Η επιμήκυνση του προσδόκιμου όριου ζωής σε συνδυασμό με την χαμηλή γεννητικότητα και την κρίση που αντιμετωπίζει ο θεσμός της πυρηνικής οικογένειας, η χωρίς προηγούμενο μαζική εισαγωγή των γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας, το φαινόμενο της μετανάστευσης που αναβιώνει από την δεκαετία του 1990 και έπειτα διαφοροποιούν σήμερα το πρότυπο του διαθέσιμου εργαζόμενου.

Οι απαιτήσεις του κεφαλαίου από την εργασία δεν μπορούν να είναι ίδιες με πριν από 20 χρόνια. Συγκεκριμένα, ο παραγωγικός και αναπαραγωγικός χρόνος της ζωής των εργαζόμενων δεν πρέπει να έχει στον άξονα του άκαμπτα ωράρια και εργασιακές περιόδους¹⁹⁰, και ακριβώς λόγω των παραγωγικών απαιτήσεων να περιλαμβάνει *job-sharing*, *τράπεζες εργασίας* και εν γένει μια διασπορά ευέλικτων θέσεων εργασίας τόσο ‘στην πρώτη γραμμή’ όσο και σε θέσεις χαμηλότερου κύρους και εξειδίκευσης. Προϋπόθεση εφελτήριο για τις μεταβαλλόμενες παραγωγικές απαιτήσεις για διαφοροποίηση και ‘δημιουργική καταστροφή’ του τοπίου απασχόλησης αποτελεί το ότι «η ισορροπία εργασίας-ζωής πρέπει να πάψει να είναι μια σχέση μηδενικού αθροίσματος, στην οποία ό,τι κερδίζουμε στη ζωή το χάνουμε στην εργασία και αντίστροφα» [Ανδρουλάκης, 2006: 99]. Η μείωση του χάσματος μεταξύ μιας πρωτεύουσας και μιας δευτερεύουσας αγοράς εργασίας με τα σοβαρά προβλήματα απασχόλησης και κοινωνικής συνοχής που επιφέρει μπορεί να μεθοδευτεί επίσης δια της προώθησης κινήτρων και διόδων συνεργασίας και μετακίνησης μεταξύ των λιγότερο και περισσότερο εξειδικευμένων επιπέδων της παραγωγής διασπώντας τις όποιες ‘γυάλινες οροφές’. Η επιδίωξη της καινοτομίας θεωρητικά δεν εξαντλείται άλλωστε στα νέα προϊόντα και τα αντικειμενικά προσόντα που απαιτούνται για την παραγωγή αυτών αλλά αφορά και τις πρακτικές διαχείρισης (το μάντζεμντ) του εργατικού δυναμικού μιας επιχείρησης.

Όμως, ο ευέλικτος χαρακτήρας της πόρευσης προς την εξειδίκευση στην πράξη συνήθως εξαντλείται στο επίπεδο των προσόντων που αποκτά ο υποψήφιος εργαζόμενος και δεν επεκτείνεται στο πως δύναται να φτάσει το εκάστοτε νοικοκυριό εκεί. Παραβλέπεται η πλευρά της άρθρωσης του επαγγέλματος με την κοινωνική σφαίρα της ζωής του εργαζόμενου. Οι αντικειμενικές συνθήκες που καθιστούν τον εργαζόμενο ικανό να ανταπεξέλθει στους παραγωγικούς ρυθμούς μιας μεταβαλλόμενης ζήτησης, οι ευέλικτοι δηλαδή όροι απασχόλησης του υποστηριζόμενοι από βιώσιμες υποδομές χειραφέτησης από τις ανάγκες διαχείρισης ενός νοικοκυριού, μπαίνουν στο περιθώριο με την ελπίδα ότι θα αυτορρυθμιστούν δεόντως. Συντηρείται η διαίρεση των σφαιρών της ζωής του ατόμου που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία [Habermas 1981], και δίνεται ανάλογα προτεραιότητα

¹⁹⁰ Δεν εννοώ σε αυτό το σημείο ότι στόχος είναι οι μακροχρόνιες γονεϊκές άδειες του σκανδιναβικού μοντέλου οι οποίες κρατούν τις γυναίκες μακριά από την αγορά εργασίας για σημαντικό διάστημα. Εδώ ενεργοποιείται η λεγόμενη «παγίδα των γυναικών» η οποία, σαν την «παγίδα της φτώχειας» που εγκλωβίζει τους επιδοτούμενους από το κράτος ανέργους σε μακροχρόνια ανεργία, στηρίζει τις γυναίκες σε βαθμό που τις απομακρύνει από την αγορά εργασίας [Μίμης Ανδρουλάκης, 2006: 96-99].

στα τυπικά προσόντα εις βάρος των χαρακτηριστικών της εργασίας που διασταυρώνονται με την ευρύτερη κοινωνική και οικογενειακή σφαίρα του εργαζόμενου για τα οποία η αγορά ως ρυθμιστική δύναμη θεωρείται ακατάλληλη. Στην συγκεκριμένη διατριβή έδειξα πως ακολουθείται χωρίς παρεκκλίσεις η γραμμή αυτής της διχοτομημένης θεώρησης με το να παραγκωνίζονται τα χαμηλού κύρους, εντάσεως διαπροσωπικής επαφής και χειρωνακτικά επαγγέλματα στα οποία απασχολούνται κυρίως μετανάστες/ριες από την κύρια ατζέντα της πολιτικής απασχόλησης. Το σκεπτικό πίσω από αυτή την πολιτική πρακτική είναι ότι η τεχνολογία θα αντικαταστήσει αυτές τις δουλειές και ότι σχεδόν *όλο* θα γίνουν υψηλά εξειδικευμένοι εργαζόμενοι ακολουθώντας την πρόοδο της οικονομίας της γνώσης. Η πεποίθηση ότι η αγορά ακολουθεί την τεχνολογία, που παρουσιάζει την αγορά ως εξω-κοινωνική οργάνωση σχέσεων με μοναδικό κινητήρα την μεγιστοποίηση του ίδιου κέρδους και κύριο παραλήπτη της κερδοφορίας τις επιχειρήσεις, εξακολουθεί δηλαδή να κινεί τα νήματα της οικονομικής πολιτικής. Το κίνητρο του κέρδους μπορεί κάλλιστα να τροφοδοτεί την καινοτομία και την τεχνολογική πρόοδο. Αυτό που παραβλέπεται, όμως, στις κυρίαρχες προσεγγίσεις πολιτικής, και οδηγεί συν τοις άλλοις σε ένα περιορισμένο εύρος προτάσεων όταν εστιάζω παρακάτω σε παραδοσιακά φιλανθρωπικούς ή/και κρατικά επιχορηγούμενους χώρους απασχόλησης, είναι ότι η αφομοίωση της καινοτομίας καθορίζεται από την απρόβλεπτη κοινωνική δυναμική. *Η κοινωνία ως μεταβαλλόμενο πλέγμα συσσωρεύσεων συμφερόντων, αποκρυσταλλωμένων αναγκών και αξιολογικών συστημάτων που αναπαράγονται από και αναπαράγουν την εκάστοτε διάταξη των παραγωγικών σχέσεων δίνει στο κέρδος τις διάφορες μορφές και κατευθύνσεις του.* Και με άλλα λόγια οδηγεί σε διάχυση επενδύσεων που είτε ευθυγραμμίζεται με είτε υπερβαίνει τους αποκρυσταλλωμένους κοινωνικούς συσχετισμούς. Το θεμιτό γεγονός ότι οι επιχειρήσεις είναι οργανισμοί που έχουν σκοπό την πραγματοποίηση κέρδους δεν σημαίνει ότι το κέρδος αυτό καταλήγει μόνο στα αποθεματικά τους λες και οι επιχειρήσεις αποτελούν ξένο σώμα στην κοινωνία και παρέχουν υπηρεσίες/ προϊόντα στο κενό. Η έννοια του ίδιου κέρδους συνυπάρχει με αυτή του αμοιβαίου κέρδους. Η φετιχοποιημένη εννοιολόγηση του κέρδους ως ατμομηχανή της καινοτομίας (βλέπε σχετικά J.Nelson 2006) αντίθετα παρουσιάζει την εργασία ως συντελεστή παραγωγής παρακινούμενο μονάχα από την προσιμονή οφέλους και για αυτό με απεριόριστες δυνατότητες εξέλιξης των τυπικών προδιαγραφών του – και αφαιρεί από την εργασία

τις κοινωνικές ορίζουσες της. Η ευελικτοποίηση των εργασιακών σχέσεων με ευνοϊκούς όρους όχι μόνο για το κεφάλαιο αλλά και για τους εργαζομένους σηματοδοτεί λοιπόν την στροφή προς μία περισσότερο ολιστική και λιγότερο διχοτομημένη προσέγγιση και διαχείριση της απασχόλησης που δίνει βάση και στα κοινωνικά και μη τυπικά χαρακτηριστικά της τελευταίας: οι όροι διευθέτησης της εργασίας εκλαμβάνουν τον/την εργαζόμενο/η όχι μόνο ως συντελεστή παραγωγής που πρέπει να επιβιώσει αλλά και ως πρόσωπο που έχει ανάγκη να λάβει μεν και να προσφέρει όμως δε εργασία, παιδεία, φροντίδα και κοινωνική δράση. Κρίνω αποφασιστικής σημασίας, με άλλα λόγια, το πως διαμορφώνεται ο στίβος ζήτησης και προσφοράς εργασίας από μια στρατηγική απασχόλησης που συνυπολογίζει στις εργασιακές διαπραγματεύσεις τις διαφορετικές ταυτότητες και ανάγκες των εργαζόμενων ως μελών μιας κοινωνίας. Δεν αντιμετωπίζει τις τελευταίες ως πρόβλημα αλλά ως μέρος της λύσης. Το ευέλικτο οργανωτικό υπόδειγμα υπό τις παραπάνω προϋποθέσεις έχει λοιπόν «πολύ περισσότερο κοινωνικό περιεχόμενο από εκείνο της μαζικής παραγωγής» [Λυμπεράκη&Μουρίκη 1996: 63].

Με το παραπάνω δεν ισχυρίζομαι ότι η διάχυση του παραγόμενου υπερπροϊόντος προς την κατεύθυνση της καινοτομίας δεν έχει ανάγκη τις πολιτικές απασχόλησης που εστιάζουν στα τυπικά προσόντα και στοχεύουν στην υψηλή εξειδίκευση ενός όλο και μεγαλύτερου μέρους του οικονομικά ενεργού πληθυσμού – αυτές ασφαλώς και είναι θεμιτές. Από μόνες τους, όμως, δεν εγγυώνται ούτε καν τον κύριο στόχο που διακυρήσσουν. Ή δεν μπορούν καν να ξεκινήσουν λόγω χρηματοδότησης. Το υπερτροφικό κράτος των περισσότερων νοτιοευρωπαϊκών χωρών έχει αποδειχτεί ότι δεν μπορεί από μόνο του να στηρίζει τέτοιες πολιτικές. Ο μηχανισμός της αγοράς από την άλλη δεν μπορεί εξ ορισμού να εξασφαλίσει ίσες ευκαιρίες υψηλής εξειδίκευσης για όλους. Ακόμα και αν προωθηθεί ένα τέτοιο σενάριο με ένα συνδυασμό των δύο, αναμένεται να έρθουμε αντιμέτωποι με ένα πλεόνασμα εξειδικευμένων ατόμων που η αγορά όπως εξελίσσεται στην μεταβιομηχανική εποχή¹⁹¹ δεν θα μπορεί να ανταμείψει [Sennett 2006 & Blinder

¹⁹¹ Ο διεθνής ανταγωνισμός γύρω από θέσεις εργασίας που δεν απαιτούν την φυσική παρουσία των εργαζομένων σε συγκεκριμένο εργασιακό χώρο ή χώρα μέλλει να αναδείξει σε σημαντική παράμετρο, ως προς την δημιουργία θέσεων απασχόλησης και την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων στις εθνικές αγορές εργασίας, την αναβάθμιση επαγγελμάτων και δραστηριοτήτων των οποίων το προϊόν ή οι υπηρεσίες δεν μπορούν να μεταφερθούν δικτυακά και απαιτούν την προσωπική επαφή [Alan Blinder 2006].

2006]. Το φαινόμενο του *brain-drain*¹⁹² ασφαλώς και αντιμετωπίζεται με αύξηση του ειδικού βάρους των θέσεων εργασίας υψηλής εξειδίκευσης και προστιθέμενης αξίας στην αγορά εργασίας. Αυτές οι θέσεις όμως δεν προκύπτουν απλά και μόνο από την καλή πίστη των επενδυτών. Η προσαρμογή των συμφερόντων του κεφαλαίου στην εγχώρια αγορά απαιτεί καταρχάς ένα ασφαλές περιβάλλον αναπαραγωγής της εργασίας. Ένα πολιτικό σύστημα που καθιστά την αγορά εργασίας του όμιρου των μικροσυμφερόντων και υπονομεύει ευέλικτες προδιαγραφές και θέσεις εργασίας, ανεξαρτήτως του επιπέδου εξειδίκευσης τους, για να συντηρεί τα κοστοβόρα ‘δικαιώματα’ ορισμένων θέσεων εργασίας και οικονομικών τομέων ‘μιας άλλης εποχής’¹⁹³ δεν εγγυάται την ασφαλή μετάβαση σε ένα επενδυτικό χώρο όπου θα μπορούν να ευδοκούν οι επιταγές του ανταγωνισμού για καινοτομία και διαφοροποίηση, δημιουργία ή/και ολοκλήρωση του κύκλου διαφόρων οικονομικών τομέων.

Συνοψίζοντας, η καινοτομία, παρά το ότι αποτελεί βασικό συστατικό του ανταγωνισμού, από μόνη της δεν εξασφαλίζει την κινητικότητα που απαιτείται στο πλαίσιο ενός οικονομικού τομέα. Η διάχυση της εξαρτάται από την εξισορρόπηση μεταξύ των δυνάμεων προσφοράς και ζήτησης εργασίας. Από το πως οι καταναλωτικές ανάγκες και οι προσδοκίες για θέσεις εργασίας συνδιαλέγονται μεταξύ τους και τι περιθώριο συναίνεσης και πόρους αφήνουν στην παραγωγική δυναμική για να ελιχθεί προς διάφορες κατευθύνσεις. Στην προκειμένη περίπτωση οι προσδοκίες, από την μια μεριά, για θέσεις εργασίας και, από την άλλη, για προϊόντα τείνουν να κινούνται σε διαμετρικά αντίθετους δρόμους. Κρίσιμο ρόλο παίζουν εδώ οι ευρύτερες θεσμικές παρεμβάσεις στην δυναμική του οικονομικού συστήματος, έτσι ώστε να το απεγκλωβίσουν από συσσωρευμένες συμφερόντων και αξιών ενός πεπερασμένου κοινωνικού μορφώματος που στερούν από την παραγωγική δυναμική συναίνεση και πόρους (σε μορφή διαθέσιμης εργασίας ή/και επενδυτικών αποθεμάτων) για να συνεχίσει. Για να συντελεστεί η υπέρβαση των

¹⁹² Αν και πιο πιθανό από την μετανάστευση ‘εγκεφάλων’ είναι το ενδεχόμενο της απαξίωσης εξειδικευμένων ατόμων μέσα στην χώρα τους. Η απόφαση για μετανάστευση είναι δύσκολη και μέχρι στιγμής τα δεδομένα δείχνουν ότι είναι πιο πιθανό να ληφθεί ως έσχατη λύση παρά ως απόφαση μεγιστοποίησης του δυναμικού οφέλους του ατόμου. Το ποσοστό του πληθυσμού που μεταναστεύει σήμερα υπολείπεται κατά πολύ από το αντίστοιχο ποσοστό στις αρχές του 20^{ου} αιώνα [Nancy L.Green 2004]. Ενώ είναι πολύ μικρό σε σχέση με το ποσοστό που δεν μετακινείται.

¹⁹³ Οφείλω να αναγνωρίσω, από την άλλη, ότι σε μια οικονομία της οποίας οι παραγωγικοί τομείς (βλέπε την περίπτωση της ελληνικής βιομηχανίας στο Χατζηιωσήφ, 1993) ποτέ δεν είχαν την πρωτοκαθεδρία στην παραγωγή του ΑΕΠ, η μετάβαση σε ένα παραγωγικό μοντέλο στα σύγχρονα πρότυπα δεν μπορεί να επέλθει με την απότομη και ολοκληρωτική ρήξη με τους μη παραγωγικούς δεσμούς του παρελθόντος όταν οι τελευταίοι εξακολουθούν να έχουν σημαντικό μείρισμα στο παρόν.

αποκρυσταλλωμένων κοινωνικών συσχετισμών που προστατεύουν ορισμένες θέσεις και προδιαγραφές εργασίας και απομακρύνουν άλλες από τις επενδύσεις της εξελισσόμενης διάταξης παραγωγικών σχέσεων, απαιτείται μία περισσότερο ολιστική και λιγότερο διχοτομημένη προσέγγιση και διαχείριση του φάσματος της απασχόλησης. Εξ'ού λοιπόν η εφαρμογή της νέας γραμμής διευθέτησης των όρων εργασίας σε όλα τα μήκη και πλάτη του τοπίου απασχόλησης. Η διευθέτηση των εργασιακών σχέσεων αποκτά όλο και πιο επείγουσα μορφή όταν εστιάζει κανείς στους κρίσιμους οικονομικούς τομείς τους οποίους απασχολούνται σε μεγάλο βαθμό μετανάστες και μετανάστριες. Η μεταβολή σημαντικών δεδομένων σε αυτούς τους κλάδους προοικονομούν *κρίση χωρίς διέξοδο* αν δεν συνοδευτούν από ριζικές ανακατατάξεις στους όρους εργασίας τους. Πρέπει να τεθεί σε λειτουργία η διαδικασία *δημιουργικής καταστροφής* αυτών των τομέων όπως τους ξέρουμε σήμερα. Αν οι συγκεκριμένες θέσεις εργασίας με τους όρους που τις πλαισιώνουν εξακολουθούν να 'προστατεύονται' δια της περιθωριοποίησης τους, τίθενται σοβαρά εμπόδια στην αναγκαία διαφοροποίηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων των κλάδων υπό συζήτηση.

Ειδικότερα, η περίοδος ανασύνταξης μπρος σε νέες προκλήσεις και δεδομένα που βρίσκεται ο κατασκευαστικός τομέας¹⁹⁴ στον οποίο απασχολούνται σε χειρωνακτικά επαγγέλματα οι περισσότεροι άνδρες του δείγματος μου επείγει μια συγκεκριμένης τοποθέτησης στο ερώτημα της διαχείρισης της μετανάστευσης. Συγκεκριμένα, οι περιβαλλοντικές εξελίξεις και η περίοδος της εργοληπτικής ανομβρίας σε σχέση με την περίοδο που προηγείτο των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 πιέζουν όλο και περισσότερο τον κατασκευαστικό τομέα να στραφεί επενδυτικά προς την ενέργεια και το εξωτερικό. Αν οι μετανάστες που εργάζονται σε κατασκευαστικές εταιρίες αποδεσμεύονται των συμβολαίων τους χωρίς να προωθούνται τομές ευελιξίας στις εργασιακές σχέσεις και ταυτόχρονης καταπολέμησης της εισφοροδιαφυγής η αντιμετώπιση του προβλήματος μετατίθεται για αργότερα: οι επιχειρήσεις χάνουν ένα μέρος του εργατικού δυναμικού τους, ενδέχεται να αντιμετωπίσουν ελλείψεις για τα νέα επενδυτικά τους σχέδια¹⁹⁵, ενώ οι

¹⁹⁴ Ο πιο μεγάλος ίσως *παραγωγικός* τομέας της ελληνικής οικονομίας [Χατζηωσόφ 1993].

¹⁹⁵ Τα κοινωνικά κόστη και τα κενά σε θύλακες της αγοράς εργασίας που πρόκειται να κληροδοτηθούν αν τινά τρόπο αποτρεπόταν η απορρόφηση της σημαντικής δεξαμενής εν δυνάμει εργαζόμενων των μεταναστών/ριών είναι μεγάλα (βλέπε έρευνα ΙΜΕΠΟ 2007).

πρώην εργαζόμενοι απορροφούνται σε άλλους θύλακες του ίδιου κλάδου αναπαράγοντας ή/και μεγεθύνοντας το καθεστώς παραοικονομίας στον τελευταίο. Στην περίπτωση που οι εργάτες παραμένουν στις ίδιες θέσεις χωρίς να μεταβληθεί το καθεστώς απασχόλησης τους με κίνητρα μετεκπαίδευσης και ευέλικτες πρακτικές, τότε η αναγκαιότητα της διαφοροποίησης των δραστηριοτήτων των εν λόγω επιχειρήσεων στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας θα συναντήσει εμπόδια και οι νέες επενδύσεις αργά ή γρήγορα θα στραφούν προς τις αγορές του εξωτερικού – μία τάση που ήδη μεθοδεύεται σε ένα μη αμελητέο βαθμό¹⁹⁶.

Η εφαρμογή της νέας στρατηγικής απασχόλησης καθίσταται επιτακτική και στο επίπεδο του δημοσιονομικά αόρατου μα απαραίτητου για την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού τομέα της παροχής οικιακών υπηρεσιών και φροντίδας, στον οποίο απασχολούνται κυρίως μετανάστριες. Αν ο συγκεκριμένος χώρος αφηθεί στο υπάρχων περιθωριοποιημένο και άτυπο καθεστώς πρόκειται να αντιμετωπίσει, από την μια πλευρά, κρίση ποιότητας καθώς είτε οι εργαζόμενοι/ες είτε οι εργοδότες υπόκεινται στο παράδοξο της *‘ομηρίας της φιλανθρωπίας’* που λειτουργεί εις βάρος των παρεχόμενων υπηρεσιών. Και από την άλλη, κρίση ποσότητας καθώς το βάρος του παρόντος (οι δουλειές αυτές έχουν υποβαθμιστεί στο κοινωνικό φαντασιακό από την σύνδεση τους με μετανάστριες¹⁹⁷ καθώς και λόγου του ευέλικτου πλαισίου διεξαγωγής τους) και του μέλλοντος (οι νέες γενιές στρέφονται αλλού) επιφυλάσσει μία προβληματική ροή προσφερόμενης εργασίας προς αυτό τον ιδιάζοντα χώρο. Ο μόνος τρόπος να οργανωθεί η υγιής αποχώρηση των μεταναστριών από τον χώρο της φροντίδας για αυτές που όντως αυτό επιθυμούν χωρίς να υπάρξει κρίση βιωσιμότητας του συγκεκριμένου χώρου είναι ο τελευταίος να αλλάξει πρόσωπο. Οι δουλειές αυτές πρέπει να σταματήσουν να υπάρχουν όπως τις ξέραμε και να εισαχθούν με διαφορετικούς όρους στην αγοραία σφαίρα (πρέπει να επέλθει η *δημιουργική καταστροφή* τους). Είναι υποκρισία το να παρατείνουμε την περιθωριοποιημένη και μη βιώσιμη θέση αυτού του κλάδου απασχολώντας γυναίκες με ‘μαύρα’ χρήματα χωρίς ασφάλιση και ασφάλεια απέναντι στους εργοδότες επειδή φοβόμαστε μην μολυνθεί από επιδράσεις της αγοράς σε περίπτωση που ο συγκεκριμένος χώρος

¹⁹⁶ Η διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων των ισχυρότερων ελληνικών εργοληπτικών ομίλων με επέκταση στην ενέργεια, τα ακίνητα και το εξωτερικό, προκειμένου να αποφύγουν τους κύκλους της κατασκευαστικής αγοράς είναι γεγονός [Η Καθημερινή, Οικονομική, *Κατασκευαστικές: μεταολυμπιακή...δόξα*, Κυριακή 28 Ιανουαρίου 2007, σ.9].

¹⁹⁷ Η διαφορετικότητα του μετανάστη έχει συμβάλει στην αποειδίκευση και υποβάθμιση αυτού του κλάδου εργασίας, όπως θα έλεγαν η Βαΐου και ο Χατζημυχάλης με βάση την προ δεκαετίας έρευνα τους.

οργανωθεί περισσότερο ορθολογικά και η παρεχόμενη υπηρεσία αντιμετωπίζεται ως προϊόν του οποίου η παραγωγή βελτιώνεται και εξελίσσεται σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού με οικονομίες κλίμακας. Η αγορά έχει ήδη εισχωρήσει σε αυτό τον χώρο, με τους χειρότερους όμως όρους. Και η επανάληψη του επιχειρήματος της οικονομίας των «ξεχωριστών σφαιρών» του Habermas [1981], σύμφωνα με το οποίο ορισμένοι τομείς που υπεισέρχονται στην κοινωνική και οικογενειακή σφαίρα των εργαζόμενων (όπως η εκπαίδευση και οι υπηρεσίες φροντίδας) πρέπει να προφυλάσσονται από αγοραίες αξίες και να λειτουργούν υπό μη κερδοσκοπικούς (και μη κερδοφόρους συμπληρώνω εγώ) αρωγούς όπως το κράτος και οι μικρές κοινοτικές οργανώσεις [Nelson 2006: 33-4], σαμποτάρει την προσπάθεια να τεθούν βάσεις υγιούς ανταγωνισμού και κινητικότητας στα πλαίσια αυτών των επαγγελματιών υποδομής του τοπίου απασχόλησης. Μιας κινητικότητας που δεν θα συνδέεται, όπως στην σημερινή περίπτωση που εξετάζω, με την φυγή από αυτό τον χώρο και την συρρίκνωση του αλλά με επενδύσεις προς την διαφοροποίηση και επέκταση του. Ένα τέτοιο παράδειγμα ιδιωτικών επενδυτικών πρωτοβουλιών που διαφοροποιούν το τοπίο παροχής υπηρεσιών φροντίδας και επεκτείνουν την γκάμα δραστηριοτήτων του είναι οι λεγόμενες *childminder businesses* που όλο και περισσότερο συναντά κανείς στην Βρετανία σήμερα. Πρόκειται περί ενός θύλακα παραγωγής υπηρεσιών που μπορεί να εξελιχθεί στο μέλλον σε πρότυπες μονάδες πρώιμης και, γιατί όχι, πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από τις οποίες το δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να αντλήσει καλά παραδείγματα, εφαρμογές ή/και έναν καλό συναίτερο¹⁹⁸.

Εν ολίγοις, η παραπάνω πρόταση μου σκοπό έχει να δημιουργηθούν αξιοπρεπείς και οικονομικά βιώσιμες θέσεις εργασίας σε ένα πεδίο με σταθερή αν όχι αύξουσα ζήτηση και ελαστικά ωράρια και συνεπώς να αντιμετωπιστεί η προς το παρόν μη διαχειρίσιμη κρίση ποιότητας και ποσότητας προσφερόμενης εργασίας

¹⁹⁸ Ένα καλό παράδειγμα στα θέματα ευελικτοποίησης των εργασιακών σχέσεων σε επαγγέλματα εντάσεως διαπροσωπικής επαφής είναι η πορεία παθημάτων και μαθημάτων του βρετανικού πρωτοβάθμιου εκπαιδευτικού συστήματος. Ένα σύστημα το οποίο αργά ή γρήγορα αναγκάζεται εξαιτίας της έλλειψης δασκάλων (οι περισσότερου/ες δάσκαλοι και δασκάλες συνήθως παραιτούνται μετά από μία πενταετία πλήρους απασχόλησης) να στραφεί προς διαχειριστικές μεθόδους που θα λαμβάνουν περισσότερο σοβαρά υπόψη τους την παρεξηγημένη έννοια του κέρδους που έχει για τον ίδιο τον δάσκαλο το επάγγελμα του. Το μάνατζμεντ του ιδιωτικού τομέα έχει να προσφέρει αρκετά παραδείγματα καλών πρακτικών προς αυτή την κατεύθυνση. Αν και υπάρχει αρκετός δρόμος ακόμα για να διανυθεί, καθώς η φιλανθρωπική και πολιτικοποιημένη διάσταση αυτών των διαπροσωπικής επαφής επαγγελματιών εμποδίζει την εφαρμογή κινήτρων (μπόνους, έξτρα άδειες) που συνήθως συναντώνται σε μια υγιή επιχείρηση έτσι ώστε να συγκρατηθεί η διαρροή στην προσφορά εργασίας.

στον συγκεκριμένο τομέα¹⁹⁹. Με το σενάριο που προτείνω είναι βέβαια πιθανό να χαθούν κάποιες θέσεις εργασίας για τους μετανάστες, θα τεθούν όμως βάσεις υγιούς ανταγωνισμού και κινητικότητας στα πλαίσια αυτού του επαγγέλματος υποδομής του τοπίου απασχόλησης. *Η πρότασή μου σημαίνει, επίσης, οικονομική επιβάρυνση των νοικοκυριών. Όμως, είναι κοινωνικά και οικονομικά μη βιώσιμο να διαρθρώνεται το συγκεκριμένο κόστος όπως γίνεται σήμερα υποθηκεύοντας το μέλλον των οικονομικά ασθενέστερων ομάδων. Πρέπει το οικονομικό βάρος αυτών των τομέων παροχής υπηρεσιών να μοιραστεί αλλιώς και να μην επιβαρύνει δυσανάλογα αυτούς/ές που προσφέρουν την συγκεκριμένη εργασία. Για αυτό η πρότασή μου θα πρέπει να συνδυαστεί με ευρύτερες ριζικές μεταρρυθμίσεις που θα φέρουν σε ισορροπία και θα ευνοήσουν μακροπρόθεσμα την ποιότητα ζωής των νοικοκυριών. Αυτές θα αποτελέσουν το αντίβαρο έτσι ώστε να μην τεθεί εκτός ελέγχου η κοινωνική ισορροπία και το κοινωνικά χρήσιμο να μην μετατραπεί σε κοινωνικά ανάληγτο.*

4.2.2. Ευρύτερες υποστηρικτικές παρεμβάσεις

Στους/τις μετανάστες/ριες από την Αλβανία αντικρύσαμε μέσα από τον μηχανισμό ανάλυσης του κοινωνικού κεφαλαίου και τα πρίσματα που προσφέρουν οι θεωρίες μετανάστευσης μία δυναμική ομάδα η οποία εξελίσσεται. Οι διαδρομές που δύνανται να διαγράψουν οι μετανάστες/ριες και οι επόμενες γενιές τους αποκαλύπτουν τα αδιέξοδα της σημερινής αγοράς εργασίας όπως αυτή πορεύεται με βάση την διχοτόμηση μεταξύ χαμηλού και υψηλού κύρους και εξειδίκευσης θέσεων εργασίας και δείχνουν την ανάγκη για νέες στρατηγικές απασχόλησης. Οι διαδρομές εξέλιξης των σημερινών μεταναστών και οι αρνητικές ή θετικές για την αγορά εργασίας επιπτώσεις τους εξαρτώνται όχι μόνο από τις ειδικές πολιτικές απασχόλησης αλλά και από τις ευρύτερες δομές του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου στο οποίο αυτές καλούνται να εφαρμοστούν. Η αφομοίωση της καινοτομίας, καθώς επισήμανα παραπάνω, καθορίζεται από την κοινωνική δυναμική, από το πως η κοινωνία ως μεταβαλλόμενο πλέγμα συσσωρεύσεων συμφερόντων, αποκρυσταλλωμένων

¹⁹⁹ Αναζητείται, με άλλα λόγια, μια φόρμουλα για το πως η αγορά θα ανταμείψει τις χαμηλότερου κύρους θέσεις εργασίας στις οποίες παραδοσιακά απασχολούνται οι γυναίκες και το πως παρόμοιες θέσεις θα καταληφθούν και από άλλες ομάδες, όπως ακριβώς οι γυναίκες συμμετέχουν σε ανδροκρατούμενα επαγγέλματα.

αναγκών και αξιολογικών συστημάτων *αναπαράγει και αναπαράγεται* από την εκάστοτε διάταξη των παραγωγικών σχέσεων. Η εστίαση στις βασικές δομές της ζήτησης εργασίας που προσανατολίζουν τους/τις μετανάστες/ριες σε διάφορες στρατηγικές πρόσδεσης στον παραγωγικό ιστό της χώρας υποδοχής στοχεύει στο να εισάγει στην συζήτηση τα επιπλέον στοιχεία που είναι απαραίτητα για να πλαισιώσουν τις παραπάνω προτεινόμενες τομές στην αγορά εργασίας. Το ζήτημα της διαχείρισης της μετανάστευσης αγγίζει άλλωστε ερωτήματα που σχετίζονται με την μεταβολή των υφιστάμενων ισορροπιών στην αγορά εργασίας. Επιβάλλεται λοιπόν να έχει ολιστικό χαρακτήρα.

Ακολουθώ πρώτα το νήμα των πολιτικών απασχόλησης από εκεί που το άφησα. Και δείχνω πως ξεδιπλώνονται στην συνέχεια οι αναγκαίες παράμετροι πλαισίωσης αυτών των πολιτικών. Συγκεκριμένα, παραπάνω εσκεμμένα δεν έδωσα την δέουσα απάντηση στο πρόβλημα μεγαλύτερου κόστους των υπηρεσιών που δημιουργείται όταν ο τομέας παροχής οικιακών υπηρεσιών και φροντίδας οργανώνεται με υγιείς, διαφανείς και όχι σκοτεινούς όρους αγοράς, κατά τους οποίους η παρεχόμενη υπηρεσία αντιμετωπίζεται ως προϊόν του οποίου η παραγωγή βελτιώνεται και εξελίσσεται σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού με οικονομίες κλίμακας. Λύση προς αυτή την κατεύθυνση, λοιπόν, μπορεί να αποτελέσει ένα σύστημα πληρωμής αυτών των δουλειών που θα επιβάρυνε το κάθε νοικοκυριό αναλογικά με το εισόδημα του, καθιερώνοντας ένα ελάχιστο ποσοστό για τα χαμηλότερα εισοδήματα και συμπληρώνοντας το υπόλοιπο από τα έσοδα που συσσωρεύονται και, γιατί όχι, κεφαλαιοποιούνται. Αυτή η λύση όμως προϋποθέτει ένα σύγχρονο, ευέλικτο και χρηστικά φιλικό φορολογικό σύστημα με τις δυνατότητες επικοινωνίας με διαφορετικές βάσεις δεδομένων που οι νέες τεχνολογίες παρέχουν και συνεπώς έναν διαφορετικό κρατικό μηχανισμό να υποστηρίζει το όλο εγχείρημα. Ακόμα, παραπάνω δεν εξήγησα πως είναι δυνατόν το χάσιμο μέρους των υφιστάμενων θέσεων εργασίας για τις μετανάστριες να μην συνεπάγεται απαραίτητα μεγέθυνση του κοινωνικού κόστους της προτεινόμενης μεταρρύθμισης. Συγκεκριμένα, η εξεύρεση νέας εργασίας μέσω του ΟΑΕΔ είναι μία συνταγή που έχει αρκετές πιθανότητες επιτυχίας στην περίπτωση των μεταναστριών να απορροφήσει τους όποιους κραδασμούς της βραχυπρόθεσμης ανεργίας τους. Οι μετανάστριες που σήμερα κάνουν τις χαμηλότερου κύρους δουλειές θα μεταπηδήσουν πιο εύκολα σε σχέση με τους γηγενείς σε μία ευκαιρία απασχόλησης που μπορεί να έχει

χαμηλότερες αποδοχές αλλά τους παρέχει ένσημα και κοινωνικό πρόσωπο. Απαραίτητη προϋπόθεση για το παραπάνω, είναι βέβαια η αναγνώριση της πολύχρονης παραμονής αυτών των γυναικών στην χώρα υποδοχής από την πολιτεία μέσω της άδειας παραμονής τους και η ανάλογη ενσωμάτωση τους στους διαθέσιμους μηχανισμούς εύρεσης εργασίας.

Από τα παραπάνω αντιλαμβάνεται κανείς ότι κοινή συνισταμένη των πολιτικών απασχόλησης που προτείνω είναι η υποστήριξη τους από έναν σύγχρονο και αποτελεσματικό κρατικό μηχανισμό και μία σταθερή πολιτική βούληση πλαισιωμένη από μία ενεργή και απεγκλωβισμένη από πολιτικοποιημένα συμφέροντα κοινωνία πολιτών. Η θέση που η πολιτεία θα πάρει για την μετανάστευση και η διαχείριση της τελευταίας από τον κρατικό μηχανισμό θέτει καταρχήν το σκηνικό για την εφαρμογή των όποιων μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας. Οι μετανάστες/ριες εξ Αλβανίας που κατά την συντριπτική τους πλειοψηφία μένουν και εργάζονται τουλάχιστον πάνω από μία πενταετία στην Ελλάδα δύσκολα θα μπορέσουν να ακολουθήσουν τους ρυθμούς εξέλιξης της οικονομίας όταν γίνονται όμηροι της δουλειάς τους από φόβο μήπως και χάσουν την ανά 12μηνο ανανεώσιμη άδεια παραμονής/εργασίας τους²⁰⁰. Επιπλέον, η έρευνα που διεξήγαγα στο τμήμα του Δημοσίου που επιστρατεύεται στην διαδικασία νομιμοποίησης της μετανάστευσης δείχνει μία μη αποτελεσματική εργασιακή διαδικασία η οποία αντιμετωπίζει σημαντικά προβλήματα νομιμοποίησης τόσο από πάνω (προβληματική νομοθεσία που, παρακάμπτοντας τα χρόνια προβλήματα του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, αξιώνει με ακατόρθωτες απαιτήσεις τις συγκεκριμένες υπηρεσίες) όσο και από κάτω (υπάλληλοι χωρίς έλεγχο, ιδιαίτερα κίνητρα και ουσιαστική βοήθεια για να κάνουν την δουλειά τους). Εντοπίζει, δηλαδή, το πρόβλημα στις ίδιες τις δομές του ελληνικού Κράτους. Εξού και το ότι ο εκσυγχρονισμός του ελληνικού κρατικού μηχανισμού πρέπει να κοιτάξει πίσω προς τις βασικές προϋποθέσεις της αποτελεσματικότητας και της νομιμότητας του: να είναι προσβάσιμος και φιλικός προς τον χρήστη/πολίτη και να πάψει να είναι ο βασικός εργοδότης στην χώρα. Η διαφάνεια και μείωση των υπερογκών δαπανών του Δημοσίου είναι άλλωστε *εκ των ων ουκ άνευ* για την απελευθέρωση πόρων. Από την άλλη μεριά, η απουσία ενός ικανοποιητικού αριθμού ανεξάρτητων και ισχυρών ομάδων πίεσης λόγω της εκτενούς διεισδύσης των κομμάτων και του κομματικά ελεγχόμενου κράτους στην κοινωνία [Μακρυδημήτρης

²⁰⁰ Ο νόμος Ν. 3386/2005 αν και έχει αρκετό δρόμο ακόμα είναι προς την σωστή κατεύθυνση καθώς αύξησε το διάστημα που μεσολαβεί για την ανανέωση σε δύο χρόνια.

1999: 120-1], σίγουρα δεν βοηθάει προς την κατεύθυνση μιας οργάνωσης των κοινωνικών συμφερόντων που να είναι ανοιχτή και ευέλικτη στις εκάστοτε ανάγκες ζήτησης και προσφοράς εργασίας που θέτουν τα μεταβαλλόμενα δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα.

Για να απορροφηθούν οι κοινωνικοί κραδασμοί και να παραχθούν οικονομίες κλίμακας από την επικείμενη διαφοροποίηση της παραγωγής και των παραγωγικών σχέσεων, για να βρεθεί με άλλα λόγια η συναίνεση και οι πόροι (σε μορφή διαθέσιμης εργασίας και επενδυτικών αποθεμάτων) που θα επιτρέψουν στην παραγωγική δυναμική να ελιχθεί προς διάφορες κατευθύνσεις, πέρα από ένα εκσυγχρονισμένο Κράτος χρειάζεται και μια αγορά ικανή να ανταπεξέλθει στο νέο κύμα προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών. Η αγοραστική ικανότητα του πληθυσμού, με άλλα λόγια, πρέπει να διατηρήσει την δύναμη της. Οι δυνατότητες χρηματοδότησης της αναπαραγωγής των εργαζόμενων και η ευρύτερη δημοσιονομική ευχέρεια αποτελούν καίρια ζητήματα στα οποία επεκτείνεται πέρα από την διαδικασία νομιμοποίησης της μετανάστευσης ο ρόλος ενός διαφανούς και αποτελεσματικού κρατικού μηχανισμού. Ενώ σημαντικό ρόλο ως προς τον επιμερισμό και την διευθέτηση των οικονομικών βαρών αυτών των ζητημάτων πρέπει να αναλάβει και ο μηχανισμός της αγοράς.

Κρίσιμες λοιπόν παράμετροι εκκίνησης προς την κατεύθυνση μιας αγοράς εργασίας που θα έχει την απαραίτητη για την αναπαραγωγή της εσωτερική δυναμική, που θα μπορεί δηλαδή να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις για καινοτομία και διαφοροποίηση, δημιουργία ή/και ολοκλήρωση του κύκλου διαφόρων οικονομικών τομέων που τα μεταβαλλόμενα δεδομένα της κοινωνίας θέτουν, είναι οι ακόλουθες: α) η διαχείριση του επιλεκτικού και αποσπασματικού ελληνικού ασφαλιστικού συστήματος με βάση μια κεφαλαιοποιητική λογική [βλέπε Ανδρουλάκης 2006, 2004], β) η επανεξέταση της φορολογικής πολιτικής που διαβρώνει το εθνικό εισόδημα και προσανατολισμός προς την άμεση και κάθετη φορολόγηση, γ) η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που φέρνοντας πιο κοντά την προσφορά στην ζήτηση εργασίας θα καταστεί παράγων έλξης επενδύσεων και δ) η καταπολέμηση της διαφθοράς, των επιχειρηματικών καρτέλ και άλλες πρακτικές νοθευμένου ανταγωνισμού που μπλοκάρουν νέες επενδύσεις και συντηρούν αγορές προϊόντος που αποδεικνύονται όλο και πιο κοστοβόρες σε επίπεδο τιμών αλλά και παρεχόμενης

ποιότητας ζωής²⁰¹. Αυτές οι παράμετροι αντανακλούν την σοβαρότητα της μεταβατικής κρίσης στην οποία βρίσκεται η αγορά εργασίας. Παράλληλα, δείχνουν όλο και πιο εμφανώς το ασύμβατο των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων²⁰² με την συντήρηση προσδοκιών για θέσεις και προδιαγραφές εργασίας που πρόσκεινται στο μοντέλο της πλήρους, διάρκειας για μια ζωή και ‘ανδρικής’ απασχόλησης και διατηρούν τις αποστάσεις που έχουν δημιουργηθεί μεταξύ διάφορων νησίδων απασχόλησης στην αγορά εργασίας.

²⁰¹ Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι μέθοδοι παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας που ακολουθούνται στην Ελλάδα. Για το ασύμφορο κόστος αυτών βλέπε Stern Report 2006, Guardian.

²⁰² Η αναλογία εργαζόμενων-συνταξιούχων και η σύνθεση των οικονομικά ενεργών ατόμων μεταβάλλεται σημαντικά, το αναπαραγωγικό κομμάτι της εργασίας (τρίτογενής τομέας) υπερβαίνει το παραγωγικό, και οι ανάγκες απόδοσης της ευμετάβλητης ζήτησης για ελαστικότερους χρόνους απασχόλησης και πολυειδίκευση παύουν να μεθοδεύουν την εργασία και τον ελεύθερο χρόνο με βάση τις απαιτήσεις του μοντέλου της πλήρους και διάρκειας μιας ζωής απασχόλησης.

Επίλογος

Η κύρια συντεταγμένη γύρω από την οποία συζητείται και οργανώνεται η κινητικότητα των ανθρώπων στις μέρες μας είναι το επίπεδο εξειδίκευσης τους. Η μόνη περίπτωση, άλλωστε, που ο πολιτικός κόσμος σύσσωμος παροτρύνει την μετανάστευση στα πλαίσια της *Ευρώπης-Φρούριο* αφορά άτομα με υψηλό απόθεμα δεξιοτήτων. Η πραγματικότητα όμως των ανθρώπων που μεταναστεύουν συνήθως διαφέρει. Η μελέτη της μετανάστευσης θα μπορούσε λοιπόν από το γεγονός και μόνο του χαμηλού επιπέδου των δεξιοτήτων των μεταναστών/τριών να αποφανθεί εκ των προτέρων αρνητικά για τις επιπτώσεις της παρουσίας τους στην αγορά εργασίας και οικονομία της χώρας υποδοχής. Η διερεύνηση των επιπτώσεων του φαινομένου της μετανάστευσης στο σημερινό μεταβατικό στάδιο της ελληνικής οικονομίας που προέβην μοιράζεται μία διαφορετική θεώρηση της δυναμικής του οικονομικού συστήματος. Συγκεκριμένα, στην διατριβή μου επιχειρήσα να δείξω ότι η καινοτομία ως κινητήρια δύναμη της οικονομικής μεγέθυνσης δεν είναι συνάρτηση τόσο του επιπέδου εξειδίκευσης των εργαζομένων όσο της διασταύρωσης των κοινωνικών δυνάμεων της προσφοράς και της ζήτησης. Ενσωμάτωσα δε τούτη την κοινωνική διάσταση της καινοτομίας στην θεώρηση δυναμικής της οικονομίας που διατρέχει την επισκόπηση της μετανάστευσης δια της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου που χρησιμοποίησα. Μέσω του κοινωνικού κεφαλαίου κατέστησα διακριτή την κοινωνική διαδικασία ζύμωσης της προσφοράς και της ζήτησης υπό την οποία διαχέεται πολλαπλασιαστικά η διαθέσιμη υπεραξία με την μορφή επενδύσεων στον κοινωνικό και οικονομικό ιστό. Οι συσχετισμοί συμφερόντων, αποκρυσταλλωμένων αναγκών και αξιακών συστημάτων ενός κοινωνικού μορφώματος είναι αυτοί που αναπαράγουν την απαραίτητη συναίνεση και τους πόρους για να συνεχίσει η παραγωγική δυναμική την οποιαδήποτε πορεία της προς την διαφοροποίηση ή την συντήρηση των οικονομικών δομών. Με άλλα λόγια, τα δίκτυα αμοιβαίων συμφερόντων και οι ρητοί/άρρητοι κανόνες διευθέτησης τους που πλαισιώνουν τις παραγωγικές σχέσεις σε μια κοινωνία είναι αυτά που καθορίζουν την δυναμική των διάφορων συστημάτων οργάνωσης της παραγωγής, ή αλλιώς που θέτουν σε κίνηση τα γρανάζια του μηχανισμού τεχνολογικών επιλογών, και όχι το αντίστροφο. Τα δίκτυα αυτά βλέπουμε σήμερα να προστατεύουν ολοένα και περισσότερο κοστοβόρες και προσκείμενες στα δεδομένα της φορντικής κοινωνίας προδιαγραφές θέσεων εργασίας

με στενούς ορίζοντες απορροφητικότητας στην σημερινή αγορά εργασίας. Και να αφήνουν στο περιθώριο τις προδιαγραφές των θέσεων εκείνων που ανταποκρίνονται πιο άμεσα στο ευέλικτο περιβάλλον των κεφαλαιακών επενδύσεων με συνέπεια να υποσκάπτονται οι συνθήκες της μακροπρόθεσμης ανταγωνιστικότητας, κινητικότητας και εντέλει βιωσιμότητας τους.

Προς αυτή την κατεύθυνση, η αφαίμαξη της δυναμικής της οικονομίας από τις κοινωνικές ορίζουσες της (όπως δρομολογείται από την κυρίαρχη οικονομική θεώρηση) έδειξα ότι επιφέρει τον παροπλισμό ενός σημαντικού μέρους των προτάσεων για τα προβλήματα αναδιάρθρωσης της σημερινής αγοράς εργασίας (δηλαδή, καταπολέμηση ανεργίας και γενικότερη εξισορρόπηση ανάμεσα σε ανάγκες και θέσεις εργασίας χωρίς να γίνει έκπτωση στην ανταγωνιστικότητα και τον ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας). Συγκεκριμένα, ο ρόλος της καινοτομίας και της αγοράς στην στρατηγική μιας βιώσιμης ανάπτυξης παρουσιάζεται ως κοινωνικά ανεύθυνος και ανάλητος. Όταν οι εργαζόμενοι θεωρούνται και διαχειρίζονται ως φορείς δεξιοτήτων και μόνο, παρακάμπτεται η ευκαιρία προσαρμογής των εργασιακών σχέσεων στην ταχύτερη ολοκλήρωση οικονομικών κύκλων και στους ευέλικτους ρυθμούς, συνθήκες και πρακτικές εργασίας που αποφέρει η αναζήτηση από το κεφάλαιο ολοένα και περισσότερων διόδων διαφοροποίησης των επενδύσεων του. Ειδικότερα, όταν κινητήρια δύναμη της εργασίας θεωρείται μονάχα η μεγιστοποίηση του κέρδους, οι δυνατότητες εξέλιξης των τυπικών προδιαγραφών της έχουν την αποκλειστικότητα και συνεπώς θεωρούνται απεριόριστες. Δεν διατίθεται ιστορικός χώρος μέσα στον οποίο άλλες παραμέτροι μπορούν να παρεισφρύσουν και να υπονομεύσουν την επιδίωξη του μέγιστου κέρδους. Οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζονται ως μηχανές με προδιαγραφές και κανόνες λειτουργίας που δεν αντιστοιχούν σε κάποιο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Η έννοια του κέρδους αφαιρείται από τις χωροχρονικές της συντεταγμένες και ιδεολογικοποιείται, μεταμορφώνεται στην απληστία, μία έννοια με ηθική χροιά που υπερβαίνει δηλαδή τους απανταχού κοινωνικούς σχηματισμούς (βλέπε σχετικά J.Nelson 2006). Αυτός ο ηθικός ορισμός του κέρδους μας φέρνει αντιμέτωπους με αδιέξοδα όπως αυτό του κύριου εργασιακού κλάδου των αλβανίδων μεταναστριών. Ο συγκεκριμένος τομέας, υπό την σκιά της παραπάνω μηχανιστικής αντίληψης περί δυναμικής της οικονομίας, θεωρείται προτιμότερο να παραμένει περιθωριοποιημένος στο μεταίχμιο μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης αγοράς εργασίας και να τελεί υπό τους χείριστους διαπραγματευτικά

αγοραίους όρους από το να οργανωθεί περισσότερο ορθολογικά και η παρεχόμενη υπηρεσία να αντιμετωπίζεται ως προϊόν του οποίου η παραγωγή βελτιώνεται και εξελίσσεται σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού με οικονομίες κλίμακας. Αν οι κύριες θέσεις εργασίας της μετανάστευσης, όμως, εξακολουθούν να 'προστατεύονται' δια της περιθωριοποίησης τους, τίθενται σοβαρά εμπόδια στην αναγκαία διαφοροποίηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων των αντίστοιχων κλάδων. Όπως έχει επισημανθεί παραπάνω, πρέπει να γκρεμιστούν αρκετά μικρο-κοινωνικά τείχη καθώς προϋπόθεση για να περάσουμε σε ένα στάδιο προστασίας της ανθρώπινης εργασίας και της κινητικότητάς της στην αγορά εργασίας, ειδικά όπως διαμορφώνεται στο ευέλικτο οργανωτικό υπόδειγμα, είναι να σταματήσουμε να 'προστατεύουμε' θέσεις εργασίας (και επομένως συσσωρευόμενες συμφερόντων) όταν δεν υπάρχει ικανή ζήτηση ή προσφορά για αυτές όπως έχουν διαμορφωθεί. Να αρχίσουμε, με άλλα λόγια, να θέτουμε *διόδους* και όχι εμπόδια στους οικονομικούς κύκλους, στην παρακμή δηλαδή ορισμένων οικονομικών τομέων, την διαφοροποίηση τους ή/και την δημιουργία νέων.

Ο τρόπος που διερεύνησα σε αυτή την διατριβή τις επιπτώσεις της μετανάστευσης αμφισβητεί λοιπόν την κυρίαρχη οικονομική λογική με το να φέρνει πιο κοντά την έννοια της καινοτομίας στις αποκομμένες κοινωνικές ορίζουσες της. Αποτέλεσμα της θεώρησης της οικονομικής δυναμικής που διαπνέει την διατριβή μου είναι το ότι οι συνέπειες της μετανάστευσης δεν είναι γνωστές εκ των προτέρων αλλά εξαρτώνται από τους εκάστοτε κοινωνικούς συσχετισμούς, το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο μελετώνται. Είναι επομένως πολιτικά διαχειρίσιμες. Όταν τα δίκτυα αμοιβαίων συμφερόντων και οι κανόνες διευθέτησης τους που πλαισιώνουν τις παραγωγικές σχέσεις σε μια κοινωνία θεωρούνται μοχλοί της παραγωγικής δυναμικής, τότε η ευρύτερη πορεία κοινωνικής ένταξης μιας ομάδας (στην προκειμένη, οι μετανάστες) και όχι μόνο το απόθεμα δεξιοτήτων που προσφέρει είναι αυτή που κάνει την διαφορά στην διατήρηση του σταθερού ρυθμού παραγωγικότητας και της κοινωνικής συνοχής.

Ξένη Βιβλιογραφία

- Amin, A. (ed.) (1994)**, *Post-Fordism: A Reader*, Oxford: Blackwell
- Anderson, B. (1991)**, *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London-New York: Verso
- Anderson, Bridget (2000)**, *Doing the dirty work?: the global politics of domestic labour*, London: Zed Books
- Anthias, F. & Lazaridis G. eds (2000)**, *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the move*, Oxford: Berg
- Anthias, F. & Yuval-Davis, N. (1992)**, *Racialized Boundaries*, London: Routledge
- Baldwin-Edwards, M. (2004)**, *Statistical Data on Immigrants in Greece: an analytical study of available data and recommendations for conformity with European Union standards*, Mediterranean Migration Observatory, Athens, Panteion University of Social and Political Sciences, pp.13-17.
- Bankston, Carl L. and Zhou, Min, (2003)**, 'Social Capital and Immigrant Children's Achievement.', *Sociology of Education*, Vol.13, pp.13-39
- Bechev, D. & Andreev, S. (2004)**, *Top-down versus bottom-up aspects of the EU institution-building strategies in the Western Balkans*, Paper prepared for the IBEU Project (<http://www.eliamep.gr>)
- Blinder, Alan**, Offshoring: The Next Industrial Revolution?, *Foreign Affairs*, Vol.85 N.2 March – April 2006
- Borjas, G. (1995)**, 'The Economic Benefits from Immigration', *Journal of Economic Perspectives*, Vol.9, No2, pp. 3-22.
- Borjas, G. (2000)**, *Issues in the Economics of Immigration*, Chicago, University of Chicago Press.
- Boyle, P., Halfacree, K. & Robinson, V. (1998)**, *Exploring Contemporary Migration*, New York: Longman
- Brah, A. (1996)**, *Cartographies of Diaspora*, London: Routledge
- Bourdieu, P.,** *Algeria 1960, 1961*
- Castells, M. (1994)**, 'European cities, the informational society and the global economy', *New Left Review*, Vol. 204, pp. 18–32
- Castles, S. (1995)**, 'How Nation-States respond to immigration and ethnic diversity', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 21, N.3, pp. 293-308
- Castles, S. and Miller, M. J. (1998)** *The age of migration: international population movements in the modern world*. 2nd Edition. Macmillan: London.
- Craib, I. (1998)**, *Modern Social Theory: From Parsons to Habermas*, Athens: Ellinika Grammata
- Dahrendorf, R. (1984)**, 'Efficiency and Legitimacy: on the 'governability of Democracies', *The Political Quarterly*, Vol.51, No 4, pp.393-410
- Fakiolas, R. (1997)**, *Recent Efforts to Regularise Undocumented Immigrants WP/97/40/EN*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin, Ireland
- Fakiolas, R. (2003)**, 'Regularising undocumented immigrants in Greece: procedures and effects', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol.29, No 3, pp: 535-561.
- Fenton, S. & Sangster, S. (1996)**, 'Culture relativism and the expression of mental distress: South Asian women in Britain', *Sociology of Health and Illness*, Vol.18, No1.

- Fischer, B.J. (1995)**, 'Albanian Nationalism in the Twentieth Century' in Peter Sugar ed. (1995), *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, Washington DC: The American University Press
- Foucault, M. (1991)**, *Discipline and Punish: the birth of prison*, London: Penguin
- G. Ganey, Y. Papazova and R. Dorosiev**, *Social capital in the Balkans: Are socio-demographic factors important? Can policy assumptions be supported?* Paper prepared for the IBEU Project (<http://www.eliamep.gr>)
- Giddens, A. (1990)**, *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity
- Glenny, M. (2000)**, *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London: Granta Books.
- Goldthorpe, J. H. (2000)**, *On Sociology: numbers, narratives, and the integration of research and theory*, Oxford-New York: Oxford University Press
- Habermas, J. (1981)**, *The Theory of Communicative Action, vol.2, Lifeworld and System: a critique of Functionalist Reason*, Boston: Beacon
- Hall, S.**, 'Cultural Identity and Diaspora', in J. Rutherford ed. (1990), *Identity: Community, Culture, Difference*, London: Lawrence & Wishar
- Hammersley, M. (2000)**, *Taking sides in social research: essays on partisanship and bias*, London, New York: Routledge
- Harvey, D. (1989)**, *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell
- Hirst, P. & Zeitlin, J. (1991)**, 'Flexible Specialisation versus Post-Fordism: theory, evidence and policy implications', *Economy and Society*, Vol.20, N.1
- Hobsbawm, E. (1990)**, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press
- Jordan, B., Strath, B. & Triandafyllidou, A. (2003)**, 'Comparing Cultures of Discretion', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol.29, N.2, pp: 373-395.
- Kajsiu, B., Bumci, A. & Rakipi, A. (2002)**, *Albania – a Weak Democracy a Weak State*, Tirana: Albanian Institute for International Studies.
- Kasimis, Ch., (2002)** 'What scares us is what saves us all: The social and economic implications of migrant labour employment in rural Greece', paper presented at the International Conference entitled: *Immigration and Integration in Northern Versus Southern Europe* Netherlands Institute at Athens, Athens, 27 & 28 November, 2002
- Kasimis, Ch. (2004)**, 'Recent Migration Flows to Greece: Evidence from the 2001 Greek Census', paper for the International Conference: *New Perspectives on Albanian Migration and Development*, Sussex Centre for Migration Research, University of Sussex, Korce, Albania 16 & 17 September, 2004.
- Kasimis, C., & Papadopoulos, A. G. (2005)**, 'The multifunctional role of migrants in the Greek countryside: implications for the rural economy and society', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol.31, N.1, pp. 99-127.
- King, R., Lazaridis, G. & Tsardanidis, C. eds (2000)**, *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London: MacMillan Press
- A. Kontis, T. Mitrakos & S. Zografakis**, 'Economic Consequences of Foreigners' Employment on Greek Economy', paper presented at the Scientific Conference of IMEPO, *Immigration in Greece: Experiences – Policies – Prospects*, 23-24 November 2006, Athens.
- Koopmans, R. & Statham, P. (eds) (2000)**, *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics – Comparative European Perspectives*, Oxford: Oxford University Press
- Kostovicova, D. & Prestreshi, A. (2003)**, 'Education, gender and religion: identity transformations among Kosovo Albanians in London', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 29, N.6, pp: 1079-1096

- Lyberaki A. & Maroukis T. (2005)**, 'Albanian Immigrants in Athens: New survey evidence on employment and integration', *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, Vol.5, N.1, pp: 21-48
- Maroukis, T. (2002)**, 'The Particularity of "Multiculturalism" in Contemporary Greece: National Identity, Immigration and the Emergent Discourse of Multiculturalism in Greece', Unpublished *Master of Science* Thesis, Bristol, University of Bristol, Faculty of Social Sciences, Department of Sociology
- Maroukis, T. (2005)**, 'Albanian migrants in Athens and the emergence of a transborder public sphere' in L. Chiodi (eds) (2005) *The Borders of the Polity. Migration and security across the EU and the Balkans*, Istituto per l'Europa Centro-Orientale e Balcanica (IECOB), Ravenna: Longo Editore.
- Maroukis, T. (2005)**, 'Albanian migrants in Greece: transcending 'borders' in development', *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol.7, N.2, pp. 213-234.
- Mazower, M. (1998)**, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, London: Vintage
- Mazower, M. (2000)**, *The Balkans*, London: Weidenfeld & Nicolson
- Mazower, M. (2004)**, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London: Harper Collins Publishers
- Miles, R. (1989)**, *Racism*, London: Routledge
- Modood, T. et al (1997)**, *Ethnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage*, London: Policy Studies Institute
- Mouzelis, N.P. (1986)**, *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, London: Mac Milan
- Muco, M. (2000)**, 'Corruption and Public Governance in Transition Countries in South-East Europe: the case of Albania' in Gligorov, V. ed (2000), *Balkan Reconstruction: Economic Aspects*, Vienna: LSE, WIIW Balkan Studies
- Nelson, J. A. (2006)**, *Economics for Humans*, Chicago: The University of Chicago Press.
- OECD (2004)** *Trends in International Migration*, SOPEMI, Paris.
- Papailias, P. (2003)**, «"Money of kurbet is money of blood": the making of a "hero" of migration in the Greek - Albanian border», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 29, N.6, pp: 1059-1078.
- Piore, M.J. (1979)**, *Birds of Passage: Migrant labour and Industrial Societies*, Cambridge: Cambridge University Press
- Piore, M.J. (1995)**, *Beyond Individualism*, Cambridge MA: Harvard University Press
- Portes, A. (1998)**, 'Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology', *Annual Reviews Sociology*, Vol.24, pp: 1-24
- Psimmenos, I. (2003)**, 'Immigrant women and pay equality', Paper presented at the conference of ΚΕΘΙ (Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας): Equal Pay-Mind the Gap, Athens, 30, 31/1 – 1/2/2003.
- Putnam, R.D. (1993)**, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press
- Putnam, R.D. (1995)**, Bowling Alone: America's declining social capital, *Journal of Democracy*, Vol. 6, N.1, pp: 65-78.
- Rex, J. (1983)**, *Race relations in Sociological Theory* (2nd ed), London: Routledge & Kegan Paul
- Sennett, R. (2006)**, *The Culture of the New Capitalism*, New Haven & London: Yale University Press
- Triandafyllidou, A.**, 'The Hierarchy of Greekness', Benjamin Meaker, Visiting Professor, Sociology Department Seminar, November 2001, University of Bristol

- Triandafyllidou, A. (2001)**, *Immigrants and National Identity in Europe*, London: Routledge
- Triantafyllou, D. (2000)**, *The Albanian Factor*, Athens: Hellenic Foundation for European and Foreign Policy
- Yuval Davies, N., (1997)**, *Gender and Nation*, London: Sage
- Vertovec, S. (1997)**, 'Three meanings of a "Diaspora" exemplified among South Asian religions', *Diaspora*, Vol.6, N.3, pp: 277-99.
- Zhelyazkova, A. ed. (2000)**, *Albania and the Albanian Identities*, Sofia: International Center for Minority Studies and Intercultural Relations
- Zhou, Min. 2005**, 'Ethnicity as Social Capital: Community-Based Institutions and Embedded Networks of Social Relations' in Glenn Loury, Tariq Modood, and Steven Teles, eds., *Ethnicity, Social Mobility, and Public Policy in the United States and United Kingdom*, London: Cambridge University Press, pp:131-159.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Ανδρουλάκης, Μ. (2006),** *Θηλυκό Πόκερ: Συμφέρον και Συμπάθεια*, Αθήνα: Καστανιώτη
- Βαΐου, Ν. & Χατζημιχάλης Κ. (1997),** *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα: Έξαντας
- Βεΐκου, Μ.,** ‘Η επιτελεστική κατασκευή της εθνοτικής ταυτότητας’ στο Μαρβάκης, Παρσάνογλου & Παύλου επιμ. (2001), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 305-332.
- Βενιέρης, Δ.,** ‘Αποσύνθεση και Ανασύνθεση Κοινωνικής Πολιτικής: η Ελληνική εμπειρία’, στο Δ. Βενιέρης & Χ. Παπαθεοδώρου επιμ. (2003), *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 41-88.
- Γιαννουλόπουλος, Γ. (2003),** *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*, Αθήνα: Πόλις
- Green, Nancy L. (2004),** *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Σαββάλας
- Ιωσηφίδης, Θ.,** ‘Συνθήκες Εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα’, στο Μαρβάκης, Παρσάνογλου & Παύλου επιμ. (2001), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 227-246
- ICAP, Ελληνικός Οικονομικός Οδηγός 2003: Τόμοι 1&5**, ISSN 1108-3581
- Καβουνίδη, Τζ. & Χατζάκη, Α. (2000),** *Αλλοδαποί που υπέβαλλαν αίτηση για κάρτα Προσωρινής Παραμονής: Εθνικότητα, Φύλο και Χωροθέτηση* Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας
- Καλλίνικος, Γ.,** ‘Εργασία, ανθρώπινος παράγων και οργανωσιακές μορφές: Μια ανατομία των σύγχρονων εξελίξεων’, στο Χ. Ναζάκης & Μ. Χλέτσος επιμ. (2005), *Το μέλλον της εργασίας: Σύγχρονες Κοινωνικοοικονομικές Αναλύσεις*, Αθήνα: Πατάκη, σ.13-52
- Κασιμάτη, Κ. (1993),** *Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική τους ένταξη* (β’ έκδοση), Αθήνα: ΓΤΑΕ & ΚΕΚΜΟΚΟΠ
- Κασιμάτη, Κ.,** ‘Προβλήματα Ένταξης Εθνοτικών Ομάδων και Αλλοδαπών στην Ελληνική Κοινωνία’ στο Κ. Κασιμάτη επιμ. (2000), *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθογένειας σε ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ
- Κασιμάτη, Κ. επιμ. (2003),** *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης: η περίπτωση των Αλβανών και των Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα: Gutenberg
- Κούρτοβικ, Ι.,** ‘Μετανάστες: Ανάμεσα στο Δίκαιο και στην Νομιμότητα (Δελτίο Εγκληματικότητας)’, στο Μαρβάκης, Παρσάνογλου και Παύλου επιμ.(2001), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.163-198.
- Λαμπριανίδης, Α. (2002),** *Οικονομική Γεωγραφία: στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα*, Αθήνα: Πατάκη
- Λαμπριανίδης, Α. & Λυμπεράκη, Α. (2001),** *Αλβανοί Μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Λιάργκοβας, Π. & Πατρώνης, Β.,** ‘Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1974-2000: Εθνικοποιήσεις, Κρατική Παρέμβαση ή Οικονομία της Αγοράς;’ στο Θ. Σακελλαρόπουλος επιμ. (2004), *Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα: Τόμος Β*, Αθήνα: Διόνικος
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Π. (1993),** *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ

- Λυμπεράκη, Α. & Μουρίκη, Α. (1996)**, *Η Αθόρυβη Επανάσταση: νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Αθήνα: Gutenberg
- Λυμπεράκη, Α. & Πελαγίδης, Θ. (2000)**, *Ο 'φόβος του ξένου' στην αγορά εργασίας: ανοχές και προκαταλήψεις στην ανάπτυξη*, Αθήνα: Πόλις
- Λυμπεράκη, Α.**, 'Τεχνολογία και Εργασία: Μια δύσκολη αμφίδρομη σχέση', στο Χ. Ναζάκης & Μ. Χλέτσος επιμ. (2005), *Το μέλλον της εργασίας: Σύγχρονες Κοινωνικοοικονομικές Αναλύσεις*, Αθήνα: Πατάκη, σ. 133-166.
- Λυμπεράκη, Α.**, 'Γυναίκες παντού, αλλά πώς;' στο Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, (2005), *Εν τάξει: θεωρίες για την οργάνωση και το φύλο*, Εισαγωγή, Αθήνα: ΚΕΘΙ
- Mazower, M. (1998)**, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Μακροδημήτρης, Α. (1999)**, *Διοίκηση και Κοινωνία: η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Μουσούρου, Α.Μ. (1991)**, *Μετανάστευση & Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα: Gutenberg
- Μπάγκαβος, Χ. & Παπαδοπούλου, Δ. επιμ. (2006)**, *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg
- Μυλωνοπούλου, Π.Μ. (1998)**, *Οι Δημόσιοι Υπάλληλοι: Κοινωνιολογική Προσέγγιση*, Αθήνα: Σάκκουλα.
- Ναζάκης, Χ.**, 'Εργασία: Άυλη, ευέλικτη, καθολική και νομαδική', στο Χ. Ναζάκης & Μ. Χλέτσος επιμ.(2005), *Το μέλλον της εργασίας: Σύγχρονες Κοινωνικοοικονομικές Αναλύσεις*, Αθήνα: Πατάκη, σ. 53-74.
- Παύλου, Μ.**, 'Οι «Λαθρέμποροι του Φόβου»: Ρατσιστικός Λόγος και Μετανάστες στον Τύπο μιας Υποψήφιας Μητρόπολης', στο Μαρβάκης, Α., Παράνογλου, Δ. & Παύλου, Μ. επιμ. (2001), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 127-162
- Πετρινώτη, Ξ. (1993)**, *Η Μετανάστευση προς την Ελλάδα: μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*, Αθήνα: Οδυσσεάς & Βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων
- Πετρονώτη, Μ. (1998)**, *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης: κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκενές*, Αθήνα: ΕΚΚΕ & ΠΛΕΘΡΟΝ
- Ραφαηλίδης, Α. & Τσελεκίδης, Ι.**, 'Τεχνολογία, καινοτομία, κοινωνία της γνώσης και Ελλάδα', στο Χ. Κόλλιας, Χ. Ναζάκης & Μ. Χλέτσος επιμ.(2005), *Σύγχρονες Προσεγγίσεις της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα: Πατάκη, σ. 407-443.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1991)**, *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη: Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα: Έξαντας
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1992)**, *Προβληματικές Επιχειρήσεις: Κράτος και Κοινωνικά Συμφέροντα τη δεκαετία του 1980*, Αθήνα: Κριτική
- Σακελλαρόπουλος, Θ. επιμ (1999)**, *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους: Τόμος Α*, Αθήνα: Κριτική
- Σακελλαρόπουλος, Θ. επιμ. (2004)**, *Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα: Τόμος Β*, Αθήνα: Διόνικος
- Συρίγου-Ρήγου, Ε. (2000)**, *Συζητώντας με τη Λίντα*, Αθήνα: Ανοιχτά Σύνορα
- Σωτηρόπουλος, Δ.**, «Όνις Βαβυλωνίας: Ερμηνείες της Μεταπολεμικής Ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Δ. Βενιέρης & Χ. Παπαθεοδώρου επιμ.(2003), *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 89-132.
- Τζωρτζοπούλου, Μ. (2002)**, *Μετανάστες προς την Ελλάδα: Η περίπτωση της περιοχής πρωτεύουσας*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Τήνιος, Π. & Λυμπεράκη, Α. (2002), *Εργασία και Συνοχή: Τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση και την Κοινωνική Ένταξη*, Αθήνα: Παπαζήση

Τσουκαλάς (1986), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), *Η Γηραιά Σελήνη: η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο

Χλέτσος, Μ., 'Αγορά Εργασίας – Ανεργία και πολιτικές απασχόλησης', στο Χ. Κόλλιας, Χ. Ναζάκης & Μ. Χλέτσος επιμ.(2005), *Σύγχρονες Προσεγγίσεις της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα: Πατάκη, σ. 371-405.

Ψημμένος, Ι. (1995), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα: Παπαζήση

Ψημμένος, Ι., 'Δημιουργώντας χώρους κοινωνικού αποκλεισμού: Η περίπτωση των Αλβανών ανεπίσημων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας' στο Κ. Κασιμάτη επιμ. (1998), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 221-273.

Ψημμένος, Ι., 'Ερμηνείες μετανάστευσης, προσδοκίες και ταυτότητες των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών' στο Κ. Κασιμάτη επιμ. (2003), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης: η περίπτωση των Αλβανών και των Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 123-155.

Τύπος:

Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Ν.Βασιλειάδου, *Οι μετανάστες της διπλανής πόρτας*, 25.9.2005

Ελευθεροτυπία, Χ.Μέγας, *11 στους 100 εργαζόμενους είναι μετανάστες*, 30 Δεκεμβρίου 2003, σ.23.

Καθημερινή, Στοιχεία ΙΝΕ 1998-2005 για ανεργία, 3 Δεκ.06, σ.40.

Ελευθεροτυπία, Τάκης Μίχας, *Πως οι φτωχές χώρες θα γίνουν πλούσιες*, 05.02.2007

Ελευθεροτυπία, Μ. Μιχάλης, *Ιαπωνία: οι νεόπτωχοι της αγοράς εργασίας*, 30.1.2005

Ελευθεροτυπία, Π.Δρακόπουλος, *Πλούσιες εταιρίες με φτωχούς υπαλλήλους*, 27.2.2005.

Ελευθεροτυπία, Μπ.Πολυχρονιάδη-Ε.Τριανταφύλλου, *Διπλοθεσίτες λόγω ανάγκης*, 02/10/2005.

Ελευθεροτυπία, Χ.Μέγας, *Σαρώνουν ελαστικές υπερωρίες και προσωρινή απασχόληση*, 24/11/2005.

Ελευθεροτυπία, Μπουγάνης-Πολυχρονιάδης, *Σκληρές δουλειές για μια χούφτα ευρώ*, Κυριακή 27.2.2005

Ελευθεροτυπία, Μπ.Πολυχρονιάδη-Ε.Τριανταφύλλου, *Διπλοθεσίτες λόγω ανάγκης*, 02/10/2005.

Ελευθεροτυπία, Β. Γεώργας, *Η κλωστοϋφαντουργία δεν σώζεται με το χαμηλό εργατικό κόστος*, 14.9.2005,

Ελευθεροτυπία, Χ. Παπασταθοπούλου, Ν. Ρούμπος, *Το σκληρό πρόσωπο της ανεργίας*, 26.9.2005, Ελευθεροτυπία, *Η ανεργία σε 3 χρόνια έγινε 20%, Πάμε για πλήρη αποβιομηχάνιση*, 27.9.2005.

Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Χ. Ζέρβας, *Για μια πάρτ-τάιμ θεσούλα στο Δημόσιο...*, 30.10.2005

Ελευθεροτυπία, Μ.Πίνη, *Κίνητρα σε επιχειρήσεις υπέρ των εργαζόμενων γυναικών*, 3.11.2005.

Ελευθεροτυπία, Ε.Τριανταφύλλου, *Κύριε Διευθυντά, αγχώθηκα!*, 13.2.2005.
Δεληθανάσση Μ., *Ελλάς, χώρα υπαλλήλων και υπηρεσιών*, Η Καθημερινή, Κυριακή
23 Ιανουαρίου 2005, σ.25
Η Καθημερινή, Οικονομική, *Κατασκευαστικές: μεταολυμπιακή...δόξα*, Κυριακή 28
Ιανουαρίου 2007, σ.9
Saturday Guardian, *Open all hours*, 18.2.06, Work:5
www.guardian.co.uk Stern Report 2006
http://www.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_economy_632923_22/02/2007_216732

Παραρτήματα

Παράρτημα 1

Πίνακας 1: Επαγγελματική κατάσταση στην χώρα προέλευσης και στην χώρα υποδοχής (έχουν

Επαγγελματική κατάσταση στην χώρα προέλευσης		Ομαδοποίηση γυναικείας εργασίας				Total
		εργάτριες, σερβιτόρες, λάντζα, αγρεργάτριες	επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, υπάλληλοι γραφείου, άλλο	οικιακές βοηθοί, καθαρίστριες	άνεργες, νοικοκυρές	
Εργαζόμενες στην χώρα προέλευσης	Count	12	10	40	21	83
	% rows	14,5%	12,0%	48,2%	25,3%	100,0%
	% columns	57,1%	66,7%	72,7%	42,9%	59,3%
Άνεργες, νοικοκυρές	Count	9	5	15	27	56
	% rows	16,1%	8,9%	26,8%	48,2%	100,0%
	% columns	42,9%	33,3%	27,3%	55,1%	40,0%
Δγ/Δα	Count	0	0	0	1	1
	% rows	,0%	,0%	,0%	100,0%	100,0%
	% columns	,0%	,0%	,0%	2,0%	,7%
Total	Count	21	15	55	49	140
	% rows	15,0%	10,7%	39,3%	35,0%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

αποκλειστεί αυτές που ήταν μαθήτριες ή φοιτήτριες στην χώρα προέλευσης)

Αν εστιάσει κανείς στην ομάδα των γυναικών που δούλευαν προτού μεταναστεύσουν, μπορεί να παρατηρήσει ότι μία στις τέσσερις είναι άνεργες στο πλαίσιο της χώρας υποδοχής.

Πίνακας 2: Σύγκριση δουλειάς στην χώρα υποδοχής και χώρα προέλευσης

Σε τι σας ικανοποιεί περισσότερο η δουλειά σας στην Ελλάδα;	
Υψηλότερες αποδοχές	51.8
Μπορείτε να εξελιχθείτε- συνεργαστείτε πιο εύκολα (ευκαιρίες ανέλιξης)	6.6
Μπορείτε να μάθετε πιο πολλά για το αντικείμενο σου (εκμάθηση)	10.2
Καλύτερος εργασιακός εξοπλισμός (εργασιακές υποδομές)	7.5
Άλλο	2.0
Σε τίποτα	4.8
ΔΑ διότι άνεργος στην Ελλάδα	9.3
ΔΑ διότι δεν εργαζόταν στην χώρα προέλευσης	26.6
ΔΓ-ΔΑ	1.6

Πίνακας 2^α

Σε τι σας ικανοποιεί λιγότερο η εργασία σας στην Ελλάδα;	
Χειρότερες εργασιακές σχέσεις (σχέσεις με προϊστάμενους, συν	12.5
Χειρότερες συνθήκες εργασίας (ανθυγιεινοί χώροι εργασίας, επ	12.3
Χαμηλότερο κοινωνικό κύρος (status)	14.5
Άλλο	2.7
Σε τίποτα	23.4
ΔΑ διότι άνεργος στην Ελλάδα	9.3
ΔΑ διότι δεν εργαζόταν στην χώρα προέλευσης	27.3
ΔΓ-ΔΑ	5.4

Πίνακας 3: Επιχειρηματική δραστηριότητα κατά εθνική καταγωγή

Κατηγοριοποίηση επιχειρηματικής δραστηριότητας		Εθνική καταγωγή		Total
		ομογενείς/ βορειοηπειρώτες, άλλο	αλβανοί/ίδες	
κατασκευές	Count	2	4	6
	% rows	33,3%	66,7%	100,0%
	% columns	14,3%	15,4%	15,0%
μικρές βιοτεχνίες	Count	1	5	6
	% rows	16,7%	83,3%	100,0%
	% columns	7,1%	19,2%	15,0%
εργοστάσιο	Count	1	0	1
	% rows	100,0%	,0%	100,0%
	% columns	7,1%	,0%	2,5%
μικροεμπόριο (ψιλικά, περιπτερά, μικροπωλητές)	Count	5	7	12
	% rows	41,7%	58,3%	100,0%
	% columns	35,7%	26,9%	30,0%
βιοτεχνίες φαγητού (πιτασαρίες, delivery)	Count	0	3	3
	% rows	,0%	100,0%	100,0%
	% columns	,0%	11,5%	7,5%
υπηρεσίες στην τοπική κοινότητα	Count	2	2	4
	% rows	50,0%	50,0%	100,0%
	% columns	14,3%	7,7%	10,0%
Άλλες υπηρεσίες (π.χ.εμπόριο)	Count	1	5	6
	% rows	16,7%	83,3%	100,0%
	% columns	7,1%	19,2%	15,0%
Δεν απάντησε	Count	2	0	2
	% rows	100,0%	,0%	100,0%
	% columns	14,3%	,0%	5,0%
Total	Count	14	26	40
	% rows	35,0%	65,0%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 3^α: Μέγεθος επιχείρησης κατά επάγγελμα

Πόσα άτομα εργάζονται στην επιχείρηση-οργανισμό-φορέα που δουλεύετε;		ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας			Total
		εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	επιχειρηματίες, ελεύθεροι επαγγελματίες, άλλο	κατασκευαστικός τομέας	
1 ως 10	Count	71	29	94	194
	% rows	36,6%	14,9%	48,5%	100,0%
	% columns	60,2%	50,0%	64,4%	60,2%
11 ως 19	Count	24	6	23	53
	% rows	45,3%	11,3%	43,4%	100,0%
	% columns	20,3%	10,3%	15,8%	16,5%
20 ως 49	Count	17	3	5	25
	% rows	68,0%	12,0%	20,0%	100,0%
	% columns	14,4%	5,2%	3,4%	7,8%
50 και άνω	Count	3	3	6	12
	% rows	25,0%	25,0%	50,0%	100,0%
	% columns	2,5%	5,2%	4,1%	3,7%
Κανένας	Count	1	1	2	4
	% rows	25,0%	25,0%	50,0%	100,0%
	% columns	,8%	1,7%	1,4%	1,2%
Δεν δουλεύω σε επιχείρηση-οργανισμό-φορέα	Count	1	12	8	21
	% rows	4,8%	57,1%	38,1%	100,0%
	% columns	,8%	20,7%	5,5%	6,5%
Δουλεύω με μια μικρή ομάδα ατόμων	Count	1	2	7	10
	% rows	10,0%	20,0%	70,0%	100,0%
	% columns	,8%	3,4%	4,8%	3,1%
Δουλεύω με μια μεγάλη ομάδα ατόμων	Count	0	2	1	3
	% rows	,0%	66,7%	33,3%	100,0%
	% columns	,0%	3,4%	,7%	,9%
Total	Count	118	58	146	322
	% rows	36,6%	18,0%	45,3%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Οι περισσότεροι από τους εργαζόμενους άνδρες δουλεύουν σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις (60.2+16.5+1.2= 77.9%) ενώ μία μικρή ομάδα δουλεύει σε μεγάλες επιχειρηματικές μονάδες (7.8+3.7=11.5%). Αυτό το εύρημα, σε γενικές γραμμές, επαληθεύει την κυριαρχία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία (ειδικά στον κατασκευαστικό τομέα) και αντανακλά ως ένα βαθμό το τοπίο πιθανής ανάπτυξης παραοικονομικών δραστηριοτήτων. Ο στατιστικός έλεγχος επιβεβαιώνει το παραπάνω: $\chi^2 = 10.076$, d.f.=4.

Πίνακας 4: Ασφάλιση κατά χρόνο παραμονής στην Ελλάδα

Είστε Ασφαλισμένος-η;		Χρόνος παραμονής στην Ελλάδα			Total
		έως και 4 χρόνια	από 5-7 χρόνια	από 8 χρόνια και άνω	
ναι	Count	36	113	246	395
	% within rows	9,1%	28,6%	62,3%	100,0%
	% within columns	76,6%	76,9%	83,7%	80,9%
όχι	Count	11	34	48	93
	% within rows	11,8%	36,6%	51,6%	100,0%
	% within columns	23,4%	23,1%	16,3%	19,1%
Total	Count	47	147	294	488
	% within rows	9,6%	30,1%	60,2%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Από τον στατιστικό έλεγχο του πίνακα 4 ($\chi^2=3.574$, d.f.=2) διαπιστώνω ότι τα χρόνια διαμονής στην χώρα υποδοχής δεν παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο για την ασφάλιση των ερωτώμενων – υπάρχει ένα παρεμφερές ποσοστό ανασφάλιστων τόσο για σχετικά νεοεισελθόντες όσο και για παραμένοντες πάνω από 8 χρόνια στην χώρα υποδοχής (σε αυτό πιθανώς συντελεί το προβληματικό σύστημα νομιμοποίησης της μετανάστευσης). Βρίσκω όμως ότι και οι περισσότεροι ανασφάλιστοι εργαζόμενοι μένουν για αρκετά χρόνια στην Ελλάδα και μάλιστα έχουν προσαρμοστεί οικονομικά χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες (Πίνακας 4^α).

Πίνακας 4^α: Διακρίμανση εισοδήματος ανασφάλιστων εργαζόμενων με διαμονή από 5 χρόνια και άνω στην Ελλάδα

	Frequency	Percent	Valid Percent
μέχρι 899 ευρώ	26	31,7	31,7
900-1499 ευρώ	33	40,2	40,2
1500+ ευρώ	13	15,9	15,9
Δγ/Δα	10	12,2	12,2
Total	82	100,0	100,0

Πίνακας 5: Σύγκριση συνθηκών πρόσληψης με τωρινές μισθολογικές συνθήκες κατά συχνότητα αλλαγής εργασίας

Έχετε αλλάξει κύρια εργασία, τους τελευταίους 12 μήνες;	Σε σχέση με τους έλληνες εργαζόμενους που έχουν την ίδια θέση και εμπειρία με εσάς θα λέγατε ότι αμοίβετε		Συνθήκες πρόσληψης	Total
			δεν κάνουν αυτή την εργασία οι έλληνες γιατ... γιατ...	
ναι	Λιγότερο	Count	11	11
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	55,0%	55,0%
	Το ίδιο	Count	7	7
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	35,0%	35,0%
	Περισσότερο	Count	1	1
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	5,0%	5,0%
	Δγ- Δα	Count	1	1
% rows		100,0%	100,0%	
% columns		5,0%	5,0%	
Total	Count	20	20	
	% rows	100,0%	100,0%	
	% columns	100,0%	100,0%	
όχι	Λιγότερο	Count	50	50
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	35,5%	35,5%
	Το ίδιο	Count	60	60
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	42,6%	42,6%
	Περισσότερο	Count	5	5
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	3,5%	3,5%
	Δγ- Δα	Count	26	26
% rows		100,0%	100,0%	
% columns		18,4%	18,4%	
Total	Count	141	141	
	% rows	100,0%	100,0%	
	% columns	100,0%	100,0%	

Οι μισοί από τους προσληφθέντες για τον συνήθη λόγο ότι η συγκεκριμένη δουλειά έχει χαμηλή ζήτηση από τους Έλληνες ισχυρίζονται ότι πληρώνονται το ίδιο με τους τελευταίους. Ενώ η μειοψηφική ομάδα των μισθωτών που ισχυρίζονται ότι προσλήφθηκε με χαμηλότερη αμοιβή από τους Έλληνες (πίνακας 5^α), εξακολουθεί σε γενικές γραμμές να το ισχυρίζεται (χωρίς να παρατηρείται κάποια διαφορά από τον χρόνο παραμονής τους στην ίδια εργασία).

Πίνακας 5^α: Σύγκριση διακριτικών αρχικών μισθολογικών συνθηκών με τωρινές κατά συχνότητα αλλαγής εργασίας

Πριν 3 χρόνια, κάνατε κάποια διαφορετική δουλειά στην Ελλάδα;	Σε σχέση με τους Έλληνες εργαζόμενους που έχουν την ίδια θέση και εμπειρία με εσάς θα λέγατε ότι αμοίβεστε		Συνθήκες πρόσληψης	Total
			χαμηλότερη αμοιβή από Έλληνες	
ναι	Λιγότερο	Count	19	19
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	67,9%	67,9%
	Το ίδιο	Count	5	5
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	17,9%	17,9%
	Δγ- Δα	Count	4	4
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	14,3%	14,3%
	Total	Count	28	28
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%
όχι	Λιγότερο	Count	46	46
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	70,8%	70,8%
	Το ίδιο	Count	16	16
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	24,6%	24,6%
	Δγ- Δα	Count	3	3
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	4,6%	4,6%
	Total	Count	65	65
		% rows	100,0%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%

Πίνακας 6: Σύνταξη εισοδήματος με ώρες εργασίας

εισοδηματικές κατηγορίες		ομαδοποίηση ωρών εργασίας				Total
		40 ώρες την εβδομάδα	40+ ώρες	κάτω από 40 ώρες	ασταθές ωράριο	
μέχρι 899 ευρώ	Count	46	57	9	7	119
	% rows	38,7%	47,9%	7,6%	5,9%	100,0%
	% columns	29,3%	28,1%	18,8%	31,8%	27,7%
900-1499 ευρώ	Count	68	84	24	7	183
	% rows	37,2%	45,9%	13,1%	3,8%	100,0%
	% columns	43,3%	41,4%	50,0%	31,8%	42,6%
1500+ ευρώ	Count	36	55	9	1	101
	% rows	35,6%	54,5%	8,9%	1,0%	100,0%
	% columns	22,9%	27,1%	18,8%	4,5%	23,5%
Δν/Δα	Count	7	7	6	7	27
	% rows	25,9%	25,9%	22,2%	25,9%	100,0%
	% columns	4,5%	3,4%	12,5%	31,8%	6,3%
Total	Count	157	203	48	22	430
	% rows	36,5%	47,2%	11,2%	5,1%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 7: Σύγκριση τωρινής με προηγούμενη απασχόληση (άνδρες)

Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας		Ομαδοποίηση προηγούμενης ανδρικής εργασίας			Total
		εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	κατασκευαστικ ός τομέας (οικοδόμοι, ελαιοχρωματιστές)	
εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	Count	23	8	20	51
	% rows	45,1%	15,7%	39,2%	100,0%
	% columns	48,9%	32,0%	46,5%	44,3%
επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	Count	6	7	11	24
	% rows	25,0%	29,2%	45,8%	100,0%
	% columns	12,8%	28,0%	25,6%	20,9%
κατασκευαστικός τομέας (οικοδόμοι, ελαιοχρωματιστές)	Count	15	6	12	33
	% rows	45,5%	18,2%	36,4%	100,0%
	% columns	31,9%	24,0%	27,9%	28,7%
άνεργοι	Count	3	4	0	7
	% rows	42,9%	57,1%	,0%	100,0%
	% columns	6,4%	16,0%	,0%	6,1%
Total	Count	47	25	43	115
	% rows	40,9%	21,7%	37,4%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Βλέπουμε ότι το 45,8% αυτών που εργάζονται τώρα ως επιχειρηματίες, ελ.επαγγελματίες ή άλλο ήταν οικοδόμοι στην προηγούμενη δουλειά τους. Ενώ το 25,6% αυτών που στην προηγούμενη δουλειά τους ήταν οικοδόμοι είναι τώρα σε αντικειμενικά καλύτερη δουλειά (επιχ. ελ.επάγγελμα ή άλλο).

Πίνακας 7^α: Για ποιο λόγο σταματήσατε την προηγούμενη κύρια μισθωτή σας εργασία ή την επιχειρηματική σας δραστηριότητα;

	Frequency	Percent	Valid Percent
Βρήκατε καλύτερη εργασία	76	13,6	46,9
Έληξε η σύμβαση σας	4	,7	2,5
Σας ανάγκασε ο εργοδότης να σταματήσετε (απόλυση, κλείσιμο επιχείρησης)	26	4,6	16,0
Γάμος	1	,2	,6
Γέννηση ή φροντίδα παιδιών	16	2,9	9,9
Φροντίδα ασθενών ή ανίκανων ατόμων	1	,2	,6
Αλλαγή τύπου εργασίας του-της συζύγου-συντρόφου	2	,4	1,2
Σπουδές	1	,2	,6
Ασθένεια ή ανικανότητα	3	,5	1,9
Άλλοι λόγοι, δηλαδή	29	5,2	17,9
ΔΓ-ΔΑ	3	,5	1,9
Total	162	28,9	100,0
Missing System	398	71,1	
Total	560	100,0	

Πίνακας 8: Συχνότητα αλλαγής κύριας εργασίας και εισόδημα

Έχετε αλλάξει κύρια εργασία, τους τελευταίους 12 μήνες;		Εισοδηματικές κατηγορίες				Total
		μέχρι 899 ευρώ	900-1499 ευρώ	1500+ ευρώ	Δγ/Δα	
ναι	Count	14	18	18	3	53
	% rows	26,4%	34,0%	34,0%	5,7%	100,0%
	% columns	11,6%	9,8%	18,0%	10,3%	12,2%
όχι	Count	107	165	82	26	380
	% rows	28,2%	43,4%	21,6%	6,8%	100,0%
	% columns	88,4%	89,7%	82,0%	89,7%	87,6%
δγ-δα	Count	0	1	0	0	1
	% rows	,0%	100,0%	,0%	,0%	100,0%
	% columns	,0%	,5%	,0%	,0%	,2%
Total	Count	121	184	100	29	434
	% rows	27,9%	42,4%	23,0%	6,7%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ο στατιστικός έλεγχος του Πίνακα 8 ($\chi^2=4.074$, d.f.=2) επαληθεύει το ότι η εισοδηματική κατάσταση δεν σχετίζεται με την απόφαση των ερωτώμενων να αλλάξουν ή όχι κύρια εργασία.

Πίνακας 8^β: Συχνότητα αλλαγής κύριας εργασίας και χρόνος παραμονής στην Ελλάδα

Έχετε αλλάξει κύρια εργασία, τον τελευταίο χρόνο;		Χρόνος παραμονής στην Ελλάδα			Total
		έως και 4 χρόνια	από 5-7 χρόνια	από 8 χρόνια και άνω	
ναι	Count	12	8	33	53
	% rows	22,6%	15,1%	62,3%	100,0%
	% columns	26,1%	5,9%	13,0%	12,2%
όχι	Count	34	127	219	380
	% rows	8,9%	33,4%	57,6%	100,0%
	% columns	73,9%	94,1%	86,6%	87,6%
δγ-δα	Count	0	0	1	1
	% rows	,0%	,0%	100,0%	100,0%
	% columns	,0%	,0%	,4%	,2%
Total	Count	46	135	253	434
	% rows	10,6%	31,1%	58,3%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Παράρτημα 2

Πίνακας 1: Αναζήτηση εργασίας κατά ηλικιακές ομάδες και φύλο

ΦΥΛΟ	Αναζήτηση εργασίας		3 ηλικιακές ομάδες			Total
			19-24 ετών	25-49 ετών	50 και άνω	
Ανδρας	Ναι, αναζήτησε	Count	11	28	6	45
		% columns	19,6%	12,9%	14,0%	14,2%
	Όχι, έχει και δεν ζητάει άλλη	Count	39	171	26	236
		% columns	69,6%	78,8%	60,5%	74,7%
	Όχι, για οικογεν/προσωπικούς λόγους	Count	0	5	1	6
		% columns	,0%	2,3%	2,3%	1,9%
	Όχι, γιατί επιμορφώνεται	Count	3	0	1	4
		% columns	5,4%	,0%	2,3%	1,3%
	Όχι, πιστεύει ότι δεν θα βρει ή δεν ξέρει που να ψάξει	Count	0	9	1	10
% columns		,0%	4,1%	2,3%	3,2%	
Όχι, λόγω σύνταξης, ασθένειας, άλλο, δεν είπτε	Count	2	3	8	13	
	% columns	3,6%	1,4%	18,6%	4,1%	
Δγ/Δα	Count	1	1	0	2	
	% columns	1,8%	,5%	,0%	,6%	
Total	Count	56	217	43	316	
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
Γυναίκα	Ναι, αναζήτησε	Count	11	41	2	54
		% columns	35,5%	29,9%	16,7%	30,0%
	Όχι, έχει και δεν ζητάει άλλη	Count	10	55	7	72
		% columns	32,3%	40,1%	58,3%	40,0%
	Όχι, για οικογεν/προσωπικούς λόγους	Count	8	31	1	38
		% columns	19,4%	22,6%	8,3%	21,1%
	Όχι, γιατί επιμορφώνεται	Count	3	0	0	3
		% columns	9,7%	,0%	,0%	1,7%
	Όχι, πιστεύει ότι δεν θα βρει ή δεν ξέρει που να ψάξει	Count	0	3	1	4
% columns		,0%	2,2%	8,3%	2,2%	
Όχι, λόγω σύνταξης, ασθένειας, άλλο, δεν είπτε	Count	1	7	1	9	
	% columns	3,2%	5,1%	8,3%	5,0%	
Total	Count	31	137	12	180	
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Γυναίκες και νέοι ψάχνουν για νέες δουλειές περισσότερο από τους άνδρες και άλλες ηλικιακές ομάδες αντίστοιχα. Οι λόγοι, τώρα, για τους οποίους οι ερωτώμενοι δεν αναζητούν νέα εργασία κατανέμονται ως εξής: το 69.6% των νέων ανδρών ισχυρίζονται ότι δεν έψαξαν για δουλειά την περίοδο μεταξύ Μάϊου και Οκτωμβρίου 2003 γιατί «είχαν και δεν ζητούσαν άλλη». Στην περίπτωση των γυναικών, οι λόγοι για τους οποίους δεν αναζητούν (άλλη) εργασία είναι περισσότερο μοιρασμένοι (το 32.3% των νέων γυναικών δεν ψάχνει για δουλειά γιατί έχει και δεν θέλει άλλη, και το 19.4% και 9.7% για οικογενειακούς και εκπαιδευτικούς λόγους αντίστοιχα). Επιπλέον, όσο οι γυναίκες μεγαλώνουν τόσο περισσότερο δηλώνουν ότι «έχουν δουλειά και δεν ζητούν άλλη» δείχνοντας έτσι την σημασία άλλων παραγόντων στις ζωές τους. Το ίδιο ισχύει και για τους άνδρες με την διαφορά, όμως, ότι το ποσοστό που δεν ψάχνει δουλειά γιατί «έχει και δεν θέλει άλλη» είναι πολύ μεγαλύτερο (74.7%) από το αντίστοιχο των γυναικών (40%). Με μια πρώτη ματιά λοιπόν, αυτά τα ευρήματα είναι ενδεικτικά υψηλών ποσοστών απασχόλησης. Αλλά αυτά από μόνα τους δεν εκφράζουν τίποτα για την διαδικασία οικονομικής ένταξης.

Πίνακας 1^α: Αναζήτηση εργασίας κατά σύνθεση νοικοκυριού και φύλο

ΦΥΛΟ	Αναζήτηση εργασίας		Σύνθεση νοικοκυριού				Total
			ζευγάρια με/χωρίς παιδιά και ίσως και άλλοι	με γονείς/πτεθρικά και ίσως άλλους συγγενείς	με άλλους συγγενείς ή/και φίλους/ές	μόνος/η	
ΑΝΔΡΑΣ	αναζήτησε	Count	21	7	9	9	46
		% rows	45,7%	15,2%	19,6%	19,6%	100,0%
		% columns	10,6%	29,2%	16,4%	25,7%	14,7%
	δεν αναζήτησε	Count	176	17	46	26	265
		% rows	66,4%	6,4%	17,4%	9,8%	100,0%
		% columns	88,4%	70,8%	83,6%	74,3%	84,7%
	Δγ/Δα	Count	2	0	0	0	2
		% rows	100,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%
		% columns	1,0%	,0%	,0%	,0%	,6%
	Total	Count	199	24	55	35	313
		% rows	63,6%	7,7%	17,6%	11,2%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
ΓΥΝΑΙΚΑ	αναζήτησε	Count	44	9	0	1	54
		% rows	81,5%	16,7%	,0%	1,9%	100,0%
		% columns	29,1%	42,9%	,0%	20,0%	30,0%
	δεν αναζήτησε	Count	107	12	3	4	126
		% rows	84,9%	9,5%	2,4%	3,2%	100,0%
		% columns	70,9%	57,1%	100,0%	80,0%	70,0%
	Total	Count	151	21	3	5	180
		% rows	83,9%	11,7%	1,7%	2,8%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Σε γενικές γραμμές το δείγμα μου δεν ψάχνει για (άλλη) δουλειά. Οι οικογενειακές υποχρεώσεις παίζουν κάποιο ρόλο σε αυτή την απόφασή τους (όπως φαίνεται πιο καθαρά παρακάτω στους πίνακες 2^α, 2^β). Ούτε, όμως, για αυτούς/ές που δεν έχουν να συντηρήσουν οικογένεια και είναι περισσότερο ελεύθεροι/ες συνηθίζεται να ψάχνουν για άλλη δουλειά.

Πίνακας 1^β: Αναζήτηση εργασίας κατά εισοδηματική κατηγορία

Αναζήτηση εργασίας		εισοδηματικές κατηγορίες				Total
		μέχρι 899 ευρώ	900-1499 ευρώ	1500+ ευρώ	Δγ/Δα	
αναζήτησε	Count	37	36	20	7	100
	% rows	37,0%	36,0%	20,0%	7,0%	100,0%
	% columns	25,9%	17,3%	19,0%	16,7%	20,1%
δεν αναζήτησε	Count	105	172	85	34	396
	% rows	26,5%	43,4%	21,5%	8,6%	100,0%
	% columns	73,4%	82,7%	81,0%	81,0%	79,5%
Δγ/Δα	Count	1	0	0	1	2
	% rows	50,0%	,0%	,0%	50,0%	100,0%
	% columns	,7%	,0%	,0%	2,4%	,4%
Total	Count	143	208	105	42	498
	% rows	28,7%	41,8%	21,1%	8,4%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Βλέπουμε εδώ ότι το 37% των ερωτώμενων που αναζητούν (άλλη) εργασία έχουν μηνιαίο εισόδημα νοικοκυριού κάτω από 900 ευρώ, όπως ήταν αναμενόμενο. Από την άλλη, μόνο ένα στα τέσσερα νοικοκυριά με συνολικό εισόδημα κάτω των 900 ευρώ ψάχνει για (άλλη) δουλειά. Τα ¾ δηλαδή των νοικοκυριών που φαίνεται να έχουν οικονομική ανάγκη για

διαφορετική δουλειά δεν την αναζητούν ($\chi^2=4.132$, d.f.=2). Η σοβαρότητα αυτού του ευρήματος όσον αφορά την κοινωνικοοικονομική κινητικότητα των αλβανών μεταναστών μπορεί να επαληθευθεί αν το ελέγξουμε υπό το πρίσμα του χρόνου διαμονής στην Ελλάδα (Πίνακας 1').

Πίνακας 1': Αναζήτηση εργασίας κατά χρόνο παραμονής στην Ελλάδα για νοικοκυριά που το μηνιαίο εισόδημα τους κυμαίνεται κάτω των 900 ευρώ

Αναζήτηση εργασίας		Χρόνος παραμονής στην Ελλάδα			Total
		έως και 4 χρόνια	από 5-7 χρόνια	από 8 χρόνια και άνω	
αναζήτησε	Count	7	13	17	37
	% rows	18,9%	35,1%	45,9%	100,0%
	% columns	36,8%	28,9%	21,5%	25,9%
δεν αναζήτησε	Count	12	32	61	105
	% rows	11,4%	30,5%	58,1%	100,0%
	% columns	63,2%	71,1%	77,2%	73,4%
Δη/Δα	Count	0	0	1	1
	% rows	,0%	,0%	100,0%	100,0%
	% columns	,0%	,0%	1,3%	,7%
Total	Count	19	45	79	143
	% rows	13,3%	31,5%	55,2%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 2: Εργασιακή δυσαρέσκεια και μη αναζήτηση άλλης εργασίας (άνδρες)

Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας		Σε τι σας ικανοποιεί λιγότερο η σημερινή δουλειά σας εδώ από την δουλειά στην χώρα προέλευσής σας			Total
		χειρότερες εργασιακές σχέσεις ή συνθήκες ή κύρας ή άλλα	σε τίποτα	missing λόγω ηλικίας ή/και ανεργίας	
εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	Count	34	31	18	83
	% rows	41,0%	37,3%	21,7%	100,0%
επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	Count	11	17	14	42
	% rows	26,2%	40,5%	33,3%	100,0%
κατασκευαστικός τομέας	Count	49	24	27	100
	% rows	49,0%	24,0%	27,0%	100,0%

Ο μεγαλύτερος αριθμός αυτών που δηλώνουν ότι "έχουν και δεν ζητούν άλλη εργασία" και ταυτόχρονα εκφράζουν δυσαρέσκεια για την τωρινή τους δουλειά είναι οι απασχολούμενοι στον τομέα των κατασκευών για τους άνδρες και οι καθαρίστριες/οικιακοί βοηθοί για τις γυναίκες. Πιο συγκεκριμένα, η ποσοτικά σημαντική ομάδα των οικοδόμων που απαντούν ότι "δεν ψάχνουν για εργασία γιατί έχουν" δηλώνει ότι δεν είναι και τόσο ικανοποιημένο από την δουλειά του κατά 49-24=25% παραπάνω από τους οικοδόμους της ίδιας ομάδας που δεν βρίσκουν κανένα πρόβλημα στην δουλειά τους, ποσοστό σημαντικά μεγαλύτερο από το αντίστοιχο 41-37.3=3.7% των εργατών στον δευτερογενή, τριτογενή και πρωτογενή τομέα (Πίνακας 2). Κάποιος θα μπορούσε να αντικρούσει εδώ ότι είναι λογικό οι οικοδόμοι να εμφανίζουν μεγαλύτερη συγκέντρωση στους συγκεκριμένους λόγους μη αναζήτησης εργασίας επειδή είναι και η πιο πολυάριθμη επαγγελματική ομάδα (38.7% των αντρών είναι οικοδόμοι) - αυτό όμως δεν ισχύει καθώς με την ομαδοποίηση των επαγγελματιών που έχει γίνει, τα λοιπά επαγγέλματα (εργάτες δευτερογενούς, τριτογενούς και πρωτογενούς τομέα και επιχ. ελ επαγγελματίες, άλλο) φτάνουν να αντιπροσωπεύουν το 31.1% και 26.1% των αντρών αντίστοιχα. Ή θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι είναι λογικό οι οικοδόμοι να εμφανίζουν υψηλή συχνότητα στις συγκεκριμένες αξιολογήσεις σχετικά με την εργασία τους στην Ελλάδα λόγω

της φύσης της δουλειάς τους - γιατί τότε δήλωσαν ότι "δεν ψάχνουν για άλλη δουλειά επειδή έχουν"; Ερχόμαστε δηλαδή αντιμέτωποι με το εξής παράδοξο: ότι αυτοί/ες που δηλώνουν ότι δεν ζητούν άλλη δουλειά γιατί "έχουν αυτή που έχουν", είναι και αυτοί/ες που δεν είναι και τόσο ευχαριστημένοι/ες με την δουλειά τους! Μήπως τελικά η απόφαση τους περί αναζήτησης εργασίας αποτελεί περισσότερο συντεταγμένη διαφορετικών από τους σχετιζόμενους με την εργασία παράγοντες; Όπως η παραδοσιακή ανδρική τους ταυτότητα που τους δημιουργεί ένα αίσθημα παραιτήσης/αποτυχίας στην περίπτωση αναζήτησης άλλης δουλειάς ή οι οικογενειακές υποχρεώσεις τους που δεν τους επιτρέπουν να αφήσουν την "στοιχειώδη ασφάλεια" της παρούσας δουλειάς και να θέσουν εαυτούς στο φάσμα της ανασφάλειας που υπάρχει στην αναζήτηση εργασίας, η ηλικία τους (όσο μεγαλώνουν τόσο λιγότερο ενδιαφέρονται να αναζητήσουν άλλη δουλειά όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, Παράρτημα 2), ή μήπως το κοινωνικό κεφάλαιο που σχηματίζεται και χαρακτηρίζει τον χώρο εργασίας τους (η κοινοτική νοηματοδότηση της εργασίας/ εργασιακή ηθική).

Πίνακας 2^α: Αναζήτηση εργασίας κατά σύνθεση νοικοκυριού και 'ανδρικό' επάγγελμα

Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας	Αναζήτηση εργασίας		Σύνθεση νοικοκυριού				Total
			ζευγάρια με/χωρίς παιδιά και ίσως και άλλοι	με γονείς/ πεθερικά και ίσως άλλους συγγενείς	με άλλους συγγενείς ή/και φίλους/ες	μόνος/ η	
εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. Τομέα	Όχι, έχει και δεν ζητάει άλλη	Count	60	6	12	8	86
		% rows	69,8%	7,0%	14,0%	9,3%	100,0%
επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	Όχι, έχει και δεν ζητάει άλλη	Count	31	3	4	3	41
		% rows	75,6%	7,3%	9,8%	7,3%	100,0%
κατασκευαστικός τομέας (οικοδόμοι, ελασχωρωματιστές)	Όχι, έχει και δεν ζητάει άλλη	Count	62	3	28	14	107
		% rows	57,9%	2,8%	26,2%	13,1%	100,0%

Εδώ βλέπουμε ότι το $26.2+13.1=39.3\%$ των οικοδόμων που στο θέμα της αναζήτησης εργασίας ισχυρίζονται ότι "δεν ζητούν άλλη γιατί έχουν", δεν έχουν οικογενειακές υποχρεώσεις (παιδιά, σύζυγο κτλ) που να τους επηρεάζουν σε μία πιθανή απόφαση για αλλαγή δουλειάς. Από την άλλη, ένα υπόλοιπο 60.7% που λέει ότι "έχει και δεν ψάχνει άλλη" δουλειά πιθανόν να επηρεάζεται από τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις (αν) όταν σκέφτεται για αλλαγή δουλειάς. Τι έχει όμως περισσότερη βαρύτητα στην αναζήτηση εργασίας: τα χαρακτηριστικά της εργασίας ή η οικογενειακή κατάσταση;

Πίνακας 2^β: οι ερωτώμενοι που απάντησαν ότι "έχουν δουλειά και δεν ζητούν άλλη" και δεν είναι τόσο ικανοποιημένοι από την δουλειά τους κατά σύνθεση νοικοκυριού ('ανδρικά' επαγγέλματα)

Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας		Σύνθεση νοικοκυριού			Total
		ζευγάρια με/ χωρίς παιδιά και ίσως και άλλοι	με άλλους συγγενείς ή/και φίλους/ες	μόνος/η	
εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	Count	25	6	3	34
	% rows	73,5%	17,6%	8,8%	100,0%
επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	Count	9	1		10
	% rows	90,0%	10,0%		100,0%
κατασκευαστικός τομέας (οικοδόμοι, ελασχωρωματιστές)	Count	33	11	2	46
	% rows	71,7%	23,9%	4,3%	100,0%

Ο πίνακας 2^β δείχνει ότι από τους εργαζόμενους στον κατασκευαστικό τομέα που δήλωσαν ότι "δεν ψάχνουν για δουλειά γιατί έχουν" παρόλο που δεν είναι ιδιαίτερα ευχαριστημένοι από την συγκεκριμένη εργασία τους (που συνιστούν το 49% των οικοδόμων που λένε ότι

"έχουν και δεν ζητούν δουλειά"), οι περισσότεροι (το 71.7%) επιρρέάζονται στην απόφαση τους για αναζήτηση και από το αν ζουν με την οικογένεια τους.

Πίνακας 2' : ερωτώμενοι που έχουν δουλειά και δεν ζητούν άλλη παρά το ότι εμφανίζονται δυσαρεστημένοι με την τωρινή τους εργασία, κατά πρόθεση παραμονής και επάγγελμα (άνδρες)

Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας		Θα επιθυμούσατε να μείνετε μόνιμα στην Ελλάδα;			Total
		ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ-ΔΔ	
εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. ταμέα	Count	27	6	1	34
	% rows	79,4%	17,6%	2,9%	100,0%
επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	Count	10			10
	% rows	100,0%			100,0%
κατασκευαστικός τομέας (οικοδόμοι, ελαιοχρωματιστές)	Count	28	13	8	49
	% rows	57,1%	26,5%	16,3%	100,0%

Πίνακας 3 : Δίκτυα εύρεσης εργασίας

Τι ενέργειες κάνατε για να βρείτε εργασία;	
Ήρθε σε επαφή με Δημόσιο Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας	6,0
Ήρθε σε επαφή με Ιδιωτικό Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας	3,0
Απευθύνθηκε μόνος-η σε εργοδότες για να βρει εργασία	24,0
Ρώτησε φίλους, συγγενείς για να βρει εργασία	78,0
Απευθύνθηκε σε συλλόγους ομοεθνών μεταναστών	1,0
Έψαξε σε αγγελίες εφημερίδων	23,0

Το 78% των μεταναστών/μεταναστριών που έψαξαν για εργασία στο διάστημα Μάιος-Οκτώβριος 2003 (το 20.1% του όλου δείγματος αν αφαιρέσουμε τους αυτοαπασχολούμενους) χρησιμοποίησε δίκτυα συγγενών και φίλων.

Πίνακας 3^α: Έχετε βοηθήσει κάποιον να βρει δουλειά στην διάρκεια των τελευταίων 5 μηνών;

	Frequency	Percent	Valid Percent
ναι	212	37,9	40,1
όχι	317	56,6	59,9
Total	529	94,5	100,0
Missing	31	5,5	
Total	560	100,0	

Σχεδόν το 40% των ερωτώμενων έχουν βοηθήσει κάποιον, συνήθως από την Αλβανία, να βρει δουλειά το 6μηνο που προηγήθηκε της συνέντευξης. Αν εξετάσουμε αυτό το εύρημα κατά επάγγελμα και φύλο θα δούμε ότι περισσότερο οι άνδρες που απασχολούνται στον κατασκευαστικό τομέα και οι γυναίκες που απασχολούνται στις οικιακές υπηρεσίες και υπηρεσίες φροντίδας βοηθάνε άλλους να βρουν δουλειά (αν και γενικά δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ των δικτύων εργασίας που αναπτύσσονται σε άλλα επαγγέλματα, όπως δείχνει ο στατιστικός έλεγχος στον πίνακα 3^β $\chi^2=5.765$, d.f.=2).

Πίνακας 3^β: Άτυπα δίκτυα εύρεσης εργασίας κατά επάγγελμα (άνδρες)

Έχετε βοηθήσει κάποιον να βρει δουλειά στην διάρκεια των τελευταίων 5 μηνών;		Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας				Total
		εργάτες δευτερογενούς τριτ. και πρωτ. τομέα	επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	κατασκευαστικός τομέας (οικοδόμοι, μπουγιατζήδες)	άνεργοι	
ναι	Count	51	32	82	2	167
	% rows	30,5%	19,2%	49,1%	1,2%	100,0%
	% columns	43,2%	42,7%	56,2%	12,5%	47,0%
όχι	Count	67	43	64	14	188
	% rows	35,6%	22,9%	34,0%	7,4%	100,0%
	% columns	56,8%	57,3%	43,8%	87,5%	53,0%
Total	Count	118	75	146	16	355
	% rows	33,2%	21,1%	41,1%	4,5%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 3^γ: Άτυπα δίκτυα εύρεσης εργασίας κατά επάγγελμα (γυναίκες)

Έχετε βοηθήσει κάποιον να βρει δουλειά στην διάρκεια των τελευταίων 5 μηνών;		Ομαδοποίηση γυναικείας εργασίας				Total
		εργάτριες, σερβιτόρες, λάντζα, αγρεργάτριες	επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, υπάλληλοι γραφείου, άλλο	οικιακές βοηθοί, καθαρίστριες	άνεργες, νοικοκυρές	
ναι	Count	8	8	21	8	45
	% rows	17,8%	17,8%	46,7%	17,8%	100,0%
	% columns	34,8%	26,7%	33,3%	14,0%	26,0%
όχι	Count	15	22	42	49	128
	% rows	11,7%	17,2%	32,8%	38,3%	100,0%
	% columns	65,2%	73,3%	66,7%	86,0%	74,0%
Total	Count	23	30	63	57	173
	% rows	13,3%	17,3%	36,4%	32,9%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 4: Ποια είναι η κύρια εργασία που κάνετε το τελευταίο 12μηνο στην Ελλάδα (άρρην); (αποκλείω άνεργους και γυναίκες)

	Frequency	Percent
Οικοδόμος-μπουγιατζής	147	40,4
Εργάτης σε βιοτεχνία	27	7,4
Εργάτης σε βιομηχανία	20	5,5
Βοηθός τεχνίτη	35	9,6
Σερβιτόρος	7	1,9
Μεταφορές-αχθαφόρος	9	2,5
Διανομές	6	1,6
Λαντζιέρης	4	1,1
Καθαριστής	8	2,2
Αγρεργάτης	1	,3
Επιχειρηματίας	12	3,3
Ελεύθερος επαγγελματίας	16	4,4
Άλλο, π;	72	19,8
Total	364	100,0

Πίνακας 4^α: Συγκέντρωση αλλοδαπών (αλβανών) στον κατασκευαστικό τομέα

Κύρια εργασία		Πόσοι από τους εργαζόμενους που δουλεύουν μαζί σας είναι αλλοδαποί;						Total
		Όλοι	Οι περισσότεροι	Οι μισοί	Οι λιγότεροι	Κανένας	ΔΓ	
Οικοδόμος – μπογιατζής	Count	20	72	15	26	7	2	142
	% rows	14,1%	50,7%	10,6%	18,3%	4,9%	1,4%	100,0%

Έλεγχος για την πυκνότητα συγκέντρωσης αλβανών στον κατασκευαστικό τομέα με δύο τρόπους: α) με το ποσοστό των εργαζόμενων στον κατασκευαστικό τομέα στα διάφορα επαγγέλματα του δείγματος μας (δηλαδή τον πίνακα 4 όπου οι οικοδόμοι/μπογιατζήδες αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό (40.4%) των εργαζόμενων αντρών), β) με το ποσοστό των οικοδόμων που απαντά για τον αριθμό των αλλοδαπών που δουλεύουν μαζί του. Στην συγκεκριμένη περίπτωση επιβεβαιώνεται η πυκνή συγκέντρωση αλβανών στον κατασκευαστικό τομέα καθώς παραπάνω από τους μισούς οικοδόμους απαντούν ότι στην δουλειά τους οι περισσότεροι είναι αλλοδαποί και πιο συγκεκριμένα (όπως επεξηγούταν στην συνέντευξη) αλβανοί.

Παράρτημα 3

Πίνακας1: Πυκνοκατοίκηση

Μέγεθος νοικοκυριού	Αριθμός δωματίων κατακόσας		Ένθεση νοικοκυριού				Total
			ζευγάρια με/χωρίς παιδιά και ίσως και άλλοι	με γονείς/ πεθερικά και ίσως άλλους συγγενείς	με άλλους συγγενείς ή/και φίλους/ες	μόνος/η	
2 (άτομα)	1-3 δωμάτια (με μπάνιο και κουζίνα)	Count	10	1	9		20
		% rows	50,0%	5,0%	45,0%		100,0%
		% columns	31,3%	100,0%	64,3%		42,6%
	4 δωμάτια	Count	15	0	5		20
		% rows	75,0%	,0%	25,0%		100,0%
		% columns	46,9%	,0%	35,7%		42,6%
	5 δωμάτια	Count	7	0	0		7
		% rows	100,0%	,0%	,0%		100,0%
		% columns	21,9%	,0%	,0%		14,9%
	Total	Count	32	1	14		47
% rows		68,1%	2,1%	29,8%		100,0%	
% columns		100,0%	100,0%	100,0%		100,0%	
3-4	1-3 δωμάτια (με μπάνιο και κουζίνα)	Count	67	2	17		86
		% rows	77,9%	2,3%	19,8%		100,0%
		% columns	30,6%	7,4%	53,1%		30,9%
	4 δωμάτια	Count	93	11	9		113
		% rows	82,3%	9,7%	8,0%		100,0%
		% columns	42,5%	40,7%	28,1%		40,6%
	5 δωμάτια	Count	57	11	5		73
		% rows	78,1%	15,1%	6,8%		100,0%
		% columns	26,0%	40,7%	15,6%		26,3%
	5+ δωμάτια	Count	2	3	1		6
		% rows	33,3%	50,0%	16,7%		100,0%
		% columns	,9%	11,1%	3,1%		2,2%
	Total	Count	219	27	32		278
		% rows	78,8%	9,7%	11,5%		100,0%
% columns		100,0%	100,0%	100,0%		100,0%	
5-7	1-3 δωμάτια (με μπάνιο και κουζίνα)	Count	43	5	0		48
		% rows	89,6%	10,4%	,0%		100,0%
		% columns	33,1%	22,7%	,0%		29,8%
	4 δωμάτια	Count	48	9	7		64
		% rows	75,0%	14,1%	10,9%		100,0%
		% columns	36,9%	40,9%	77,8%		39,8%
	5 δωμάτια	Count	28	6	2		36
		% rows	77,8%	16,7%	5,6%		100,0%
		% columns	21,5%	27,3%	22,2%		22,4%
	5+ δωμάτια	Count	11	2	0		13
		% rows	84,6%	15,4%	,0%		100,0%
		% columns	8,5%	9,1%	,0%		8,1%
	Total	Count	130	22	9		161
		% rows	80,7%	13,7%	5,6%		100,0%
% columns		100,0%	100,0%	100,0%		100,0%	
Περισσό-τερα από 7	1-3 δωμάτια (με μπάνιο και κουζίνα)	Count	1				1
		% rows	100,0%				100,0%
		% columns	33,3%				33,3%
	4 δωμάτια	Count	1				1
		% rows	100,0%				100,0%
		% columns	33,3%				33,3%
	5+ δωμάτια	Count	1				1
		% rows	100,0%				100,0%
		% columns	33,3%				33,3%
	Total	Count	3				3
% rows		100,0%				100,0%	
% columns		100,0%				100,0%	
1	1-3 δωμάτια (με μπάνιο και κουζίνα)	Count				31	31
		% rows				100,0%	100,0%
		% columns				66,0%	66,0%
	4 δωμάτια	Count				12	12
		% rows				100,0%	100,0%
		% columns				25,5%	25,5%
	5 δωμάτια	Count				4	4
		% rows				100,0%	100,0%
		% columns				8,5%	8,5%
	Total	Count				47	47
% rows					100,0%	100,0%	
% columns					100,0%	100,0%	

Πίνακας 1^α: Πόσο ενοίκιο πληρώνετε το μήνα;

	Frequency	Percent	Valid Percent
Μέχρι 200 ευρώ	202	36,1	37,8
201-300 ευρώ	252	45,0	47,2
301-400 ευρώ	38	6,8	7,1
401-600 ευρώ	4	,7	,7
πάνω από 601 ευρώ	1	,2	,2
Δγ-Δα	37	6,6	6,9
Total	534	95,4	100,0
Missing	26	4,6	
Total	560	100,0	

Πίνακας 2: Γεωγραφική θέση κατοικίας και αναφορά προβλημάτων

Προβλήματα κατοικίας (εξαιρούνται οι φιλοξενούμενοι, ένοικοι ξενοδοχείου, άστεγοι)		Σε ποια περιοχή της Αθήνας μένετε;							Total
		Βόρεια πρόσπια	Νότια πρόσπια	Ανατολικά πρόσπια	Δυτικά πρόσπια	Δήμος Αθήνα	Πειραιάς & Δήμοι Πειραιά	ΔΓ-ΔΑ	
κανένα πρόβλημα	Count	38	34	16	49	82	42	1	262
	% within rows	14,5%	13,0%	6,1%	18,7%	31,3%	16,0%	,4%	100,0%
	% within columns	64,4%	63,0%	32,7%	55,7%	38,5%	58,3%	100,0%	48,9%
με πρόβλημα(τα)	Count	21	20	33	39	131	30	0	274
	% within rows	7,7%	7,3%	12,0%	14,2%	47,8%	10,9%	,0%	100,0%
	% within columns	35,6%	37,0%	67,3%	44,3%	61,5%	41,7%	,0%	51,1%
Total	Count	59	54	49	88	213	72	1	536
	% within rows	11,0%	10,1%	9,1%	16,4%	39,7%	13,4%	,2%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 3: Μένετε

	Frequency	Percent	Valid Percent
σε μονοκατοικία	164	29,3	29,3
σε πολυκατοικία	380	67,9	67,9
ως φιλοξενούμενος	13	2,3	2,3
«έξω» (δρόμος, οικοδομή, κατάληψη)	3	,5	,5
Total	560	100,0	100,0

Πίνακας 3^α: Προηγούμενος μήνας

	Frequency	Percent	Valid Percent
σε μονοκατοικία	179	32,0	38,9
σε πολυκατοικία	242	43,2	52,6
σε ξενοδοχείο	2	,4	,4
ως φιλοξενούμενος	35	6,3	7,6
«έξω» (δρόμος, οικοδομή, κατάληψη)	2	,4	,4
Total	460	82,1	100,0
Missing (αυτοί που δεν άλλαξαν κατοικία)	100	17,9	
Total	560	100,0	

Οι μόλις παραπάνω πίνακες δείχνουν ότι περισσότεροι μετανάστες ζούσαν ως φιλοξενούμενοι ή σε κακές συνθήκες από ότι ζούνε σήμερα. Για μια πιο ισχυρή ένδειξη της καλύτερευσης των συνθηκών κατοίκησης των αλβανών μεταναστών βλέπε τους παρακάτω πίνακες.

Πίνακας 4: Οικιακά προβλήματα κατά χρόνο διαμονής στο ίδιο σπίτι και στην χώρα υποδοχής γενικότερα

Χρόνος παραμονής στην Ελλάδα	Προβλήματα στο σπίτι (εξαιρούνται οι άστεγοι, φιλοξενούμενοι, ένοικοι ξενοδοχείου)		πόσο καιρό μένουν στην τωρινή κατοικία				Total
			από φέτος, ή πέρσι	εδώ και 2 χρόνια	εδώ και 3- 5 χρόνια	6 χρόνια και άνω	
έως και 4 χρόνια	κανένα πρόβλημα	Count	13	2	5		20
		% rows	65,0%	10,0%	25,0%		100,0%
		% columns	48,1%	16,7%	45,5%		40,0%
	με πρόβλημα(τα)	Count	14	10	6		30
		% rows	46,7%	33,3%	20,0%		100,0%
		% columns	51,9%	83,3%	54,5%		60,0%
	Total	Count	27	12	11		50
		% rows	54,0%	24,0%	22,0%		100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%		100,0%
από 5-7 χρόνια	κανένα πρόβλημα	Count	24	17	33	8	82
		% rows	29,3%	20,7%	40,2%	9,8%	100,0%
		% columns	52,2%	58,6%	53,2%	30,8%	50,3%
	με πρόβλημα(τα)	Count	22	12	29	18	81
		% rows	27,2%	14,8%	35,8%	22,2%	100,0%
		% columns	47,8%	41,4%	46,8%	69,2%	49,7%
	Total	Count	46	29	62	26	163
		% rows	28,2%	17,8%	38,0%	16,0%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
από 8 χρόνια και άνω	κανένα πρόβλημα	Count	30	20	61	49	160
		% rows	18,8%	12,5%	38,1%	30,6%	100,0%
		% columns	63,8%	48,8%	47,3%	46,2%	49,5%
	με πρόβλημα(τα)	Count	17	21	68	57	163
		% rows	10,4%	12,9%	41,7%	35,0%	100,0%
		% columns	36,2%	51,2%	52,7%	53,8%	50,5%
	Total	Count	47	41	129	106	323
		% rows	14,6%	12,7%	39,9%	32,8%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Αν εστιάσουμε στις περιπτώσεις ερωτώμενων που πρόσφατα άλλαξαν κατοικία θα διαπιστώσουμε ότι ο χρόνος διαμονής τους στην Ελλάδα λειτουργήσε προς όφελος της καλύτερης επιλογής κατοικίας. Από την άλλη, αν εστιάσουμε στην μεγαλύτερη ομάδα αυτών που δεν έχουν αλλάξει κατοικία θα δούμε ότι τα περισσότερα χρόνια διαμονής στην χώρα δεν ισοδυναμούν με καλύτερες συνθήκες κατοίκησης.

Πίνακας 4^α: Προβλήματα σπιτιού κατά όροφο κατοικίας²⁰³

προβλήματα σπιτιού		όροφος τωρινής κατοικίας			Total
		υπάγει, ισόγειο ή 1ος	2ος ή 3ος όροφος	4ος και άνω	
κανένα πρόβλημα	Count	146	61	15	222
	% rows	65,8%	27,5%	6,8%	100,0%
	% columns	42,8%	59,8%	60,0%	47,4%
με πρόβλημα(τα)	Count	195	41	10	246
	% rows	79,3%	16,7%	4,1%	100,0%
	% columns	57,2%	40,2%	40,0%	52,6%
Total	Count	341	102	25	468
	% rows	72,9%	21,8%	5,3%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 4^β: Προβλήματα σπιτιού κατά χρόνο διαμονής στην τωρινή κατοικία

προβλήματα σπιτιού		πόσο καιρό μένουσ στην τωρινή κατοικία				Total
		από φέτος, ή πέρυσι	εδώ και 2 χρόνια	εδώ και 3-5 χρόνια	6 χρόνια και άνω	
κανένα πρόβλημα	Count	67	39	99	57	262
	% rows	25,6%	14,9%	37,8%	21,8%	100,0%
	% columns	55,8%	47,6%	49,0%	43,2%	48,9%
με πρόβλημα(τα)	Count	53	43	103	75	274
	% rows	19,3%	15,7%	37,6%	27,4%	100,0%
	% columns	44,2%	52,4%	51,0%	56,8%	51,1%
Total	Count	120	82	202	132	536
	% rows	22,4%	15,3%	37,7%	24,6%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 5: Ιδιοκατοίκηση και εθνοτική ομάδα²⁰⁴

Η κατοικία αυτή είναι		αλβανοί και ομογενείς/βορειοηπειρώτες		Total
		ομογενείς/βορειοηπειρώτες	αλβανοί/ίδες	
ΙΔΙΟΚΤΗΤΗ	Count	17	18	35
	% rows	48,6%	51,4%	100,0%
	% columns	22,1%	3,8%	6,4%
ΕΝΟΙΚΙΑΣΜΕΝΗ	Count	59	439	498
	% rows	11,8%	88,2%	100,0%
	% columns	76,6%	93,8%	91,4%
ΠΑΡΑΧΩΡΗΜΕΝΗ ΔΩΡΕΑΝ	Count	1	10	11
	% rows	9,1%	90,9%	100,0%
	% columns	1,3%	2,1%	2,0%
ΔΓ-ΔΑ	Count	0	1	1
	% rows	,0%	100,0%	100,0%
	% columns	,0%	,2%	,2%
Total	Count	77	468	545
	% rows	14,1%	85,9%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%

²⁰³ Ο όροφος κατοικίας συσχετίζεται με την αναφορά προβλημάτων κατοικίας ($X^2=10.758$, d.f.=2).

²⁰⁴ Η εθνικότητα παίζει ρόλο στο ποσοστό ιδιοκτησίας ($X^2=36.071$, d.f.=1).

Πίνακας 5^α: Ιδιοκατοίκηση και χρόνος παραμονής στην χώρα υποδοχής²⁰⁵

Η κατοικία αυτή είναι		χρόνος παραμονής στην Ελλάδα			Total
		έως και 4 χρόνια	από 5-7 χρόνια	8 χρόνια και άνω	
ΙΔΙΟΚΤΗΤΗ	Count	0	3	32	35
	% rows	,0%	8,6%	91,4%	100,0%
	% columns	,0%	1,8%	9,7%	6,4%
ΕΝΟΙΚΙΑΣΜΕΝΗ	Count	51	159	288	498
	% rows	10,2%	31,9%	57,8%	100,0%
	% columns	100,0%	97,0%	87,3%	91,4%
ΠΑΡΑΧΩΡΗΜΕΝΗ ΔΩΡΕΑΝ	Count	0	1	10	11
	% rows	,0%	9,1%	90,9%	100,0%
	% columns	,0%	,6%	3,0%	2,0%
ΔΓ-ΔΑ	Count	0	1	0	1
	% rows	,0%	100,0%	,0%	100,0%
	% columns	,0%	,6%	,0%	,2%
Total	Count	51	164	330	545
	% rows	9,4%	30,1%	60,6%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 5^β: Ιδιοκατοίκηση κατά επάγγελμα (άνδρες)²⁰⁶

Η κατοικία αυτή είναι		Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας				Total
		εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	επιχειρηματίες, ελεύθεροι επαγγελματίες, άλλο	Κατασκευαστικός τομέας	άνεργοι	
Ιδιόκτητη	Count	2	11	1	2	16
	% rows	12,5%	68,8%	6,3%	12,5%	100,0%
	% columns	1,8%	11,3%	,7%	12,5%	4,4%
Ενοικιασμένη	Count	110	82	136	13	341
	% rows	32,3%	24,0%	39,9%	3,8%	100,0%
	% columns	96,5%	84,5%	97,8%	81,3%	93,2%
Παραχωρημένη δωρεάν	Count	2	3	2	1	8
	% rows	25,0%	37,5%	25,0%	12,5%	100,0%
	% columns	1,8%	3,1%	1,4%	6,3%	2,2%
ΔΓ-ΔΑ	Count	0	1	0	0	1
	% rows	,0%	100,0%	,0%	,0%	100,0%
	% columns	,0%	1,0%	,0%	,0%	,3%
Total	Count	114	97	139	16	366
	% rows	31,1%	26,5%	38,0%	4,4%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

²⁰⁵ Υπάρχει σαφής συσχέτιση ποσοστού ιδιοκατοίκησης με χρόνια διαμονής στην Ελλάδα. $X^2=15.592$, d.f.=2

²⁰⁶ Σαφής συσχέτιση ποσοστού ιδιοκατοίκησης με επάγγελμα: $X^2=13.8$, d.f.=1.

Παράρτημα 4

Πίνακας 1: εκπαιδευτικό επίπεδο και χώρα απόκτησης του κατά Φύλο

Εκπαιδευτικό επίπεδο και χώρα απόκτησης του		ΦΥΛΟ		Total
		ΑΝΔΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	
δεν τελείωσε ή πήγε σχολείο	Count	7	4	11
	% within rows	63,6%	36,4%	100,0%
	% within columns	1,9%	2,3%	2,1%
δημοτικό στην Αλβανία	Count	50	17	67
	% within rows	74,6%	25,4%	100,0%
	% within columns	13,9%	9,7%	12,5%
Γυμνάσιο/Λύκειο στην Αλβανία	Count	224	112	336
	% within rows	66,7%	33,3%	100,0%
	% within columns	62,4%	63,6%	62,8%
Τεχνική σχολή στην Αλβανία	Count	33	10	43
	% within rows	76,7%	23,3%	100,0%
	% within columns	9,2%	5,7%	8,0%
Πανεπιστήμιο στην Αλβανία	Count	28	16	44
	% within rows	63,6%	36,4%	100,0%
	% within columns	7,8%	9,1%	8,2%
δημοτικό στην Ελλάδα	Count	1	0	1
	% within rows	100,0%	,0%	100,0%
	% within columns	,3%	,0%	,2%
Γυμνάσιο/ Λύκειο στην Ελλάδα	Count	10	11	21
	% within rows	47,6%	52,4%	100,0%
	% within columns	2,8%	6,3%	3,9%
ΤΕΛ, ΙΕΚ, ΤΕΙ	Count	4	3	7
	% within rows	57,1%	42,9%	100,0%
	% within columns	1,1%	1,7%	1,3%
Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα	Count	0	2	2
	% within rows	,0%	100,0%	100,0%
	% within columns	,0%	1,1%	,4%
Πανεπιστήμιο σε άλλη Βαλκανική χώρα	Count	2	0	2
	% within rows	100,0%	,0%	100,0%
	% within columns	,6%	,0%	,4%
Γυμν/Λύκειο σε άλλη Βαλκανική χώρα	Count	0	1	1
	% within rows	,0%	100,0%	100,0%
	% within columns	,0%	,6%	,2%
Total	Count	359	176	535
	% within rows	67,1%	32,9%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 1^α: Ξένες γλώσσες που ομιλεί ο ερωτώμενος κατά επάγγελμα (άνδρες)

Ξένες γλώσσες		Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας				Total
		εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	Κατασκευαστικός τομέας	άνεργοι	
,00	Count	1	2	1	1	5
	% rows	20,0%	40,0%	20,0%	20,0%	100,0%
	% columns	,8%	2,0%	,7%	6,3%	1,3%
μία ξένη γλώσσα	Count	93	70	115	12	290
	% rows	32,1%	24,1%	39,7%	4,1%	100,0%
	% columns	78,8%	70,7%	78,2%	75,0%	76,3%
δύο ξένες γλώσσες	Count	20	21	28	3	72
	% rows	27,8%	29,2%	38,9%	4,2%	100,0%
	% columns	16,9%	21,2%	19,0%	18,8%	18,9%
τρεις ξένες γλώσσες	Count	4	6	3	0	13
	% rows	30,8%	46,2%	23,1%	,0%	100,0%
	% columns	3,4%	6,1%	2,0%	,0%	3,4%
Total	Count	118	99	147	16	380
	% rows	31,1%	26,1%	38,7%	4,2%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 2: Εκπαίδευση/κατάρτιση κατά το τελευταίο 12μηνο κατά ηλικία και φύλο

ΦΥΛΟ	Εκπαίδευση κατά το τελευταίο 12μηνο		ηλικιακές ομάδες				Total
			18-24 χρονών	25-34	35-49	50 και άνω	
ΑΝΔΡΑΣ	ναι	Count	8	10	5	1	24
		% rows	33,3%	41,7%	20,8%	4,2%	100,0%
		% columns	13,3%	7,3%	4,0%	2,2%	6,5%
	όχι	Count	52	127	119	45	343
		% rows	15,2%	37,0%	34,7%	13,1%	100,0%
		% columns	86,7%	92,7%	96,0%	97,8%	93,5%
	Total	Count	60	137	124	46	367
		% rows	16,3%	37,3%	33,8%	12,5%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
ΓΥΝΑΙΚΑ	ναι	Count	10	6	3	0	19
		% rows	52,6%	31,6%	15,8%	,0%	100,0%
		% columns	31,3%	9,0%	4,0%	,0%	10,2%
	όχι	Count	22	61	72	12	167
		% rows	13,2%	36,5%	43,1%	7,2%	100,0%
		% columns	68,8%	91,0%	96,0%	100,0%	89,8%
	Total	Count	32	67	75	12	186
		% rows	17,2%	36,0%	40,3%	6,5%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 2α: Εκπαίδευση/κατάρτιση κατά το τελευταίο 12μηνο και σύνθεση νοικοκυριού

Εκπαίδευση /κατάρτιση		Σύνθεση νοικοκυριού				Total
		ζευγάρια με/χωρίς παιδιά και ίσως και άλλοι	με γονείς/ πενθρικά και ίσως άλλους συγγενείς	με άλλους συγγενείς ή/και φίλους/ες	Μόνος /η	
ναι	Count	19	18	2	4	43
	% rows	44,2%	41,9%	4,7%	9,3%	100,0%
	% columns	4,9%	36,7%	3,1%	8,3%	7,9%
όχι	Count	365	31	63	44	503
	% rows	72,6%	6,2%	12,5%	8,7%	100,0%
	% columns	95,1%	63,3%	96,9%	91,7%	92,1%
Total	Count	384	49	65	48	546
	% rows	70,3%	9,0%	11,9%	8,8%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 2β: Εκπαίδευση/κατάρτιση κατά το τελευταίο 12μηνο και εργασία (γυναίκες)

Εκπαίδευση /κατάρτιση		Ομαδοποίηση γυναικείας εργασίας				Total
		εργάτριες, σεβτιόρες, λάντζα, αγρεργάτριες	επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, υπάλληλοι γραφείου, άλλα	οικιακές βοηθοί, καθαριότριες	άνεργες, νοικοκυρές	
ναι	Count	0	12	4	2	18
	% rows	,0%	66,7%	22,2%	11,1%	100,0%
	% columns	,0%	34,3%	6,6%	3,5%	10,2%
όχι	Count	23	23	57	55	158
	% rows	14,6%	14,6%	36,1%	34,8%	100,0%
	% columns	100,0%	65,7%	93,4%	96,5%	89,8%
Total	Count	23	35	61	57	176
	% rows	13,1%	19,9%	34,7%	32,4%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 2γ: Εκπαίδευση/ κατάρτιση κατά το τελευταίο 12μηνο και εργασία (άνδρες)

Εκπαίδευση / κατάρτιση κατά το τελευταίο 12μηνο;		Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας				Total
		εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	κατοσκευαστικός τομέας (οικοδόμοι, μπαγιατζήδες)	άνεργοι	
ναι	Count	3	16	3	3	25
	% rows	12,0%	64,0%	12,0%	12,0%	100,0%
	% columns	2,6%	16,5%	2,1%	20,0%	6,7%
όχι	Count	114	81	143	12	350
	% rows	32,6%	23,1%	40,9%	3,4%	100,0%
	% columns	97,4%	83,5%	97,9%	80,0%	93,3%
Total	Count	117	97	146	15	375
	% rows	31,2%	25,9%	38,9%	4,0%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 3: Εκπαίδευση και ώρες εργασίας

Εκπαίδευση ή επαγγελματική κατάρτιση κατά το τελευταίο 12μηνο;		Ομαδοποίηση ωρών εργασίας				Total
		40 ώρες την εβδομάδα	40+ ώρες	κάτω από 40 ώρες	ασταθές ωράριο	
ναι	Count	9	14	3	2	28
	% rows	32,1%	50,0%	10,7%	7,1%	100,0%
	% columns	5,7%	7,0%	6,5%	9,1%	6,6%
όχι	Count	148	186	43	20	397
	% rows	37,3%	46,9%	10,8%	5,0%	100,0%
	% columns	94,3%	93,0%	93,5%	90,9%	93,4%
Total	Count	157	200	46	22	425
	% rows	36,9%	47,1%	10,8%	5,2%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 4: Εκπαίδευση και εθνοτική ομάδα

Εκπαίδευση / κατάρτιση κατά το τελευταίο 12μηνο;		αλβανοί και ομογενείς/βορειοηπειρώτες		Total
		ομογενείς/βορειοηπειρώτες, άλλο	αλβανοί/ίδες	
ναι	Count	8	35	43
	% rows	18,6%	81,4%	100,0%
	% columns	10,7%	7,3%	7,8%
όχι	Count	67	443	510
	% rows	13,1%	86,9%	100,0%
	% columns	89,3%	92,7%	92,2%
Total	Count	75	478	553
	% rows	13,6%	86,4%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%

Παράρτημα 5

Πίνακας 1: Επισκέψεις κατά φύλο

Ελεύθερος χρόνος: επισκέψεις		ΦΥΛΟ		Total
		ΑΝΔΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	
όχι	Count	150	106	256
	% rows	58,6%	41,4%	100,0%
	% columns	40,3%	56,4%	45,7%
ναι	Count	222	82	304
	% rows	73,0%	27,0%	100,0%
	% columns	59,7%	43,6%	54,3%
Total	Count	372	188	560
	% rows	66,4%	33,6%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 2: Ελεύθερος χρόνος (διασκέδαση εκτός σπιτιού) κατά Φύλο και ύπαρξη παιδιών

ΦΥΛΟ	Ελεύθερος χρόνος: διασκέδαση εκτός σπιτιού		με και χωρίς παιδιά		Total
			χωρίς παιδιά	με παιδιά	
ΑΝΔΡΑΣ	όχι	Count	58	102	160
		% rows	36,3%	63,8%	100,0%
		% columns	33,0%	52,0%	43,0%
	ναι	Count	118	94	212
		% rows	55,7%	44,3%	100,0%
		% columns	67,0%	48,0%	57,0%
	Total	Count	176	196	372
		% rows	47,3%	52,7%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%
ΓΥΝΑΙΚΑ	όχι	Count	27	125	152
		% rows	17,8%	82,2%	100,0%
		% columns	60,0%	87,4%	80,9%
	ναι	Count	18	18	36
		% rows	50,0%	50,0%	100,0%
		% columns	40,0%	12,6%	19,1%
	Total	Count	45	143	188
		% rows	23,9%	76,1%	100,0%
		% columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 3: είδη καναλιών που παρακολουθούν περισσότερο

	Frequency	Percent	Valid Percent
ελληνικά	526	93,9	94,6
αλβανικά	9	1,6	1,6
άλλα ξένα	2	,4	,4
ελληνικά και αλβανικά	13	2,3	2,3
ελληνικά και άλλα ξένα	3	,5	,5
αλβανικά και άλλα ξένα	3	,5	,5
Total	556	99,3	100,0
Missing	4	,7	
Total	560	100,0	

Πίνακας 4: Εκτιμήσεις κοινωνικής ζωής κατά φύλο

Τώρα που βρίσκεστε στην Ελλάδα, βγαίνετε περισσότερο έξω- διασκεδάζετε περισσότερο από όταν ήσασταν στην Αλβανία;		ΦΥΛΟ		Total
		ΑΝΔΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	
Περισσότερο	Count	170	73	243
	% rows	70,0%	30,0%	100,0%
	% columns	46,1%	38,8%	43,6%
Λιγότερο	Count	102	47	149
	% rows	68,5%	31,5%	100,0%
	% columns	27,6%	25,0%	26,8%
Το ίδιο	Count	92	61	153
	% rows	60,1%	39,9%	100,0%
	% columns	24,9%	32,4%	27,5%
ΔΓ-ΔΑ	Count	5	7	12
	% rows	41,7%	58,3%	100,0%
	% columns	1,4%	3,7%	2,2%
Total	Count	369	188	557
	% rows	66,2%	33,8%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 5: Ανάγνωση εφημερίδων κατά ηλικιακή ομάδα

Εφημερίδες που συνήθως διαβάζουν		Ηλικιακές ομάδες				Total
		18-24 χρονών	25-34	35-49	50 και άνω	
ελληνικές	Count	32	64	67	23	186
	% rows	17,2%	34,4%	36,0%	12,4%	100,0%
	% columns	34,0%	31,5%	33,5%	37,7%	33,3%
αλβανικές	Count	17	25	38	13	93
	% rows	18,3%	26,9%	40,9%	14,0%	100,0%
	% columns	18,1%	12,3%	19,0%	21,3%	16,7%
καθόλου	Count	44	97	82	22	245
	% rows	18,0%	39,6%	33,5%	9,0%	100,0%
	% columns	46,8%	47,8%	41,0%	36,1%	43,9%
και ελληνικές και αλβανικές	Count	1	17	13	3	34
	% rows	2,9%	50,0%	38,2%	8,8%	100,0%
	% columns	1,1%	8,4%	6,5%	4,9%	6,1%
Total	Count	94	203	200	61	558
	% rows	16,8%	36,4%	35,8%	10,9%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 6: συχνότητα τηλεφωνημάτων στην Αλβανία

	Frequency	Percent	Valid Percent
1-7 φορές την εβδομάδα	263	47,0	47,2
2-3 φορές τον μήνα	144	25,7	25,9
1 φορά τον μήνα	80	14,3	14,4
σπανιότερα/καθόλου	70	12,5	12,6
Total	557	99,5	100,0
Missing	3	,5	
Total	560	100,0	

Πίνακας 7: Χρήση Ιντερνετ και κατοχή Η/Υ

Χρησιμοποιείτε το Ιντερνετ	Ηλεκτρονικός Υπολογιστής		Total	
	Όχι	Ναι		
ΝΑΙ	Count	8	19	27
	% rows	29,6%	70,4%	100,0%
	% columns	1,6%	37,3%	4,8%
ΟΧΙ	Count	497	32	529
	% rows	94,0%	6,0%	100,0%
	% columns	98,0%	62,7%	94,8%
ΔΓ-ΔΑ	Count	2	0	2
	% rows	100,0%	,0%	100,0%
	% columns	,4%	,0%	,4%
Total	Count	507	51	558
	% rows	90,9%	9,1%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 8: Διακοπές

	Frequency	Percent	Valid Percent
ΝΑΙ	325	58,0	58,1
ΟΧΙ	234	41,8	41,9
Total	559	99,8	100,0
Missing	1	,2	
Total	560	100,0	

Πίνακας 8^α: Διακοπές που;

	Frequency	Percent	Valid Percent
Αλβανία	211	64,9	64,9
Ελλάδα	85	26,2	26,2
Αλβανία+Ελλάδα	25	7,7	7,7
Ελλάδα+ευρωπαϊκή, βαλκανική, άλλη χώρα	1	,3	,3
ευρωπαϊκή,βαλκανική, άλλη χώρα	2	,6	,6
Αλβανία+Ελλάδα+Ευρ., Βαλκ., άλλη χώρα	1	,3	,3
Total	325	100,0	100,0

Πίνακας 9: Συνήθως ψηφίζετε στις εκλογές στην Αλβανία;

	Frequency	Percent	Valid Percent
ΝΑΙ	210	37,5	38,0
ΟΧΙ	337	60,2	61,1
ΔΓ-ΔΑ	5	,9	,9
Total	552	98,6	100,0
Missing	8	1,4	
Total	560	100,0	

Πίνακας 9^α: Θα θέλατε να έχετε δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές στην Ελλάδα;

	Frequency	Percent	Valid Percent
ΝΑΙ	399	71,3	72,8
ΟΧΙ	113	20,2	20,6
ΔΓ-ΔΑ	36	6,4	6,6
Total	548	97,9	100,0
Missing	12	2,1	
Total	560	100,0	

Πίνακας 10: Κοινωνικές επαφές με αλβανούς/ίδες (μη συγγενείς) και ανδρική εργασία

κοινωνικές επαφές με αλβανούς/ίδες		Ομαδοποίηση ανδρικής εργασίας				Total
		εργάτες δευτερογενούς, τριτ. και πρωτ. τομέα	επιχειρηματίες, ελ επαγγελματίες, άλλο	οικοδόμοι, μπουγιατζήδες, κτλ	άνεργοι	
κάθε μέρα	Count	51	49	83	12	195
	% rows	26,2%	25,1%	42,6%	6,2%	100,0%
	% columns	43,2%	49,5%	56,8%	75,0%	51,5%
συχνά	Count	46	23	49	2	120
	% rows	38,3%	19,2%	40,8%	1,7%	100,0%
	% columns	39,0%	23,2%	33,6%	12,5%	31,7%
σχετικά συχνά	Count	10	9	5	1	25
	% rows	40,0%	36,0%	20,0%	4,0%	100,0%
	% columns	8,5%	9,1%	3,4%	6,3%	6,6%
σπάνια έως καθόλου	Count	11	18	9	1	39
	% rows	28,2%	46,2%	23,1%	2,6%	100,0%
	% columns	9,3%	18,2%	6,2%	6,3%	10,3%
Total	Count	118	99	146	16	379
	% rows	31,1%	26,1%	38,5%	4,2%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 10^α: Κοινωνικές επαφές με έλληνες/ίδες (εκτός δουλειάς) κατά Φύλο

κοινωνικές επαφές με έλληνες/ίδες (εκτός δουλειάς)		ΦΥΛΟ		Total
		ΑΝΔΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	
κάθε μέρα	Count	127	60	187
	% rows	67,9%	32,1%	100,0%
	% columns	34,2%	31,9%	33,5%
συχνά	Count	108	51	159
	% rows	67,9%	32,1%	100,0%
	% columns	29,1%	27,1%	28,4%
σχετικά συχνά	Count	44	34	78
	% rows	56,4%	43,6%	100,0%
	% columns	11,9%	18,1%	14,0%
σπάνια έως καθόλου	Count	92	43	135
	% rows	68,1%	31,9%	100,0%
	% columns	24,8%	22,9%	24,2%
Total	Count	371	188	559
	% rows	66,4%	33,6%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 10β: Κοινωνικές επαφές με έλληνες/ίδες κατά σύνθεση νοικοκυριού

Κοινωνικές επαφές με Έλληνες /ίδες (εκτός δουλειάς)		Σύνθεση νοικοκυριού				Total
		ζευγάρια με/χωρίς παιδιά και ίσως και άλλα	με γονείς/πτεθρικά και ίσως άλλους συγγενείς	με άλλους συγγενείς ή/και φίλους/ες	μόνος/η	
κάθε μέρα	Count	133	22	17	15	187
	% rows	71,1%	11,8%	9,1%	8,0%	100,0%
	% columns	34,2%	44,0%	26,2%	31,3%	33,9%
συχνά	Count	109	10	21	15	155
	% rows	70,3%	6,5%	13,5%	9,7%	100,0%
	% columns	28,0%	20,0%	32,3%	31,3%	28,1%
σχετικά συχνά	Count	61	5	8	3	77
	% rows	79,2%	6,5%	10,4%	3,9%	100,0%
	% columns	15,7%	10,0%	12,3%	6,3%	13,9%
σπάνια έως καθόλου	Count	86	13	19	15	133
	% rows	64,7%	9,8%	14,3%	11,3%	100,0%
	% columns	22,1%	26,0%	29,2%	31,3%	24,1%
Total	Count	389	50	65	48	552
	% rows	70,5%	9,1%	11,8%	8,7%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 10γ: Κοινωνικές επαφές με αλβανούς/ίδες (μη συγγενείς) και Εθνοτική ομάδα

κοινωνικές επαφές με αλβανούς /ίδες (μη συγγενείς)		αλβανοί και ομογενείς/βορειοηπειρώτες		Total
		ομογενείς/βορειοηπειρώτες, άλλο	αλβανοί/ίδες	
κάθε μέρα	Count	23	232	255
	% rows	9,0%	91,0%	100,0%
	% columns	30,3%	48,0%	45,6%
συχνά	Count	26	162	188
	% rows	13,8%	86,2%	100,0%
	% columns	34,2%	33,5%	33,6%
σχετικά συχνά	Count	8	36	44
	% rows	18,2%	81,8%	100,0%
	% columns	10,5%	7,5%	7,9%
σπάνια έως καθόλου	Count	19	53	72
	% rows	26,4%	73,6%	100,0%
	% columns	25,0%	11,0%	12,9%
Total	Count	76	483	559
	% rows	13,6%	86,4%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 11: Δυσκολίες στην διαδικασία νομιμοποίησης και εθνοτική ομάδα

Συναντάτε δυσκολίες κατά την διαδικασία ανανέωσης/ απόκτησης αδειών παραμονής:		αλβανοί και ομογενείς/ βορειοηπειρώτες		Total
		ομογενείς/ βορειοηπειρώτες άλλο	αλβανοί/ ίδες	
ΝΑΙ	Count	27	359	386
	% within rows	7,0%	93,0%	100,0%
	% within columns	37,5%	75,3%	70,3%
ΟΧΙ	Count	45	112	157
	% within rows	28,7%	71,3%	100,0%
	% within columns	62,5%	23,5%	28,6%
ΔΓ-ΔΑ	Count	0	6	6
	% within rows	,0%	100,0%	100,0%
	% within columns	,0%	1,3%	1,1%
Total	Count	72	477	549
	% within rows	13,1%	86,9%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%

Παράρτημα 6

1. Η απάντηση που ένας σύλλογος δέχτηκε σε αίτημα του από τον αντι-δήμαρχο Αθηνών (εξασφάλισα άμεση πρόσβαση στα επίσημα ντοκουμέντα των συγκεκριμένων αιτημάτων και της απάντησης τους) είναι ενδεικτική της στάσης της πολιτείας όσον αφορά την δημιουργία ενός κοινωνικά ορατού δημόσιου χώρου για τους μετανάστες: το αίτημα αφορούσε την διάθεση για μια ημέρα ενός ανοικτού δημόσιου χώρου (η πρόταση ήταν για μια πλατεία) για την διεξαγωγή πολιτιστικών εκδηλώσεων– ο στόχος ήταν η ενσωμάτωση με την τοπική κοινωνία και η γνωριμία της τελευταίας με την Αλβανική κουλτούρα. Η απάντηση που ήλθε από το γραφείο του αντι-δημάρχου τους αντιπρότεινε την χρήση ενός κλειστού γυμναστηρίου. Η πολιτεία, με άλλα λόγια, μπορεί να μην προβάλλει άρνηση στο αίτημα του συλλόγου συγκλίνοντας με την γραμμή της ‘πολυπολιτισμικότητας’ που έχει λάβει από την Ε.Ε. την τελευταία πενταετία [βλέπε Maroukis 2002], αλλά η αντιπρόταση της εξουδετερώνει την πρωτοβουλία του συλλόγου.

2. Λίστα εκπροσώπων συλλόγων από τους οποίους πάρθηκε συνέντευξη.

1. Leonidas Zirko, Πολιτιστικός σύλλογος *Λαμπερία*
2. Charalambos Katsis, *Σύλλογος του χωριού Άγιος Γεώργιος Σοφράτικα*
3. Mr Giorgos, σύλλογος του χωριού *Zoulati* (επαρχία Αργυροκάστρου)
4. Lefter Marta, Representative of *General Federation of Syndicates of Albania in Greece*
5. Ms Diamanti, *Federation of Associations of Greek Vorioepirotos Agios Kosmas*
6. Mihali Ano, Πολιτιστικός σύλλογος *Lushnja*
7. Piro Loli, *Miqte e Ljales Selire*
8. Albert Ruda, δημοσιογράφος της αλβανικής εφημερίδας *Intervista Migranti*
9. Met. *Αδελφότητα Αλβανών Μεταναστών στην Ελλάδα*
10. Fehmi Osmani, *Αλβανική Κοινότητα Αθήνας*
11. Rudi Mezini, President of the *Union of Associations of the Albanian Immigrants in Greece* and president of the *Labour Association of Albanian Immigrants*
12. Egita Leka, *Φόρουμ Αλβανών Μεταναστών*
13. Κα Διαμαντή, Νεολαία Βορειοηπειρωτών
14. Besjan Pasha & Arbi Mazniku, *MJAFT*, Tirana

3. Λίστα Διευθύνσεων Εργασίας από τις οποίες πάρθηκε συνέντευξη.

1. Διεύθυνση Εργασίας, Εθν. Αντιστάσεως 158, Λάφνη
2. Διεύθυνση Εργασίας Νομαρχία Πειραιώς, Γρηγορίου Λαμπράκη 12
3. Διεύθυνση Εργασίας Νομαρχία Αθηνών, Χαρ. Τρικούπη 152 και Βατατζή
4. Διεύθυνση Εργασίας, Λιοσίων 93
5. Διεύθυνση Εργασίας, Κατεχάκη 61^Α
6. Διεύθυνση Εργασίας, Αχιλλέως 73
7. Διεύθυνση Εργασίας Νομαρχία Αθηνών, Βούλγαρη 2 και Πειραιώς
8. Περιφέρεια Πειραιά, Ευρυπίδου 50
9. Περιφέρεια Αθηνών, Θεάτρου 6

Πίνακας 1: Είδος επιχείρησης και φύλο αλβανών/ίδων που απασχολεί

Είδη επιχειρήσεων		Ποιο το φύλο των περισσότερων αλβανών/ιδων της επιχείρησης;			Total
		Αντρες	Γυναίκες	Τση κατανομή μεταξύ των δύο φύλων	
Κατασκευαστικός τομέας	Count	72		1	73
	% within rows	98,6%		1,4%	100,0%
	% within columns	71,3%		7,7%	57,0%
Τομέας μεταποίησης	Count	27	6	6	39
	% within rows	69,2%	15,4%	15,4%	100,0%
	% within columns	26,7%	42,9%	46,2%	30,5%
Τριτογενής τομέας (υπηρεσίες)	Count	2	8	6	16
	% within rows	12,5%	50,0%	37,5%	100,0%
	% within columns	2,0%	57,1%	46,2%	12,5%
Total	Count	101	14	13	128
	% within rows	78,9%	10,9%	10,2%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 2: Είδος επιχείρησης και μέθοδος πρόσληψης (1)

Είδη επιχειρήσεων		Μέθοδοι πρόσληψης: ήρθαν μόνοι τους		Total
		,00	1,00	
Κατασκευαστικός τομέας	Count	39	34	73
	% within rows	53,4%	46,6%	100,0%
	% within columns	55,7%	58,6%	57,0%
Τομέας μεταποίησης	Count	22	17	39
	% within rows	56,4%	43,6%	100,0%
	% within columns	31,4%	29,3%	30,5%
Τριτογενής τομέας (υπηρεσίες)	Count	9	7	16
	% within rows	56,3%	43,8%	100,0%
	% within columns	12,9%	12,1%	12,5%
Total	Count	70	58	128
	% within rows	54,7%	45,3%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 2^α: Είδος επιχείρησης και μέθοδος πρόσληψης (2)

Είδη επιχειρήσεων		Μέθοδοι πρόσληψης: άλλοι συνάδελφοι		Total
		,00	1,00	
Κατασκευαστικός τομέας	Count	45	28	73
	% within rows	61,6%	38,4%	100,0%
	% within column	51,1%	70,0%	57,0%
Τομέας μεταποίησης	Count	30	9	39
	% within rows	76,9%	23,1%	100,0%
	% within column	34,1%	22,5%	30,5%
Τριτογενής τομέας	Count	13	3	16
	% within rows	81,3%	18,8%	100,0%
	% within column	14,8%	7,5%	12,5%
Total	Count	88	40	128
	% within rows	68,8%	31,3%	100,0%
	% within column	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 3: Συνθήκες πρόσληψης (λόγω κόστους) και τωρινές επιπτώσεις

Πρόσληψη επειδή ήταν φθηνολές		Θετικές επιπτώσεις χρήσης αλλοδαπών σήμερα: χαμηλό κόστος		Total
		-	Ναι	
-	Count	86	11	97
	% within rows	88,7%	11,3%	100,0%
	% within columns	85,1%	40,7%	75,8%
Ναι	Count	15	16	31
	% within rows	48,4%	51,6%	100,0%
	% within columns	14,9%	59,3%	24,2%
Total	Count	101	27	128
	% within rows	78,9%	21,1%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 4: το 32.8% δείχνει όντως θετική γνώμη για την επίπτωση της εργασίας των αλλοδαπών;

κανένα αρνητικό σημείο στην απασχόληση αλλοδαπών=1,00		Θετικές επιπτώσεις της απασχόλησης αλλοδαπού δυναμικού στο επίπεδο της επιχείρησης							Total
		Παραγωγικό -τητα & επενδύσεις	Παραγωγικό -τητα & χαμηλό κόστος	Δυνατότητες επέκτασης	Χαμηλό κόστος (+low cost, adaptatio n	Προσαρμο- γή στην εργασιακή διαδικασία	ά λ λο	Τίποτα	
,00	Count	25	7	7	13	3	2	29	86
	% rows	29,1%	8,1%	8,1%	15,1%	3,5%	2,3%	33,7%	100,0%
	% columns	69,4%	77,8%	77,8%	86,7%	37,5%	100%	59,2%	67,2%
1,00	Count	11	2	2	2	5	0	20	42
	% rows	26,2%	4,8%	4,8%	4,8%	11,9%	,0%	47,6%	100,0%
	% columns	30,6%	22,2%	22,2%	13,3%	62,5%	,0%	40,8%	32,8%
Total	Count	36	9	9	15	8	2	49	128
	% rows	28,1%	7,0%	7,0%	11,7%	6,3%	1,6%	38,3%	100,0%
	% columns	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100%	100,0%	100,0%

Πίνακας 5: Μέγεθος επιχείρησης και θετικές επιπτώσεις της χρήσης αλλοδαπών εργατών (1)

Μέγεθος επιχείρησης (σε εργαζόμενους)		Θετική επίπτωση: παραγωγικότητα		Total
		-	Ναι	
1 ως 10	Count	24	5	29
	% within rows	82,8%	17,2%	100,0%
	% within columns	28,9%	11,1%	22,7%
11 ως 19	Count	15	6	21
	% within rows	71,4%	28,6%	100,0%
	% within columns	18,1%	13,3%	16,4%
20 ως 49	Count	16	13	29
	% within rows	55,2%	44,8%	100,0%
	% within columns	19,3%	28,9%	22,7%
50 και άνω	Count	28	21	49
	% within rows	57,1%	42,9%	100,0%
	% within columns	33,7%	46,7%	38,3%
Total	Count	83	45	128
	% within rows	64,8%	35,2%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 6: Μέγεθος επιχείρησης και καμία θετική επίπτωση της χρήσης αλλοδαπών εργατών

Μέγεθος επιχείρησης (σε εργαζόμενους)		Καμία θετική επίπτωση		Total
		-	Ναι	
1 ως 10	Count	14	15	29
	% within rows	48,3%	51,7%	100,0%
	% within columns	17,3%	31,9%	22,7%
11 ως 19	Count	10	11	21
	% within rows	47,6%	52,4%	100,0%
	% within columns	12,3%	23,4%	16,4%
20 ως 49	Count	21	8	29
	% within rows	72,4%	27,6%	100,0%
	% within columns	25,9%	17,0%	22,7%
50 και άνω	Count	36	13	49
	% within rows	73,5%	26,5%	100,0%
	% within columns	44,4%	27,7%	38,3%
Total	Count	81	47	128
	% within rows	63,3%	36,7%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 7: Μέγεθος αλβανών στην επιχείρηση και καμία θετική επίπτωση της χρήσης αλλοδαπών εργατών

Πόσοι από τους εργαζόμενους σας είναι αλβανοί-ίδες;		Καμία θετική επίπτωση		Total
		-	Ναι	
Όλοι	Count	1		1
	% within rows	100,0%		100,0%
	% within columns	1,2%		,8%
Οι περισσότεροι	Count	9	7	16
	% within rows	56,3%	43,8%	100,0%
	% within columns	11,1%	14,9%	12,5%
Οι μισοί	Count	22	8	30
	% within rows	73,3%	26,7%	100,0%
	% within columns	27,2%	17,0%	23,4%
Οι λιγότεροι	Count	49	31	80
	% within rows	61,3%	38,8%	100,0%
	% within columns	60,5%	66,0%	62,5%
ΔΓ-ΔΑ	Count		1	1
	% within rows		100,0%	100,0%
	% within columns		2,1%	,8%
Total	Count	81	47	128
	% within rows	63,3%	36,7%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 7^α: Μέγεθος αλβανών στην επιχείρηση και καμμία θετική επίπτωση της χρήσης αλλοδαπών εργατών (μικρές και μικρομεσαίες επιχειρήσεις)

Πόσοι από τους εργαζόμενους σας είναι αλβανοί-ίδες;		Καμμία θετική επίπτωση		Total
		-	Ναι	
Όλοι	Count	1		1
	% within rows	100,0%		100,0%
	% within columns	4,2%		2,0%
Οι περισσότεροι	Count	1	5	6
	% within rows	16,7%	83,3%	100,0%
	% within columns	4,2%	19,2%	12,0%
Οι μισοί	Count	7	2	9
	% within rows	77,8%	22,2%	100,0%
	% within columns	29,2%	7,7%	18,0%
Οι λιγότεροι	Count	15	18	33
	% within rows	45,5%	54,5%	100,0%
	% within columns	62,5%	69,2%	66,0%
ΔΓ-ΔΑ	Count		1	1
	% within rows		100,0%	100,0%
	% within columns		3,8%	2,0%
Total	Count	24	26	50
	% within rows	48,0%	52,0%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 8: Προβλήματα νομιμοποίησης και Αλβανοί/ίδες

Προβλήματα σχετικά με νομιμοποίηση		Προβληματικές εθνοτικές ομάδες		Total
		-	Αλβανοί-ίδες	
-	Count	77	21	98
	% within rows	78,6%	21,4%	100,0%
	% within columns	86,5%	53,8%	76,6%
Ναι	Count	12	18	30
	% within rows	40,0%	60,0%	100,0%
	% within columns	13,5%	46,2%	23,4%
Total	Count	89	39	128
	% within rows	69,5%	30,5%	100,0%
	% within columns	100,0%	100,0%	100,0%

Πίνακας 9: Πως θεωρείτε ότι έχει επηρεάσει η απασχόληση αλλοδαπού εργατικού δυναμικού την ελληνική οικονομία;

	Frequency	Percent
Θετικά	27	21,1
Αρνητικά	36	28,1
Και θετικά και αρνητικά	49	38,3
Καμία επίδραση	14	10,9
ΔΓ-ΔΑ	2	1,6
Total	128	100,0

Παράρτημα 7

1. ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΑΛΒΑΝΟΥΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

1. Ποια είναι η χώρα στην οποία ζούσατε πριν έρθετε στην Ελλάδα;

1. Αλβανία -----> **ΕΡ. 2**
2. Κοσσυφοπέδιο -----> **ΕΡ. 3**
3. Μακεδονία (FYROM) -----> **ΕΡ. 3**

4. Άλλού, που;
-----> **ΕΡ. 3**

5. ΔΓ/ΔΑ

2. Από ποια περιοχή της Αλβανίας είστε;

1. Τίρανα
2. Βόρεια Αλβανία
3. Κεντρική Αλβανία
4. Νότια Αλβανία
5. ΔΓ/ΔΑ

3. Πότε ήρθατε στην Ελλάδα για πρώτη φορά;

1. Πέρυσι
2. Πριν από 2-4 χρόνια
3. Πριν από 5-7 χρόνια
4. Πριν από 8-10 χρόνια
5. Περισσότερο από 10 χρόνια
6. ΔΓ/ΔΑ

4. Έχετε ξαναγυρίσει πίσω στην Αλβανία (εξαιρούνται οι διακοπές, δουλειές) και μεταναστεύσει ξανά στην Ελλάδα από τότε;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ---> **ΕΡ.10**
3. ΔΓ/ΔΑ

5. Πόσο μείνατε την πρώτη φορά (σε μήνες);

1. Έως 3 μήνες
2. 4-6 μήνες
3. 7-12 μήνες
4. 13-24 μήνες
5. Πάνω από 24 μήνες
6. ΔΓ/ΔΑ

6. Γιατί φύγατε;

1. Απέλαση
2. Δουλειές στην Αλβανία
3. Οικογενειακοί λόγοι

4. Άλλο, τι;

7. Πότε ήλθατε την δεύτερη φορά;

1. Πέρυσι
2. Πριν από 2-4 χρόνια
3. Πριν από 5-7 χρόνια
4. Πριν από 8-10 χρόνια
5. Περισσότερο από 10 χρόνια
6. ΔΓ/ΔΑ

8. Πόσο μείνατε την δεύτερη φορά;

1. Έως 3 μήνες
2. 4-6 μήνες
3. 7-12 μήνες
4. 13-24 μήνες
5. Πάνω από 24 μήνες
6. ΔΓ/ΔΑ

9. Γιατί φύγατε;

1. Απέλαση
2. Δουλειές στην Αλβανία
3. Οικογενειακοί λόγοι

4. Άλλο, τι;

5. Δεν έφυγε (η 2^η είσοδος ήταν και η τελευταία)

6. ΔΓ/ΔΑ

10. Τι σας ώθησε (έκανε) να μεταναστεύσετε στην Ελλάδα και όχι σε άλλη χώρα; (έως 3 επιλογές)

1. Εύκολο να μηεις στην χώρα νόμιμα
2. Εύκολο να μπεις στην χώρα παράνομα
3. Εύκολο να δουλέψεις νόμιμα
4. Εύκολο να δουλέψεις παράνομα στην χώρα
5. Ήξερε ότι υπάρχουν καλές δουλειές
6. Δίπλα στην Αλβανία μπορούμε να επισκεπτόμαστε εύκολα την πατρίδα μας
7. Ενδιάμεσος σταθμός για αλλού
8. Η ελληνική νοοτροπία είναι πιο κοντά στην αλβανική
9. Ελληνική καταγωγή
10. Παρουσία φίλων/ συγγενών στην Ελλάδα
11. Άλλο
12. ΔΓ/ΔΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΕΓΑΣΗΣ

11. Σε ποια περιοχή της Αθήνας μένετε;

1. Βόρεια προάστια
2. Νότια προάστια
3. Ανατολικά προάστια
4. Δυτικά προάστια
5. Δήμος Αθήνα
6. Πειραιάς & Δήμοι Πειραιά
7. ΔΓ/ΔΑ

12. Μένετε:

1. σε μονοκατοικία---> **ΕΡ. 13**
2. σε πολυκατοικία---> **ΕΡ. 13 + ΕΡ. 14**
3. σε ξενοδοχείο ---> **ΕΡ. 20**
4. ως φιλοξενούμενος/η φίλων/συγγενών---> **ΕΡ. 20**
5. «έξω» (δρόμος, οικοδομή, κατάληψη)---> **ΕΡ. 20**
6. ΔΓ/ΔΑ

13. Η κατοικία αυτή είναι:

1. ΙΔΙΟΚΤΗΤΗ
2. ΕΝΟΙΚΙΑΣΜΕΝΗ
3. ΠΑΡΑΧΩΡΗΜΕΝΗ ΔΩΡΕΑΝ
4. ΔΓ/ΔΑ

ΑΝ ΜΕΝΕΙ ΣΕ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΑ-----> ΕΡ.14.

14. Σε ποιον όροφο βρίσκεται η κατοικία σας;

1. υπόγειο
2. ισόγειο
3. 1^{ος} όροφος
4. 2^{ος} όροφος
5. 3^{ος} όροφος
6. 4^{ος} όροφος
7. 5^{ος} όροφος
8. άλλος όροφος
9. ΔΓ/ΔΑ

15. Πόσο καιρό μένετε στην τωρινή σας κατοικία;

1. Από φέτος
2. Από πέρυσι
3. Εδώ και 2 χρόνια
4. Εδώ και 3-5 χρόνια
5. Εδώ και 6-8 χρόνια
6. Εδώ και 8-10 χρόνια
7. Πάνω από 10 χρόνια
8. ΔΓ/ΔΑ

16. Πόσα δωμάτια διαθέτει η κατοικία σας; (παρακαλώ, συμπεριλάβετε κάθε δωμάτιο: κουζίνα, μπάνιο)

1. 1 δωμάτιο
2. 2 δωμάτια
3. 3 δωμάτια
4. 4 δωμάτια
5. 5 δωμάτια
6. 5+ δωμάτια
7. ΔΓ/ΔΑ

ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

17. Με τι θερμαίνεται κυρίως η κατοικία σας;

1. με καλοριφέρ πετρελαίου
2. με σόμπα
3. με θερμοσυσσωρευτές
4. με ηλεκτρικές συσκευές (σόμπα,
5. αερόθερμο, καλοριφέρ)
6. με συσκευή κλιματισμού
7. με άλλο είδος
8. δεν θερμαίνεται
9. ΔΓ/ΔΑ

18. Έχετε κάποια από τα εξής είδη; (πολλαπλή)

1. επιβατηγό αυτοκίνητο
2. μοτοσικλέτα
3. ποδήλατο
4. τροχόσπιτο
5. σταθερό τηλέφωνο
6. κινητό τηλέφωνο
7. έγχρωμη τηλεόραση
8. δορυφορικό πιάτο
9. βίντεο
10. βιντεοκάμερα
11. στερεοφωνικό συγκρότημα
12. ψυγείο
13. πλυντήριο ρούχων
14. πλυντήριο πιάτων
15. ηλεκτρονικό υπολογιστή
16. Τίποτα από τα παραπάνω
17. ΔΓ/ΔΑ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

19. Αντιμετωπίζετε στην κατοικία σας κάποιο από τα παρακάτω προβλήματα; (πολλαπλή)

1. Υγρασία (στην οροφή, στους τοίχους, στα πατώματα, στα θεμέλια ή υπάρχουν σάπιες κάσες στα παράθυρα ή σάπια πατώματα)
2. Σκοτεινά δωμάτια
3. Θόρυβο από γείτονες ή από το δρόμο (συγκοινωνία, βιομηχανία κλπ.)
4. Περιβαλλοντικά προβλήματα από βιομηχανία ή κυκλοφορία αυτοκινήτων (μόλυνση, νέφος κλπ)
5. Βανδαλισμούς και εγκληματικότητα στην περιοχή
6. Κανένα από τα παραπάνω προβλήματα
7. ΔΓ/ΔΑ

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ

20. Πριν τη σημερινή σας κατοικία μένατε κάπου αλλού;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ---> ΕΡ. 26
3. ΔΓ/ΔΑ

21. Προηγούμενως μένατε:

1. σε μονοκατοικία --> ΕΡ. 22
2. σε πολυκατοικία --> ΕΡ. 22 + ΕΡ. 23
3. σε ξενοδοχείο --> ΕΡ. 25
4. ως φιλοξενούμενος/η φίλων/συγγενών--> ΕΡ. 25
5. «έξω» (δρόμος, οικοδομή, κατάληψη) --> ΕΡ. 25
6. ΔΓ/ΔΑ

22. Η κατοικία αυτή ήταν:

1. ΙΔΙΟΚΤΗΤΗ
2. ΕΝΟΙΚΙΑΣΜΕΝΗ
3. ΠΑΡΑΧΩΡΗΜΕΝΗ ΔΩΡΕΑΝ
4. ΔΓ/ΔΑ

23. Σε ποιον όροφο βρισκόταν η προηγούμενη κατοικία σας;

1. υπόγειο
2. ισόγειο
3. 1^{ος} όροφος
4. 2^{ος} όροφος
5. 3^{ος} όροφος
6. 4^{ος} όροφος
7. 5^{ος} όροφος
8. άλλος όροφος
9. ΔΓ/ΔΑ

24. Η τωρινή σας κατοικία είναι μικρότερη, μεγαλύτερη ή ίδια από την προηγούμενη;

1. Μικρότερη
2. Μεγαλύτερη
3. Το ίδιο/ καμία διαφορά
4. ΔΓ/ΔΑ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ/ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ

25. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών λάβατε οποιαδήποτε μορφή εκπαίδευσης ή επαγγελματικής κατάρτισης;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ--> ΕΡ. 27
3. ΔΓ/ΔΑ

26. Σε τι σχολείο ή σχολή πηγαίνατε/επε ή ποιά πρόγραμμα παρακολουθούσατε/θείτε; (πολλαπλή)

1. Στο δημοτικό
2. Στο γυμνάσιο
3. Στο τεχνικό επαγγελματικό εκπαιδευτήριο
4. Στο ενιαίο λύκειο
5. Σε δημόσιο ή ιδιωτικό ινστιτούτο επαγγελματικής εκπαίδευσης (ΙΕΚ ή ΙΙΕΚ)
6. Σε σχολή μεταλυκειακής επαγγελματικής κατάρτισης (π.χ. Σχολή Ξεναγών)
7. Σε σχολή ανώτερης εκπαίδευσης
8. Σε σχολή ανώτατης εκπαίδευσης
9. Ως φοιτητής μεταπτυχιακού
10. Εκπνεύει διδακτορική διατριβή
11. Κέντρο-εργαστήριο ελεύθερων σπουδών
12. Προγράμματα άτυπης επαγγελματικής κατάρτισης (πιστοποιημένα ΚΕΚ, άλλα σεμινάρια κλπ)
13. Άλλα προγράμματα (φροντιστήρια ξένων γλωσσών πλην των ελληνικών)
14. Άλλα προγράμματα (φροντιστήρια/ ιδιαίτερα μαθήματα, βοηθητικά στα του σχολείου)
15. ΔΓ/ΔΑ

27. Έχετε ολοκληρώσει οποιαδήποτε μορφή εκπαίδευσης ή επαγγελματικής κατάρτισης;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ--> ΕΡ. 30
3. ΔΓ/ΔΑ

28. Ποια είναι η μεγαλύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης που έχετε ολοκληρώσει;

1. Δεν πήγε σχολείο
2. Δεν τελείωσε το δημοτικό
3. Απολυτήριο Δημοτικού
4. Απολυτήριο Γυμνασίου
5. Απολυτήριο Λυκείου/ Γυμνασίου
6. Πτυχίο ΤΕΛ, ΤΕΣ, ΙΕΚ
7. Πτυχίο Ανώτερης Σχολής
8. Πτυχίο Ανώτατης Σχολής
9. Μεταπτυχιακό
10. Πτυχίο Διδάκτορος
11. ΔΓ/ΔΑ

29. Σε ποιά χώρα αποκτήθηκε το απολυτήριο/πτυχίο/ τίτλος;

1. Στη χώρα προέλευσης
2. Στην Ελλάδα
3. Σε άλλη βαλκανική χώρα
4. Σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα
5. Άλλού
6. ΔΓ/ΔΑ

30. Ποιες ξένες γλώσσες μιλάτε; (πολλαπλή)

1. Ελληνικά
2. Αγγλικά
3. Ιταλικά
4. Άλλη
5. ΔΓ/ΔΑ

31. Έχετε συμμετάσχει κατά την παραμονή σας στην Ελλάδα σε κάποιο πρόγραμμα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας για ενήλικες;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ--> ΕΡ. 32
3. ΔΓ/ΔΑ

32. Πως μαθαίνετε τα ελληνικά; (έως 3 επιλογές)

1. Μέσω των παιδιών
2. Μέσω της τηλεόρασης
3. Ελληνικές εφημερίδες
4. Στα πλαίσια της δουλειάς
5. Άλλο
6. ΔΓ/ΔΑ

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΥΡΙΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

33. Ποια είναι η κύρια εργασία που κάνετε το τελευταίο 12μηνο στην Ελλάδα (άρρην);

1. Οικοδόμος/μιογιστήζ
2. Εργάτης σε βιοτεχνία
3. Εργάτης σε βιομηχανία
4. Βοηθός τεχνίτη
5. Σερβιτόρος
6. Μεταφορές/ αχθοφόρος (*)
7. Διανομές
8. Λαντζέρης
9. Καθαριστής
10. Αγρεργάτης
11. Κτηνοτρόφος
12. Επιχειρηματίας
13. Ελεύθερος επαγγελματίας
14. Άλλο, τι;.....
15. Άνεργος --> **ΕΡ. 48**
16. ΔΓ/ΔΑ

33. Ποια είναι η κύρια εργασία που κάνετε το τελευταίο 12μηνο στην Ελλάδα (θήλυ);

1. Οικιακή βοηθός
2. Εργάτρια σε βιοτεχνία
3. εργάτρια σε βιομηχανία
4. Σερβιτόρα
5. Λαντζέρισσα
6. Καθαρίστρια
7. Αγρεργάτρια
8. Νοικοκυρά
9. Μεταφράστρια
10. Επιχειρηματίας
11. Υπάλληλος γραφείου
12. Ελεύθερη επαγγελματίας
13. Άλλο, τι;.....
14. Άνεργη --> **ΕΡ. 48**
15. ΔΓ/ΔΑ

34. Στην κύρια εργασία σας είστε:

1. Αυτοαπασχολούμενος/ η με μισθωτούς
2. Αυτοαπασχολούμενος/η χωρίς μισθωτούς
3. Μισθωτός (με μισθό ή ημερομίσθιο ή κατ' αποκοπή)
4. Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση χωρίς αμοιβή
5. ΔΓ/ΔΑ

35. Είστε Ασφαλισμένος/η;

1. ΝΑΙ--> **ΕΡ. 36**
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

36. Ποιος είναι ο Ασφαλιστικός Οργανισμός στον οποίο είστε ασφαλισμένος/η;

1. ΙΚΑ
2. ΟΓΑ
3. ΤΕΒΕ/ ΤΑΕ/ ΤΣΑ/ ΟΑΕΕ
4. Δημόσιο/ ΟΠΑΔ /ΤΥΔΚΥ
5. ΔΕΚΟ: ΟΤΕ/ ΔΕΗ/ ΗΣΑΠ/ ΗΛΠΑΠ
6. ΤΣΑΥ/ ΤΣΜΕΔΕ/ Νομικών
7. ΤΑΕΥ
8. ΝΑΤ
9. Διάφορα Ταμεία Τραπεζοπαλλήλων
10. Άλλο Ταμείο Ασφάλισης Υγείας
11. ΔΓ/ΔΑ

ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Για όσους/όσες είναι **μισθωτοί/ές**, παρακαλώ κάνετε τα ερωτήματα 37-59.

Αν **αυτοαπασχολούνται με μισθωτούς** πηγαίνετε στο ερώτημα 60.

37. Περιγράψτε την κύρια δραστηριότητα της επιχείρησης (κατάστημα, εργοστάσιο, υπηρεσία, κλπ) στην οποία εργάζεστε:

38. Πόσες ώρες απασχολείστε, συνήθως, την εβδομάδα στην κύρια εργασία σας; (περιλαμβάνεται και ο χρόνος της συνήθους υπερωριακής απασχόλησης, με αμοιβή)

1. 40 Ωρες την εβδομάδα
2. πάνω από 40 ώρες την εβδομάδα
3. 30-40 ώρες την εβδομάδα
4. 30-20 ώρες την εβδομάδα
5. κάτω από 20 ώρες την εβδομάδα
6. Δεν έχω σταθερές ώρες εργασίας
7. Δγ/ Δα

39. Ποιος είναι ο μηνιαίος μισθός από την κύρια εργασία σας, συμπεριλαμβανομένων και των πρόσθετων αμοιβών (υπερωρίες, έκτακτα bonus); (αφορά αποδοχές του τελευταίου μήνα)

1. Μέχρι 299 Ευρώ
2. 300-599 Ευρώ
3. 600-699 Ευρώ
4. 700-799 Ευρώ
5. 800-899 Ευρώ
6. 900-1199 Ευρώ
7. 1200-1499 Ευρώ
8. 1500 και άνω
9. Δγ/ Δα

40. Το σπίτι σας είναι μακριά από την δουλειά;

1. Πολύ
2. Αρκετά
3. Λίγο
4. Καθόλου
5. ΔΓ/ΔΑ

41. Στην εργασία σας, επιβλέπετε ή συντονίζετε κάποιο προσωπικό;

1. Ναι
2. Συνήθως ναι
3. Συνήθως όχι
4. Όχι
5. ΔΓ/ΔΑ

42. Πόσα άτομα εργάζονται στην επιχείρηση/ οργανισμό/ φορέα που δουλεύετε;

1. 1 ως 10
2. 11 ως 19
3. 20 ως 49
4. 50 και άνω
5. Κανένας
6. Δεν δουλεύω σε επιχείρηση/ οργανισμό/ φορέα
7. Δουλεύω με μια μικρή ομάδα ατόμων
8. Δουλεύω με μια μεγάλη ομάδα ατόμων
9. Δγ/Δα

43. Πόσοι από τους εργαζόμενους που δουλεύουν μαζί σας είναι αλλοδαποί;

1. Όλοι
2. Οι περισσότεροι
3. Οι μισοί
4. Οι λιγότεροι
5. Κανένας
6. ΔΓ/ΔΑ

44. Στην εργασία σας, υπάρχουν έλληνες εργαζόμενοι;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ--> ΕΡ. 47
3. ΔΓ/ΔΑ

45. Σε σχέση με τους έλληνες εργαζόμενους που έχουν την ίδια θέση και εμπειρία με εσάς θα λέγατε ότι εργάζεστε:

1. Περισσότερες ώρες
2. Τις ίδιες ώρες
3. Λιγότερες ώρες
4. Δγ/ Δα

46. Σε σχέση με τους έλληνες εργαζόμενους που έχουν την ίδια θέση και εμπειρία με εσάς θα λέγατε ότι αμοιβεστε:

1. Λιγότερο
2. Το ίδιο
3. Περισσότερο
4. Δγ/ Δα

47. Έχετε αλλάξει κύρια εργασία, τους τελευταίους 12 μήνες;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

48. Πριν 3 χρόνια, κάνατε κάποια διαφορετική δουλειά στην Ελλάδα;

1. ΝΑΙ---> ΕΡ. 49-51
2. ΌΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

49. Ποια ήταν η κύρια δουλειά που κάνατε στην Ελλάδα πριν την τωρινή σας δουλειά (άρρην);

1. Οικοδόμος/ μογατζής
2. Εργάτης σε βιοτεχνία
3. Εργάτης σε βιομηχανία
4. Βοηθός τεχνίτη
5. Σερβιτόρος
6. Μεταφορέας/ αχθοφόρος (*)
7. Διανομές
8. Λαντζέρης
9. Καθαριστής
10. Αγρεργάτης
11. Κτηνοτρόφος
12. Επιχειρηματίας
13. Ελεύθερος επαγγελματίας

14. Άλλο, τι;

15. Άνεργος
16. ΔΓ/ΔΑ

49. Ποια ήταν η κύρια δουλειά που κάνατε στην Ελλάδα πριν την τωρινή σας δουλειά (θήλυ);

1. Οικιακή βοηθός
2. Εργάτρια σε βιοτεχνία.
3. Εργάτρια σε βιομηχανία
4. Σερβιτόρα
5. Λαντζέρισα
6. Καθαρίστρια
7. Αγρεργάτρια
8. Νοικοκυρά
9. Μεταφράστρια
10. Επιχειρηματίας
11. Υπάλληλος γραφείου
12. Ελεύθερη επαγγελματίας

13. Άλλο, τι;

14. Άνεργη
15. ΔΓ/ΔΑ

50. Ήσασταν:

1. Αυτοαπασχολούμενος/η με μισθωτούς
2. Αυτοαπασχολούμενος/η χωρίς μισθωτούς
3. Μισθωτός (με μισθό ή ημερομίσθιο ή κατ' αποκοπή)
4. Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση χωρίς αμοιβή
5. ΔΓ/ΔΑ

51. Για ποιο λόγο σταματήσατε την προηγούμενη κύρια μισθωτή σας εργασία ή την επιχειρηματική σας δραστηριότητα; (παρακαλώ να σημειώσετε τον κύριο λόγο)

1. Βρήκατε καλύτερη εργασία
2. Έληξε η σύμβαση σας
3. Σας ανάγκασε ο εργοδότης να σταματήσετε (απόλυση, κλείσιμο επιχείρησης, μείωση προσωπικού, πρόωγη συνταξιοδότηση)
4. Πουλήσατε ή κλείσατε την ατομική ή οικογενειακή σας επιχείρηση
5. Γάμος
6. Γέννηση ή φροντίδα παιδιών
7. Φροντίδα ασθενών ή ανίκανων ατόμων
8. Αλλαγή τόπου εργασίας του/της συζύγου/συντρόφου
9. Σπουδές
10. Ασθένεια ή ανικανότητα
11. Συνταξιοδότηση ή ύπαρξη άλλων πηγών εισοδήματος

12. Άλλοι λόγοι, δηλαδή

13. ΔΓ/ΔΑ

Οι ερωτήσεις 52 και 53 δεν νίνονται στους άνεργους

52. Εργάζεστε σε περισσότερες από μια εργασίες;

1. ΝΑΙ----→ EP.53
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

53. Πόσες ώρες εργάζεστε συνολικά στις δεύτερη, τρίτη, κλπ. εργασίες σας; (Ώρες την εβδομάδα)

1. Μέχρι 8 ώρες
2. 9-16 ώρες
3. 17-24 ώρες
4. από 25 και άνω
5. ΔΓ/ΔΑ

ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

54. Στη διάρκεια των τελευταίων 5 μηνών αναζητήσατε δουλειά; Και αν όχι για ποιο λόγο δεν αναζητήσατε;

1. ΝΑΙ - Αναζήτησε εργασία
2. ΟΧΙ - Διότι περιμένει να αναλάβει πάλι την εργασία του (γι'αυτούς που ήταν σε διαθεσιμότητα) --→ EP.56
3. ΟΧΙ- Διότι έχει εργασία και δεν ζητάει άλλη--→ EP.56
4. ΟΧΙ - Διότι έχει οικογενειακούς ή προσωπικούς λόγους--→ EP.56
5. ΟΧΙ - Διότι εκπαιδεύεται ή επιμορφώνεται--→ EP.56
6. ΟΧΙ - Διότι βρίσκεται σε σύνταξη--→ EP.56
7. ΟΧΙ - Διότι είναι ασθενής ή ανίκανος για εργασία--→ EP.56
8. ΟΧΙ - Διότι πιστεύει ότι δεν θα βρει εργασία ή δεν θα γνωρίζει που θα απευθυνθεί--→ EP.56
9. ΟΧΙ - Για άλλους λόγους--→ EP.56
10. ΟΧΙ - Δεν καθόρισε τον λόγο--→ EP.56
11. ΔΓ/ΔΑ

55. Τι ενέργειες κάνατε για να βρείτε εργασία στην διάρκεια των τελευταίων 5 μηνών;

1. Ήρθε σε επαφή με Δημόσιο Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας
2. Ήρθε σε επαφή με Ιδιωτικό Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας
3. Απευθύνθηκε μόνος/η σε εργοδότες για να βρει εργασία
4. Ρώτησε φίλους, συγγενείς για να βρει εργασία
5. Απευθύνθηκε σε συλλόγους ομοεθνών μεταναστών
6. Απευθύνθηκε σε συλλόγους αλλοεθνών μεταναστών
7. Έψαξε σε αγγελίες εφημερίδων
8. Έδωσε εξετάσεις, συνέντευξη-τεστ για να βρει εργασία
9. Έψαξε να αγοράσει ή να νοικιάσει ακίνητο (γραφείο, μαγαζί), εξοπλισμό
10. Έκανε ενέργειες για τις απαραίτητες άδειες για να βρει οικονομικούς πόρους

11. Άλλο, τι;

12. ΔΓ/ΔΑ

56. Έχετε βοηθήσει κάποιον να βρει δουλειά στην διάρκεια των τελευταίων 5 μηνών;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ--→ EP. 58
3. ΔΓ/ΔΑ

57. Αυτός/ ή που βοηθήσατε ήταν; (πολλαπλή)

1. Έλληνας/ίδα
2. Ρόμα/ τσιγγάνος/α
3. Αλβανός/ίδα από Αλβανία
4. Αλβανός/ίδα από Κόσοβο
5. Αλβανός/ίδα από FYROM
6. Βόσνιος/α
7. Ρουμάνος/α
8. Βούλγαρος/α
9. Σέρβος/α
10. Νιγηριανός/ή
11. Πακιστανός/ή Ινδός/ή
12. Μαροκινός/ή
13. Ρώσος/ίδα Ουκρανός/ίδα
14. Πολωνός/έζα
15. Άλλος/η
16. ΔΓ/ΔΑ

Οι ερωτήσεις 58 και 59 δεν νίνονται στους άνερευους

58. Γιατί θεωρείτε ότι σας έχει προσλάβει ο τωρινός σας εργοδότης (έως 3 επιλογές);

1. Χαμηλότερη αμοιβή από έλληνες/ιδες εργαζόμενους/ες
2. Εργασία που δεν την κάνουν οι έλληνες γιατί είναι ανθυγιεινή/επικίνδυνη.
3. Εργασία που δεν την κάνουν οι έλληνες γιατί είναι Χαμηλό κύρος (status)
4. Εργασία που δεν την κάνουν οι έλληνες γιατί είναι Βαριά δουλειά
5. Εργασία που δεν την κάνουν οι έλληνες γιατί είναι Σπάνια ειδικότητα
6. Ήμου κατάλληλα καταρτισμένος/η είχα τα προσόντα
7. Δουλεύω περισσότερο
8. Άλλο
9. ΔΓ/ΔΑ

59. Ο τωρινός σας εργοδότης είναι:

1. Έλληνας/ίδα
2. Αλβανός/ίδα
3. Άλλο
4. Δεν έχω εργοδότη
5. Δγ/ Δα

ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Μόνο για όσους/όσες

αυτοασαχολούνται, παρακαλώ κάνετε τα ερωτήματα 60-78:

ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ/ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

60. Έχετε δική σας επιχείρηση ή είστε συνέταιρος σε επιχείρηση στην Ελλάδα;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

61. Εκτός από εσάς, υπάρχουν άλλα άτομα στο νοικοκυριό σας που συμμετέχουν στην επιχείρηση ή τη δραστηριότητα αυτή;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

62. Είστε ο ίδιος ή κάποιο άλλο μέλος του νοικοκυριού ο κύριος υπεύθυνος για την επιχείρηση αυτή;

1. Εγώ ο ίδιος
2. Άλλο μέλος του νοικοκυριού
3. ΔΓ/ΔΑ

63. Πόσοι μισθωτοί, τακτικά αμειβόμενοι, απασχολούνται στην επιχείρηση σας;

1. 1 έως 10
2. 11 έως 19
3. 20 έως 49
4. 50 και άνω
5. Δγ/Δα

64. Οι εργαζόμενοι στην επιχείρησή σας είναι κυρίως:

1. Αλβανοί
2. Έλληνες
3. Άλλοι μετανάστες
4. Δγ/ Δα

65. Περιγράψτε την κύρια δραστηριότητα της επιχείρησής σας (τι είδους προϊόντα/ υπηρεσίες παράγει);

**ΑΝ Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ
ΕΙΝΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ--> ΕΡ. 66.**

66. Πρόκειται για εμπόριο προϊόντων/ υπηρεσιών με την Αλβανία/ χώρα προέλευσης;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

67. Λάβατε το τελευταίο 12μηνο παροχές ή βοηθήματα (από δωρεάν μαθήματα και επιδόματα μέχρι διακοπές) που στόχο έχουν την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

68. Οι πελάτες σας είναι κυρίως Αλβανοί;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

69. Οι πελάτες σας είναι κυρίως μετανάστες;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

70. Ποια είναι τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η επιχείρησή σας; (Έως δύο επιλογές)

1. Χρηματοδότηση
2. Γραφειοκρατία που εμποδίζει την ευελιξία (στην παραγωγή, συνεργασίες)
3. Πρόβλημα στην ζήτηση προϊόντων/ υπηρεσιών (λίγη πελατεία)
4. Άλλο
5. Κανένα πρόβλημα
6. ΔΓ/ΔΑ

71. Πόσα χρόνια είστε ιδιοκτήτης/ συνέταιρος επιχείρησης;

1. Λιγότερο από 1 χρόνο
2. 1-2 χρόνια
3. 2-4 χρόνια
4. 4-6 χρόνια
5. 6-8 χρόνια
6. 8 χρόνια +
7. ΔΓ/ΔΑ

72. Πριν να αποκτήσετε τη δική σας επιχείρηση/ γίνετε συνέταιρος, είχατε κάποια απασχόληση στην Ελλάδα;

1. ΝΑΙ----→ ΕΡ. 73
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

73. Τι δουλειά κάνετε; (άνδρας)

1. Οικοδόμος/μπογιατζής
2. Εργάτης σε βιοτεχνία
3. Εργάτης σε βιομηχανία
4. Βοηθός τεχνίτη
5. Σερβιτόρος
6. Μεταφορές/ αχθοφόρος (*)
7. Διανομές
8. Λαντζέρης
9. Καθαριστής
10. Αγρεργάτης
11. Κτηνοτρόφος
12. Επιχειρηματίας
13. Ελεύθερος επαγγελματίας

14. Άλλο, τι;

15. Άνεργος
16. ΔΓ/ΔΑ

73. Τι δουλειά κάνετε; (γυναίκα)

1. Οικιακή βοηθός
2. Εργάτρια σε βιοτεχνία.
3. Εργάτρια σε βιομηχανία
4. Σερβιτόρα
5. Λαντζέρισα
6. Καθαρίστρια
7. Αγρεργάτρια
8. Νοικοκυρά
9. Μεταφράστρια
10. Επιχειρηματίας
11. Υπάλληλος γραφείου
12. Ελεύθερη επαγγελματίας

13. Άλλο, τι;

14. Άνεργη
15. ΔΓ/ΔΑ

74. Ήσασταν:

1. Αυτοαπασχολούμενος/η με μισθωτούς
2. Αυτοαπασχολούμενος/η χωρίς μισθωτούς
3. Μισθωτός (με μισθό ή ημερομίσθιο ή κατ' αποκοπή)
4. Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση χωρίς αμοιβή
5. ΔΓ/ΔΑ

75. Για ποιο λόγο σταματήσατε την προηγούμενη εργασία σας;

1. Άνοιξα τη δική μου επιχείρηση/ έγινα συνέταιρος
2. Βρήκατε καλύτερη εργασία
3. Έληξε η σύμβαση σας
4. Σας ανάγκασε ο εργοδότης να σταματήσετε (απόλυση, κλείσιμο επιχείρησης, μείωση προσωπικού, πρόωρη συνταξιοδότηση)
5. Πουλήσατε ή κλείσατε την ατομική ή οικογενειακή σας επιχείρηση
6. Γάμος
7. Γέννηση ή φροντίδα παιδιών
8. Φροντίδα ασθενών ή ανίκανων ατόμων
9. Αλλαγή τόπου εργασίας του/της συζύγου/συντρόφου
10. Σπουδές
11. Ασθένεια ή ανικανότητα
12. Συνταξιοδότηση ή ύπαρξη άλλων πηγών εισοδήματος
13. Άλλοι λόγοι
14. ΔΓ/ΔΑ

ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

76. Ποιο επάγγελμα ασκούσατε στην Αλβανία (ή την όποια χώρα προέλευσης) πριν μεταναστεύσετε στην Ελλάδα;

1. Εργαζόμενος σε βιομηχανία
2. Κρατικός υπάλληλος
3. Αγρότες/ κτηνοτρόφοι.
4. Επαγγελματίες/Τεχνίτες
5. Οικιακά
6. Επιχειρηματίας
7. Υπάλληλος επιχείρησης
8. Μαθητής/ φοιτητής
9. Άνεργος
10. Άλλο
11. ΔΓ/ΔΑ

77. Σε τι σας ικανοποιεί περισσότερο η σημερινή δουλειά σας στην Ελλάδα από την δουλειά που είχατε στην χώρα σας (έως 3 επιλογές);

1. Υψηλότερες αποδοχές
2. Μπορείς να εξελιχθείς/ συνηγαστείς πιο εύκολα
3. Μπορείς να μάθεις πιο πολλά για το αντικείμενο σου (νέες ειδικότητες)
4. Καλύτερος εργασιακός εξοπλισμός
5. Άλλο
6. Σε τίποτα
7. ΔΑ διότι άνεργος στην Ελλάδα
8. ΔΑ διότι δεν εργαζόταν στην χώρα προέλευσης
9. ΔΓ/ΔΑ

78. Σε τι σας ικανοποιεί λιγότερο η σημερινή δουλειά σας στην Ελλάδα από την δουλειά που είχατε στην χώρα σας (έως 3 επιλογές);
1. Χειρότερες εργασιακές σχέσεις (σχέσεις με προϊστάμενους, συναδέλφους και υφιστάμενους)
 2. Χειρότερες συνθήκες εργασίας (ανθυγιεινοί χώροι εργασίας, επικίνδυνη δουλειά, κ.τ.λ.)
 3. Χαμηλότερο κοινωνικό κύρος (status)
 4. Άλλο
 5. Σε τίποτα
 6. ΔΑ διότι άνεργος στην Ελλάδα
 7. ΔΑ διότι δεν εργαζόταν στην χώρα προέλευσης
 8. ΔΓ/ΔΑ

ΕΙΣΟΔΗΜΑ-ΔΑΠΑΝΕΣ

79. Ποιο ήταν το μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού σας το 2003 (παρακαλώ συμπεριλάβετε στην απάντησή σας το εισόδημα κάθε μέλους του νοικοκυριού που γνωρίζετε);
1. Μέχρι 299 Ευρώ
 2. 300-599 Ευρώ
 3. 600-899 Ευρώ
 4. 900-1200 Ευρώ
 5. 1201-1499 Ευρώ
 6. 1500-1799 Ευρώ
 7. 1800-2199
 8. 2200 και άνω
 9. Δγ/ Δα
80. Πόσο ενοίκιο πληρώνετε το μήνα;
1. Μέχρι 200 ευρώ
 2. 201-300 ευρώ
 3. 301-400 ευρώ
 4. 401-600 ευρώ
 5. 601 ευρώ +
 6. Δγ/ Δα

ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ

81. Κατά την διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών στείλατε εσείς ή κάποιος άλλο μέλος του νοικοκυριού χρήματα στην Αλβανία (στην χώρα προέλευσης σας);
1. ΝΑΙ
 2. ΟΧΙ---> ΕΡ. 84
 3. ΔΓ/ΔΑ
82. Με ποιο τρόπο στείλατε χρήματα στην χώρα προέλευσης σας; (έως 2 επιλογές)
1. Προσωπικά (άλλα μέλη του νοικοκυριού σε περίπτωση που ο ερωτώμενος δεν έχει την εν λόγω ευθύνη)
 2. Συγγενείς
 3. Φίλοι
 4. Τράπεζες
 5. Οργανισμοί (agencies)
 6. Ταχυδρομείο
 7. Άλλο
 8. ΔΓ/ΔΑ

83. Για ποιους από τους παρακάτω λόγους στείλατε χρήματα στη χώρα σας (έως 2 επιλογές);
1. Συντήρηση οικογένειας
 2. Αγορά γης
 3. Επενδύσεις
 4. Άλλο, τι; _____
 5. ΔΓ/ΔΑ

84. Κατά την διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών στείλατε εσείς ή κάποιος άλλο μέλος του νοικοκυριού διάφορα αγαθά/ εξοπλισμό στην Αλβανία/ (στην χώρα προέλευσης σας);
1. ΝΑΙ
 2. ΟΧΙ--> ΕΡ. 86
 3. ΔΓ/ΔΑ

85. Τι είδους αγαθά/ εξοπλισμός εστάλησαν το τελευταίο 12μηνο; (πολλαπλή)
1. Είδη εξοπλισμού/ αγαθά
 2. Ηλεκτρικός εξοπλισμός
 3. Ηλεκτρονικοί υπολογιστές
 4. Ρουχισμός
 5. Αυτοκίνητα (Ι.Χ.)
 6. Μηχανήματα/ εργαλεία δουλειάς
 7. Φάρμακα

8. Άλλο, τι;

9. Δγ/Δα

ΑΚΙΝΗΤΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ

ΣΤΗΝ ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ

86. Έχετε στην ιδιοκτησία σας διαμερίσματα, κτίσματα ή κτήματα στην Αλβανία/ χώρα σας;
1. ΝΑΙ
 2. ΟΧΙ ----> ΕΡ. 88
 3. ΔΓ/ΔΑ
87. Τι ακριβώς έχετε (έως 3 επιλογές);
1. ένα διαμέρισμα
 2. πάνω από ένα διαμέρισμα
 3. ένα κτίσμα
 4. πάνω από ένα κτίσμα
 5. ένα κτήριο
 6. πάνω από ένα κτήριο
 7. Δγ/ Δα

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ

88. Συνήθως πως περνάτε τον ελεύθερο χρόνο σας - τις ώρες της μέρας στις οποίες δεν δουλεύετε (έως 4 επιλογές)

1. Παρακολούθηση TV
2. Μαγείρεμα/ δουλειές σπιτιού/ γεύματα
3. Βοήθεια στα παιδιά με τα μαθήματα του σχολείου
4. Διάβασμα εφημερίδων/ βιβλίων
5. Ενασχόληση με δραστηριότητες συλλόγου ομοεθνών
6. Ενασχόληση με δραστηριότητες άλλου συλλόγου
7. Συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα
8. Διασκέδαση εκτός σπιτιού (καφενεία, ταβέρνες, σινεμά, καφετέριες, άλλο)
9. Επισκέψεις σε συγγενείς/ φίλους
10. Άλλο, τι;

11. ΔΓ/ΔΑ

89. Τι είδους τηλεοπτικά κανάλια παρακολουθείτε περισσότερο;

1. Ελληνικά
2. Αλβανικά μέσω δορυφόρου
3. Άλλα ξένα (όχι ελληνικά)
4. Άλλα ξένα μέσω δορυφόρου (όχι ελληνικά)
5. ΔΓ/ΔΑ

90. Τι είδους εφημερίδες διαβάζετε πιο πολύ;

1. Ελληνικές
2. Αλβανικές---> **ΕΡ. 91**
3. Δεν διαβάζω εφημερίδες
4. ΔΓ/ΔΑ

91. Ποια θέματα διαβάζετε συνήθως περισσότερο σε μια αλβανική εφημερίδα;

1. Νέα/ επικαιρότητα της Αλβανίας
2. Νέα/ επικαιρότητα της Ελλάδας
3. Διεθνής Επικαιρότητα
4. Δγ/ Δα

92. Μέσα σε έναν μήνα, κάθε πότε τηλεφωνείτε στη χώρα σας;

1. Κάθε μέρα
2. Κάθε εβδομάδα
3. 3 -5 φορές την εβδομάδα
4. 1 - 2 φορές την εβδομάδα
5. 1 φορά το δεκαπενθήμερο
6. 3 φορές τον μήνα
7. 1 φορά τον μήνα
8. Ακόμα πιο αραιά
9. **ΔΓ/ΔΑ**

93. Χρησιμοποιείτε το Ίντερνετ

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

94. Τους τελευταίους 12 μήνες μέχρι και σήμερα πήγατε για παραθερισμό, διακοπές ή ταξίδι αναψυχής, διάρκειας τριών τουλάχιστον διανυκτερεύσεων μόνοι σας ή με την οικογένειά σας;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ-----> **ερ. 97**
3. ΔΓ/ΔΑ

95. Πόσες φορές πήγατε;

1. 1 φορά
2. 2 φορές
3. 3 φορές
4. 4 φορές
5. 5 φορές
6. 6 φορές και άνω
7. ΔΓ/ΔΑ

96. Που πήγατε (έως 3 επιλογές);

1. Αλβανία/ χώρα προέλευσης
2. Ελλάδα
3. Άλλη ευρωπαϊκή χώρα
4. Άλλη βαλκανική χώρα
5. Αλλού
6. ΔΓ/ΔΑ

ΕΠΑΦΕΣ ΜΕ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ

97. Έχετε κάποιο χρόνιο πρόβλημα υγείας;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

98. Κατά την διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών διαμονής σας στην Ελλάδα χρειαστήκατε την συμβουλή ειδικού γιατρού για κάποιο πρόβλημα υγείας που εμπόδιζε τις καθημερινές σας δραστηριότητες/ ασχολίες;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ---> **ΕΡ. 103**
3. ΔΓ/ΔΑ

99. Που απευθυνθήκατε για περίθαλψη/ ιατρικές συμβουλές το τελευταίο 12μηνο;

1. Κρατικό νοσοκομείο-----> **ερ.101**
2. Ιδιωτική κλινική-----> **ερ.101**
3. Σε γιατρούς ιδιώτες-----> **ερ.101**
4. Σε σύλλογο/ οργανισμό για μετανάστες/ πρόσφυγες--> **ερ. 100**
5. Πουθενά, αντιμετωπίστηκε στα πλαίσια του νοικοκυριού το πρόβλημα--> **ερ. 100**
6. Άλλο --> **ερ. 100**
7. ΔΓ/ΔΑ

100. Ποιος ήταν ο κύριος λόγος για τον οποίο δεν επισκεφθήκατε κάποιον γιατρό ή δεν πήγατε σε νοσοκομείο;

1. Οικονομικοί λόγοι
2. Μεγάλη απόσταση από τον γιατρό/ νοσοκομείο
3. Ύπαρξη μεγάλης λίστας αναμονής
4. Έλλειψη χρόνου λόγω εργασίας ή παιδιών
5. Άλλος λόγος, δηλαδή _____.
6. ΔΓ/ΔΑ

- 101. Συναντήσατε κάποιο προβλήματα στις υπηρεσίες που σας παρείχαν;**
1. ΝΑΙ
 2. ΟΧΙ----→ερ. 103
 3. ΔΓ/ΔΑ
- 102. Τι είδους προβλήματα αντιμετωπίσατε;**
1. Συμπεριφορά προσωπικού
 2. Επάρκεια ιατρικού εξοπλισμού/ προσωπικό
 3. Γλώσσα/ συνεννόηση
 4. Κανένα
 5. Άλλο, τι; _____
 6. ΔΓ/ΔΑ
- 103. Έχετε τρέχοντα τραπεζικό λογαριασμό;**
1. ΝΑΙ
 2. ΟΧΙ
 3. ΔΓ/ΔΑ
- 104. Η υπηκοότητα σας είναι:**
1. Αλβανική
 2. Ελληνική
 3. Βορειοηπειρώτης
 4. Άλλο, τι; _____
 5. ΔΓ/ΔΑ
- 105. Η απόκτηση της ελληνικής υπηκοότητας είναι μέρος των μελλοντικών σας στόχων;**
1. ΝΑΙ
 2. ΟΧΙ
 3. Εξαρτάται
 4. ΔΓ/ΔΑ
- 106. Έχετε άδειες/βεβαιώσεις για παραμονή/ εργασία στην Ελλάδα;**
1. ΝΑΙ
 2. ΟΧΙ-----→ ερ.112
 3. ΔΓ/ΔΑ
- 107. Πόσο διαρκούν οι άδειες παραμονής/ εργασίας;**
1. Έληξε
 2. Έξ μήνες
 3. Ένα χρόνο
 4. Τρία χρόνια
 5. Άλλο
 6. ΔΓ/ΔΑ
- 108. Συναντάτε δυσκολίες κατά την διαδικασία ανανέωσης των εγγράφων για την νομιμοποίηση στις σχετικές δημόσιες υπηρεσίες του Κράτους;**
1. ΝΑΙ
 2. ΟΧΙ
 3. ΔΓ/ΔΑ
- 109. Ποια είναι τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζετε; (Απεριόριστες επιλογές)**
1. Συμπεριφορά προσωπικού
 2. Ωράριο παροχής υπηρεσιών
 3. Ποσότητα χώρων εξυπηρέτησης/ εξοπλισμού
 4. Ποσότητα διαθέσιμου προσωπικού
 5. Πηγές πληροφόρησης (ελληνής ενημέρωση από προσωπικό, κτλ)
 6. Άλλο, τι; _____
 7. ΔΓ/ΔΑ

- 110. Έχετε ποτέ πληρώσει κάποιο τρίτο άτομο (πέραν του προσωπικού υπηρεσίας) για να εξυπηρετηθείτε;**
1. ΝΑΙ
 2. ΟΧΙ
 3. ΔΓ/ΔΑ
- 111. Που θεωρείτε ότι βρίσκεται το μεγαλύτερο πρόβλημα των προγραμμάτων νομιμοποίησης;**
1. Στην παροχή υπηρεσιών προς τους μετανάστες
 2. Στην νομοθεσία
 3. Άλλο, τι; _____
 4. ΔΓ/ΔΑ
- ΕΠΑΦΕΣ ΜΕ ΓΗΓΕΝΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΚΑΙ
ΑΛΛΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ**
- 112. Πόσο συχνά έχετε επαφές με Έλληνες/ίδες εκτός εργασίας;**
1. Κάθε ημέρα
 2. 2-3 φορές την εβδομάδα
 3. 1 φορά την εβδομάδα
 4. 1 φορά το δεκαπενθήμερο
 5. 1 φορά τον μήνα
 6. Σπάνια
 7. Ποτέ----→ερ. 114
 8. ΔΓ/ΔΑ
- 113. Τι είδους σχέσεις είναι αυτές που έχετε με τους Έλληνες/ίδες;**
1. Φίλος/η
 2. Σύντροφος
 3. Συγγενής (σύζυγος, νονός/ά, άλλο)
 4. Άλλο, τι; _____
 5. ΔΓ/ΔΑ
- 114. Πόσο συχνά έχετε επαφές με Αλβανούς/ίδες (μη συγγενείς) εξ Αλβανίας;**
1. Κάθε ημέρα
 2. 2-3 φορές την εβδομάδα
 3. 1 φορά την εβδομάδα
 4. 1 φορά το δεκαπενθήμερο
 5. 1 φορά τον μήνα
 6. Σπάνια
 7. Ποτέ
 8. ΔΓ/ΔΑ
- 115. Πόσο συχνά έχετε επαφές (εκτός εργασίας) με Αλβανούς/ίδες από την πρώην Γιουγκοσλαβία;**
1. Κάθε ημέρα
 2. 2-3 φορές την εβδομάδα
 3. 1 φορά την εβδομάδα
 4. 1 φορά το δεκαπενθήμερο
 5. 1 φορά τον μήνα
 6. Σπάνια
 7. Ποτέ
 8. ΔΓ/ΔΑ

116. Πόσο συχνά έχετε επαφές (εκτός εργασίας) με άλλους αλλοδαπούς μετανάστες;

1. Κάθε ημέρα
2. 2-3 φορές την εβδομάδα
3. 1 φορά την εβδομάδα
4. 1 φορά το δεκαπενθήμερο
5. 1 φορά τον μήνα
6. Σπάνια
7. Ποτέ
8. ΔΓ/ΔΑ

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ

117. Τους τελευταίους 12 μήνες, έχετε συμμετάσχει σε:

1. Συλλόγους μεταναστών από την ίδια χώρα προέλευσης
2. Συλλόγους μεταναστών από πολλές διαφορετικές χώρες
3. Άλλοι (πολιτιστικοί, θρησκευτικοί, αθλητικοί)
4. Συνδικαλιστικοί σύλλογοι
5. Δεν συμμετέχει σε κανένα-----→ ερ. 121
6. ΔΓ/ΔΑ

**Αν συμμετέχει σε μεταναστευτικούς συλλόγους-
---→ ερ. 118**

118. Πόσες ώρες αφιερώνετε σε αυτές τις δραστηριότητες κάθε εβδομάδα;

1. Μέχρι 6 ώρες
2. 7-12 ώρες
3. 13-30 ώρες
4. 30 ώρες και άνω
5. ΔΓ/ΔΑ

119. Τι σας προσφέρει η συμμετοχή σας στον σύλλογο; (έως 3 επιλογές)

1. Παρέα/ χώρος κοινωνικοποίησης
2. Νέα από Αλβανία (χώρα προέλευσης)
3. Πολιτικό βήμα από όπου αγωνίζονται για τα δικαιώματα τους στην ελληνική κοινωνία
4. Ειδικές οικονομικές διευκολύνσεις/υπηρεσίες/ άλλο
5. Πολιτισμικές δραστηριότητες
6. Εργασία
7. Άλλο
8. ΔΓ/ΔΑ

120. Με τι θέματα ασχολείστε κυρίως στον σύλλογο;

1. Οικονομικοπολιτική κατάσταση στην Αλβανία (χώρα προέλευσης)
2. Οικονομικοπολιτική κατάσταση στην Ελλάδα (ζητήματα ένταξης-εγκατάστασης)
3. Ίσο μίσρισμα δραστηριότητας μεταξύ των δύο
4. ΔΓ/ΔΑ

121. Πριν τους τελευταίους 12 μήνες συμμετείχατε σε κάποιον σύλλογο και διακόψατε;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ-----→ ερ. 123
3. ΔΓ/ΔΑ

122. Γιατί φύγατε από τον σύλλογο που συμμετείχατε;

1. Δεν καλυτέρευε τις συνθήκες ζωής μου
2. Προβλήματα συνεργασίας με μέλη συλλόγου
3. Προβλήματα συνεργασίας με μέλη άλλων συλλόγων
4. Προβλήματα πρόσβασης
5. Δεν υπήρχε διαθέσιμος χρόνος
6. Προβλήματα λειτουργίας συλλόγου (διαθέσιμοι χώροι, χρηματοδότηση, κ.τ.λ.)
7. Άλλο, εξηγήστε:

8. ΔΓ/ΔΑ

ΑΠΟΨΕΙΣ-ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

123. Πώς αισθάνεστε τον εαυτό σας στην χώρα υποδοχής;

1. Πρόσφυγας
2. Αλβανός/ίδα μετανάστης/τρια
3. Βορειοηπειρώτης/ισσα (αισθάνεται περισσότερο Έλληνας/ίδα παρά Αλβανός/ίδα)
4. Και Αλβανός/ίδα και Έλληνας/ίδα
5. Ούτε Αλβανός/ίδα ούτε Έλληνας/ίδα (αισθάνεται απλός/ή μετανάστης/τρια που δεν καταδεικνύει την εθνικότητα ως κύριο χαρακτηριστικό της ταυτότητας του)
6. Πολίτης της Ελλάδας (αισθάνεται περισσότερο Έλληνας/ίδα παρά Αλβανός/ίδα)
7. Ευρωπαίος (πολίτης της Ευρώπης)
8. ΔΓ/ΔΑ

124. Με ποια θρησκεία θα συνδέατε τον εαυτό σας;

1. Χριστιανική Ορθόδοξη
2. Μουσουλμανική ---→Ερ. 127
3. Καθολική
4. Άλλη---→Ερ. 127
5. Καμία---→Ερ. 127
6. ΔΓ---→Ερ. 127

125. Έχετε βαπτιστεί στην Ελλάδα;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ---→Ερ. 126
3. Έχω βαπτιστεί στην Αλβανία
4. ΔΓ/ΔΑ

126. Θέλατε να βαπτιστείτε;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ ΔΑ

127. Τώρα που βρίσκεστε στην Ελλάδα, βγαίνετε περισσότερο έξω/ διασκεδάζετε περισσότερο από όταν ήσασταν στην Αλβανία;

1. Περισσότερο
2. Λιγότερο
3. Το ίδιο
4. ΔΓ/ΔΑ

128. Θα επιθυμούσατε να μείνετε μόνιμα στην Ελλάδα;

1. ΝΑΙ ---->Ερ. 131
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

129. Που σκοπεύετε να πάτε;

1. Πίσω στην Αλβανία
2. Μετανάστευση αλλού
3. ΔΓ/ΔΑ

130. Γιατί σκέφτεστε να φύγετε από την Ελλάδα;

1. Παράγοντες που σχετίζονται με την κατάσταση της εργασίας (κακές προοπτικές δουλειάς, αμοιβές, κ.τ.λ.)
2. Ρατσισμός/ διακρίσεις
3. Οικογενειακή συνένωση
4. Άλλο, τι; _____
5. ΔΓ/ΔΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΑ ΛΟΙΠΑ ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

131. Εκτός από εσάς, από πόσα άτομα αποτελείται το νοικοκυριό σας;

1. 1
2. 2-3
3. 4-6
4. περισσότερα από 6
5. Κανείς άλλος
6. ΔΓ/ΔΑ

132. Από ποια μέλη αποτελείται το νοικοκυριό σας; (πολλαπλή)

1. Σύζυγος/ σύντροφος ----> Ερ. 134
2. Τέκνα----> Ερ. 142
3. Εγγόνια
4. Γονείς/ πεθερικά----> Ερ. 153
5. Άλλα συγγενικά πρόσωπα
6. Άλλα φιλικά πρόσωπα
7. ΔΓ/ΔΑ

133. Υπάρχουν μέλη της οικογένειάς σας που ζουν σήμερα στην Αλβανία/ χώρα προέλευσης;

1. Ναι, το/τα παιδιά
2. Ναι, ο/η σύζυγος - σύντροφος
3. Ναι, τα εγγόνια
4. Ναι, οι γονείς/ πεθερικά
5. Ναι, τα αδέρφια
6. Όχι
7. ΔΓ/ΔΑ

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΣΥΖΥΓΟ/ ΣΥΝΤΡΟΦΟ

134. Ο/η σύζυγος- σύντροφος εργάζεται;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ----> ερ. 138
3. ΔΓ/ΔΑ

135. Ποια είναι η κύρια εργασία του συζύγου/ συντρόφου το τελευταίο 12μηνο στην Ελλάδα (άρρην);

1. Οικοδόμος/μπαγιάτζης
2. Εργάτης σε βιοτεχνία
3. Εργάτης σε βιομηχανία
4. Βοηθός τεχνίτη
5. Σερβιτόρος
6. Μεταφορέας/ αχθοφόρος (*)
7. Διανομές
8. Λαντζέρης
9. Καθαριστής
10. Αγροεργάτης
11. Κτηνοτρόφος
12. Επιχειρηματίας
13. Ελεύθερος επαγγελματίας
14. Άλλο, τι;.....
15. Άνεργος ---->ερ. 139
16. ΔΓ/ΔΑ

(*) Μεταφορέας: αναφερόμαστε στους αχθοφόρους που δεν έχουν ωράριο (on call)

135. Ποια είναι η κύρια εργασία της συζύγου/ συντρόφου το τελευταίο 12μηνο στην Ελλάδα (θήλυ);

1. Οικιακή βοηθός
2. Εργάτρια σε βιοτεχνία
3. εργάτρια σε βιομηχανία
4. Σερβιτόρα
5. Λαντζέρισσα
6. Καθαρίστρια
7. Αγροεργάτρια
8. Νοικοκυρά
9. Μεταφράστρια
10. Επιχειρηματίας
11. Υπάλληλος γραφείου
12. Ελεύθερη επαγγελματίας
13. Άλλο, τι;.....
14. Άνεργη ---->ερ. 139
15. ΔΓ/ΔΑ

136. Στην κύρια εργασία του/της είναι:

1. Αυτοασαχολούμενος/η με μισθωτούς
2. Αυτοασαχολούμενος/η χωρίς μισθωτούς
3. Μισθωτός (με μισθό ή ημερομίσθιο ή κατ' αποκοπή)
4. Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση χωρίς αμοιβή
5. ΔΓ/ΔΑ

137. Πόσες ώρες απασχολείται, συνήθως, την εβδομάδα στην κύρια εργασία του/της;
(περιλαμβάνεται και ο χρόνος της συνήθους υπερωριακής απασχόλησης, με αμοιβή)

1. 40 Ώρες την εβδομάδα
2. πάνω από 40 ώρες την εβδομάδα
3. 30-40 ώρες την εβδομάδα
4. 30-20 ώρες την εβδομάδα
5. κάτω από 20 ώρες την εβδομάδα
6. Δεν έχω σταθερές ώρες εργασίας
7. Δγ/ Δα

138. Είναι Ασφαλισμένος/η;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΝΑΙ, μέσω του/της συζύγου που εργάζεται
4. ΔΓ/ΔΑ

139. Ποια είναι η μεγαλύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης που έχει λάβει;

1. Απολυτήριο Δημοτικού
2. Απολυτήριο Γυμνασίου
3. Απολυτήριο Λυκείου/ εξετάξιου Γυμνασίου
4. Πτυχίο ΤΕΛ, ΤΕΣ, ΙΕΚ
5. Πτυχίο Ανώτερης Σχολής
6. Πτυχίο Ανώτατης Σχολής
7. Μεταπτυχιακό
8. Διδακτορικό
9. Κανένας τίτλος (δεν πήγε σχολείο, δεν τελείωσε το δημοτικό)
10. ΔΓ/ΔΑ

140. Τους τελευταίους 12 μήνες, έχει συμμετάσχει σε κάποιο πρόγραμμα εκπαίδευσης ή επαγγελματικής κατάρτισης;

1. ΝΑΙ-----→ ερ. 141
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

141. Ποιο πρόγραμμα παρακολούθησε/ θει;

1. Προγράμματα άτυπης επαγγελματικής κατάρτισης (πιστοποιημένα ΚΕΚ, άλλα σεμινάρια κλπ)
2. Άλλα προγράμματα (φροντιστήρια ξένων γλωσσών πλην των ελληνικών)
3. Άλλα προγράμματα (φροντιστήρια/ ιδιαίτερα μαθήματα, βοηθητικά στα του σχολείου)
4. Προγράμματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας για ενήλικες
5. ΔΓ/ΔΑ

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ

142. Πόσα παιδιά έχετε;

1. Κανένα
2. 1
3. 2
4. 3
5. 4+
6. ΔΓ/ΔΑ

143. Έχετε παιδιά κάτω των 13 ετών;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ--→ ΕΡ.145
3. ΔΓ/ΔΑ

144. Ποιος φροντίζει τα παιδιά σας όταν λείπετε στην εργασία σας;

1. Σύζυγος/ σύντροφος
2. Συγγενικό πρόσωπο
3. Φιλικό πρόσωπο
4. Παιδικός σταθμός
5. Κανένας
6. ΔΓ/ΔΑ

145. Τα παιδιά σας πηγαίνουν: (πολλαπλή)

1. Στον παιδικό σταθμό
2. Στο δημοτικό
3. Στο γυμνάσιο
4. Στο τεχνικό επαγγελματικό εκπαιδευτήριο
5. Στο ενιαίο λύκειο
6. Σε φροντιστήρια ξένων γλωσσών (πλην των ελληνικών)
7. Σε φροντιστήρια/ ιδιαίτερα μαθήματα, βοηθητικά στα του σχολείου
8. Δεν πηγαίνει/ουν σχολείο --→ ΕΡ.149
9. Δεν πηγαίνει/ουν παιδικό σταθμό ενώ είναι στην κατάλληλη ηλικία
10. ΔΓ/ΔΑ

146. Σε τι είδους σχολείο φοιτά/ούν το/α παιδί/ά σας;

1. Δημόσιο
2. Ιδιωτικό
3. Παλιννοστούντων
4. Διαπολιτισμικό
5. ΔΓ/ΔΑ

147. Ποιες είναι οι κυριότερες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά σας στο σχολείο; (έως 3 επιλογές)

1. Προβλήματα με την ελληνική γλώσσα
2. Προβλήματα με διδακτικό υλικό
3. Προβλήματα με καθηγητές
4. Προβλήματα με συμμαθητές
5. Καμία ιδιαίτερη δυσκολία
6. Άλλο, τι;.....
7. ΔΓ/ΔΑ

148. Τα παιδιά σας πηγαίνουν: (πολλαπλή)

1. Σε δημόσιο ή ιδιωτικό ινστιτούτο επαγγελματικής εκπαίδευσης (ΙΕΚ ή ΠΙΕΚ)
4. Σε σχολή μεταλκειακής επαγγελματικής κατάρτισης (π.χ. Σχολή Ξεναγών)
5. Σε σχολή ανώτερης εκπαίδευσης (ΤΕΙ)
6. Σε σχολή ανώτατης εκπαίδευσης (ΑΕΙ)
7. Είναι φοιτητής/τρια μεταπτυχιακού
8. Εκπονεί διδακτορική διατριβή
9. Σε κέντρο-εργαστήριο ελεύθερων σπουδών
10. Σε προγράμματα άτυπης επαγγελματικής κατάρτισης (πιστοποιημένα ΚΕΚ, άλλα σεμινάρια κλπ)
11. ΔΓ/ΔΑ

149. Τι εθνικότητα είναι οι καλύτεροι/ες φίλοι/ες των παιδιών σας;

1. Έλληνες/ίδες
2. Αλβανοί/ίδες
3. Άλλο, τι;
4. Δγ/ Δα

150. Έχουν βαπτισθεί τα παιδιά σας στην Ελλάδα;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

151. Εργάζονται περιστασιακά τα παιδιά σας;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

152. Έχετε κάποιο παιδί με ειδικές ανάγκες;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΓΟΝΕΙΣ/ ΠΕΘΕΡΙΚΑ**153. Έχετε την ευθύνη της οικονομικής συντήρησης των γονέων ή των πεθερικών σας;**

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

154. Χρειάζεται κάποιος από τους γονείς/ πεθερικό σας τη φροντίδα άλλου προσώπου; (δεν μπορεί να αυτο-εξυπηρετηθεί)

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ----→ ερ. 156
3. ΔΓ/ΔΑ

155. Ποιος τους φροντίζει;

1. Εγώ σ/ η ίδιος-α
2. Σύζυγος/ σύντροφος
3. Παιδιά
4. Εγγόνια
5. Άλλο συγγενικό πρόσωπο
6. Άλλο φιλικό πρόσωπο
7. Τρίτο πρόσωπο/ επαγγελματίας
8. Κανένας
9. ΔΓ/ΔΑ

156. Υπάρχει άλλο άτομο πλην των άμεσων συγγενών σας (δηλαδή εκτός από παιδιά, εγγόνια, σύζυγος/ σύντροφος, γονείς/ πεθερικά) του οποίου έχετε την ευθύνη της οικονομικής συντήρησης;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

157. Σας φωνάζουν με κάποιο άλλο όνομα (διαφορετικό από το αλβανικό) στην εργασία σας;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

158. Συνήθως ψηφίζετε στις εκλογές στην Αλβανία;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

159. Θα θέλατε να έχετε δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές στην Ελλάδα;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ**D01 ΦΥΛΟ**

1. ΑΝΔΡΑΣ
2. ΓΥΝΑΙΚΑ

D02 ΗΛΙΚΙΑ

1. 18-24
2. 25-34
3. 35-49
4. 50-59
5. 60- 74
6. 74+
7. ΔΑ

2. ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΒΑΝΟΥΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

1. Απασχολείται στην επιχείρηση σας τουλάχιστον ένας/μία Αλβανός/Αλβανίδα εργαζόμενος/η;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ

2. Ποια είναι η θέση σας στην επιχείρηση;

1. Διευθυντής
2. Μάνατζερ
3. Ιδιοκτήτης
4. Άλλο, τι;.....

3. Περιγράψτε την κύρια δραστηριότητα της επιχείρησής σας (τι είδους προϊόντα/ υπηρεσίες παράγει);

4. Πόσοι μισθωτοί/ημερομίσθιοι, τακτικά αμειβόμενοι, απασχολούνται στην επιχείρησή σας;

1. 1 ως 10
2. 11 ως 19
3. 20 ως 49
4. 50 και άνω
5. Δγ/Δα

5. Πόσοι από αυτούς τους/τις μισθωτούς/ημερομίσθιους είναι αλβανοί/ίδες;

1. Όλοι
2. Οι περισσότεροι
3. Οι μισοί
4. Οι λιγότεροι
5. Δγ/Δα

6. Ποια είναι η θέση των αλβανών μισθωτών/ημερομίσθιων στην επιχείρηση (πολλαπλές επιλογές);

1. χειρωνακτική
2. δουλειά γραφείου
3. εξυπηρέτηση πελατών
4. εξωτερικές δουλειές
5. άλλο

7. Ποιο το φύλο των περισσότερων αλβανών/ίδων της επιχείρησής;

1. Άντρες
2. Γυναίκες
3. Ίση κατανομή μεταξύ των δύο φύλων

8. Πως βρήκατε και προσλάβετε τους/τις αλβανούς/ίδες εργαζόμενους/ες (πολλαπλές επιλογές);

1. Μέσω γνωστών/φίλων
2. Μέσω άλλων συναδέλφων

3. Μέσω ΟΑΕΔ (επιδοτούμενα προγράμματα, άλλο)
4. Μέσω αγγελίας ήρθανε
5. Ήρθανε μόνοι/ες τους
6. άλλο
7. ΔΓ/ΔΑ

9. Ποιοι είναι οι λόγοι για τους οποίους προσλάβετε αλλοδαπούς αντί για Έλληνες (έως 3 επιλογές);

1. γιατί αυτούς βρίσκουμε (οι Έλληνες δεν έρχονται ούτε μένουν σε αυτές τις δουλειές)
2. γιατί κοστίζουν λιγότερο
3. γιατί είναι πιο παραγωγικοί/εργατικοί από τους Έλληνες (αφοσίωση)
4. γιατί δέχονται να δουλεύουν σκληρά
5. γιατί γνωρίζουν καλά την συγκεκριμένη δουλειά (δεξιοτήτες)
6. γιατί δείχνουν ότι ενδιαφέρονται για την δουλειά (φιλοδοξίες, θέληση: στοιχεία που δίνουν την εικόνα ενός προσαρμοσμένου, δυναμικού ατόμου)
7. γιατί μαθαίνουν γρήγορα και έχουν ικανότητα για συνεχή μάθηση
8. Άλλο, τι;.....
9. Δγ-Δα

10. Σε ποιόν από τους παρακάτω τομείς πιστεύετε ότι συνεισφέρουν θετικά οι αλλοδαποί υπάλληλοι/ εργάτες που απασχολείτε στην επιχείρησή σας (έως 2 επιλογές);

1. Παραγωγικότητα
2. Επέκταση επιχείρησης, επενδύσεις
3. Διατήρηση χαμηλού εργασιακού κόστους
4. Προσαρμόζονται σε καινοτόμες μεθόδους και εργασία παραγωγής
5. Άλλο, τι;.....
6. Σε κανένα (ουδέτερη επίδραση)
7. ΔΓ/ΔΑ

11. Ποια θεωρείτε ότι είναι τα αρνητικά (σημεία) της απασχόλησης αλλοδαπών υπαλλήλων/εργατών στην λειτουργία της επιχείρησής σας (έως 2 επιλογές);

1. Τους λείπουν δεξιοτήτες/ κατάρτιση
2. Έχουν χαμηλή παραγωγικότητα
3. Έχει αυξηθεί το κόστος της εργασίας τους
4. Έχουν χαμηλή κουλτούρα απασχόλησης (αφοσίωση, θέληση, προσαρμοστικότητα)
5. Άλλο
6. Κανένα αρνητικό
7. ΔΓ/ΔΑ

12. Έχουν λάβει κάποια αύξηση τον τελευταίο χρόνο οι αλλοδαποί εργαζόμενοι της επιχείρησής σας;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

13. Σε σχέση με τους αλλοδαπούς εργαζόμενους, οι έλληνες εργαζόμενοι που απασχολούνται στην επιχείρησή σας -που έχουν την ίδια θέση και παρόμοια εμπειρία-, έχουν λάβει κάποια αύξηση τον τελευταίο χρόνο;

1. ΝΑΙ, οι έλληνες έχουν λάβει μεγαλύτερη αύξηση
2. ΝΑΙ, έχουν λάβει μικρότερη αύξηση
3. ΝΑΙ, έχουν λάβει ίδια αύξηση
4. ΟΧΙ, δεν έχουν λάβει αύξηση
5. Δεν υπάρχουν έλληνες εργαζόμενοι στην ίδια θέση
6. ΔΓ/ΔΑ

14. Η απασχόληση των αλλοδαπών εργαζομένων στην επιχείρησή σας παρουσιάζει κατά καιρούς προβλήματα;

1. Ναι
2. Όχι
3. Δγ-Δα

ΕΑΝ ΝΑΙ

-----> **ΕΡΩΤΗΣΗ 15 & 16**

15. Τι είδους προβλήματα είναι αυτά; (πολλαπλές επιλογές);

1. Έλλειψη χαρτίων, προβλήματα νομιμοποίησης
2. Ελλιπείς δεξιότητες, κατάρτιση
3. Προβλήματα συνεννόησης/ γλώσσας
4. Χαμηλή παραγωγικότητα
5. Χαμηλή εργασιακή κουλτούρα (συμπεριφορά, τεμπελιά)
6. Άλλο, τι;.....
7. Κανένα πρόβλημα
8. ΔΓ/ΔΑ

16. Τα περισσότερα προβλήματα, θα λέγατε ότι τα αντιμετωπίζετε με κάποια συγκεκριμένη εντικότητα εργαζομένων στην επιχείρησή σας; (έως 3 επιλογές)

1. Δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ομάδα που να δημιουργεί τα περισσότερα προβλήματα
2. Έλληνες/ίδες
3. Αλβανούς/ίδες
4. Ρόμα
5. Ρουμάνοι
6. Βούλγαροι
7. Σέρβοι
8. Αφρικανοί
9. Νοτιοανατολική Ασία
10. Ρώσοι/ίδες
11. Πολωνοί/ές
12. άλλο
13. ΔΓ/ΔΑ

17. Κρίνοντας τη πορεία της επιχείρησής σας την τελευταία δεκαετία θα λέγατε ότι είναι:

Πολύ ικανοποιητική
Αρκετά ικανοποιητική
Ελάχιστα ικανοποιητική
Καθόλου ικανοποιητική
Δγ-Δα

ΕΑΝ ΠΟΛΥ & ΑΡΚΕΤΑ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΤΙΚΗ

-----> **ΕΡΩΤΗΣΗ 18**

18. Που θα αποδίδετε την θετική πορεία των επιχειρησιακών σας δραστηριοτήτων την τελευταία δεκαετία (έως 2 επιλογές);

1. Στην διαθεσιμότητα μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού
2. Στις δικές μας επιχειρηματικές πρωτοβουλίες/ δράσεις
3. Στο ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον των επιχειρήσεων και συγκυρίες (π.χ. Ολυμπιάδα)
4. Άλλο, τι;.....
5. ΔΓ/ΔΑ

19. Σε τι θεωρείτε ότι έχει επηρεάσει θετικά η απασχόληση αλλοδαπών εργατών τον κλάδο σας; (έως 2 επιλογές);

1. αύξηση προσφοράς εργασίας (εύρεση εργατικών χεριών)
2. αύξηση παραγωγικότητας
3. πτώση εργασιακού κόστους
4. εισαγωγή ευελιξίας στην παραγωγή και την απασχόληση (εισαγωγή καινοτομίας, επικέντρωση σε διαχείριση, κ.τ.λ.)
5. άλλο, τι;.....
6. Σε τίποτα (καμία θετική επίδραση)
7. ΔΓ/ΔΑ

20. Σε τι θεωρείτε ότι έχει επηρεάσει αρνητικά η απασχόληση αλλοδαπών εργατών τον κλάδο σας; (έως 2 επιλογές);

1. εμποδίζουν επενδύσεις (σε κεφάλαιο, σε περαιτέρω κατάρτιση)
2. χαμηλή παραγωγικότητα
3. έχει αυξηθεί το κόστος της εργασίας τους
4. χαμηλή κουλτούρα απασχόλησης (αφροσύνη, θέληση, προσαρμοστικότητα)
5. άλλο, τι;.....
6. Καμία αρνητική επίδραση
7. ΔΓ/ΔΑ

21. Πως θεωρείτε ότι έχει επηρεάσει η χρήση αλλοδαπού εργατικού δυναμικού την ελληνική οικονομία;

1. Θετικά
2. Αρνητικά
3. Και θετικά και αρνητικά
4. Καμία επίδραση
5. ΔΓ/ΔΑ

22. Ασκείτε (εσείς ο/η ίδιος/α ή η επιχείρησή ανεξάρτητα από εσάς) επιχειρηματικές δραστηριότητες στην Αλβανία;

1. Ναι
2. Όχι
3. Ναι, ασκούσα παλαιότερα
4. ΔΓ/ΔΑ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ

1. Φύλο ερωτώμενου:

1. Άντρας
2. Γυναίκα

2. Ηλικία

1. 18-24
2. 25-34
3. 35-49
4. 50-59
5. 60+
6. Δγ-Δα

3. Διοικείτε ή εποπτεύετε άλλα άτομα στην εργασία σας;

1. Ναι από 1 έως 5
2. Ναι από 6 έως 10
3. Ναι από 11 έως 20
4. Ναι από 21 έως 30
5. Ναι από 31 έως 50
6. Ναι από 50 έως 100
7. Ναι πάνω από 100
8. Όχι
9. Δγ-Δα

3. Ερωτηματολόγιο για Αξιολόγηση της Διαδικασίας Νομιμοποίησης στο επίπεδο των Νομαρχιών-Περιφέρειας

1. Ταυτότητα του φορέα (νομαρχία/περιφέρεια):

2. Θέση του ερωτώμενου

1. Καλύτερος έλεγχος του ποιος *αξίζει* ποια παροχή → ερ. 3-27,33-34, 38-39
2. Υπάλληλος μόνιμος (στην υποδοχή) → ερ. 3, 12, 24, 28-39
3. Υπάλληλος εποχιακός (στην υποδοχή) → ερ. 3, 12, 24, 28-39

3. Ποια πιστεύετε ότι είναι η κοινωνική συνεισφορά και οι εν γένει στόχοι της υπηρεσίας σας;

1. καλύτερος έλεγχος του ποιος *αξίζει* ποια παροχή
2. κρατείται στατιστικό αρχείο (έλεγχος) των μεταναστών
3. συμβολή σε μια πιο 'ανοιχτή' και διαφανή κοινωνία
4. το γεγονός ή/και η βελτίωση της παροχής υπηρεσιών στους μετανάστες
5. άλλο _____
6. ΔΓ/ΔΑ

4. Καλές ειδικότερες πρακτικές που έχουν γίνει

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΦΟΡΕΑ – ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ

5. Έχετε στην υπηρεσία σας ειδικά τμήματα (με το δικό τους προσωπικό και τα δικά τους γραφεία) και αντίστοιχους ειδικά εξοπλισμένους χώρους υποδοχής¹ για την κατάθεση και την παραλαβή των αιτήσεων αλλοδαπών για χορήγηση και ανανέωση άδειας παραμονής/εργασίας;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ, έχουμε ένα τμήμα για την κατάθεση και την παραλαβή
3. ΟΧΙ, έχουμε ένα τμήμα για όλα: κατάθεση, παραλαβή, έλεγχο, διαβίβαση, πληροφόρηση
4. ΟΧΙ
5. ΔΓ/ΔΑ

6. Έχετε στην υπηρεσία σας ειδικά τμήματα και αντίστοιχους χώρους επεξεργασίας για τον έλεγχο και την διαβίβαση των αιτήσεων αλλοδαπών για χορήγηση και ανανέωση άδειας παραμονής/εργασίας (στην αρμόδια Υπηρεσία Αλλοδαπών και Μετανάστευσης);

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ, έχουμε ένα τμήμα για τον έλεγχο και την διαβίβαση
3. ΟΧΙ, έχουμε ένα τμήμα για όλα: κατάθεση, παραλαβή, έλεγχο, διαβίβαση, πληροφόρηση
4. ΟΧΙ
5. ΔΓ/ΔΑ

7. Έχετε στην υπηρεσία σας ειδικό τμήμα πληροφόρησης για τους πελάτες;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΟΧΙ, έχουμε ένα τμήμα για όλα: κατάθεση, παραλαβή, έλεγχο, διαβίβαση, πληροφόρηση
4. ΔΓ/ΔΑ

8. Διατίθεται φυλλάδιο στους αλλοδαπούς που αναφέρονται τα απαραίτητα για κάθε περίπτωση δικαιολογητικά;

1. ΝΑΙ → ερ. 9
2. ΟΧΙ → ερ.10
3. ΔΓ/ΔΑ → ερ.10

9. Είναι το σχετικό φυλλάδιο μεταφρασμένο στις γλώσσες των κυριότερων χωρών προέλευσης των αλλοδαπών μεταναστών;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

10. Πόσους μόνιμους υπαλλήλους έχετε;

1. 1-4
2. 5-10
3. 11-20
4. 21 και άνω

11. Πόσους εποχιακούς υπαλλήλους έχετε;

1. 1-10
2. 11-20
3. 21-40
4. 41-60
5. 61 και άνω

12. Πως ειδοποιείτε τους ενδιαφερόμενους αλλοδαπούς για το αποτέλεσμα της αίτησής τους;

1. Ταχυδρομικά
2. Τηλεφωνικά/φαξ
3. Τους λέμε όταν την καταθέτουν ή όταν έρθουν
4. Τους λέμε όταν την καταθέτουν ή όταν έρθουν για να ρωτήσουν αν είναι έτοιμη
5. Στέλνουμε ηλεκτρονικά τις άδειες ή τις αρνητικές απαντήσεις στους αντίστοιχους δήμους/νομαρχίες (όταν ρωτάμε την Υπηρεσία Αλλοδαπών και Μετανάστευσης)
6. Στέλνουμε ταχυδρομικά τις άδειες ή τις αρνητικές απαντήσεις στους αντίστοιχους δήμους/νομαρχίες
7. Στέλνουμε με κάποιο ειδικό σώμα υπαλλήλων τις απαντήσεις στους δήμους/νομαρχίες
8. Άλλο
9. ΔΓ/ΔΑ

¹ Π.χ. με μηχανήματα που μοιράζουν αριθμημένα χαρτάκια προτεραιότητας και ειδική χωροδιάταξη για τις σειρές.

13. Πόσες αιτήσεις αλλοδαπών για χορήγηση και ανανέωση άδειας παραμονής/εργασίας λάβατε το τελευταίο έτη;

1. μέχρι 2.000
2. 2.000-5.000
3. 5.000-10.000
4. 10.000-15.000
5. 15.000-20.000
6. 20.000 και άνω
7. ΔΓ/ΔΑ → ερ. 15

14. Και πόσες άδειες (από τις παραπάνω) έχετε εκδώσει το τελευταίο έτη;

1. μέχρι 2.000
2. 2.000-5.000
3. 5.000-10.000
4. 10.000-15.000
5. 15.000-20.000
6. 20.000 και άνω
7. ΔΓ/ΔΑ → ερ. 15

15. Θέτετε/κρατάτε αρχείο για κάποιους συγκεκριμένους ποσοτικούς στόχους για κάθε περίοδο (έτος) όσον αφορά τις αιτήσεις που παραλαμβάνετε και τις άδειες που εκδίδετε;

1. ΝΑΙ → ερ. 16
2. Όχι → ερ.17
3. ΔΓ/ΔΑ → ερ.17

16. Φτάνετε συνήθως τους σχετικούς ποσοτικούς στόχους που θέτετε;

1. ΝΑΙ
2. Δύσκολα
3. ΟΧΙ
4. ΔΓ/ΔΑ

17. Προσόντα προσωπικού: Ποιες είναι οι προϋποθέσεις πρόσληψης των υπάλληλων για την παραλαβή, έλεγχο και διαβίβαση αιτήσεων αλλοδαπών και την πληροφόρηση των τελευταίων;

1. Τίτλος τριτοβάθμιας ανώτατης εκπαίδευσης
2. Γνώση ξένων γλωσσών
3. Γνώση γλωσσών των κύριων μεταναστευτικών ομάδων της Ελλάδας
4. Παρακολούθηση ειδικών σεμιναρίων (για πληροφόρηση της υπάρχουσας μεταναστευτικής νομοθεσίας, για ευαισθητοποίηση στο κοινωνικό φαινόμενο: μετανάστευση, για τεχνικά ζητήματα, άλλο)
5. Τίτλος δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
6. Επιτυχία σε διαγωνισμό
7. Άλλο...
8. Δεν υπάρχουν καθορισμένες προϋποθέσεις
9. ΔΓ/ΔΑ

18. Έχουν την ίδια βαρύτητα οι τίτλοι όλων των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στην περίπτωση που η κατοχή τους είναι μία από τις παραπάνω προϋποθέσεις;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

19. Υπάρχει καταστατικό που να αναφέρει τις υποχρεώσεις των υπαλλήλων (π.χ. κανόνες εξυπηρέτησης πελατών);

1. ΝΑΙ → ερ.20
2. ΟΧΙ → ερ.21
3. ΔΓ/ΔΑ → ερ.21

20. Υπάρχουν μες στο καταστατικό διατάξεις από το Υπ. ΕΣΔΔΑ για την ευαισθητοποίηση ή/και κυρώσεις των υπαλλήλων σε περιπτώσεις ρατσιστικών διακρίσεων;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

21. Υπάρχει μηχανισμός αξιολόγησης της υπηρεσίας σας;

1. ΝΑΙ → ερ. 22
2. ΟΧΙ → ερ. 23
3. ΔΓ/ΔΑ → ερ.23

22. Σε τι συνίσταται;

1. Έλεγχος από σώμα επιθεωρητών
2. Απασχολούμε εμείς εργαζόμενο/ους που ελέγχει/ουν την πορεία της υπηρεσίας μας
3. Κρατείται αρχείο της πορείας του έργου μας (βλέπε ερ. 15)
4. Άλλο.....

23. Αν υπάρχει, τι μέρος λόγου/συμμετοχής έχουν σε αυτόν οι εξυπηρετούμενοι;

1. Κανένα
2. Υπάρχει ειδικό φυλλάδιο που συμπληρώνουν τα σχόλια τους
3. Άλλο
4. ΔΓ/ΔΑ

24. Πως επικοινωνείτε με τις λοιπές υπηρεσίες Αλλοδαπών και Μετανάστευσης (ή τις υπηρεσίες που έχουν αναλάβει τις αρμοδιότητες τους) και την κεντρική Διεύθυνση Αλλοδαπών και Μετανάστευσης, τον ΟΑΕΔ, το ΙΚΑ;

1. Ηλεκτρονικά
2. Ταχυδρομικά
3. Τηλεφωνικά/ με φαξ
4. Άλλο
5. Δεν υπάρχει καθορισμένο πλαίσιο επικοινωνίας
6. Δεν υπάρχει επικοινωνία
7. ΔΓ/ΔΑ

25. Υπάρχει κάποια κοινή ηλεκτρονική βάση (δικτύωση) στην οποία καταγράφονται οι αιτήσεις, τα αποτελέσματα του ελέγχου τους, το ιστορικό αιτήσεων του κάθε αιτούντα, το αποτέλεσμα της εκάστοτε αξιολόγησης των υπηρεσιών καθώς και κοινοποιούνται/λαμβάνονται όλα τα ανωτέρω στοιχεία;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

26. Συνεργάζεστε με (απασχολείτε) εκπρόσωπους οργανισμών όπως ο ΟΑΕΔ, το ΙΚΑ σε κάποιο μέρος της διαδικασίας;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

27. Συνεργάζεστε με (απασχολείτε) εκπρόσωπους του Συνηγόρου του Πολίτη, ΜΚΟ και μεταναστευτικών και αντιρατσιστικών συλλόγων σε κάποιο μέρος της διαδικασίας;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ

3. ΔΓ/ΔΑ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

28. Πόσους αλλοδαπούς εξυπηρετείτε (εσείς και οι συνάδελφοί σας) συνήθως την μέρα (μ.ο.);

1. 1-10
2. 11-20
3. 21-50
4. 50 και άνω

29. Είναι σύνηθες να υποδέχεστε δικηγόρους ή άλλους εκπροσώπους των μεταναστών;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

30. Έχετε θεσπίσει κάποιο συγκεκριμένο ωράριο/ημέρες στο/ις οποίο/ες δέχεστε δικηγόρους ή άλλους εκπροσώπους των μεταναστών;

1. ΝΑΙ → ερ. 32
2. ΟΧΙ → ερ. 31
3. ΔΓ/ΔΑ → ερ.31

31. Σύνηθες δίνετε προτεραιότητα στους δικηγόρους έναντι των μεταναστών;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

32. Ποιες προϋποθέσεις (πιστεύετε ότι) οφείλει να πληροί ένας αλλοδαπός πελάτης για να εξυπηρετηθεί (απεριόριστες επιλογές);

1. Να έχει τα απαραίτητα έγγραφα/δικαιολογητικά (να είναι νόμιμος)
2. Να γνωρίζει τα δικαιώματα/υποχρεώσεις του
3. Να είναι ευγενικός/υπομονετικός
4. Να μιλάει καλά την ελληνική γλώσσα
5. Άλλο
6. Καμία προϋπόθεση πλην αυτών που διακηρύσσει το καταστατικό της υπηρεσίας
7. ΔΓ/ΔΑ

33. Που εντοπίζονται τα κυριότερα προβλήματα που συναντάτε στην εργασία σας (απεριόριστες επιλογές); Στην...

1. Επικοινωνία/σχέσεις με συναδέλφους
2. Επικοινωνία/σχέσεις με προϊστάμενους
3. Τεχνολογική/υλική υποδομή
4. Εξυπηρέτηση αιτούντων/πελατών → ερ. 34
5. Επικοινωνία με εξωτερικούς παράγοντες (ΟΑΕΔ, ΙΚΑ, ΥΠΕΣΣΔΑ, ΜΚΟ, κ.τ.λ.)
6. Άλλο
7. Πουθενά, κανένα πρόβλημα
8. ΔΓ/ΔΑ

34. Που πιστεύετε ότι οφείλονται αυτά τα προβλήματα;

1. Στην ελλιπή υποδομή της υπηρεσίας (σε υλικοτεχνικό επίπεδο ή/και επίπεδο στελέχωσης)
2. Σε γνωρίσματα των μεταναστών → ερ. 35
3. Και στους δύο παράγοντες → ερ. 35
4. ΔΓ/ΔΑ → ερ. 35

35. Τι θα λέγατε (από την εργασιακή σας εμπειρία) ότι σας ενοχλεί σε σχέση με τους αλλοδαπούς (απεριόριστες επιλογές);

1. Η ελλιπής ευγένεια/υπομονή τους → ερ.36
2. Πολλές απαιτήσεις, πολλές εξηγήσεις (bulk of work) → ερ.37
3. Οι υπέρογκες απαιτήσεις τους σε σχέση με το νομικό τους καθεστώς (θέση τους ως φιλοξενούμενοι μιας χώρας) → ερ.37
4. Η περιβολή / προφορά τους → ερ.37
5. Το ότι δεν γνωρίζουν καλά την ελληνική → ερ.37
6. Άλλο..... → ερ.37
7. ΔΑ → ερ.37

36. Που πιστεύετε ότι οφείλεται η έλλειψη υπομονής/ευγένειας που επιδεικνύουν;

1. Στο ότι είναι 'απολίτιστοι', δεν έχουν κουλτούρα
2. Στο ότι η υπομονή τους έχει και όρια (έρχονται κουρασμένοι)
3. Άλλο
4. ΔΓ/ΔΑ

37. Είναι κάποια εθνικότητα που θα λέγατε ότι είναι περισσότερο προβληματική από τις άλλες;

1. Αλβανοί/ίδες
2. Πολωνοί/έξες
3. Ρώσοι/ίδες
4. Βούλγαροι/ες
5. Πρώην Γιουγκοσλαβία
6. Χώρες Νοτιοανατολικής Ασίας
7. Χώρες Αφρικής
8. Άλλο
9. Όχι, δεν θα έλεγα κάτι τέτοιο
10. ΔΑ

ΚΟΙΝΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

38. Σε τι θεωρείτε ότι έχει επηρεάσει θετικά η χρήση αλλοδαπού εργατικού δυναμικού την ελληνική οικονομία; (έως 2 επιλογές);

1. αύξηση προσφοράς εργασίας (εύρεση εργατικών χεριών)
2. αύξηση παραγωγικότητας (δουλεύουν πολύ)
3. πτώση εργασιακού κόστους
4. άλλο
5. Σε τίποτα (καμία θετική επίδραση)
6. ΔΓ/ΔΑ

39. Σε τι θεωρείτε ότι έχει επηρεάσει αρνητικά η χρήση αλλοδαπού εργατικού δυναμικού την ελληνική οικονομία; (έως 2 επιλογές);

1. εμποδίζουν επενδύσεις (σε κεφάλαιο, σε περαιτέρω κατάρτιση)
2. χαμηλή παραγωγικότητα
3. έχει αυξηθεί το κόστος της εργασίας τους
4. χαμηλή κουλτούρα απασχόλησης (αφροσίωση, θάληση, προσαρμοστικότητα)
5. άλλο
6. Καμία αρνητική επίδραση
7. ΔΓ/ΔΑ

4. ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΟΥΣ ΜΕ ΑΛΒΑΝΟΥΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

1. Πότε ιδρύθηκε ο σύλλογος;

1. Φέτος
2. Πέρυσι
3. πριν 2-3 χρόνια
4. πριν 4-6 χρόνια
5. περισσότερο από 6 χρόνια πριν

2. Ποιος είναι ο στόχος του συλλόγου; (σύμφιξη δεσμών με συμπατριώτες, Αλβανία, καταπολέμηση αποκλεισμού στην Ελλάδα, άλλο)

3. Είναι ο σύλλογός σας επίσημα αναγνωρισμένος ως πολιτικός/κοινωνικός φορέας/έταιρος από την ελληνική πολιτεία;

1. ΟΧΙ
2. ΝΑΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

4. Πόσα είναι τα μέλη που αριθμεί ο σύλλογος;

1. 1-10
2. 11-20
3. 21-50
4. 51-100
5. 101 και άνω

5. Πόσα ήταν τα μέλη του συλλόγου την χρονιά ίδρυσης του τελευταίου;

1. 1-10
2. 11-20
3. 21-50
4. 51-100
5. 101 και άνω
6. Φέτος είναι ο ιδρυτικός χρόνος

6. Κατανομή μεταξύ αντρών και γυναικών μελών

1. Περισσότερο άντρες
2. Περισσότερο γυναίκες
3. Ίση κατανομή μεταξύ των 2 φύλων
4. Μόνο άντρες
5. Μόνο γυναίκες

7. Η εθνικότητα των μελών του συλλόγου

1. Αλβανοί από την Αλβανία
2. Βορειοηπειρώτες/ομογενείς από την Αλβανία
3. Αλβανοί από Κόσοβο/Μακεδονία
4. Έλληνες
5. Άλλοι μετανάστες

8. Με τι θα λέγατε ότι ασχολείστε περισσότερο στον σύλλογο;

1. Θέματα που αφορούν ζωή σε Ελλάδα
2. Θέματα που αφορούν Αλβανία
3. Και τις δύο αυτές θεματικές

9. Με ποιες δραστηριότητες ασχολείται περισσότερο ο σύλλογος με την πάροδο των χρόνων;

1. Πληροφόρηση και media (ενημέρωση για εξελίξεις στην Αλβανία)
2. Πληροφόρηση και media για τις σχετικές με αυτούς εξελίξεις στην Ελλάδα
3. Παροχή διαφόρων υπηρεσιών στην μεταναστευτική κοινότητα
4. Συγκενρώσεις και συζητήσεις σχετικά με θέματα που αφορούν την ζωή στην Ελλάδα και το νομικό τους καθεστώς
5. Συγκενρώσεις και συζητήσεις σχετικά με θέματα που επικεντρώνουν στην σχέση μεταναστών-χώρα προέλευσης τους
6. Πολιτιστικές πρωτοβουλίες/δραστηριότητες (φεστιβάλ)
7. Άλλο.....

10. Σε τι συνίστανται οι δραστηριότητες σας που σχετίζονται με την χώρα προέλευσης;

1. Παροχή προσωπικών υπηρεσιών
2. Επιτέλεση έργων/Υπεργολαβίες με νομικά πρόσωπα και επιχειρήσεις στην Αλβανία
3. Έκδοση εφημερίδας που κυκλοφορεί τόσο στην χώρα προέλευσης όσο και στην Ελλάδα
4. Δημιουργία τηλεφωνικού κέντρου
5. Άλλο
6. Όχι δραστηριότητες σχετιζόμενες με Αλβανία

11. Που στην κλίμακα των προτεραιοτήτων του συλλόγου βρίσκεται η παρέμβαση στα πολιτικά δρώμενα (ζωή) της Αλβανίας;

1. Υψηλά
2. Σε μέσο επίπεδο
3. Χαμηλά
4. ΔΓ/ΔΑ
5. Πουθενά στην 'ατζέντα' του συλλόγου

12. Μπορείτε να περιγράψετε τις πιο σημαντικές πρωτοβουλίες του συλλόγου μέχρι σήμερα;

13. Πόσα μέλη είναι ενεργά εμπλεκόμενα (έχουν συγκεκριμένα καθήκοντα) στις δραστηριότητες του συλλόγου;

1. Ένα μικρό ποσοστό
2. Οι περισσότεροι
3. Οι μισοί περίπου
4. ΔΓ/ΔΑ

14. Πόσα από τα μέλη του συλλόγου λαμβάνουν κάποιο είδος πληρωμής/μισθού;

1. Κανένας

2. Οι περισσότεροι
3. Ένα μικρό ποσοστό
4. Οι μισοί περίπου
5. ΔΓ/ΔΑ

15. Πόσο συχνά οργανώνετε συγκεντρώσεις/ συζητήσεις;

1. Τουλάχιστον 3 φορές τον μήνα
2. Το πολύ 3 φορές τον μήνα
3. Μια φορά κάθε 2-3 μήνες
4. Μια φορά κάθε 4-6 μήνες
5. Ακόμα πιο αραιά

16. Πόσο συχνά οργανώνετε πολιτιστικές δραστηριότητες/ φεστιβάλ;

1. Μια φορά τον μήνα
2. Μια φορά το τρίμηνο
3. Μια φορά το εξάμηνο
4. Μια φορά τον χρόνο
5. Ακόμα πιο αραιά

17. Ποιος χρηματοδοτεί τις πρωτοβουλίες/ δραστηριότητες του συλλόγου (πολλαπλές επιλογές);

1. Τα ίδια τα μέλη
2. Το ελληνικό κράτος
3. Άλλοι σύλλογοι μεταναστών
4. Διάφοροι οργανισμοί
5. Άλλο
6. Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

18. Δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο σύλλογος στις δραστηριότητες του

1. Οργανωτικές (θέματα που έχουν να κάνουν με προσωπικό, διαθέσιμο χρόνο και χώρο)→ερ.21
2. Οικονομικές (χρηματοδότηση) ----→ερ. 21
3. Συμμετοχή στις δραστηριότητες του συλλόγου (συγκεντρώσεις, φεστιβάλ)→ερ. 21
4. Πολιτικές (προβλήματα σχετιζόμενα με την λειτουργία του συλλόγου στην ελληνική πολιτεία/κοινωνία) ----→ ερ. 19, 20
5. Πολιτισμικές(συνεργασία/επικοινωνία/συνοχή) ----→ ερ. 19, 20

19. Με τι σχετίζονται συγκεκριμένα αυτές οι 'πολιτικές, πολιτισμικές δυσκολίες'; Αφορούν...

1. Κουλτούρα συνεργασίας/επικοινωνίας (συνοχή) στο εσωτερικό του συλλόγου
2. Κουλτούρα επικοινωνίας (συνοχή) με την ευρύτερη Αλβανική μεταναστευτική κοινότητα
3. Κουλτούρα επικοινωνίας με την ευρύτερη μεταναστευτική κοινότητα
4. Δυσκολία γνωριμίας του ελληνικού στοιχείου με τις αξίες της Αλβανικής κουλτούρας (δυσκολίες συντήρησης/πρώθησης της τελευταίας)
5. Άλλο...

20. Που πιστεύετε ότι οφείλεται αυτή η δυσκολία;

1. Τα διαφορετικά μέρη/κουλτούρες από όπου προέρχονται τα μέλη του συλλόγου¹
2. Οι αλβανοί έχουν χαμηλό πολιτισμικό επίπεδο (έρχονται από παραδοσιακή κοινωνία)
3. Χαμηλό πολιτισμικό επίπεδο λόγω του καθεστώτος Χότζα
4. Η Ξενόφοβη ελληνική κοινωνία
5. Άλλο

ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

21. Ποιες είναι οι πιο συνήθεις πρακτικές επικοινωνίας με τις τοπικές αρχές και κοινωνία;

1. Διατύπωση απόψεων/άρθρων στον ελληνικό τύπο
2. Συναντήσεις με κυβερνητικούς και τοπικούς εκπροσώπους
3. Διαμέσου της/των εφημερίδας/ηλεκτρονικού του συλλόγου
4. Διαμέσου των εφημερίδων της μεταναστευτικής κοινότητας
5. Ιστοσελίδες
6. Διαμέσου εκδηλώσεων
7. Άλλο
8. Καμία επικοινωνία

22. Πόσες συναντήσεις τον χρόνο έχετε συνήθως με κυβερνητικούς εκπροσώπους (ΥΠΕΣΔΔΑ, κ.τ.λ.);

1. Περισσότερο από 1 φορά τον μήνα
2. Μέχρι 3 φορές το τρίμηνο
3. Μέχρι 3 φορές το 6μηνο
4. Ακόμα πιο αραιά
5. Ποτέ

22.α. Πόσες συναντήσεις τον χρόνο έχετε συνήθως με τοπικούς εκπροσώπους (δήμους, περιφέρειες);

1. Περισσότερο από 1 φορά τον μήνα
2. Μέχρι 3 φορές το τρίμηνο
3. Μέχρι 3 φορές το 6μηνο
4. Ακόμα πιο αραιά
5. Ποτέ

22.β. Πόσες συναντήσεις τον χρόνο έχετε συνήθως με εκπροσώπους από τις Δ/νσεις Εργασίας Νομαρχιών;

1. Περισσότερο από 1 φορά τον μήνα
2. Μέχρι 3 φορές το τρίμηνο
3. Μέχρι 3 φορές το 6μηνο
4. Ακόμα πιο αραιά
5. Ποτέ

23. Πόσο ικανοποιημένοι είστε από αυτές τις συναντήσεις από την άποψη της διάρκειας τους;

1. Πλήρως
2. Μερικώς
3. Καθόλου
4. Δεν γίνονται

24. Πόσο ικανοποιημένοι είστε από αυτές τις συναντήσεις από την άποψη των συμφερασμάτων/ευρημάτων τους;

1. Πλήρως
2. Μερικώς
3. Καθόλου
4. Δεν γίνονται

25. Πόσο ικανοποιημένοι είστε από αυτές τις συναντήσεις από την άποψη της υλοποίησης των δεσμεύσεων που προκύπτουν;

1. Πλήρως
2. Μερικώς
3. Καθόλου
4. Δεν γίνονται

ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

26. Αν συνεργάζεστε με άλλους μεταναστευτικούς συλλόγους Αλβανών, ποιο είναι το πλαίσιο της συνεργασίας σας;

1. Έκδοση εφημερίδας
2. Κατασκευή Ιστούσελίδας
3. Διασυλλογικές συγκεντρώσεις/συζητήσεις
4. Οργάνωση εκδηλώσεων
5. Συναντήσεις μεταξύ των συλλόγων και τοπικών εκπροσώπων
6. Άλλο
7. Καμία συνεργασία

27. Αν έχετε κάποια σχέση με άλλους συλλόγους μεταναστών, ποιο το πλαίσιο της;

1. Άτυπες συναντήσεις
2. Επίσημες δια-συλλογικές συναντήσεις
3. Συμμετοχή στην έκδοση εφημερίδας
4. Οργάνωση εκδηλώσεων
5. Άλλο
6. Καμία συνεργασία

28. Πόσο συχνά οργανώνετε διασυλλογικές συναντήσεις ή εκδηλώσεις με συλλόγους των λοιπών μεταναστευτικών κοινοτήτων;

1. Μια φορά τον μήνα
2. Μια φορά το βήμηνα
3. Μια φορά τον χρόνο
4. Σπάνια
5. Ποτέ

29. Ποιον θεωρείτε ότι εκπροσωπεί ο σύλλογος;

1. Τους Βορειοηπειρώτες ομογενείς
2. Τους Αλβανούς μετανάστες
3. Τους Αλβανούς χωρίς χαρτιά
 4. Και τις 3 παραπάνω θεσμικά διακριτές ομάδες
 5. Όλους τους μετανάστες και πρόσφυγες
 6. Άλλο _____.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ – ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ ΜΕ ΑΛΒΑΝΙΑ

30. Γιατί αποφασίσατε να συμμετάσχετε στον σύλλογο;

1. Για παρέα (τόπος κοινωνικοποίησης)
2. Νέα από/ δεσμοί με Αλβανία
3. Για να βοηθήσουν στην κατάκτηση των δικαιωμάτων τους στην ελληνική κοινωνία
4. Για να βοηθήσουν την χώρα (τόπο) προέλευσης τους
5. Για τις παρεχόμενες από τον σύλλογο υπηρεσίες
6. Για εργασία
7. Άλλο

8. ΔΓ/ΔΑ

31. Που νιώθετε σαν σπίτι σας;

1. Εδώ στην Ελλάδα
2. Στον τόπο προέλευσης
3. Και στα δύο μέρη
4. ΔΓ
5. ΔΑ

32. Αν είχατε την ευκαιρία απόκτησης της ελληνικής υπηκοότητας χάνοντας όμως την Αλβανική, θα παίρνατε την πρώτη;

1. Ναι
2. Όχι
3. Όχι, γιατί θα χάσω την περιουσία μου στην Αλβανία/ δεν θα μπορώ να πάω πίσω
4. ΔΓ

33. Συνήθως ψηφίζετε στις αλβανικές εκλογές;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

34. Θα σας ενδιέφερε να ψηφίσετε στις τοπικές δημοτικές εκλογές;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

35. Πιστεύετε ότι αν δινόταν η δυνατότητα στους Αλβανούς να ψηφίσουν θα καλύτερευαν τα πράγματα γι' αυτούς;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ, δεν θα έκανε διαφορά
3. ΔΓ

36. Θα ιδρύατε /συμμετείχατε σε σύλλογο αν βρισκόσασταν στον τόπο προέλευσης σας;

1. ΝΑΙ
2. ΟΧΙ
3. ΔΓ/ΔΑ

37. Που νιώθετε πιο ασφαλής εδώ ή στην Αλβανία;

1. Εδώ
2. Τόπο προέλευσης
3. Και στα δύο
4. Ούτε στο ένα ούτε στο άλλο
5. ΔΓ

38. Απολαμβάνετε εδώ ίσα κοινωνικά δικαιώματα με τους Έλληνες (κατοίκηση, εργασία, υπηρεσίες υγείας, υπηρεσίες φροντίδας, εκπαίδευση/κατάρτιση, άλλο); Θα απολαμβάνατε περισσότερα δικαιώματα στην Αλβανία;

39. Για να αποκτήσετε την ελληνική υπηκοότητα πρέπει να συμπληρώσετε 10 χρόνια παραμονής κ.α.. Πιστεύετε ότι αυτό είναι σωστό; είναι πολύ μεγάλο διάστημα; Γιατί;

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ

40. Ποια είναι η κύρια εργασία που κάνετε το τελευταίο 12μηνο στην Ελλάδα (άρρην);

1. Οικοδόμος/μπογιατζής
2. Εργάτης σε βιοτεχνία
3. Εργάτης σε βιομηχανία
4. Βοηθός τεχνίτη
5. Σερβιτόρος
6. Μεταφορές/ αχθοφόρος (*)
7. Διανομές
8. Λαντζέρης
9. Καθαριστής
10. Αγρεργάτης
11. Κτηνοτρόφος
12. Επιχειρηματίας
13. Ελεύθερος επαγγελματίας
14. Άλλο, τι;.....
15. Εργαζόμενος στον σύλλογο
16. Άνεργος
17. ΔΓ/ΔΑ

40. Ποια είναι η κύρια εργασία που κάνετε το τελευταίο 12μηνο στην Ελλάδα (θήλυ);

1. Οικιακή βοηθός
2. Εργάτρια σε βιοτεχνία
3. εργάτρια σε βιομηχανία
4. Σερβιτόρα
5. Λαντζέρισα
6. Καθαρίστρια
7. Αγρεργάτρια
8. Νοικοκυρά
9. Μεταφράστρια
10. Επιχειρηματίας
11. Υπάλληλος γραφείου
12. Ελεύθερη επαγγελματίας
13. Άλλο, τι;.....
14. Εργαζόμενος στον σύλλογο
15. Άνεργη
16. ΔΓ/ΔΑ

41. Πόσες ώρες απασχολείστε, συνήθως, την εβδομάδα στην κύρια εργασία σας; (περιλαμβάνεται και ο χρόνος της συνήθους υπερωριακής απασχόλησης με αμοιβή)

1. 40 Ώρες την εβδομάδα
2. πάνω από 40 ώρες την εβδομάδα
3. 30-40 ώρες την εβδομάδα
4. 30-20 ώρες την εβδομάδα

5. κάτω από 20 ώρες την εβδομάδα
6. Δεν έχω σταθερές ώρες εργασίας
7. Δγ/ Δα

42. Ποια είναι η μεγαλύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης που έχετε ολοκληρώσει;

1. Δεν πήγε σχολείο
2. Δεν τελείωσε το δημοτικό
3. Απολυτήριο Δημοτικού
4. Απολυτήριο Γυμνασίου
5. Απολυτήριο Λυκείου/ Γυμνασίου
6. Πτυχίο ΤΕΛ, ΤΕΣ, ΙΕΚ
7. Πτυχίο Ανώτερης Σχολής
8. Πτυχίο Ανώτατης Σχολής
9. Μεταπτυχιακό
10. Πτυχίο Διδάκτορος
11. ΔΓ/ΔΑ

43. Σε ποιά χώρα αποκτήθηκε το απολυτήριο/ πτυχίο/ τίτλος;

1. Στη χώρα προέλευσης
2. Στην Ελλάδα
3. Σε άλλη βαλκανική χώρα
4. Σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα
5. Αλλού
6. ΔΓ/ΔΑ

